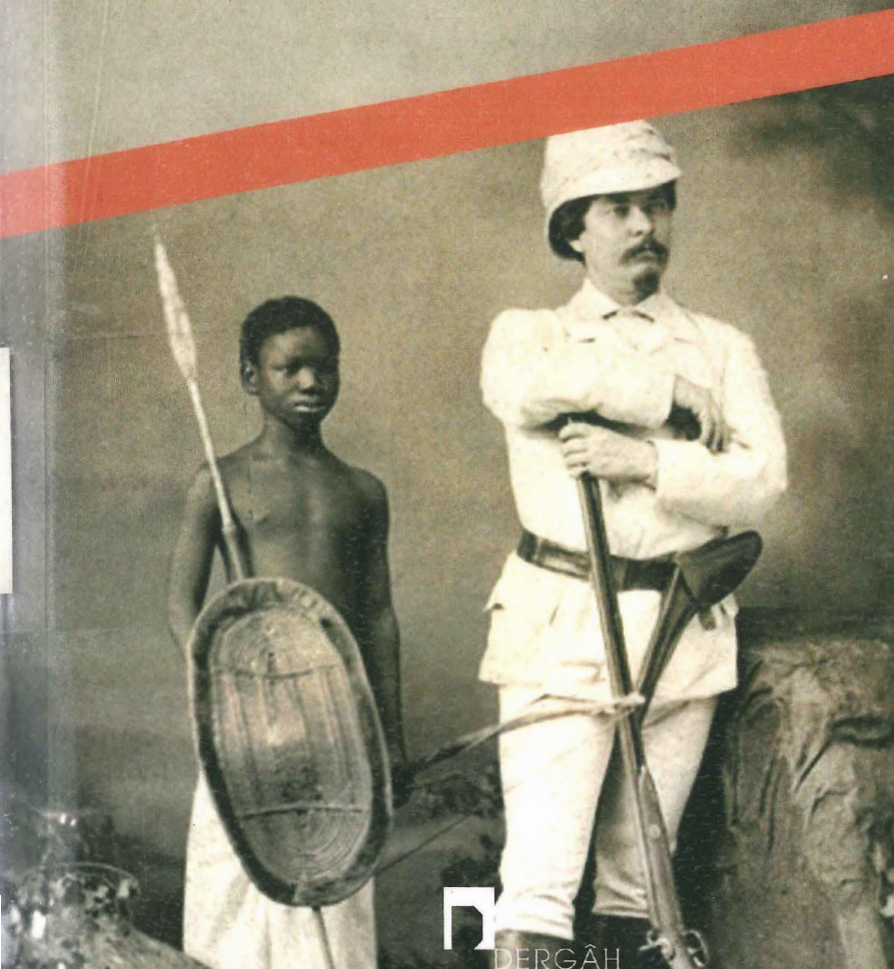
J. M. Blaut

SÖMÜRGECİLİĞİN DÜNYA MODELİ

Coğrafi Yayılmacılık ve Avrupa-merkezci Tarih

Çeviren: Serbun Behçet

DERGÂH

Sömürgeciliğin Dünya Modeli'nin yayın hakları Dergâh Yayınları'na aittir.

Dergâh Yayınları: 490
Sertifika No: 14420
Tarih Serisi: 33
ISBN: 978-975-995-303-4
1. Baskı: Mayıs 2012

Eserin İngilizce İsmi: *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History*

Sayfa Düzeni: Ayten Balaç
Seri Kapak Tasarımı: Işıl Döneray
Kapak Uygulama: Ercan Patlak

Basım Yeri: Ana Basın Yayın Gıda İnş. Tic. A.Ş.
Beysan Sanayi Sitesi Birlik Cad. Yayıncılar Birliği Sitesi
No: 32 Kapı no: 4G Yakuplu – Büyükçekmece / İstanbul
Tel: [212] 422 79 29
Matbaa Sertifika No: 20699

Kapak Basım Yeri: Elma Basım Yayın ve
İletişim Hizmetleri San. Tic. Ltd. Şti.
Tel: [212] 697 30 30

Cilt: Güven Mücellit & Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tel: [212] 445 00 04

Dağıtım ve Satış: Ana Yayın Dağıtım
Molla Fenari Sokak Yıldız Han No: 28 Giriş Kat
Tel: [212] 526 99 41 (3 hat) Faks: [212] 519 04 21
Cağaloğlu / İstanbul

J.M. Blaut

SÖMÜRGECİLİĞİN DÜNYA MODELİ
Coğrafî Yayılmacılık ve Avrupa-merkezci Tarih

Türkçesi
Serbun Behçet

DERGÂH YAYINLARI

Klodfarer Cad. Altan İş Merkezi No: 3/20 34122 Sultanahmet / İstanbul
Tel: [212] 518 95 79-80 Fax: [212] 518 95 81
www.dergahyayinlari.com / bilgi@dergahyayinlari.com

SUNUŞ

Coğrafi Keşifleri meydana çıkaracak çalışmalara başlanması ve 1492'de Amerika kıtasının keşfiyle bir Avrupa-merkezci bakış açısının temelleri de atılmaya başlandı denebilir. Yeni bir ekonomik ilişkiler ağı ve yeni karşılaşılan toplumlar karşısında "Avrupa" merkezli bir dünyayı anlamlandırma çabası hız kazandı. İşleyen sürecin "egemen"i (sovereign) sürecin nasıl işlediği ve nasıl işleyeceği hakkında da bir söz söyleyecekti elbette.

Bu kitabın yapmak istediği şey tam da burada başlıyor. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren bütün bir tarih yazımının ve bu çerçevede kurulacak bütün cümlelerin altyapısının ne olacağına dair zımnen mutabık kalınan bütün kabulleri yıkıp, bunun arkasında işleyen zihnî yapıyı ortaya koymak. Aydınlamanın, kapitalizmin hatta demokrasinin niçin Avrupa'da ortaya çıktığının "bilimsel" olarak ortaya konması aynı zamanda bir ayrımın da ortaya konması demekti: Avrupa-içi ve Avrupa-dışı.

Avrupa'nın ve dolayısıyla buranın milletlerinin ırki, coğrafi, demografik, dini, ailevi özellikleri sanki Avrupa'yı yükselmeye mecbur bırakmıştır. "Dışarı"nın yetersiz ve geri konumu dolayısıyla tarihi taşıyacak ve yükseltecek olan Avrupa'dan başkası olamazdı.

Yazar bu Avrupa-merkezci bakış açısını, dönemin eserleri-

ni kaynak göstererek sorguluyor ve entelektüel dünyaya hakim olan söylemleri analiz ediyor. Bunu yaparken tarih, coğrafya gibi bilimleri de yardıma çağırarak bu bakış açısının zayıf ve gerçekçi olmayan taraflarını akademik bir titizlikle ortaya koyuyor.

İlk baskısı 1993 yılında yapılan kitabın Türkçeye kazandırılması bir gereklilik ve ihtiyaçtı.

DERGÂH YAYINLARI

İçindekiler

1. BÖLÜM: ALTÜST EDİLEN TARİH, 9
ARGÜMAN, 11
ZAMAN TÜNELİ, 14
AVRUPA MERKEZCİ YAYILMACILIK, 26
Avrupa-Merkezcilik, 26
Yayılmacılık, 29
SÖMÜRGECİNİN MODELİ, 40
Kökenler, 40
Klasik Yayılmacılık, 46
Modern Yayılmacılık, 52
DÜNYA MODELLERİ VE DÜNYEVİ ÇIKARLAR, 59
İnançların Etnografyası, 59
Bir İnanç Sistemi Olarak Sömürgecilik, 73

2. BÖLÜM: AVRUPA MUCİZESİ EFSANESİ, 77
EFSANELERİ YAPANLAR VE ELEŞTİRENLER, 83
Tarih Olarak Modernleşme, 84
Eleştiri, 87
Karşı Eleştiri, 93
EFSANE, 95
Biyoloji, 98
Irk, 98
Demografi, 105
Çevre, 110
Engelleyici-Tropikal Afrika, 112
Kurak, Despot Asya, 129

Ilıman Avrupa, 144
Akılcılık, 150
Akılcılık Öğretisi, 151
Akılcılık ve Avrupa Mucizesi, 162
Teknoloji, 171
Toplum, 186
Devlet, 186
Kilise, 193
Sınıf, 196
Aile, 202

3. BÖLÜM: 1492'DEN ÖNCE, 215
ORTA ÇAĞ'DAN MANZARALAR, 219
ASYA, AFRİKA VE AVRUPA'DA PROTO-KAPİTALİZM, 239

4. BÖLÜM: 1492'DEN SONRA, 253
AMERİKA NEDEN AFRİKALILAR YA DA ASYALILAR TARAFINDAN DEĞİL DE AVRUPALILAR TARAFINDAN ELE GEÇİRİLDİ?, 257
Ele Geçirme Hareketleri Neden Başarılı Oldu?, 264
1492'de Avrupa, 269
SÖMÜRGECİLİK VE AVRUPA'NIN YÜKSELİŞİ, 1492-1688, 271
16. Yüzyılda Sömürgecilik ve Kapitalizm, 271
Kıymetli Metaller, 273
Plantasyonlar, 276
Sonuçlar, 280
17. Yüzyılda Sömürgecilik ve Kapitalizm, 287
KAPİTALİZMİN YOĞUNLAŞMASI 292

SONUÇ, 301
KAYNAKLAR, 305
DİZİN,339

1. BÖLÜM
ALTÜST EDİLEN TARİH

ARGÜMAN

Elinizdeki kitabın amacı, dünya tarihi ve dünya coğrafyasına ilişkin, günümüzün en güçlü inançlarından birini yıkmak. Bu, tarihten günümüze, tüm diğer topluluklar karşısında kendisine kalıcı üstünlük sağlayan benzersiz tarihsel avantajlara; ırki, kültürel, çevresel, zihinsel ya da tinsel bazı özelliklere sahip bir Batı kavramına duyulan inançtır.

Bu inanç hem tarihsel hem coğrafidir. Avrupalıları 'tarihi yapanlar' olarak görür. Avrupa daima ilerler, gelişir, modernleşirken dışında kalanlar –geleneksel toplum– ya uyuşuk uyuşuk ilerler ya da duraklar. O hâlde dünyanın kalıcı bir coğrafi merkezi ve çevresi, İçeri'si ve Dışarı'sı vardır. İçeri önderlik eder, Dışarı geride kalır; İçeri yenilenir, Dışarı taklit eder.

Değinilen *yayılmacılık* ya da daha kesin söylersek *–Avrupa-merkezci yayılmacılık* inancıdır. Bu dünya genelinde kültürel süreçlerin yönelim biçimlerini açıklayan bir kuramıdır; kültürün, yenilenmenin, insan nedenselliğinin Avrupa'dan Avrupa dışına doğru, doğal, normal, mantıksal ve ahlaki akışını açıklar. Avrupa daima İçeri'dir; Avrupa-dışı Dışarı. Avrupa çoğunlukla yayılmanın kaynağıdır; Avrupa-dışı alıcısı.[1]

[1] Kitapta 'Avrupa' sözcüğü Avrupa kıtası ve ABD, Kanada gibi Avrupa kültürünün etkisi altındaki bölgeleri belirtmek için kullanılmıştır.

Yayılmacılık tarih ve coğrafya bilimlerinin temellerinde yer alır. Son yıllarda kısmen sorgulansa da, temel dayanaklarının çoğu hâlâ sarsılmadan kaldığından bu inancın günümüzde bilim dünyası tarafından yenilgiye uğratıldığı ya da ciddi biçimde zayıflatıldığı söylenemez.

Yayılmacılığın en önemli dayanağı, bazen iyice abartılarak 'Avrupa Mucizesi' de denilen 'Özerk Avrupa Yükselişi' kuramıdır. Buna göre Avrupa-dışı ile yoğun etkileşime geçilen 1492'den, yani sömürgecilik dönemi başlangıcından önce de, Avrupa tüm diğer bölgelerden daha ilerlemiş ve gelişkin durumdaydı. Görünüşe göre pek çok çağdaş bilim adamının da inandığı bu durum doğru kabul edilirse, Avrupa'nın ekonomik ve toplumsal modernleşmesinin esas olarak Afrika, Asya ve 1492'den sonra da Amerika toplumları ile etkileşimin değil, Avrupa'nın öz niteliklerinin bir sonucu olduğu noktasına ulaşılabilir. Bu nedenle modernliğin ana yapı taşları Avrupa'ya ait olmalıdır; sömürgeciliğin Avrupa'nın modernleşmesindeki yeri çok da önemli değildir; Afrikalılar, Asyalılar ve Amerikalılar için sömürgecilik yağma ve kültürel yıkım değil de Avrupa medeniyetinin yayılma yoluyla alınması, yani modernleşme anlamına gelmelidir.

Bu kitap Avrupa-merkezci yayılmacılığı genel bir düşünceler bütünü olarak çözümleyip eleştirecek; somut bir çaba olarak da 'Özerk Avrupa Yükselişi' kuramını yıkmaya çalışacak. İlk bölümde yayılmacılığın doğası ve tarihi tartışılıyor. İkinci bölümde Avrupa'nın üstünlüğü (ve 'Avrupa Mucizesi') hakkında bir önermeler bütünü olarak 'Özerk Avrupa Yükselişi' kuramı çözümlenerek bu önermelerin teker teker çürütülmeleri deneniyor. Üçüncü bölümde 1492 öncesi dünya tarihi ve tarihsel coğrafyası tartışılarak Avrupa'nın dönemin diğer medeniyetlerinden ve bölgelerinden üstün olmadığı gösterilmeye çalışılıyor. Dördüncü bölümde 1492 sonrasında Avrupa'yı öne çıkartan yükselişe, Avrupa'nın (ve Birleşik Devletler gibi sınır ötesindeki Avrupalılaşmış kültür alanlarının), modernleşip gelişmesine ve Asya, Afrika ve Latin Amerika'nın geri kalmasına yol açan

temel sürecin sömürgecilik olduğu ileri sürülüyor. Yine dördüncü bölümde Amerika'nın keşfi ve sonrasında Avrupa sömürgeciliğinin genişlemesinin Avrupa'ya has özellikler çerçevesinde açıklanamayacağı, konumun olağan getirilerini yansıttığı ileri sürülüyor. Böylece bir bütün olarak ikinci, üçüncü ve dördüncü bölümlerde sıralanan argümanlar Avrupa'nın, günümüzdeki adıyla Üçüncü Dünya karşısında tarihsel önceliği-tarihsel üstünlüğü-olmadığını gösterme yolunda bir denemedir.

Böyle kısa bir kitap için boyundan büyük bir tasarı gibi görünüyorsa da, yaptığım şey yalnızca bir iddia ortaya atmak. Coğrafya ve tarih alanlarında hakim olan geçmiş kavrayışımızda kökten ve apaçık bir hata yapıldığını, bu hatanın düşünce ve eylem alanlarında birçok çarpıtmaya neden olduğunu ileri sürüyorum. Avrupa-merkezci yayılmacılığa ve Avrupa'nın tarihsel üstünlüğüne ya da önceliğine duyulan inancın tatmin edici olmadığını, Batı kültüründe kökleşmiş olmasına karşın tarih ve coğrafya olgularıyla yeterince temellendirilmediğini, adeta folklorik bir öğe olduğunu göstermek için yeterli kanıt sunacağım.

ZAMAN TÜNELİ

150 yıl önce, 19. yüzyıl ortalarında Avrupa ya da Anglo-Amerika'da okula gitseydiniz, size garip bir tür tarih öğretilecekti. Öncelikle, insanlık tarihindeki her önemli şeyin, dünyanın tek bir yerinde, 'Büyük Avrupa' diyeceğimiz bölgede, meydana geldiğini öğrenecektiniz. Avrupa kıtasının, yalnızca antik çağ için Kuzey Afrika'dan Mezopotomya'ya uzanan 'İncil Toprakları' ile genişletilmesi, çağımız içinse Avrupalıların yerleştikleri deniz aşırı ülkelerin eklenmesiyle oluşan bu bölgenin Tanrı'nın insanı yaratmasına da sahne olduğu öğretilecekti. Dönemin özelliklerini yansıtan tarih ders kitaplarında Cennet Bahçesi insanlık tarihinin başlangıç noktası olarak geçiyordu ve bu kitaplar Bahçe'yi Akdeniz kıyılarıyla İç Asya dağları arasında farklı noktalara yerleştiriyordu.

Bazı öğretmenleriniz yalnızca bu bölge halkının gerçekten insan olduğunu dahi iddia edeceklerdi. Tanrı başka yerlerin halklarını farklı, insan olmayan ya da insanlıktan oldukça uzak türler olarak yaratmıştı. Tarih öğretmenleriniz gibi fen öğretmenleriniz de Tanrı onları aşağı olarak yarattığından, Avrupalı olmayanların Avrupalılar kadar zeki, saygı değer ve (büyük ölçüde) cesur olmadıklarında birleşeceklerdi. Öğretmenlerinize, Avrupalıların neden kendileri dışındaki herkesten 'daha insan' ve daha zeki olduklarını sorduğunuzda, böyle bir soru sorduğu-

nuz için belki de cezalandırılacaktınız. Hıristiyan bir Tanrı'nın dünyayı yarattığını ve şimdi de yönettiğini, Avrupalı-Hıristiyan olmayanlara Gerçek Tanrı'ya tapan, üstelik hakikate uygun ayinlerle ibadet eden halka olduğu gibi ihsan eyleyeceğini ileri sürmenin hem aptalca hem de kafirce olacağını söyleyeceklerdi.

Benzer biçimde 19. yüzyıl ortalarının coğrafya öğretiminde de, Avrupa-dışı dünya hakkında bir şeylerle karşılaşacaktınız. Afrika ve Asya'da yaşayan halklar yalnızca aşağı olarak değil, bir yanlarıyla da şeytansı olarak betimleneceklerdi. Onlar Tanrı'nın inayetini kabule yanaşmayıp O'nun gözünden düşmüşlerdir. Zalim ve vahşi Afrikalılar için yapılabilecek en iyi şey onları verimli olacakları bir işe yerleştirmek ve Hıristiyanlaştırmaktır. Çinliler ve Hintliler bilinmeyen nedenlerle kendi barbar medeniyetlerini kurabilmişlerse de, Avrupalı ve Hıristiyan olmadıklarından medeniyetleri uzun zaman önce duraklamaya ve gerilemeye başlamıştır. Tüm ihtişamlarına rağmen asla *gerçek* medeniyet olmamış zalim 'Şark despotlukları'dırlar. Yalnız Avrupalılar gerçek özgürlüğü tanır.

Düşünceler elbette değişir; elli yıl kadar sonra, yüzyıl dönümünde okula gitseydiniz, henüz Darwinci olmamakla birlikte, evrimci çeşnisi kuvvetli, çok daha seküler bir tarih öğretimi ile karşılaşacaktınız. Dünyanın çok yaşlı, yaşamın eski olduğunu, türümüzün uzun süreden beri varlığını sürdürdüğünü öğrenecektiniz. Ama yine de her önemli şey Avrupa'da (yani 'Büyük Avrupa'da) gerçekleşmişti. İlk gerçek insan olan Cro-Magnon Avrupa'da yaşamış, tarım 'Büyük Avrupa'da (belki kıtada belki de Avrupa'nın kültürünün beşiği ilan ettiği İncil Toprakları'nda) bulunmuştu. Dünya Tarihi dersinizde barbarların medeniyet yolundaki ilk kıpırdanmalarının İncil Toprakları'nda görüldüğü anlatılacaktı. Orada, İncil Toprakları'nda, tüm tarihi yapan iki Kafkas halkı ortaya çıktı. Samiler şehirler ve imparatorluklar kurup bizlere tektanrılı dinleri ve Hıristiyanlığı verdiler; ama bu noktada durdular ve Şark'a özgü çöküşe saplanıp kaldılar. Geriden gelen ama özgürlük düşkünü halk, Ariler ya da Hint-

Avrupalılar güneydoğu Avrupa'dan ya da Batı Asya'dan Avrupa coğrafyasının içlerine doğru göç edip, tam anlamıyla medeni olan ilk toplumu yani Antik Yunan'ı kurarak bu temeller üstünde yükseldiler. Ardından Romalılar medeniyeti bir ileri aşamaya taşıdılar; ve sonrasında dünya tarihi karşı konulmaz biçimde kuzeybatıya ilerledi. Okulunuz İngiltere'de olsaydı, Tarihin 'Şark'tan (İncil Toprakları'ndan) Atina'ya, Roma'ya feodal dönem Fransası'na ve son olarak çağdaş İngiltere'ye doğru, batıya yol alan bir 'Şark Ekspresi' gibi ilerlediğini öğrenecektiniz.

Artık Avrupa okullarında Avrupa-dışı coğrafyanın seküler bir betimlemesi sunuluyordu. Afrikalılar vahşi, Şark toplumları ise çöküş hâlinde ve despot olarak tanımlanmaya devam ediyordu. Ama 19. yüzyıl boyunca Avrupa ve Avrupa-dışı arasındaki ilişkilerde önemli değişiklikler görülmüştü. 1900'lerde bu ilişki hakkında genel kabul görmüş özel bir kuram yerleşmişti ve okullarda standart dünya coğrafyası olarak okutuluyordu. Bölümün ilerleyen sayfalarında değinilecek olan bu kurama göre Avrupalı olmayanlar da, Avrupa gözetimi, yani Avrupa sömürgeciliğinin denetimi altında Avrupalılarınkine eşit değilse de, en azından yakın bir medeniyet seviyesine ulaşabilirlerdi.

Yarım yüzyıl daha ileri gittiğimizi düşünün: 2. Dünya Savaşı sonrasında öğretilen tarih ve coğrafyada da değişen pek bir şey yoktu. İlk 'Gerçek İnsan' hâlâ Avrupalı Cro-Magnon'dur. Tarımın bulunması, ilkel medeniyetlerin kurulması da İncil Toprakları'nda olmuştur. Gerçek medeniyet hâlâ Atina'dan, Roma'ya, Paris'e Londra'ya ilerlemektedir ve belki sonra New York'a yelken açmaktadır. Avrupalı olmayanlar Avrupa etkisiyle kıpırdanmaya başlasalar da, dünya tarihine katkıları kısıtlıdır. (Sömürge halkları öğretmenlerinden öğrenirler; Japonlar başarılı taklitçilerdir vb.) Avrupalılar hâlâ kendileri dışındaki herkesten daha parlak, daha iyi, daha cesurdurlar.[2]

[2] Kuşkusuz son yüz elli yılın ya da dünya tarihi ders kitaplarının böyle üstünkörü incelenmesi katı yargılara ve izlenimlere dayanır ve söylenecek başka şeyler olabilir. İlk dönemin ders kitaplarında, yaklaşık on yıllık oynamay-

la 1850 dolaylarında insanın anayurdunun, farklı ders kitabı yazarlarınca Batı Asya'nın farklı noktalarına yerleştirilen Cennet Bahçesi olduğu görüşüyle sıklıkla karşılaşılıyordu. Örneğin: Kenan'ın doğusu ve Mezopotamya dolayları (Robbins, *The World Displayed in its History and Geography,* 1832, s.13) Hazar Denizi ile Keşmir ya da Tibet arasında yer alan 'sağlıklı' dağlarda (Müller, *The History of the World to 1783,*1842 s. 27, 43-44) belki de Akdeniz'in sınırlarının yakınlarında (Tytler, *Universal History, From the Creation to the Beginning of the Eighteenth Century,* cilt 1, 1844, s.17) Keşmir Vadi'sinde (Willard, *Universal History in Perspective,* 1845, s.34) Kafkas dağları ile Himalayalar arasında bir yerlerde (Keightley, *Outlines of History,* 1849) Himalayalarda (Weber, *Outlines of Universal History,*1853, s.6) Ermenistan'da (Collier, *Outlines of General History,* 1868) Cennetin Kafkas Dağları yakınlarında bulunduğu konusunda bir uzlaşma var gibi görünüyor. Bunun aynı zamanda 'Kafkas Irkı'nın çıkış noktası sayılan bir yer olması tesadüf değil. Nuh, tufan sonrası tarihi Kafkasya yakınlarındaki Ermenistan'da Ağrı Dağı'nda başlattı. Sonrasında Nuh'un Avrupa'ya (Whelpley, *A Compound of History, From the Earliest Times,* cilt 1 1844, s. 10), Mezopotamya'ya (Robbins, 1832 s.20), Filistin'e ya da İncil Topraklarının başka bir yerine göç ettiği, üç oğlunun ilk büyük yayılma süreciyle dağılarak insan türünde farklılıkların doğmasına yol açtıkları sanılıyor. Bu dönemin çoğu ders kitabında tarih batıya akar. Bazıları tarihin güneşi izleyerek kaçınılmaz olarak batıya doğru ilerlediği biçimindeki Hegelci tarih kavramını, daha batıdaki ABD'nin medeniyetin yeni merkezi olarak Avrupa'nın yerini alacağı imasıyla birlikte verirler.

Dönemin bir diğer yaygın inanışı da beyaz olmayanların tam anlamıyla insan olmadıklarıdır. Bu kuramın bir yorumunda, çok kökenlilikte, Tanrı'nın gerçek insanı Cennet Bahçesinde, diğer ırkları –ya da en azından siyahları– ise başka zamanlarda ve yerlerde yarattığı ileri sürülüyordu. Bu kuram Eski Ahit'in herkesin Adem ve Havva'dan geldiğini söyleyen standart yorumunu tartışmaya açtığından, bu kuramın incelediğim ders kitaplarında doğru sayılmaması şaşırtıcı değildir. (Bununla beraber İç Savaş öncesi Güney'de kullanılan ders kitaplarına bakmadım. Çok kökenlilik kuramı en çok köle ticareti yapılan bölgelerde, siyahlara insan değil de mal gibi muamele edilmesinin ideolojik temeli olarak yaygındı.) Yine de yüzyılın sonuna doğru bazı ders kitaplarında (örnek olarak Dew, *A Digest of the Laws, Customs, Manners, and Institutions of the Ancient and Modern Nations,* (1853); Fisher, *Outlines of Universal History*, (1885); Duruy and Grovesnor, *A General History of the World,* (1901) adlı eserleri sayılabilir.) Çok kökenlilik kuramı tüm insanların Adem ve Havva'nın torunları olduğu görüşünü savunmadan önce değinecek kadar önemliydi; ama artık buna gerek kalmamıştı. İncelediğim tüm ders kitaplarında beyazların beyaz olmayanlara üstünlüğü çeşitli biçimlerde dile getiriliyordu. 'Yozlaşma' kuramı da çok kökenlilik kadar iş görüyordu. Buna göre Ham'ın torunları ve belki İncil'de değinilen başka halklar, İncil Topraklarından doğuya ve güneye göç ettiler. İsa'yı kabul etmediklerinden, uygun olmayan yerlere göç ettiklerinden ya da başka bir nedenden dolayı medeniyetten barbarlığa, hatta daha da aşağı seviyeye inerek yozlaştılar. (Keightley

'Barbarlık, medeni yaşamın yozlaşmış bir biçimidir.' (s. 5-6) diyor Afrikalıları maymuna yakın sayıyordu.) Bazı kitaplar yozlaşmaya değinirken, çoğu kitapta beyazların üstünlüğü açıklanmadan geçilen basit bir olguydu. Dünya tarihi de aslında beyaz ırkın ya da Samilerin ve Arilerin tarihinden ibaretti. (aşağıya bkz.) Roma dönemi sonrası tarihinden söz edilirken, haçlıların ya da sömürge imparatorluklarının kurulmasının arka planı olarak verilmesini saymazsak Avrupa-dışına yer verilmez. (Çok kökenlilik ve yozlaşmanın çok iyi anlatıldığı bir kitap olarak Harris'in 1968 tarihli, *The Rise of Anthropological Theory, 1968* sayılabilir.)

1900'lerdeki hemen hemen tüm ders kitapları dünyanın yaşı ve Darwinci anlamda olmasa da biyolojik evrim konusundaki bilimsel gelişmeleri kabul ediyordu. İnsanlık tarihinin İncil açısından yorumlanması birçok kitaptaki yerini korusa da, pek azı her şeyin M.Ö. 4004'te başladığı gibi eskiden standart kabul edilen Eski Ahit kronolojisine yer veriyordu. Dönemin kitapları dilbilim kaynaklı ve kültür tarihi kuramına de yayılmış bir kuram olan 'Aryan Kuramını' ortaya koyuyorlardı. Erken dönem filologları bir Aryan –ya da Hint-Avrupa dedikleri– bir de Sami dil ailesi belirlemişlerdi. (Ders kitabı yazarları da dahil pek çok uzman, sırasıyla Nuh'un oğulları Yafes ve Sam ile tanımlıyorlardı.) Beyaz ırk bu iki halktan oluşur. Tahminlere göre Arilerin bir kolu, Ari yurdu denilen güneybatı ya da kuzeybatı Kafkasya'da bir yerlerden batıya Avrupa'ya göç etmişlerdi. Bunlar Samilerden Hıristiyanlığı aldıktan sonra Avrupa medeniyetini kuran, ilerlemeye açık, enerjik insanlardı. Samilerse ilk medeniyetleri kurup tektanrılı dini bulduktan sonra sarsak, inişe geçmiş, tutkusu kalmamış bir kültür halini aldılar ve medeniyet yolundaki ilerlemeleri kesildi. Tarih büyük ölçüde bu ikisi tarafından yazılmıştır. (Freeman'in 1872 tarihli *General Sketch of History*'sine göre tarih en kesin ve doğru anlamıyla Avrupa Ari halklarının tarihidir.' Ayrıca bkz. Collier, (1868); Swinton, *Outlines of World History,* (1874); Gilman *First Steps in General History,* (1874); Anderson, *New Manual of General History,* (1882); Steele ve Steele, *A Brief History of Ancient, Medieval and Modern Peoples,* (1883); Fisher, (1896); Quackenbos, *Illustrated School History of the World,* (1889); Thalheimer, *Outline Of General History for the Use of Schools,* (1883); Sanderson, *History of the World from the Earliest Time to the Year (1898);* Duruy and Grovesnor, (1901). Ploetz and Tillinghast bu kuramı, 1883'te ilk baskısını yapan *Epitome of Ancient, Medieval and Modern History*'de ortaya attılar. H.E. Barnes'ın redaktörlüğünü yaptığı 1925 basımına kadar kuram ayakta kaldı.) Ayrıca Aryan kuramının ve Avrupa düşünce tarihinde yer alan ilgili konuların derinlemesine bir tartışması için Bernal'in *Kara Atena,* 1987, 1991 adlı kitabı faydalıdır.)

Eski Ahit'te tarımdan söz edilir; Kabil tarımı biliyordu; İbrahim'in de evcilleştirdiği hayvanlardan bir sürüsü vardı. Bu nedenle tarih ders kitapları, bilimin konuya eğilmeye başladığı 19.yüzyıl sonlarına kadar tarımın ortaya çıktığı yerle ilgili pek bir söylemiyorlardı. Bazı bilim adamları ve ders kitabı yazarları kıta Avrupasında tarımın Batı Asya ve Mısır'daki kadar eski olabileceği düşüncesini ortaya attılar. (Bilimin bakış açısını anlamak için Joly'nin

Tüm bunları elinizdeki kitapta çok işe yarayacak bir imgeyle biraraya getirebiliriz; dünyanın bir 'İçeri'si ve 'Dışarı'sı olduğu düşüncesi. Dünya tarihi şimdiye kadar, esas itibariyle 'İçeri'nin tarihi olurken, 'Dışarı' konu dışı kalmaktaydı. Avrupalıların 2. Dünya Savaşı'na kadar ve (göreceğimiz gibi) birçok bakımdan bugün öğrettikleri, yazdıkları ve tasarladıkları tarih ve tarihsel coğrafya, bir zaman tünelindeymiş gibi uzanır. Tünelin duvarları, mecazi olarak, 'Büyük Avrupa'nın uzamsal sınırlarıdır. Tarih bu Avrupa zaman tünelinde geriye ya da aşağıya bakarak neyin, nerede, ne zaman ve neden olduğuna karar vermeye çalışma işidir. 'Neden' elbette tarihsel olaylar, ama yalnızca Avrupa tünelinde bulunan olaylar, arasındaki bağlantıları gerektirir. Duvarların dışında her şey donuktur, ebedidir, değişmez gelenektir. Bu düşünme biçimine 'tarihsel tünel görüşü' ya da kısaca 'tünel tarihi' diyeceğim.

Tünel tarihinin eski hâli Avrupalı olmayanı kolayca görmezden geliyordu. Genelde ders kitapları ve tarih atlasları, 1492 yılına gelene kadar, 'Büyük Avrupa' (yani; Avrupa, Avrupalıların denizaşırı yerleşimleri ve Antik Çağ ve haçlı seferleri için Yakın Doğu) dışındaki alanlara pek az yer ayırıyorlardı. Avrupa-dışı

1897 tarihli *Man Before Metals* adlı kitabına bakınız.) Artık günümüzde çoğunluk tarafından orijinal bir yaratımın bir sonucu olarak değil bir buluş olarak değerlendirilse de tarımın İncil Toprakları'ndan çıktığı düşüncesi hâlâ hakim. Örneğin Avustralya kabileleri gibi bazı halklarda tarımın ortaya çıkmaması biçimindeki etnografik bir olgu yozlaşma kuramı ile, atalarının bir nedenle sanatı kaybetmelerine bağlanıyordu. Yüzyılın ilerleyen dönemlerinde, tarımın Batı Asya'da ve muhtemelen Avrupa halkları arasında ortaya çıkıp dünyanın kalanına yayıldığı ve günümüzde bazı kültürlerin tarıma geçememesinin nedeninin ya yalıtılmışlıkları ya da yetersizlikleri olduğunu savunan yayılmacı anlayış çoğunluk tarafından benimsendi. .

Şark Ekspresi Batı Avrupa ile Batı Asya arasında çalışan meşhur bir trendi. Farklı dönemlerde farklı güzergâhlar kullanılmakla birlikte ana hat İstanbul'dan başlayıp Yunanistan üstünden kuzey İtalya'ya ya da Avusturya'ya, oradan da Fransa'ya ve Ostend yoluyla İngiltere'ye geçiyordu. Çoğunlukla tarih ders kitapları dünya tarihinden Atina, Roma, Paris ve Londra gibi –deyim yerindeyse– istasyonları bulunan ve batıya yol alan Şark Ekspresi'nden ziyade kuzeybatıya ilerliyormuş gibi söz ederler. (Şark Ekspresi 2. bölümde etraflı biçimde ele alınmıştır.)

(Afrika, İncil Toprakları'nın doğusu-Asya, Latin Amerika, Okyanusya) yalnızca Avrupa sömürge faaliyetlerinin gerçekleştiği yer olarak dikkati çekebiliyordu; bu bölgeler hakkında söylenenlerin çoğu da imparatorluk tarihinden ibaretti. [3] Eski ders kitaplarında ve tarih atlaslarında ilginin büyük ölçüde 'Büyük Avrupa' üzerinde toplanması bir yana, dünya tarihi zamanla batı yönünde İncil Toprakları'ndan Doğu Akdeniz'e, Kuzeybatı Avrupa'ya şaşmaz bir akış olarak tanımlanıyordu. Değinilen kaynaklarda öne çıkan isimlere, yani farklı bölgeler için farklı dönemlerde yer adlarının geçme sıklığına bakılırsa bu model kolaylıkla görülür. İlk dönem için değinilen yer adlarının İncil Toprakları'nda ve Doğu Akdeniz'in uç noktalarında yoğunlaştığı görülür. İlerleyen dönemlerde ağırlık gittikçe batıya ve kuzeybatıya kayar; nihayet M.S. 1000'lerden sonra Kuzeybatı Avrupa'da yığılır. İşte bu daha önce işaret ettiğimiz 'Şark Ekspresi' kalıbıdır.

Bununla beraber 2. Dünya Savaşı sonrasında tarih ders kitapları, tünel tarihinin daha incelikli bir başka biçimini sergilemeye başladılar. Japonlarla yapılan savaş sonrasında ve şiddetlenen sömürgecilik karşıtı mücadeleler, Birleşik Devletler'deki Vatandaşlık Hakları hareketi vb. süreçlerle, Avrupa-dışı dünya kendini Avrupalının bilincine sarsılmaz biçimde yerleştirmeye başlıyordu. Yeni ders kitaplarının çoğu Avrupa-dışı tarihe ayrılan yeri genişletirken Avrupa-dışı kültürlerin tarihsel kazanımlarıyla ilgili bir şeyler de söylüyordu. Pek çok ders kitabı Avrupalı olmayanların tarihlerine bir tarihselcilik, evrimsel ilerleme

[3] 19. yüzyıl ders kitaplarında Avrupa ile ilişkilerinden dolayı Türkiye özel bir yer tutuyordu. Dünya tarihinin aksine dünya coğrafyası her zaman tüm dünyayı kapsadı ve ders kitapları da betimleyici nitelikteki hacimli coğrafya kitapları gibi (Reclus'un 1876-94 arasında basılan 18 ciltlik klasiği *Nouvelle Géographie Universelle*'i gibi) Asya, Afrika ve Latin Amerika'ya özel bir önem verdi. Yine de buna kanmamalıyız. Tüm bu dönem boyunca coğrafyanın başlıca işi Avrupalı çocuklara ülkelerinin emperyal ve ticari etkinliklerine katılmak için bilmeleri gerekeni öğretmekti. Coğrafya ile sömürge etkinlikleri arasındaki yakın bağı görmek için Hudson *The New Geography and the New Imperialism: 1870-1918* (1977) ve McKay, *Colonialism in the French Geographical Movement* (1943) a bakılabilir.

çeşnisi katarak bu toplumları durağan ve evrilmez diye gözardı eden eski modelden ayrılıyorlardı. Artık Asya toplumları betimlenirken Avrupa'nınkinden yavaş da ilerlese bir evrimsel devinimleri bulunduğu ekleniyordu. Sömürgecilik öncesi Afrika hâlâ durağan ve tarihsiz olarak betimleniyordu. Asya öne çıkartılıyordu. Yine de 1492 öncesi dönemler için Afrika ve Batı yarımkürenin ihmali sürüyordu. Hepsinde değilse de, metinlerin ve tarih atlaslarının birçoğunda yer adlarının geçme sıklığı, hâlâ Yakın Doğu'dan Batı Avrupa'ya, batı ve kuzey yönünde bir akışı akla getiriyordu. Ve tünel tarihi çoğu ders kitabını en önemli meselenin açıklanmasında "neden" sorusuyla hâlâ yönlendiriyordu. Tarihsel ilerleme hâlâ Avrupalıların sonraları dünyanın kalanına da yayılan, pek çok hayati yeniliği bulmaları ya da başlatmaları sayesinde gerçekleşiyordu. Böylece ders kitapları tarihsel etkileri aslında her yerde görülse de, tarihsel nedenleri yalnızca Avrupa zaman tünelinde yer alan bir dünya resmi çizmiş oluyorlardı.[4]

[4] Üniversite düzeyindeki çok tanınmış iki metne bakarak bu yeni yaklaşımın özellikleri daha iyi tanınabilir. Birincisi Chicago Üniversitesi'nden W.H. McNeill tarafından yazılan (*A World History*, 3.baskı 1979) diğeri ise Oxford Üniversitesi'nden J.M. Roberts'in (2.baskısı 1987'de yapılan *The Hutchinson History of the World*; ABD'de *The Penguin History of the World* olarak basılmıştır.) her iki kitapta da Hıristiyanlık öncesi dünya tarihi için yapılan ad-yer atıflarının dörtte üçü Avrupa'ya ya da Kuzey Afrika'yı da içerecek biçimde Orta Doğu'yadır. Dörtte birden daha azı dünyanın kalan yerlerine iken Afrika hakkındaki atıflar ancak yüzde bir kadardır. 1491'e kadarki Hıristiyani dönem söz konusu olduğunda iki kitap arasında dikkat çekici bir farklılık vardır. Roberts'in metninde Avrupa ve Orta Doğu'ya yapılan yer-ad atıfları % 85'i bulur. McNeill'in metninde Avrupa ve Orta Doğu'ya yapılan yer atıfları yalnızca % 60'ta kalır; bu sayı bölgenin yüzölçümüne ve nüfusuna oranla çok fazla ise de bu gelenekten kopuşun göstergesidir. (Milattan 1492'ye kadarki dönem için Sahra-Altı'na atıflar %2'yi ancak bulur.) Bu her iki kitapta da 1492 öncesi için 'Büyük Avrupa' dediğim bölgeye verilen önem geleneksel tarih ders kitaplarına göre belirgin biçimde azdır. Ama iş *açıklamaya* gelince geleneksel bakış açısına bağlı kalırlar. Roberts Avrupa ve Orta Doğu (Kuzey Afrika'da dahil) dışında hiçbir kültüre ve bölgeye, 1492 öncesi dönem için etken bir rol biçmez. McNeill belli dönemler için Doğu Asya'ya ciddi önem vermekle, Güney Asya'yı da kısmen önemsemekle birlikte 1492 öncesinde tarihi belirleyen güçlerin hemen hemen tümünün Avrupa, Batı Asya ve Kuzey Afrika'dan çıktığını savunur. (Bunun bir istisnası

Ders kitapları bir kültüre açılan önemli pencerelerdir. Yalnızca kitap olmanın ötesinde kanaat önderlerinin o kültürün eğitimli gençliğinin geçmişin ve dönemin dünyası hakkında tam olarak neyin doğru olduğuna inanmalarını istediklerini belirten yarı resmi bildirimlerdir.[5] Gördüğümüz gibi Avrupa ve Anglo-Amerikan tarih ders kitapları tarihsel ilerlemenin nedenlerinin

Kara Ölüm'dür. McNeill'e göre uzak Asya'dan gelip batıya doğru yayılan bu salgınla ilgili McNeill'in *Plagues and Peoples*, 1976 adlı kitabına bakılabilir.) Bu iki yazarın Avrupa-merkezci açıklamaları ile ilgili olarak kitabın ikinci bölümünde örnekler verilecektir.

Yine de yalnızca günümüzün 'dünya tarihi' ders kitapları olarak tanımlanan bu kitaplara bakmak yetmez. Dünya tarihi adı altında verilen üniversite derslerinde 'Batı Medeniyeti Tarihi' adını taşıyan kitapların okutulması sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. (bkz. Lerner, et al *Western Civilizations: Their History and Their Culture*, (1988); Kagan, et al. *The Western Heritage*, 1987; Chambers et al. *The Western Experience*, (1987)) 'Dünya' değil 'Batı' başlıklı bir ders kitabını Batı dışı dünyayı göz ardı ediyor diye yermek yerinde değildir. Ama eğer ders 'Dünya tarihi' iken ders kitabı 'Batı Tarihi' ise bir sorunumuz var demektir. En kötü ihtimal dünya tarihi öğretiminin farklı bir kılık altında Avrupa-merkezci olmaya devam etmesidir. Şu hipotezleri denetleyecek bir araştırma bilmiyorum: 1. Günümüz tarihçilerinin dünya tarihinin öğretiminde Avrupa-merkezci eğilimlerden kaçınma konusuna duyarsız kalmadıkları açık. Acaba bazılarının başlıktaki 'Batı'yı değiştirmeleri Avrupa-merkezciliği meşru kılar mı? 2. Ayrıca belki de 'Dünya' tarihi öğretiminden 'Batı' (vb.) tarihine doğru bir kayış vardır; ve bu akım günümüzün 'adalet' ve etnik-merkezcilikten kaçınma taleplerine bir tepkiyi (ya da duruma uydurmayı) yansıtıyor olabilir.

[5] Okul kitapları tam anlamıyla toplumsal belgelerdir, günümüzün dikili taşlarıdır. Bir kitabın lise (ya da daha aşağı seviye) ders kitabı olarak onaylanması için kabul gören öğretinin yayılması gereksinimine son derece duyarlı olan yayıncıların, okul idaresinin ve yöneticilerin dikkatli biçimde gözden geçirmeleri gerekmektedir. Bu yapılırken çocukların ders kitaplarında yalnızca kültürün kanaat önderlerinden kabul görmüş olguları okumalarını güvence altına almaya dikkat ederler. Sonunda ortaya çıkan kitap bir yazarın elinden çıkmış sıradan bir kitap olmanın ötesinde çocuğun zihnine işlenmesi uygun görülen, dikkatle gözden geçirilmiş ve geçerli sayılan bir toplumsal bildirimdir. Bu nedenle, daha kurnazca da olsa aynı sürecin işlediği üniversite kitapları da dahil, ders kitaplarına ilişkin bir araştırma aslında etnografik bir araştırmadır. O kültürün kanaat önderlerinin inanç dizgelerine ilişkin bütünlüklü bilgi sunarlar. Örneğin ABD'deki coğrafya metinleri gerçekten de etno-coğrafya belgeleridir. Benzer biçimde tarih metinleri de gerçekten etno-tarih metinleridir. Hatta kırık bir çömlek parçası ya da bir kitabe gibi kültürel kalıntılar kadar kullanışlı oldukları söylenebilir. (Bu bölümün sonuna bakınız.)

çoğunun Avrupa'da gerçekleştiğini veya doğduğunu ileri sürerler. 19. yüzyıl başlarının ve ortalarının ders kitapları bu Avrupa-merkezci tünel tarihi için açıkça dinsel bir temellendirmeye gitme eğilimindedirler. Sonraki ders kitapları İncil'i bir tarihsel olgular kaynağı saymasalar da nedenselliğin kökenlerini, Hıristiyan halkların tarih yaptıkları inancı ile beyaz halkların tarih yaptıkları inancının birleştirilmesinden oluşan üstü örtük bir kuramda buluyormuş gibi görünmektedirler. Tümü bir araya geldiğinde oluşan kurama göre, Avrupalılar için yenilenmek ve ilerlemek, Avrupalı olmayanlar içinse Uyuyan Güzel gibi Prens onları uyandırıncaya kadar duraklamak ve değişmeden ('geleneksel') kalmak doğaldır. Irkçılık aşılmış ve Avrupa-dışı 'mutlak' durağan ve geleneksel sayılmaktan çıkmışsa da, bu görüş hâlâ hakimdir.

Yeni konuların ve düşüncelerin öğretilmesi mevzuunda okullar hep zamanın biraz gerisinde kalırlar. İçeri ve Dışarı hakkındaki kavramların günümüzde yalnızca geçmişin kalıntıları olduğunu, bazı okullarda okutulmalarının tek nedeninin araştırma ile pedagoji arasındaki olağan gecikme olduğunu, ama tarihsel araştırmayı izleyen ve dünya tarihi üzerine önemli ve etkili kitaplar yazan 'Gerçek Bilimadamları' tarafından bir kenara atıldıklarını belirtebilseydim keşke. Oysa durum bu değil. Bizi en çok ilgilendiren konu, dünya tarihindeki kayda değer akışları açıklarken, günümüz tarihçilerinin ileri sürdükleri görüşlerin, ders kitaplarının ortaya attığı kuramlarla uyum içinde görünmesidir. Yaygın olarak kullanılan ders kitaplarının birçoğunun geçmişte olduğu gibi günümüzde de tanınmış tarihçiler tarafından yazılmış olduğu olgusunu bir yana bırakabiliriz. Dünya tarihindeki dönüm noktaları söz konusu olduğunda tarih eğitiminin çoğunlukla Avrupa-merkezci açıklamalara saplanıp kalışının pek çok karmaşık kültürel nedeni vardır. Bu nedenlerin bir kısmını okuduğunuz bölümün ilerleyen sayfalarında tartışacağız; ayrıca kitap boyunca çeşitli noktalarda bu soruya geri döneceğiz. Burada oldukça tuhaf bir paradoksa işaret etmek yeterli olacaktır. Tarihçiler özenle hazırlanmış yığınla bilimsel

çalışma ortaya koydular ve aslında çalışmalarında önyargı ya da bilinçli tahrifatla nadiren karşılaşmaktayız. Dahası tarihsel nedenlilik ilişkisi hakkındaki yargıları, bilimin başka herhangi bir dalında da bulabileceğimiz yöntembilimsel kesinlikle kısıtlanmıştır. Ancak nedenlilik ilişkisinin daha büyük sorunlarına, uzun dönemler ve daha büyük bölgelerdeki tarihsel ilerlemeyi, tarihteki köklü devrimleri açıklama konularına geldiğimiz zaman Avrupa-merkezcilik söylem üzerinde önemli etki gösterir ve göreceğimiz gibi, çoğu zaman destekleyici kanıtların eksikliğine rağmen zayıf kuramların kabulüne götürür.

Çoğu Avrupalı tarihçi 'tarihi değiştiren' dönüm noktalarının ya Avrupa'da gerçekleşmiş olduğu ya da Avrupa'dan kaynaklanan nedensel bir itme sonucu gerçekleştiği iddiasını hâlâ savunmaktadırlar. (Avrupa'dan 'Büyük Avrupa'yı anlıyorum.) Bu olgunun altını çizmek için, tarihsel sırası içinde, hayati önemi haiz bir dizi Avrupa-merkezci önerme sıralayacağım şimdi. Avrupalı tarihçiler arasında hepsinin de doğrulukları çoğunluk, hatta bazı durumlarda büyük çoğunluk tarafından kabul görüyor. Bazıları gerçekten de doğru. Fakat bu durum, tarihin daimi kaynağı olarak hâlâ "Büyük Avrupa" üzerinde odaklanmanın yanında ikincil öneme sahiptir.

1. Neolitik Devrim: Tarımın bulunması ve insanlığın yerleşik yaşama geçişinin ilk adımları –Orta Doğu'da (ya da İncil Toprakları'nda) gerçekleşti. 1930'ların öncesine kadar doğruluğu tartışılmayan bu görüş, günümüzde de çoğunluğun görüşüdür.

2. Günümüz medeniyetine giden yolda kültürel evrimdeki ikinci büyük adım, ilk devletlerin, şehirlerin, örgütlenmiş dinlerin, yazı sistemlerinin, iş bölümünün vb. ortaya çıkışı Orta Doğu'da gerçekleşti.

3. Metal Çağı Orta Doğu'da başladı. Demirin işlenmesi Orta Doğu'da ya da Doğu Avrupa'da gerçekleştirildi ve 'Demir Çağı'na ilk geçiş Avrupa'da oldu.

4. Tek tanrılı dinler ilk olarak Orta Doğu'da ortaya çıktı.

5. Demokrasi Avrupa'da kuruldu. (Antik Yunan'da)

6. Benzer biçimde saf bilimlerin çoğu da; matematik, felsefe, tarih ve coğrafya.

7. Sınıflı toplum ve sınıf mücadeleleri ilk olarak Greko-Romen dünyada görüldü.[6]

8. Roma İmparatorluğu ilk büyük emperyal devlet oldu. Romalılar bürokrasiyi, hukuku vb. kurdular.

9. Fransızların başı çekmesiyle toplumsal evrimin sonraki büyük aşaması feodalizme, Avrupa'da geçildi.[7]

10. Avrupalılar Orta Çağ'da kendilerine Avrupalı-olmayanlar karşısında üstünlük sağlayan pek çok teknolojik yeniliğe imza attılar. (Bu konuda kayda değer görüş ayrılıkları vardır.)

11. Avrupalılar modern devleti kurdular.

12. Avrupalılar kapitalizmi kurdular.

13. 'Ataklıkta' eşi benzeri olmayan Avrupalılar büyük gezginler, 'kaşifler' vs. idiler.

14. Avrupalılar sanayiyi geliştirip Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirdiler.

...böylece günümüze kadar geliyor.

Göreceğimiz üzere bazıları hakkında bilimsel tartışmalar yapılmakla birlikte, bu listedeki tüm önermeler bugün Avrupa'da tarih eğitiminin yaygın kabul görmüş dayanaklarıdır.

Buradan sizin, benim bunları belki ilkokulda, belki üniversitede veya kitaplardan, gazetelerden öğrendiğimiz sonucu çıkar. Tüm bunların *doğru* olduğunu öğrendik. Acaba öyle mi? Gerçekten de bu önermelerin bazıları doğrudur. Kimileri ise kısmen doğrudur. Ama bu kitapta ortaya koyacağım gibi bazıları bütünüyle yanlış. Bu yanlışlar Dışarı'nın hiçbir hayati rol oynamadığı, başarıya ulaşan ve önemli olan her şeyin İçeri'ye atfedildiği o bildik tünel tarihinin kalıntılarıdır.

[6] Marksistler için sınıf kavgası tarihsel evrimin merkezi gücü olduğundan bu argümana Avrupa-merkezci Marksistler tarafından büyük önem verilir.

[7] Siyasal feodalizmin bir biçiminin önce Çin'de ortaya çıktığını kabul edenler varsa da, çoğu Marksist de dahil olmak üzere, Avrupalı bilim adamlarının büyük çoğunluğu Avrupa feodalizminin moderniteye giden yolda vazgeçilmez önemde bir atlama taşı işlevi gören bir toplum biçimini temsil etmesi bakımından benzersiz olduğunu savunurlar. (Bkz. 3. bölüm)

AVRUPA MERKEZCİ YAYILMACILIK

Avrupa-Merkezcilik

Üzerinde konuştuğumuz konuya şimdilerde Avrupa-merkezcilik deniyor.[8] Bu kelime Avrupalıların, Avrupalı-olmayanlar (ve Avrupa kökenli olmayan azınlık halkları) karşısında geçmişteki ya da günümüzdeki üstünlüğünü varsayan inanışları için kullanılan bir adlandırmadır. Toplumsal düşüncesinin her alanında Avrupa-merkezciliğin güçlü bir eleştirisi yapılmakta ve bu kitap da kesinlikle o eleştirinin bir parçası.

Yine de 'Avrupa-merkezcilik' sözünde bir sorun var; genelde 'Avrupa-merkezcilik' ırkçılık, cinsel ayrımcılık ve dinsel bağnazlık benzeri geçmişin kalıntısı diğer tutumlarda olduğu gibi, modern, aydınlanmış düşünceden ayıklanabilecek bir önyargı, bir 'tutum' gibi değerlendirilir. Oysa Avrupa-merkezciliğin asıl dikkat çekici yanı, değerler ve önyargılar anlamında tutumlar-

[8] Bu kavramın eksiksiz biçimde tartışıldığı bir kaynak olarak Samir Amin'in *Eurocentrism*, (1988) adlı eserine bakılabilir. 'Avrupa-merkezcilik' sözcüğü 'Avrupa etnik-merkezciliği'ni tek sözcükte birleştirmek için yakın dönemde türetilmişe benziyor. Ama ilerleyen paragraflarda açıklanacağı üzere ben de (tıpkı Amin gibi) Avrupa-merkezciliğin etnik-merkezciliğin bir türünden ibaret olmadığını düşünüyorum.

da değil, fende bilimde, eğitimlilerin-uzmanların kanaatleri söz konusu olduğunda ortaya çıkar. Daha açık konuşursak, Avrupa-merkezcilik deneysel gerçeklik hakkında, eğitimli ve genellikle önyargısız Avrupalının doğru 'olgularca' desteklenen önermeler olarak kabul ettiği bildirimler olan bir dizi inancı içerir. Örneğin tarihsel yeniliklerde Avrupa'nın önceliği hakkında yukarıda sıraladığımız 14 önermeyi ele alalım. Bu önermeleri doğru kabul eden tarihçiler 'Avrupa-merkezci inançlar' nitelememizden fazlasıyla rahatsız olurlar; Avrupa-merkezci önyargıları olduğunu şiddetle reddeder ve gerçekten de pek azının böylesi önyargıları vardır. Demokrasiyi, bilimi, feodalizmi, kapitalizmi, çağdaş ulus-devleti vb. Avrupalıların kurduklarını ileri sürmeleri, tüm bunların 'olgu' olduğuna inanmalarından kaynaklanır.

Görüldüğü gibi Avrupa-merkezcilik karmaşık bir şeydir. Kelimenin tüm değer anlamlarını, önyargıları bir yana attığımızda bile Avrupa-merkezcilik hâlâ deneysel bir inançlar dizisidir.

Kitabın merkezinde yer alan soru da bir bakıma bu. Önyargılarla, eğilimlerle değil tarihsel ve bilimsel olgular olduğu varsayılan bildirimlerle karşılaşıyoruz; tarih ve bilimle varsayımların yanlış, bildirimlerin hatalı olduklarını göstermeye çalışıyoruz.

Geçerli olmayan, yani doğruluğu açıkça kanıtlanmamış ve bazen kanıtlarla çelişen Avrupa-merkezci tarihsel bildirimler, nasıl oluyor da Avrupa tarih düşüncesinde kabul görebiliyor ve sonrasında pek de sorgulanmadan kuşaklar hatta yüzyıllar boyu ayakta kalabiliyor? Tarih yazımı ve düşünce tarihi için kaçışı olmayan bir sorun bu; hakkını vererek uğraşmak, deneysel tarih ve coğrafya üzerinde odaklanmış bu kitabın amacından uzaklaşmasına neden olur. Öte yandan sorun görmezden gelinemez. Kütüphaneler elinizdeki kitapta reddettiğimiz ve yanlışlığını gösterdiğimiz Avrupa-merkezci tarihsel konumları destekleyen bilimsel çalışmalarla doludur. Bu kitapların ürkütücü çoklukları ve yazarlarına duyulan haklı saygı, bu konumların yanlışlıklarının inandırıcı biçimde gösterilmesi için bir kitapta ileri sürülen olgusal kanıtların yetmeyeceğini açıkça ortaya koyar. Kanıtlar

ne kadar inandırıcı olursa olsun, deyim yerindeyse, terazinin bir kefesine konduklarında Avrupalı bilim adamlarının, ders kitabı yazarlarının, gazetecilerinin, yayıncılarının vd. kuşaklar boyunca diğer kefeye yığdıkları eserler toplamına ağır basması, onların yerini alması düşünülemez.

Öyleyse bu kitapta argümanı iki aşamada kurmalıyız. Temelde deneysel olan durur: Orta Çağ'da ve çağımızın başlarında Avrupa içinde ve dışında neler olup bitti; ve bu dönemde iki kesim arasında ne tür bağlantılar gerçekleşti? İkinci aşamada Avrupa-merkezci düşünceler tarihi ve bu düşünceleri çevreleyen toplumsal bağlamla ilgili bazı yansımalara yöneleceğiz. Bu özellikle, yayılmacı düşüncelerin doğasını ve tarihini çözümleyip bu görüşlerin geçerlik kazanmalarını ve hakimiyet kurmalarını sağlayan toplumsal onaylama sürecinin tartışılması ile sonuçlanacak olan okuduğunuz bölümde ve 1492 öncesinde Avrupa'nın üstün olduğuna ilişkin kanıtların en önemlilerinin sistematik olarak sınandığı ve bir ölçüde tarihsel soy kütüklerinin tartışıldığı ikinci bölümde yapılacaktır.

Çoğu daha yirmi otuz yıl öncesine kadar habersiz de olsa, günümüzde bilim adamları tarih, coğrafya ve toplum bilimlerinde deneysel, olgusal inançların sıklıkla, hiç de açık olmayan nedenlere dayanarak kabul gördüklerinin farkındalar. Bilimsel inançların temelleri kültürün derinliklerinde saklıdır ve kültür tarafından biçimlendirilirler. Avrupa-merkezci tarihsel inançların anlaşılmaz ölçüde dirençli olması, benimsenme nedenlerinin unutulmasından ya da (tarihi gerçek olarak Eski Ahit'e duyulan inançla temellenen kanıtlarda olduğu gibi) reddedilmesinden çok sonra bile eski söylencelere duyulan inancın devam etmesi, yeni oluşan inançların, gerektiği kadar Avrupa-merkezci kanıtlarla desteklenmeden kabul görmesi ve genel olarak da Avrupa-merkezci düşünceler bütününün inandırıcılığını ve gücünü koruması paradoksları bu sayede açıklanır. Ancak bunun da ötesinde, Avrupa-merkezcilik kitap boyunca uzun uzun tartışacağım gibi benzersiz bir inançlar dizisidir ve bir o kadar da güçlüdür. Çün-

kü Avrupalı seçkinlerin en güçlü toplumsal ilgilerinden birinin entelektüel ve bilimsel dayanağıdır. Avrupa sömürgeciliğinin 1492'de Avrupa'nın gelişmesini –ve Avrupa-dışının geri kalmışlığını– başlattığını göstermekle yetinmeyip, yeni olanlar da dahil olmak üzere, sömürgeciliğin çeşitli biçimleriyle bugüne kadar Avrupa dışından elde edilen servetin, Avrupa'nın sürekli gelişimi ve Avrupalı seçkinin sürekli gücü için vazgeçilmez ve çok önemli bir temel olduğunu da ortaya koyacağım. Bu nedenle Avrupa'nın sömürge etkinliklerinin haklı çıkarılmaları ve yollarının açılması için Avrupa-merkezci bir inançlar bütününün geliştirilmesi, geçmişte olduğu gibi günümüzde de büyük önem taşır. Kısacası Avrupa-merkezcilik sömürgecinin dünya modelidir.

Avrupa-merkezcilik sırf bir inançlar dizisi, inançlar yığını olmanın ötesinde kelimenin tam anlamıyla sömürgecinin dünya modelidir. Zamanla incelikle çizilmiş bir modele, bütünlüklü bir yapıya, aslında tarihsel, coğrafi, psikolojik, sosyolojik ve felsefi birçok küçük kuramın genel çerçevesi olan tek bir üst kurama yani *yayılmacılığa* doğru evrildi.

Yayılmacılık

Bir insan topluluğunun kültüründe değişiklikler görülüyorsa, bu değişim o topluluk içinde ortaya çıkan bir yeniliğin ya da dışarılarda bir yerlerde, başka bir toplulukta doğmuş bir düşüncenin ya da onun maddi etkisinin (bir alet, sanat üslubu vb.) topluluğa girmesine yol açan bir sürecin sonucu olabilir. Bu durumların ilkine 'bağımsız buluş' ikincisine 'yayılma' denir. [9] İki süreç de her yerde görülür. Buraya kadar her şey yolunda.

[9] Topluluk sözcüğünü herhangi bir büyüklükteki herhangi bir toplum birimini nitelemek için kullanıyorum. Bu tartışmada 'topluluklar', basitliği yakalamak adına, kırsal alana yayılmış köyler olarak düşünülecek. Burada kültür değişiminin bağımsız yaratıcılık ve bir yayılma olayının bileşiminden oluştuğu durumları göz önüne almıyorum. *Two Views of Diffusion,* (1977) ve *Diffusionism: A Uniformitarian Critique,* (1987a) adlı kitaplarıma bakın.

Ancak bazı bilim adamları bağımsız buluşun nadir görüldüğüne, kısa vadede kültürel değişim ve uzun vadede kültürel evrim için önemi olmadığına inanmaktadırlar. Buna göre insanlar çoğunlukla yenilikleri taklit etmekle yetinirler; yani yayılma değişimin temel işleyiş biçimidir.

Bu görüşü savunan bilim adamlarına 'yayılmacılar' denir. Belli bir bölgede kültürel bir yenilikle karşılaştıklarında ilk işleri o niteliğin daha önce kullanımda olduğu bir başka yerden yayılma sürecini aramaya koyulmak olur. Örneğin bazı Eski Dünya halklarında olduğu gibi, Amerika'daki bazı yerli halkların da geleneksel olarak zehirli ok atan borular kullanması olgusu yayılmacılar tarafından bu niteliğin Eski Dünya'dan Yeni Dünya'ya yayılmasının bir sonucu olması biçiminde açıklanır. Onlara göre Yeni Dünya halklarının bu niteliği kendi kendilerine bulmuş olması olasılığı düşüktür. Neden? Belki yeterince yaratıcı olmadıklarından. Aynı yayılmacı iddia, kapsamı genişletildiğinde Kolomb öncesinin büyük Amerika medeniyetlerinin da transpasifik ya da transatlantik yayılmaların sonucu olduğunu da ileri sürer. Çünkü bu medenileştirici adımlar (tarım, tapınak mimarisi, yazı vb.) Yeni Dünya'dan çok önce Eski Dünya'da bulunmuştu; ayrıca Amerikan yerlilerinin tüm bunları kendi başlarına düşünecek ölçüde yaratıcı olmaları olasılığı da düşük görünmektedir.[10] 'Radikal yayılmacılar' olarak tanımlanan bazı araştırmacılar tüm medeniyetin dünya üstünde tek bir noktadan çıkıp yayıldığına inanırlar. İlk medeniyet kaynağı olarak Mısır'ı düşünenler olduğu gibi Orta Asya'yı işaret edenler de vardır. (Bilim adamlarının 'beyaz' ya da 'Kafkas ' ırkın ana yurdu olduğunu düşündükleri Kafkasya gibi)[11]

[10] Jett'in *Further Information on the Geography of the Blowgun and Its Implications for Transoceanic Contact,* (1991) ve Carter'ın *Man and the Land,* (1968) ve Edmonson'un *Neolithic Diffusion Rates* adlı kitaplarına bakınız.

[11] Eliot Smith'in *The Diffusion of Culture,* (1933) Perry'nin *The Primordial Ocean,* (1935) ve Taylor'ın *Environment and Nation,* (1945) adlı eserlerine bakınız. Eliot Smith antik dönemdeki yayılmanın başta Mısır ve Fenike kaynaklı olduğunu ileri sürer. Bu, 'yüzyılarca sürerek Amerika'nın Pasifik sahili boyunca yoğunlaştı ... Kolomb öncesinin kayda değer medeniyetlerinin açıklamasıdır.' (Zwernemann, *Culture History and African Anthropology,* 1983'den alıntı, s. 15)

Yayılmacılarla karşıtları arasındaki tartışmalar yüzyıldan uzun süredir antropolojide, coğrafyada, tarihte ve uzun-erimli, geniş ölçekli kültürel evrimi ilgilendiren tüm alanlarda sürüyor.[12] 'Evrimciler' ya da "bağımsız buluş taraftarları" da denilen yayılmacılık karşıtlarının yayılmacılara yönelttikleri iki temel eleştiri şöyledir:

1. Yayılmacılar insanın yetenekleri konusunda çok karamsar görüşlere sahiptirler. İnsanlar gayet yaratıcı ve yenilikçidirler; bu yüzden bağımsız buluşun bir sonucu olarak yeni kültürel niteliklerin ortaya çıkması olasılığı, gerçekte yayılmacıların kabul ettiklerinden kat kat fazladır. O halde konuya eğilenler incelenen herhangi bir durumu açıklarken a priori olarak bir yayılma sürecini varsaymaktan çok bağımsız buluş olasılığını dikkate almalıdırlar.

2. Yayılmacılar seçkincidirler. Her yayılma bir yerde başlamalıdır. Bir buluş diğer topluluklara geçmeye (yayılmaya) başlamadan önce bir toplulukta görülmeli. Bütün insan gruplarının düşünme araçları bakımından eksiksiz oldukları biçimindeki en temel varsayımı kabul edersek, buluş ve yenilik konusunda büyük ölçüde benzer oldukları ortaya çıkar. Garip ama on dokuzuncu yüzyıldan kalmasına rağmen hâlâ kullanılan ve 'İnsan türünün psişik birliği' diye bilinen bu niteleme uyarınca, insanın yaşadığı her yerde buluşların ortaya çıkması beklenebilir.[13] Buna karşın yayılmacıların çoğu yalnızca *belli seçkin toplulukların yaratıcı* olabildiğini ileri sürerler. Başka bir deyişle çoğu topluluklar yalnızca, yayılma yoluyla yeni nitelikler edinmeleri sonucunda değişirken, bazı yerler yaratıcılıkta benzersizdirler ve yeni niteliklerin de asli kaynağıdırlar. Bu toplulukların insanları

[12] Konuyla ilgili olarak bkz. Haris, *The Rise of Antropological Theory*, (1968) ve Steward'ın *Theory of Cultural Change: The Methodology of Multilinear Evolution*, (1955).

[13] Bkz. Koepping'in, *Adolf Bastian and the Psychic Unity of Mankind* (1983), Stocking'in *Race, Culture and Evolution* (1968) ve Harris'in *The Rise of Antropological Theory* (1968)

başka yerlerin insanlarından daha *yaratıcıdırlar*. İnsan türünün psişik birliği reddedilir: Bazı halklar ya da kültürler diğerlerinden üstündürler ve *buluşun ve yeniliğin kalıcı merkezleridirler*.

Bu uzamsal seçkinciliktir. Karşılaşılan manzaranın resmini çizecek olursak, kalıcı bir *merkez* ve kalıcı bir *çevre* olduğunu görürüz. 'Radikal yayılmacılar' için en azından Hıristiyanlık öncesi dönem için tüm dünya böyle biçimlenmiştir. Buluşun ve yeniliğin kalıcı kaynağının Mısır, (Batı Asya ya da güneydoğu Avrupa'da bulunan, konumu belirsiz mitolojik bir yer olan) Antik Aryen Yurdu, Kafkaslar ya da antik dünyanın merkezi sayılan bir başka yer olduğu düşünülüyordu. Ama yöneltilen eleştiri daha geneldir: Bir bütün olarak yayılmacılar birkaç yerin ya da tek bir yerin, kültürün oradan oraya sıçramasının ilk kaynağı olduğunu kurgulama eğilimindedirler.

Yayılmacılığın, dünyayı İçeri ve Dışarı olarak ayıran düşünce ile uyumlu olduğu anlaşılmış olmalı. Aslında yayılmacılık İçeri-Dışarı düşüncesinin en gelişkin bilimsel (ya da sözde bilimsel) dayanağıdır. Daha önce de gördüğümüz gibi, bu görüş dünyanın yeni düşünceler üretmede kalıcı bir merkezi olduğunu varsayar. Genelde başka yerlerdeki kültürel evrim bu kalıcı merkezden yeni düşüncelerin yayılmasının sonucudur.

Gelinen noktada şaşırtıcı bir sapmayla karşı karşıyayız. On dokuzuncu hatta yirminci yüzyılda yayılmacılığı eleştirenler yaptıkları eleştirinin nerelere varacağını görmede bütünüyle başarısız olmuşlardır. Hiçbirisi dünyada İçeri ve Dışarı olduğunu reddetmiyordu. Yayılmacıları insan türünün psişik birliğini kabul etmedikleri için eleştirirken bir yandan da kültürel evrimin merkezinin Avrupa olduğuna inanıyorlardı; bu nedenle açıkça ya da dolaylı olarak Avrupalıların herkesten daha yaratıcı, yenilikçi olduğunu kabul ediyorlardı.[14] Bu görüş son birkaç yüzyıl

[14] Yayılmacılık karşıtı grubun 'kültürel evrimci' diye adlandırılmasıyla sık sık karşılaşırız. Tartışmanın bütünü de 'yayılmacılık evrimciliğe karşı' diye nitelenir. Ama burada da savunacağım gibi evrimciler bir ölçüde yayılmacı, yayılmacılar bir ölçüde evrimciydiler. Öte yandan kitap boyunca 'kültürel

hakkında yazdıklarında ve özellikle de Avrupa sömürgeciliğinin modernleştirici ve eğitici etkisini tartıştıklarında açıkça görülür ki bu örtülü biçimde Antik Çağ ile ilgili yazılanlarda da görülür. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadarki antropologlar, arkeologlar, coğrafyacılar ve tarihçiler İncil Toprakları'na odaklanmazlar. Bilimsel yazılarında dinsel varsayımların kabulüne de rastlanmaz; ama İçeri ve Dışarı açıkça yer alır. Tarımın, kentleşmenin vb. Yakın Doğu'daki köklerinden bahsettikten sonra medeniyetin kalan büyük kısmı için Avrupa kaynaklı argümanlara geçiverirler.

Başlıca iddiam şu: İçeri-Dışarı modelini, dünyanın bütününde kültür değiştiren düşüncelerin yoğun olarak doğduğu kalıcı bir merkez ve (esas olarak) o tek merkezden gelen yayılma sonucu değişen geniş bir çevre kavramını ön kabul olarak benimsediği sürece, her bilimsel anlayış yayılmacıdır. 19. ve 20. yüzyıllarda geliştirilen ve savunulan haliyle yayılmacılığın biçimsel kuramın İçeri-Dışarı modelinin, Avrupa'nın kalıcı coğrafi üstünlük ve öncelik efsanesini açıkladığını savunmuyorum. Aslında, kuram Avrupa'da hakim olan toplumsal güçlerin bir sonucu olarak ortaya çıktı ve bilim dünyasına dışarıdan Avrupa toplumundan geçti. Yayılmacı bilim adamlarının yaptığı arkeoloji gibi, dünya tarihi gibi uğraşı alanlarından bu kuramı süzüp sistematik hale getirmekten ibaretti.

Konuya devam etmeden önce bir noktanın altını çizmeliyim: 'Yayılmacı' kelimesinde bazı anlam karışıklıkları vardır ve bunların burada konumuza dahil olması engellenmelidir. Bel-

evrim' kavramını daha geniş ve tartışmaya kapalı bir anlamda, yalnızca tarihsel ve kültürel değişime ilişkin daha büyük soruları açıklama arayışını göstermek için kullanmak istiyorum. 'Tarihsel' bir sorun genel anlamıyla 'neden?' diye sorduğumuzda bir 'kültürel evrim' sorunu halini alır. Bazı bilimadamları 'kültürel evrim' ibaresinin bu tür kullanılışından memnun değiller. Bazılarına göre ekonomik, çevresel ya da teknolojik belirlenimcilik yükünü taşıyor. Ya da tüm insan gruplarının geçmek zorunda olduğu değişmez ve ardışık kültürel aşamalar anlamına geliyor. Ben bunların hiçbirisini kastetmiyorum. Çoğu kültürel coğrafyacı 'kültürel evrim' ibaresini tam da benim burada kullandığım gibi kullanıyorlar.

li bir yerdeki yeni bir özelliğin o yöre insanınca mı bulunduğu yoksa yayılma yoluyla başka bir yerden mi alındığına ilişkin bir tartışmada ikinci görüşü savunanlar 'yayılmacı' konumun destekçisidirler; yani bağımsız buluş karşısında belli bir yayılma varsayımından yana tavır takınmış olurlar. Buradan kaçınılmaz biçimde, nedensel bir formül olarak yayılma yönünde genel bir eğilimleri olduğu sonucu çıkmaz. Bazen özel bir konudan genel bir sorun çıkabilir. Örneğin bazı araştırmacılar Batı Afrika'daki kültürel unsurların 1492'den önce Atlantik yoluyla Amerika'ya yayıldığını ileri sürerler. Bu konuda haklı olup olmadıkları bir yana, ne bir çeşit Avrupa-merkezcilik iddiaları vardır ne de başka bağlamlarda bağımsız buluşa karşı her zaman yayılma yanında yer alırlar. Ama çoğunlukla yayılmacılıkta ısrar edenler Avrupa-merkezci yayılmacılardır.

Şimdi bilimsel bir kuram olarak Avrupa-merkezciliği elimden geldiğince biçimsel terimlerle betimleyeceğim. Kuram zamanla değişse de omurgası pek de değişmeden kalmıştır. Pek de farklı olmayan çağdaş biçimini tartışmayı bu bölümün ilerleyen sayfalarına bırakarak kuramın klasik denebilecek (19.yy.'daki) halini ortaya koyacağım.

Yayılmacılığın iki aksiomla temellendiğini gördük:

1. İnsanlığın büyük çoğunluğu yaratıcılıktan uzaktır.

2. Yalnızca birkaç insan topluluğu (yer ya da kültür) yaratıcıdır ve bu sayede kültürün değişiminde, ilerlemede kalıcı merkezlerdir.

Bu bize küresel ölçekte tek merkezli bir dünya modeli sunar. Kabaca Büyük Avrupa ve tek bir çevre; İçeri ve Dışarı. Bu iki kesimli modelin bir dizi çeşitlemesi vardır. Bazen iki kesim, aralarındaki kesin bir sınırla birbirinden ayrılır. (Bu bildiğimiz modeldir. 'Merkez-Çevre Dünya Modeli' de denmektedir.) Diğerinin dünyaya bakışı kısmen farklıdır: Açık ve kesin bir merkez vardır; onun dışına çıkıp merkezden uzaklaştıkça, medeniyetin ilerlemeciliğin ya da yenilikçiliğin derecesinde, kademeli olarak düşüş ve değişim görülür. Bir diğer çeşitleme her biri

farklı modernlik, medeniyet ya da gelişme düzeyi gösteren bölgelere ayrılmış bir dünya resmi çizer.[15] Klasik bölümlemenin üç başlığı 'medeniyet' 'barbarlık' ve 'vahşilik'tir.

Klasik biçimiyle yayılmacılığın temel modeli başlıca iki kesime ayrılmış bir dünya resmi çizer: Birincisi: (Büyük Avrupa, İçeri) İcad eder ve ilerler. İkincisi: (Avrupa-dışı. Dışarı) İçeri'den gelen yayılma yoluyla Avrupa'dan ilerletici yenilikleri alır. Buradan yola çıkarak yayılmacılık, iki kesim ve aralarındaki ilişkiye dair yedi temel iddia ileri sürer:

1. Avrupa doğal olarak ilerler ve modernleşir. Yani, (İçeri'nin) Avrupa kesiminin doğal durumu icad etmek, yenilik yapmak, çevresini düzeltmektir. Avrupa değişir; Avrupa 'tarihseldir'.

2. Avrupa-dışı (Dışarı) duraklamaya, değişmezliğe, gelenekselliğe ve gerilemeye mahkumdur. Bulmak, yenilik yapmak ve değişmek Avrupa-dışı ülkelerden beklenemeyecek, doğal durumlarında olmayan şeylerdir. Avrupa-dışı değişmez; Avrupa-dışı 'tarihsizdir'.

Üçüncü ve dördüncü önermeler iki kesim arasındaki ayrımı açıklar:

3. Avrupa'nın ilerlemesinin temel nedeni yaratıcılığa, hayal gücüne, bulmaya, yeniliğe, akılcılığa ve 'Avrupa değerleri' denilen bir onur ya da ahlâk duygusuna götüren 'Avrupa düşüncesine', 'Avrupa ruhuna', 'Batılı insana' vb. has bir entelektüel ya da tinsel etkendir.

4. Avrupa-dışının ilerlememesinin nedeni bu etkenden yoksun olmasıdır. Aslında bu önerme Avrupa-dışı dünyanın kısmen ya da bütünüyle 'akılcılık'tan, yani düşüncelerden ve uy-

[15] Bazı durumlarda iki biçim bir araya gelebiliyor. Örneğin 19. yüzyılda kuzeybatı Avrupa, ahalisi tarafından mutlak medeni olarak tanımlanırken, Afrika mutlak medeniyetsiz (Doğu yarıkürenin) tüm diğer bölgeleri ise arada bir yerlerde sayılıyordu. İleride bu konuları da ele alacağız.

gun tinsel değerlerden yoksun olduğunu ileri sürmektedir. Klasik yayılmacılıkta (esas olarak 19. yüzyıl sonu için) bu önermenin bir dizi çeşitlemesi vardır. Bunların ikisi özellikle önemlidir:

a. Bu önerme Avrupa-dışı dünyanın büyük bölümü için temel kültür kurumları ve hatta insanlar bakımından boşluğuna işaret eder. Buna yayılmacının *boşluk efsanesi* diyebiliriz. Avrupalıların Avrupa-dışı bölgelere, oraların sakinlerini yerlerinden ederek ya da yok etmek suretiyle fiziksel hareketi anlamına gelen yerleşimci sömürgecilikle de kısmen bağlantılıdır. Bu boşluk önermesi birbirine eklemlenen katmanlar halinde bir dizi iddia ortaya atar.

(i) Avrupa-dışı bir yer ya boştur ya da önemsiz sayıda insan barındırır. (O halde Avrupalının yerleşimi bölgenin yerlilerini yerinden etmez.)

(ii) Bölgenin sakinleri hareket halinde, göçebe, gezicidirler; yerleşik nüfusu yoktur. (O halde, başıboş dolaşanlar toprak üzerinde hak iddia etmediklerine göre, Avrupalının yerleşimi siyasi hakimiyeti ihlal etmez.)

(iii) Yerel kültürler özel mülkiyet anlayışına sahip olmadıklarından bölge mülkiyet haklarından ve iddialarından yoksundur. (O halde sömürgeci işgalciler bu sahipsiz toprakları yerleşimcilere serbestçe verebilirler.)

Dışarı'nın tümünü birden kapsayan son katmansa, bazen Avrupalılar tarafından (örneğin Max Weber) 'akılcılığın' yokluğu olarak nitelenen, entelektüel yaratıcılık ve tinsel değer yoksunluğudur.[16]

b. Bazı Avrupa-dışı bölgelerin tarihin bazı devirlerinde bazı biçimlerde ve bir ölçüde 'akılcı' olduğu varsayılır. Örneğin İncil'in hakim olduğu dönemlerde Orta Doğu akılcıydı. Çin, ta-

[16] Max Weber'in 'Avrupa akılcılığı' kavramı 2. bölümde ele alınıyor.

rihinin belli bir döneminde oldukça akılcıydı.[17] Afrika'yı mutlaka içine almak kaydıyla başka her yer kesin olarak akılcılıktan yoksundur.

5. ve 6. önermeler İçeri ve Dışarı arasındaki etkileşimi betimler:

5. Avrupa-dışı dünyanın normal, doğal biçimde ilerlemesi, düzelmesi, modernleşmesi vb. ancak havanın boşluğu doldurması gibi akan yenilikçi, ilerlemeci düşüncelerin Avrupa'dan yayılması (ya da sıçraması) yolu ile olur. Bu yayılma Avrupa'ya ait düşüncelerin sıçraması yoluyla olabileceği gibi, Avrupa'nın düşüncelerinin somutlaştığı yeni ürünlerin yayılması ya da bu yeni ve yenilikçi düşüncelerin taşıyıcıları olarak Avrupalıların (göç, yerleşim gibi yollarla) yayılmaları ile de olur.

Beşinci önermenin Avrupa sömürgeciliğini haklı çıkarmaya yönelik olduğunu hemen fark edeceksiniz. Yerleşimci sömürgeciliği de dahil olmak üzere, sömürgeciliğin Avrupa-dışına medeniyet getirdiğini ileri sürer; ve aslında bu Avrupa-dışının durağanlığından, geri kalmışlığından, gelenekçiliğinden kurtulmasının doğal yoludur.

Oysa sömürgecilik adı altında servet Avrupa-dışı sömürgelerden Avrupa'ya akıp Avrupalı sömürgecileri zengin eder. Avrupa-merkezci sömürgecilikte bu da İçeri ile Dışarı arasında normal bir ilişki olarak görülür:

6. Avrupa'dan Avrupa-dışına yayılan düşüncelerin kısmi bir karşılığı olarak dışarıdan Avrupa'ya plantasyon ürünleri, madenler, sanat objeleri, işgücü gibi maddi zenginlikler taşındıysa da hiçbir şey Avrupalıların sömürgelere hediyesi olan medeniyetin tam karşılığı olamaz. Böylece sömürgeciliğin aldığından fazlasını verdiği iddiasıyla sömürgelerin ve sömürge halklarının istismarı ahlâkî bakımdan haklı çıkarılmış olur.

[17] 2. ve 3. bölümlerde Çin'in ve Hint'in yarı-akılcı, kesintili biçimde akılcı ya da yalnızca bazı bakımlardan akılcı olduğu tartışılıyor.

Yine de İçeri ile Dışarı arasındaki etkileşimin bir biçimi daha vardır. Avrupa'dan dışarı düşüncelerin yayılmasının (5. önerme) tersi.

7. Avrupa ileri, Avrupa-dışı geri olduğundan Avrupa'ya yayılan düşünceler kara büyüler, vampirler, musibetler, gulyabaniler gibi eski, yabani, atalardan aynen alınmış, medeniyet yoksunu, kötü şeyler olmalıdır.[18] Bu kavramla bağlantılı olarak 'çağdaş atalarımız kuram'ı denilen yayılmacı bir de efsane vardır. Buna göre medeni Avrupa'dan uzaklaştıkça tarihin ve kültürün, gittikçe daha erken dönemlerini yansıtan halklarla karşılaşırız. Antipodes'in 'Taş devri insanları' da denilen Paleolitik dönem Avrupalılarına benzetilirler. Buradaki iddia yayılmanın ardışık dalgalar halinde, dışarı doğru dağılarak işlediğidir. Dışarı doğru gittikçe kültürel evrim anlamında geriye doğru gideriz. Ama aksine bu eski, geleneksel vb. niteliklerin medenileşmiş merkeze kara büyü, Drakula gibi eski, büyülü, kötü şeyler aracılığıyla taşınması olasılığı vardır.

İki kesim arasındaki ana karşıtlıklar bir tablo halinde gösterilebilir. Aşağıdaki karşıtlıklar dizisi on dokuzuncu yüzyıl yayılmacı düşüncesinde belirgin olarak görülür.

Merkezin Özellikleri	Çevrenin Özellikleri
Yaratıcılık	Taklitçilik
Akılcılık, zeka	Akıldışılık, his, içgüdü
Soyut düşünce	Somut düşünce
Kuramsal akıl yürütme	Deneysel, pratik akıl yürütme
Zihin	Beden, madde
Disiplin	Kendiliğindenlik
Yetişkinlik	Çocukluk
Aklı başındalık	Aklı başında olmama durumu

[18] 'Bogeyadam' Avrupalılara şiddetle direnen bir Malay halkı olan Buginelileri kastetmekte ve yaftalamaktadır. Vampir kurgularının başkahramanı Kont Drakula İngiltere'ye Türk imparatorluğunun sınırında, barbarların yaşadığı dağlık bir bölgeden yani Dışarı'dan gelmiştir.

Bilim	Büyücülük
İlerleme	Duraklama

Buraya kadar betimlediğim, yayılmacı dünya modelinin çokça basitleştirilmiş bir biçimidir. Yeri geldikçe eklemeler, değiştirmeler yapacağız ve özellikle yayılmacılığın klasik biçimi ile çağdaş biçimi arasındaki kayda değer farklılıkları göreceğiz.

Yayılmacılığın ne olduğu ile ilgili çok söz edildi. Sıra ne işe yaradığına geldi. Kitapta yayılmacılığın hem Avrupalıların hem de Avrupalı olmayanların tarihe bakışlarını nasıl da biçimlendirdiğini etraflı biçimde göstereceğim. Bu bölümün ilerleyen sayfalarında ve ikinci bölümde yayılmacılığın tarih dışında psikolojide, coğrafyada, ekonomide ve sosyolojideki somut etkilerini de göstereceğim.

Ancak farklı bir soru yönelterek konuyu daha anlamlı hale getireceğiz. Bu yayılmacılığın nasıl olup da Batı düşüncesinin kurucu bir kuramı olduğu sorusudur. Şimdi bu soruyu ele alalım.

SÖMÜRGECİNİN MODELİ

Belki de tüm medeniyetlerin kendilerini komşularıyla karşılaştırdıkları, kendilerini bir nebze de olsa başka topluluklardan daha iyi, ışıltılı, cesur vb. gördükleri ve bu durumu açıklayıcı, utanılası noktaları mazur gösterici deneysel kuramlar ortaya attıkları etnosentrik bir görüşleri vardır. Belki de yayılmacılığın tohumlarını tüm bu inançlarda bulabiliriz: İlerlemenin 'bizim' toplumumuz için doğal olması ve hiçbir açıklama gerektirmediği, öte yandan 'onların' toplumlarında doğal olmadığı ya da en azından daha etkisiz olduğu düşüncesi; 'onların' 'bizden' ödünç alarak ya da 'bizim' düşüncelerimizi taklit ederek ilerledikleri düşüncesi vb. Ancak bu ne yayılmacılık kuramının kendisidir ne de yayılmacılığı anlamamıza yarar. Ortaya koyduğum gibi yayılmacılık çağdaş Avrupa sömürgeciliğinin bir ürünüdür; sömürgecinin dünya modelidir.

Kökenler

Yayılmacılık on dokuzuncu yüzyılda tümüyle oturmuş bir bilimsel kuram oldu. Oysa kuramın kökenleri, Avrupa'da ve Avrupa'nın dışarıdaki sömürgelerinde görülen değişimden doğan yeni gerçekliğe tutarlılık sağlama iddiasındaki bir inanç

sisteminin kurulmakta olduğu on altıncı, on yedinci yüzyılların Avrupası'na gider. İki parçalı bir dünya kavrayışı, İçeri ve Dışarı arasındaki yayılmacı ayrım, Hıristiyanlık ve Roma imparatorluk mirasına (bu çoğu batı ve güney Avrupalı için, siyasal ve toprak sahibi seçkinlerin ortak meşruiyet kaynağı anlamına geliyordu) ilişkin çok eski bir kavrayıştan doğdu. Ama Orta Çağ'da Avrupalıların Hıristiyanlığı komşu toplumlarla doğal çatışma içinde, sınırları kesin olarak çizilmiş bir alan olarak gördükleri kesinlikle doğru değildir. Dahası Orta Çağ Avrupa düşünürleri İslam ve Doğu medeniyetleri ile karşılaştırıldığında Hıristiyanlığın göreli gücü, zenginliği ve teknik üstünlüğü konusunda da ciddi yanılsamalar içinde de değillerdi. Ama kollektif bir kimlik değilse de, ilahi rehberlikten –bu nedenle de korumadan– pay almış Hıristiyan nüfusu barındıran topraklarla Hıristiyan olmayanların toprakları arasında bir ayrım olduğu düşüncesine sahiptiler. Üstelik İçeri'nin kesin bir coğrafi tanımının yapılması da, 1492'den sonra, Orta Çağ düşüncelerinden öte erken yakın dönem sömürgeciliğinin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir.

Avrupalıların, Avrupa'nın ilerlemeye açık oluşuna, Avrupalı'nın kaçınılmaz ilerlemesine ilişkin düşünceleri de aslında Orta Çağ sonrasına aittir. Kabul etmek gerekir ki, bu düşünceler Orta Çağ boyunca tartışılıyordu ve kesinlikle umut, dua ve düzelme yolunda mücadele vardı. Fakat Orta Çağ insanı toplumunu göreli bir denge durumunda görme eğilimindeydi; dinleri Düşüşten, mevcut koşulları (ve kuralları), olduğu gibi kabul etmekten söz ediyordu Orta Çağ'ın gerçekliği (özellikle de 14.-15. yüzyılların yaşamları) geniş halk kitleleri için gözle görülür bir ilerlemenin olduğu yıllar değildi. Buna karşın 16 ve 17. yüzyılın Avrupalı düşünürleri, tarihi –kendi tarihlerini– ilerleyen bir süreç olarak düşünme noktasına geliyorlardı. Doğrusu söz konusu topluluklarda gerçek bir ilerleme de (en azından hızlı bir değişim) görülüyordu ve kapitalizmin yükselişi, pek çok yerde bireylerin sahip oldukları olanakların artması vb. ile karmaşık ama yakından ilişkili olarak düşünce iklimini değiştiriyordu.

İster seküler ister dini olsun, bu erken dönem modern düşünürlerin karşılaştıkları sorunlardan birisi, muhafazakar Avrupalıyı ilerlemeyi kaçınılmaz, doğal ve cazip bir süreç sayıp daha hızlı ve yaygın sermaye birikimine olanak sağlayacak yasal değişiklikleri benimsemeye ikna edecek bir inanç sistemi, bir ideoloji kurmaktı. Toprak sahibi sınıfları toprağı mal olarak görmeye ve taşınmazlarını riskli yatırımlara kaydırmaya ikna etmek, ülkede ve dışarıda gelişmekte olan kapitalist etkinlikler için emeği hareketli hale getirecek kanunları ve uygulamaları üretmek Avrupalıların genelini, kendilerini bekleyen acılı değişimler konusunda ikna etmek vb. aynı önemi haiz bir başka konu da ilerlemeyi dinle uyumlu olarak açıklama gereksinimiydi. Bu, Tanrının tarih (Avrupa tarihi) konusundaki yol göstericiliğinin göz önüne alınması ve ilerlemeci yeniliklerin, Avrupa düşüncesi ya da ruhunun –dolayısıyla Hıristiyanlığın özünün– ürünleri olarak algılanması yoluyla yapıldı. (Bu konulara daha sonra tekrar döneceğiz)

Böylece doğal olarak (1. yayılmacı önerme) ve 'Avrupa'nın akılcılığı' (3. yayılmacı önerme) denilen entelektüel ya da bir gücün işleyişi sayesinde ilerlemeye açık bir İçeri kavramı ortaya çıktı. 18. yüzyıl boyunca dindışı yazılarda tarihte ve felsefedeki nedenselliğe Tanrı'ya ve Kutsal Kitab'a atıfta bulunmadan değinmek adet olmuştu. Buna karşın Avrupa'nın doğal, akılcı ilerlemesine ilişkin temel model özüne dokunulmadan, hatta takviye edilerek kalmıştı.[19] Bu düşüncede Avrupalı olmayan medeniyetlerin Hıristiyan Avrupa'nın erken Orta Çağ ya da yakın dönem (16. yüzyıldan 18. yüzyıla) ilerlemesinin uzağından bile geçemeyeceklerinden ya da işgücü, mal ve yerleşim

[19] Avrupa düşüncesinde ilerleme görüşünün tarihi üzerine G. H. Mead'in *Movements of Thoughts in the Nineteenth Century* (1936), Toulmin ve Goodfield'ın *The Discovery of Time* (1965), Nisbet'in *History of the Idea of Progress* (1980) ve Bowler'ın *The Invention of Progress* (1989) adlı eserlerine bakılabilir. 19. yüzyıl boyunca bazı düşünürlerin normal sayılan durum olarak ilerleme düşüncesinden (özellikle de biyolojik evrim düşüncesine karşı çıkarak) kuşkulandıkları doğrudur. Ama bu bir azınlığın aralıklı dip dalgasıydı. Bkz. Stocking, *Race, Culture, and Evolution* (1987) ve Bowler'ın, *The Invention of Progress* (1989)

için toprak sağlamak gibi tümüyle edilgen bir rol oynamaktan ve istisnai olarak teknoloji ve sanatta bazı çıkışlar yapmaktan başka bir olanakları olmadığından zerre kadar kuşku duyulmuyordu. Sömürgecilik ve getirilerinin –sermaye akışı, Avrupa'nın iç ve dış ticaretinin yoğunlaşması ticaret merkezlerinde ve sömürgelerde istihdam olanaklarının artması ve daha pek çok şeyin– Avrupa'nın ilerlemesinde önemli yeri olduğundan da pek kimse haberdar değildi. Ardından, daha sonra da tekrarlanacağı gibi, kendisinin dinamik bir toplum oluşunu içsel nedenlere ve Tanrı'ya bağlamak geliyordu. Sömürgeciliğin önemi konusunda, geçmişten günümüze uzanan, sürekli sayılabilecek bu körlük, kitabın çeşitli yerlerinde dikkatimizi çekecek.

Dışarı kavramının gelişimi ise daha karmaşık bir yol izlemiştir. 16. yüzyıl İspanyası'nın tartışması Yeni Dünya yerlilerinin doğaları üzerineydi: 'İnsanlar mı? 'Hakiki Din'i kabul edebilirler mi? Edebilirlerse köleleştirilebilirler mi? Bu tartışmalar sömürgeciliğin biçimlenmeye başladığı dönemde büyük yer tuttu. Çünkü Avrupa'nın genişlemesinin kavramsal çatısını kurma; neden doğal, cazip ve kârlı olduğunu açıklama; ve ele geçirilen ve sömürülen toplumları sınıflandırıp Avrupalılara boyun eğmelerinin ve işgücü, toprak ve ürün sağlamalarının hangi sebepten doğal olduğunu ortaya koyma çabasını gerektiriyordu.[20] Yeni Dünya'da sömürgeciliğin temelleri hızla atıldığından Avrupalıların bölge halkları ile ilgili düşünceleri de hızla oluştu. İşin başından, 16. yüzyıldaki ilk büyük ölçekli altın taşımacılığından itibaren, çabaların karşılığı fazlasıyla alınmıştı (bkz. Bölüm 4). İspanyol sömürgelerindeki direnişin üstesinden gelmek zor olmadı ve hayatta kalan Amerikalılar sömürgecilik karşısında teslim olmaya mecbur bırakıldılar. (Burada erken dönem sömürgeciliğinin Meksika, Büyük Antiller, Antlar gibi belli başlı merkezlerine atıfta bu-

[20] Huddleston'un *Origins of the American Indians: European Concepts, 1492-1729*, (1967), Williams, *The American Indian in Western Legal Thought,* (1990) Hulme, *Colonial Encounters: Europe and Native Caribbean 1492-1797,* (1992) Gossett, *Race: The History of an Idea in America,* (1963)

lunuyorum.) Takip eden yüzyılda Brezilya ve Antiller'deki köle plantasyonları ve Afrikalı kölelerin, tüm direnmelerine karşın çalışmaya zorlanarak Avrupalılara kâr sağlayabileceği olgusu da Dışarı kavramına eklendi. Doğaları gereği Avrupalılardan aşağı olan, cesarette, özgürlük sevgisinde, akılcılıkta vb. Avrupa'yı geriden takip eden bu insanların gelişmeleri Avrupa hakimiyetini, dolayısıyla yayılmayı kabul etmelerinden geçiyordu. Sözün kısası Kızılderilisi, Afrikalısı, melezi ile Yeni Dünya deneyimi, madencilik, büyük ölçekli tarım, ticari plantasyonlar vb. alanlarda, Avrupa dışının ilerleme için Avrupa'ya muhtaç olduğunu, bunun da Avrupalıların sahip olduğu bazı entelektüel ve tinsel niteliklerin eksikliğinden kaynaklandığını savunan yayılmacı önermelerin (2, 4 ve 5) özünü oluşturdu. Ayrıca Avrupa'nın genişlemesinin doğal olduğunu ve zenginliğin Avrupa dışından Avrupa'ya taşınmasını da beraberinde getirdiği biçimindeki yayılmacı önermeyi de (6) üretti.

Ancak bu etkinlikler yalnızca Yeni Dünya'da ve Afrika'nın köle ticaretine sahne olan sahillerinde gerçekleşiyordu. Sudan, güney ve doğu Afrika medeniyetleri çoğu yerde, 19. yüzyıla kadar Avrupalıların eline geçmemişti. Bu dönemde İberyalıların Yeni Dünya'yı ele geçirmeleri ile eşzamanlı olarak, Osmanlı İmparatorluğu da geçit vermemekle kalmayıp güneydoğu Avrupa'daki hakimiyetini genişletiyordu. Başka imparatorlukların sömürgecilik karşısında teslim bayrağını çekmeleri 18. yüzyıl ortalarını buldu. Avrupalıların Asya ve Afrika'nın çoğu yerindeki etkinlikleri uzun mesafeli deniz ticaretindeki üstünlük, dünyanın farklı yerlerinde sahil kesimlerinde denetimi ele geçirilmiş toprak parçaları gibi (başka örnekler için 4. bölüme bakınız) ticari kazanımlardan ibaretti. Bu nedenle 16. 17. ve 18. yüzyılarda Amerikan yerlilerine ve Afrika'dan getirilen kölelere uygulanan, Dışarı'ya ilişkin yayılmacı model, Eski Dünya medeniyetlerine uygulanamıyordu.

Söz konusu dönem boyunca bu doğu yarıküre medeniyetleri için, yayılmacı modelin sınırlı ve biraz da ürkek bir biçimi ge-

çerli sayılıyordu. Bu medeniyetlerin tartışılmaz biçimde zengin ve teknik bakımdan ileri oldukları kabul ediliyordu. Yaratıcılık anlamında akılcılık açıkça ortadaydı; ya da en azından teknoloji, mimari, bankacılık gibi alanlarda geçmişte büyük ve etkileyici yenilikler yapılmıştı. Bu medeniyetlerin tek eksiği Hıristiyan olmamalarından kaynaklanan ahlâkî unsur yoksunluğu idi. Doğaları gereği gaddarlık, özgürlük yoksunluğu ortalama insanın edepli bir yaşam sürmemesi, seçkinlerin de günah ve sefahat batağına saplanmaları gibi durumların doğal olduğu 'Şark despotlukları' idiler. (bu konuyu ikinci bölümde ayrıntılarıyla ele alacağız.) Avrupa'nın doğal olarak ilerlediği dönemde ahlâkî zaaflar bu toplumları ilerlemeden alıkoyuyordu. Buna karşın Avrupalılar bu medeniyetlerin geçmişte ilerlemiş olduklarını –anlaşılmaz bulsalar da– tartışmasız biçimde kabul ediyorlardı. (Hıristiyanlıktan önce gelişmiş olsalar da Hıristiyanlığı kabul etmeyerek Tanrı'nın inayetini kaybettiklerini öne sürerek bilmeceye çözüm getirenler de vardır.[21]) Hindistan'ın, güneydoğu Asya'nın, Afrika'nın iç kısımlarının ve (bir tür ortak sömürge gibi) Çin'in hızla sömürgeleştirilmesinden sonradır ki İçeri ve Dışarı hakkındaki doğal bağıntılar Avrupa dışının tümüne genişletildi. Bana göre bu geç dönemde son yayılmacı önerme, kötülüğün, vahşiliğin ve hastalığın karşı-yayılması kavramı tümüyle olgunlaştı. Bogeyman Malay-Buginez halkından, yani dışarıdan geldi. Anavatanı Asya sınırında yer alan Dracula da öyle.[22]

[21] Bu düşüncenin ileri götürülüp söz konusu medeniyetlerin Nuh Tufanı öncesinde bir biçimde evrime uğradıkları ve Tufanda yok olmaktan kurtuldukları biçiminde yorumlandığı da olmuştur. (Bkz. Keightley, *Outlines of History*, 1849) Haskel (*Chronology and Universal History*, 1848 s.9) Nuh'un Çin'e göç ettiğini ve sülbünün Çin monarşisini kurduğunu söyler. 'Doğunun erken dönemindeki gelişkinlik ve nüfus yoğunluğu bu düşünceyi doğrular görünüyor.'

[22] 19. yüzyıl ortalarından, hatta daha öncesinden itibaren, gizem, hayaletler, ve canavarlar vb. konulardaki edebiyat hepsi de bir tür karşı-yayılma, Avrupa'nın genişlemesine karşı bir dip dalgası olarak Avrupa'ya yayılma eğilimi gösteren; cadıların, canavarların, iblislerin, zombilerin, yürüyen mumyaların, kem sözlerin (kara büyü), doğaüstü güçlere sahip kalıntıların kökenlerine, ülkelerine ve kaynaklarına odaklanmıştı. Bkz. Brantlinger, *Rule of Darkness: British Literature and Imperialism*, (1988).

Klasik Yayılmacılık

19. yüzyıl sömürgeciliğin klasik dönemi olduğu gibi Avrupa merkezci yayılmacılığın da 'klasik biçimi' diyeceğim dönemdir. Sömürgecilik Napolyon savaşlarından sonra alanını genişletti ve kayda değer bir hızla yoğunlaştı. 1810'dan 1860'lara kadar Avrupalılar Asya'nın büyük çoğunluğuna boyun eğdirdiler, Kuzey Amerika'ya yerleştiler ve Afrika'ya girmeye başladılar. 1860'tan 1. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar geçen dönemde Asya ve Afrika'nın kalanı da işgal edilmiş, sömürgecilikten elde edilen kârlar Asya, Afrika ve Latin Amerika'dan toplanan sermaye değeri ve Avrupalıların yerleşimlerine yeni açılan alanlardan akan zenginliklerle birlikte akıl almaz büyüklüğe erişmişti. Yüzyılın ikinci yarısında sömürgelerdeki zirai teşebbüslerin büyüme oranı dünya ölçeğinde sınai gelişimi aşmıştı. Bu arada değersiz madenlerin işlenmesi gibi yeni gelişme biçimleri tarihte ilk kez önem kazanıyorlardı.[23] Bunun dönemin Avrupası'nın toplumsal ve entelektüel evrimi bakımından önemi konusunda ciddi görüş ayrılıkları var. Bu tartışmayı 4. bölümde ele alacağım. Şimdilik Avrupa'nın genişlemesinin dar anlamıyla sömürgecilik, yerleşimler, ve yarı sömürgeci ekonomik hakimiyet aracılığıyla yarattığı genel etkinin, çok büyük bir entelektüel model (yayılmacılığın klasik biçimi) oluşturacak önemde olduğunu söylemekle yetineceğim.

1870'lere gelindiğinde dünyanın doğasına ilişkin temel açıklamalar ve dinamikler konusunda Avrupalı düşünürler arasında geniş ölçüde fikir birliği vardı. Biyolojik ve toplumsal evrim olarak ilerlemenin temel doğrular olduğundan pek az kişi kuşku duyuyordu. Yine de evrim süreçleri çoğunlukla Darwin'in kuramı gibi doğalcı yollarla değil, dinsel ya da metafizik biçimde açıklanıyordu.[24] Avrupalıların tarih boyunca Tanrı ya da Doğa

[23] Bkz. W.A.Lewis 'ed. *Tropical development, 1880-1913* (1970)

[24] Bkz. Bowler *The Invention of Progress*, (1989) Stocking, *Victorian Anthropology*, (1987), Mandelbaum, *History, Man and Reason*, (1971).

eliyle, kendiliklerinden ve sürekli olarak toplumsal evrime uğratıldıkları varsayılıyordu. Bazı tarihçiler sürecin bütününü, toplumun ya da devletin evrimi olarak kutsal terimlerle açıklarken bazıları indirgemeci terimlerle (bir bakıma psikolojik olarak) ele alıp düşüncenin ürünleri saydıkları kapitalizm, sanayi vb. sayesinde aklın sürekli ilerlemesi, entelektüel bir yükseliş biçiminde algılıyorlardı. Aralarında Herbert Spencer'ın da bulunduğu birçok başkası ise ilerlemeyi beraberinde toplumun ve aklın evrimini de getiren bir akış olarak gören toplumsal ve entelektüel modeller arasında hiçbir karşıtlık görmüyordu.[25] Tüm bunlar Avrupa ve Avrupalılar (Anglo-Amerikalılar da dahil olmak üzere) söz konusu olduğunda apaçık ortadaydı. 1870'lerde artık yayılmacılığın merkezi önermesi olan (Batı) Avrupa'da doğal, sürekli ve kendiliğinden ilerleme kavramının yeri sağlamlaşmış, doğruluğu artık belli başlı düşünürler tarafından sorgulanmaktan çıkmıştı.

Eş zamanlı olarak Avrupa dışının doğası ve tarihsel dinamikleri hakkındaki görüşler de benzeşmeye başladı. 19. yüzyıl ortalarında İncil'e dayalı tarih bazı ders kitaplarında kalsa da, büyük ölçüde reddedilmişti. Eğer baştan beri birlikte var olmamışlarsa, yani çok kökenlilik (polygenesis) taraftarları haklıysa ve bazı insan toplulukları diğerlerinden bütünüyle ayrı, hatta belki Adem'le Havva'dan da önce yaratılmışlarsa, artık Avrupalılarla başka kültürler arasındaki farklılıkların birkaç bin yılın işi olduğunu savunmaya gerek kalmıyordu. Böylece kültürel farklılıkların evrimi ile ilgili kuramların yolu açıldı. Bu değişime koşut olarak toplumun orijinal doğasına ilişkin İncil'e dayalı inançlar

[25] Spencer, *The Man Versus State,* (1969) Tarihsel ilerlemeye ilişkin 19. yüzyıl boyunca süren bireyci ve bütüncü kuramlar arasındaki karmaşık etkileşim G. H. Mead'ın *Movements of Thought in the Nineteenth Century,* (1936) ve Mandelbaum'un *History, Man and Reason,* (1971) adlı kitaplarında ele alınmıştır. Ben de *The National Question: Decolonizing the Theory of Nationalism,* (1987b) adlı kitabımda milliyetçilik ve milletin evrimi ile ilgili çoğu kuramın biri özünde Kantçı ve psikolojici diğeri Romantik ve Hegelci iki entelektüel akımın birinden doğduğunu göstermeye çalışmıştım.

büyük ölçüde reddedildi. Yüzyıl ortasından itibaren kültür, başlangıca yerleştirilen 'taş çağı' örneğinde olduğu gibi ilkel olanın geçirdiği evrimin sonucu olarak görülüyordu. (Eski Ahit'e göre insanlar, Yaratılış günlerinde tarım ve maden kullanımı da dahil, her türlü ileri teknolojiye sahipti.)

Avrupalı olmayanlara ilişkin inançların açık seçik bir hal almasının karışık nedenleri vardı; ama başta geleni sömürgeciliğin ilerlemesiydi. Bunun iki sonucu oldu. Birincisi Avrupalı olmayan halklar ve Avrupa dışı hakkında yağan bilgiler sayesinde, Avrupa düşüncesinde büyük ölçüde çarpıtılmış olsa da, ilk kez (ister medeni ister 'vahşi' olsun) Avrupalı olmayanların tutarlı betimlemesi verilebiliyordu. İkincisi Avrupa dışı dünya ve orada yaşayan halklar hakkında bazı şeylerin doğru olduğunu diğerlerinin olmadığını kanıtlamanın pratik, politik ve ekonomik çıkar sağlayacağının anlaşılması oldu. Değinilen iki süreç içiçe geçmiş haldeydi.

Sömürgecilik dolaylı ve dolaysız çeşitli biçimleriyle çok kârlı bir işti. Ele geçirilecek, hakim olunacak ve belki de yerleşilecek bölgelerin insanlarını ve kaynaklarını olabildiğince tanıyabilmeye hatırı sayılır miktarlarda para yatırılmıştı. Ele geçirilmiş bölgelerde ise bu, yönetmeyi ve ekonomik sömürüyü kolaylaştırmak için kullanılıyordu. 19. yüzyıl bilimsel keşifler yüzyılıydı. (Darwin'in Beagle, Livingstone'ın Afrika, Powell'ın Rockies maceraları) Ancak bu girişimleri destekleyen kaynaklar incelenen bölgelerde pratik çıkarlar peşinde koşan kurumlardan geliyordu. Örneğin bir yandan Livingstone'unki de dahil bazı keşifleri desteklese de esas önemi Avrupa'dan dünyaya dağılmış yüzlerce gönüllü misyonerin akını sayesinde etnografya, diller ve coğrafya ile ilgili olarak önemli, detaylı bilgiye ulaşması olan misyonerlik faaliyetlerinden ileri geliyordu. Sömürge yöneticilerinin gerekli gördükleri durumlarda gönderdikleri ve yerel hukuk sistemleri, toprak mülkiyetine ilişkin kurallar, üretim ve daha birçok konu hakkında bilgi sağlayan raporları da büyük önemi haizdi.

Avrupalı olmayanlar hakkında öğrenilenlerin çoğu bu kaynaklardan geliyordu. Bu bilgileri sağlayan Avrupalıların 'yerlileri' büyük ölçüde yanlış tanımalarına yol açan kesin görüşleri, kültürel, politik ve dini önyargıları olduğu gerçeği üzerinde durmam gereksiz. Bir misyoner içlerinde çalıştığı insanlara büyük sevgi ve saygı besleyebilirdi ama bu onların kültürel ve düşünsel anlamda Hıristiyan Avrupalılarla eşit değerde olduklarına inanması sonucunu doğurmazdı. Bir sömürge yöneticisi kültürel çarpıtmalar bir yana, çoğu kez ekonomik çıkarlar ve sınıflarla (Plantasyon sahibi Avrupalılar, madencilik şirketleri, zemindarlar gibi) uğraştığından, ister istemez kaynaklar ve sıradan insanlar hakkında bu seçkin grupların eğilimlerini ve somut çıkarlarını yansıtan görüşler ortaya koyuyordu. Daha açık konuşmak gerekirse sömürge yöneticileri ve misyonerler Avrupa'yı dünyaya yayma işini üstlenmişlerdi. Görülüyor ki sömürgecilik sürecinde Avrupalı olmayanlar hakkında edinilen bilgiler bütününde ciddi çarpıtmalar söz konusu. Her şeye rağmen kıymeti tartışılmaz olan bu bilgiler üzerine bina edilen kuramlar sistematik olarak çarpıtılmıştı. (Çarpıtmanın 19. yüzyılda Avrupalı olmayanlara ilişkin antropolojik, coğrafi, ekonomik ve siyasi kuramların çoğunluğunda söz konusu olduğunu hatırlayalım.) Genel konuşmak gerekirse bu yayılmacılığın işiydi.

Ancak sömürge çıkarları çarpıtmaya yeni bir boyut kazandırdı. Bilgiyi sömürgeciliğin işine yarayacak yeni kuramlara yönlendirdi. Politikaları belirleyenler, politikaların belirlenmesine etkin olarak katılan ya da benzer doğrultuda düşünen entelektüeller bilimsel ve hukuki kuramlar oluşturdular. (İngiltere'de sözü geçen tarihçilerin, toplum kuramcılarının, hatta romancı ve şairlerin neredeyse tümü Doğu Hindistan Kumpanyası, Sömürge Bürosu'nun yanısıra özel ve kamuya ait imparatorluk kurumları ile doğrudan bağlantılıydılar.)[26] 'Kuram' derken büyük

[26] Aralarında Malthus, J.S. Mill, T. Macauley ve Thackerey sayılabilir. Bkz. Brantlinger, *Rule of Darkness: British Literature and Imperialism*, 1830-1914 (1987).

tarih kurguları da dahil birçok genel argümanı kastediyorum.

En genel biçimde konuşacak olursak, entelektüeller yayılmacılığın esaslarının doğal yasalar olduğunu kanıtlamaya yarayacak toplumsal evrim kuramları oluşturmakla uğraşıyorlardı. Daha önce de dikkat çektiğimiz gibi 19. yüzyılda 'evrimciler'le 'yayılmacı'lar arasında süregiden tartışmalar aslında yayılmacılığın iki yorumu arasında gerçekleşiyordu. İki tarafın da kuramlarında sömürgeci etkinliklere yardımcı olma, Avrupa sömürgeciliğinin bilimsel bakımdan doğal ve insanın ilerlemesinde (ailenin, hukukun, devletin vb. gelişimi) görülen toplumsal yasaların işleyişinin kaçınılmaz sonucu olduğu görüşünü geliştirip güçlendirme eğilimi ağır basıyordu. Genel olarak 19. yüzyıl ortalarından itibaren antik ve modern tarihe ilişkin esaslı çalışmalarda, özellikle Avrupa'nın artık sömürgeleştirilmiş olan başka halklarla karşılaştırıldığında, doğal ve kararlı olan ilerlemesinin nedenleri ve esasları üzerinde yoğunlaşan çeşitli, karmaşık, yayılmacı düşünceler ileri sürülüyordu. Bu tarihsel kurgular Avrupa nüfusu içinde sömürge etkinliklerine destek sağlamak bakımından önemliydi. Ardından yerli halkları sömürgeciliğin doğal, kaçınılmaz ve ilerletici olduğuna ikna etmek için sömürge eğitim kurumları ortaya çıktı.

2. bölümde, günümüzde Avrupa'nın tarihsel ve kültürel üstünlüğü efsanesinin altında yatan kuramlara odaklanarak, 19. yüzyıl biliminin ve sömürgeciliğin karmaşık bir bileşimi sonucu ortaya çıkan ya da somutlaşan yayılmacı kuramların bir kısmını ele alacağım. Burada tek yapmam gereken klasik yayılmacılığın klasik sömürgecilikle nasıl kol kola yürüdüğünü göstermek. Bu amaçla örnek teşkil edecek bir iki örnek seçip çıkarılabilir.

Bunlardan birisi Avrupalı olmayanların toprak gibi önemli maddi kaynakların özel mülkiyeti kavramını geliştiremedikleri ön kabulüdür. Kuram özel mülkiyetin, başta Roma toprak hu-

Ayrıca Williams, *British Historians and the West Indies*, (1966) ve Said, *Oryantalizm*, (1979)

kuku ve bazı Cermen kabilelerinin güya bireycilikle bağlantılı özellikleri olmak üzere, antik Avrupa kökenli olduğunu ileri sürüyordu. Bu tarihten yoksun medeniyetler gerçek bireysel mülkiyetin tam olarak kavramlaşamadığı bir evrim aşamasında kalmıştılar. (Dolayısıyla bu tarihle ilişkili zihinsel ve kültürel niteliklerden de yoksun oldukları ima edilmektedir.) Bu nedenle onlara kapitalizm dışarıdan taşınmalıydı. Aslında kuram büyük ölçüde hukukçular, Avrupalı sömürge kurumları ve idareleri tarafından ortaya atılmıştı. Çok somut bir amaçları vardı: Sömürgeleştirilmiş halkların 'toprak mülkiyeti hakkı' kavramından habersiz oldukları varsayımına dayanarak topraklarını istimlak etmek için hukuki zemini hazırlamak.[27] Yine de bu kuram 19.yy. entelektüel camiasında kesin kabule dönüştü. Karl Marx bile buradan yola çıkarak, kapitalizmin kökenleri konusundaki kuramının başlıca parçalarından biri olan, özel mülkiyetin evrimi konusunda koca bir kuram ortaya attı. Burada Marx bu evrimin garip bir biçimde Avrupa'ya ait olduğunu ileri sürüyor (ya da varsayıyordu). Sömürgecilik de tüm korkunçluğuna karşın, Avrupalı olmayanlar için sıkıntılı ama zorunlu bir sürece, kapitalizmin Avrupa dışına yayılmasına yol açmıştı. Görülüyor ki 19. yüzyıl Avrupası'nın belki de en anti-sistematik düşüncesi olan Marksizm bile yayılmacılığın güçlü etkisi altındaydı.[28]

Bu öğretinin genişletilmiş, daha genel bir biçimi olan 'boşluk efsanesi', sömürgeleştirilmiş ya da sömürgeleştirilebilir bölgelerde yerleşim olmadığını ya da yalnızca gezici göçebelerin bulunduğunu ileri sürer. Sabit bir yerleri olmayan dolayısıyla hak talebinde bulunamayan, siyasi hakimiyet ya da mülkiyet

[27] Bkz. Thapar, *Ancient Indian Social History: Some Interpretations*, (1978) ve *Ideology and the Interpretation of Early Indian History*, (1982) ve B.Chandra, *Karl Marx, His Theories of Asian Societies and Colonial Rule*, (1981) Bu konuya ikinci bölümde döneceğiz.

[28] Özellikle Marx'ın "*The British Rule in India*" (1979) adlı makalesine bakınız. Sonraki eserlerinde Marx ve Engels sömürgecilik hakkında, sömürge azgelişmişliği düşüncesini bir ölçüde genişleten, çok daha olumsuz bir kanı edinirler. Bkz. Blaut, *The National Question: Decolonizing the Theory of Nationalism* (1987b)

kavramından habersiz göçebeler fikri de sömürgeciler bakımından işlevseldir. Köken bakımından daha eski olsa da ancak 19. yüzyıl yayılmacı düşüncesinde bütünüyle olgunlaşan, Avrupalı olmayanların özgürlük kavramından yoksun olduklarını –ironiye bakın ki özgürlüğün en açık inkarı olan sömürgecilik biçiminde– Avrupalıların onlara özgürlüğü getirmesine kadar tüm ilerlemeleri engelleyen zorba yönetimlerden çektiklerini savunan benzer bir öğreti, 'Şark despotizmi' kuramı için de bu aynen geçerlidir. Klasik yayılmacılıktan çıkmış ve günümüzde de Avrupa'nın tarihsel ve kültürel üstünlüğü efsanesini desteklemek için kullanılan benzer kuramları, efsaneyi çürütme iddiasındaki ikinci bölümde tartışacağım.

Klasik yayılmacılık dönemi Avrupa'nın genişlemesinin akıl almaz hızda ve kârlılıkta olduğu, üstünlüğünün doğa yasası gibi göründüğü klasik sömürgecilik dönemidir. Yayılmacılık bu dikkat çekici olgunun Avrupa'nın tarihi, kültürel ve psikolojik üstünlüğü, Avrupa dışının geriliği ve Avrupa'ya ait değerlerin Avrupa dışına taşınması sürecinin kaçınılmazlığı ve mutlak haklılığı konusunda genel bir kurama dönüştürülmesidir. Ardından da geneldeki kuramın tüm insan bilimlerinde, felsefede ve sanatlarda yer bulan sayısız deneysel inançla dallanıp budaklanması gelir.[29] Bu inançlar toprak ele geçirmeleri, baskı altında tutmaları, çıkarı uğrunda kullanmaları açıklamak ve haklı çıkarmak için tek tek vakalara uygulandı. Hepsi de doğru, akla yatkın ve doğaldı.

Modern Yayılmacılık

19. yüzyıl ya da daha kesin bir ifadeyle Napolyon'un yenilgisinden 1. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar geçen süre Avrupalılar için göreli bir barış ve ilerleme dönemiydi. Sömür-

[29] Bkz. 2. Bölüm.

gecilik kaynaklar, pazarlar, ucuz işgücü ve Avrupalıların yerleşimine açılmış topraklar sunarak bu sürecin itici gücü oldu. Ayrıca Avrupa'nın süreç içindeki birçok iç çelişkisini de çözüme kavuşturdu. Avrupa medeniyetinin ilerlemesinin ve coğrafi bakımdan genişlemesinin aynı tarihsel gücün farklı boyutları olduğu düşüncesi dönemin baskın görüşüydü ve tabii ki yayılmacılığın temel kavramlarından biriydi.

20. yüzyıl başlarında tüm bunlar değişti. Dünyanın sınırları olduğuna göre uzamsal genişlemenin de bir sonu olmalıydı ve 1900 yılı dolayında Avrupa dışı dünyanın tümü sömürgelere, denetim altında tutulan yarı sömürgelere ve yerleşim bölgelerine ayrılmıştı. Koşullardaki bu değişim düşüncedeki değişimi de beraberinde getirdi. Artık asıl sorun sömürmek ve yerel direnişler karşısında hakimiyeti sürdürmekti. Bu nedenle de asıl dert genişleme değil dengeyi koruma olmuştu. Bu arada Avrupalı güçler arasındaki, bazıları sömürgelerden kaynaklanan, gerilimler genel bir savaşın patlamasına yol açtı. 1. Dünya Savaşı'ndan kısa süre sonra Büyük Bunalım hemen ardından da 2. Dünya Savaşı çıktı. 1914'le 1945 arasında Avrupalı entelektüellerin dikkatleri genişleme ve ilerleme düşüncesine değil felaketin nasıl önleneceği, barışın ve refahın nasıl sürdürüleceği, barış ve refah ortamına nasıl dönüleceği, sorusu üzerine odaklanmıştı. Anahtar kavram 'normallik'ti.

Yayılmacılık kavramı bu entelektüel havaya uymuyordu. Dönemin hakim öğretileri genişleme değil, durağanlık ve denge kuramları idi. Ekonomi Keynesçi denge düşüncelerine dayanıyordu. Coğrafyada 'bölgeselcilik' denilen öğreti hüküm sürüyordu. Bu görüşe göre dünyanın farklı kısımlarının sınırları adeta yapıştırılmışçasına, kesin olarak birbirinden ayrılmıştır ve hep de öyle kalacak gibidir. Antropolojide denge esaslı iki kuram etkindi. 'İşlevselcilik' toplumsal sistemlerin (ve kültürlerin) istikrarlı ve kendini doğrulayan yapılar olarak modelidir; 'kültürel görecelilik' ise her kültürün kendi iç değeri olduğunun umulmasına dayanır. Elbette antropologların çalışmaları öncelikle

sömürge halkları üstüneydi. Bu kuramların ikisi de, Avrupa'nın toprak, maden ve emek sömürüsüne izin verip yerel isyanları engellemek için hazırlanan siyasetlere temel olmak bakımından, sömürge siyasetiyle bütünleşikti.[30] Bu nedenle 20. yüzyılın ilk yarısında Avrupa düşüncesinde denge siyaseti yaygın hatta belki de baskındı.

Bu dönemde yayılmacılık kısmen de olsa kesintiye uğrar. Tarih ve coğrafya ders kitapları hâlâ, köklerini 19 yüzyılda bulan yayılmacı bir anlayıştaydılar ve medeniyetin Afrika, Asya ve ('muzlarımızın geldiği yer olan') Latin Amerika'ya yayılmasındaki faydayı, 'Batı'nın ereksel yükselişini vb. vurguluyorlardı. Toplumsal düşüncesinde, daha önce de ele alınan 'aşırı yayılmacılık' tartışmalarda yer bulmaya devam ediyordu.[31] Yayılmacılığın, kültürel dinamiklerin bir öğretisi olarak düşüşe geçmesinin önyargılarda da bir azalma anlamına geleceği düşünülmesin. Avrupalı olmayanların yeterince akılcı, yenilikçi vb. olmadıkları düşüncesi her zamanki kadar, hatta belki de –Nazizm ve benzeri öğretiler dönemi olduğundan ve genetik ırkçılık önyargı değil bilim olarak görüldüğünden– her zamankinden daha güçlüydü. Bu konuyu 2. bölümde tekrar ele alacağız.

2. Dünya Savaşı'ndan sonra, sömürge imparatorluklarının çökmekte olduğu, geri kalmış ama hukuken egemen ülkelerin –'Üçüncü Dünyanın'– ortaya çıktığı dönemde yayılmacılığın yeni ve modern bir biçimi önem kazandı. Bugün modernleşme adıyla bilinen bu öğreti ya da 'modernleşmenin yayılması' 1940'lı 50'li yıllarda ortaya çıktı. Japonya'nın 1945'te teslim oluşunun hemen ardından bir dizi sömürgenin bağımsızlık kazanacağı iyice belli olmuştu. Bağımsızlık hareketleri artık çok

[30] Bkz. Esad, *Anthropology and the Colonial Encounter* (1975), ve Temu ve Swai, *Historians and Africanist History*, (1981).

[31] Dikkate değer örnekler: Eliot Smith, *The Diffusion of Culture,* (1933), Perry, *The Primordial Ocean,* (1935), Schmidt, *The Culture Historical Method of Ethnology,* (1939), Griffith Taylor, *Environment and Nation* (1945). Eleştiriler için bkz. Radin, *The Method and Theory of Ethnology* (1965), Lowie, *The History of Ethnological Theory* (1937), ve Haris, *The Rise of Anthropological Theory* (1968).

güçlüydü ve dünya savaşının ardından Birleşik Devletler dışındaki sömürge güçleri iyiden iyiye zayıflamıştı. Hepsi de sömürgelerini, geçmişteki ve büyük kâr kapılarını koruma derdindeydiler. Her sömürgeci güç sömürgelerini elde tutmak için kendine göre yollara başvurdu. Bazısı bağımsızlık hareketlerini güç kullanarak bastırmayı seçerken, bazıları ise sömürge yönetiminin mümkün olmadığı açıkça ortaya çıktığında istemeden de olsa barışçı biçimde siyasal bağımsızlık verme yoluna gittiler.[32]

Klasik sömürgecilik döneminde sömürge halkları, ekonomik ve toplumsal ilerlemelerinin sömürgeci gücün 'modernleştirmesi' yoluyla olacağını duymaktan bıkmışlardı. 'Modernleşme', sömürgecilerin sahip oldukları büyük şirketler aracılığıyla modern ekonominin, sömürge siyasal yapısı ile halk idaresinin, sömürgecilerin inşa ettiği köprüler, barajlar vb. ile çağdaş bir teknik altyapının yayılması anlamına geliyordu. Ben buna ideolojik bir mesaj diyorsam da, sömürgeciler yaptıklarına içtenlikle inanıyorlardı. Görevlerinin 'sömürgeci eğitim'leri altındaki halklara kendi medeniyetlerini yaymak olduğu kanaatindeydiler. Bu görevin kendi ülkeleri için değer ürettiği gerçeği ise yalnızca mantıklı görünüyordu. (6. yayılmacı önermeyi hatırlayın) Yeni durumda sömürgecilere düşen sömürülenleri 'modernleşme' mesajının hâlâ geçerli olduğuna ikna etmekti. Böylece sömürülenleri 'akıllı ve iyiliksever bir sömürge yönetimi altında

[32] Burada Avrupalı bilim adamları arasında yaygın olan, sömürgelerin gönüllü olarak terk edildiği görüşünü elbette reddediyorum. Eski sömürgelerdeki bilim adamlarının neredeyse tümü de bu görüşü reddetmişlerdir. Sömürgeci güce kârın akmaz olduğu birkaç küçük ada için geçerli olduğu düşünülebilse de, o vakalar bile tartışmalıdır. Birleşik Devletler'in 2. Dünya Savaşı sonunda ele geçirdiği hiçbir sömürgeye bağımsızlık vermemesi kayda değerdir. Hatta Porto Riko'nun, Virgin Adaları'nın, Marianaların vb. self-determinasyon hakkını (bağımsızlık da dahil) resmi olarak kabul etmiş değildir. Sömürgelerdeki bağımsızlık yanlıları karşısında aynısını yapacak güçleri olsaydı, muhtemelen diğer sömürgeciler de benzer bir yol izleyeceklerdi. Hollanda Antilleri, Fransız Hindiçini, Kenya, Angola, Mozambik vb. yerlerde sömürgeciler sahip oldukları toprakları silah zoruyla elde tutmayı denediler ama başarısız oldular. Benim görüşüm için bkz. Blaut, *The National Question* (1987b), bölüm 4, ve Blaut ve Figueroa, *Aspectos de la cuestion en Puerto Rico* (1988).

daha pragmatik bir ekonomik–toplumsal gelişme ideali' adına siyasal bağımsızlıktan gönüllü olarak vazgeçirebileceklerdi. Bağımsızlıkta ısrar söz konusu ise özgürlüğünü elde eden ülkenin halkını, ekonomik ve toplumsal gelişmenin tek yolunun sömürge ekonomisini sürdürmek, yani sömürgecilerin şirketlerinin ve bankalarının yeni rejim altında da (kârlı) işlerine devam etmelerinin doğruluğuna inandıracaktı. Bu sisteme günümüzde 'yeni-sömürgecilik' (neocolonialism) diyoruz.

Artık tüm sömürgeci güçler sömürgeci ekonomik gelişim sürecini yoğunlaştırmak için seferberlik başlatıyorlardı.[33] Bunun sinik ya da ikiyüzlü bir yanı olduğu düşünülmemeli: Yayılmacılığın sömürgeleştirme sürecini, sömürgeci için olduğu kadar sömürülen için de faydalı bir süreç olarak tanımladığını hatırlayın. Sömürgelere yönelik yeni gelişim etkinliklerinde yer alan uzmanlar sömürgeleştirilmiş halkın ilerlemesi için çalıştıklarına kesin olarak inanıyorlardı. Eş zamanlı olarak, kısmen BM'in kurumları kısmen de iki taraflı yardım anlaşmalarıyla bağımsız ülkelerdeki ekonomik gelişimin de aynı yolu izlemesi amacıyla, benzer bir seferberlik yürütülüyordu.[34] Artık dünyanın başta gelen ekonomik gücü olan Birleşik Devletler de sinik ve politik görüldüğü için gözden çıkarılan yardım programlarını kurmaya başlamıştı. Bu dönemde dünya savaşının bitimini ilerlemiş milletlerin fakir milletlere refah ve ilerleme götürecekleri, yani yayacakları, bir Gelişim Çağı'nın başlangıcı olarak gören fazlasıyla iyimser bir ideoloji hakimdi.

[33] Bunun Porto Riko'daki "Postal Kayışı Operasyonu", İngiliz İmparatorluğu'nun elindeki topraklarda 'Sömürge Gelişimi ve Refahı' programları, sömürgelerdeki tarım ve sağlık bakanlıklarına artarak devam eden para yardımları, sömürge üniversitelerinin kurulması gibi belirgin örnekleri verilebilir. Bu programlar, çoğu zaman ilgili elemanlardan bile gizlenen siyasi amaçları bir yana, genel itibariyle oldukça etkileyiciydiler.

[34] Genellikle bu iş sömürge teknik çalışmasının, çoğunlukla aynı elemanlar tarafından, kesintisiz biçimde devam ettirilmesiydi. Değişen şey "sömürge teknik memuru" yerine "yabancı danışman", "Birleşmiş Milletler uzmanı" gibi adlar kullanılmasıydı.

Sömürgecilik karşıtlığı yayıldı ve birçok bağımsızlık hareketi ve bağımsızlığına yeni kavuşmuş ülke yeni-sömürgeci seçeneği kabule yanaşmadı. Ya Endonezya'nın yaptığı gibi yabancı şirketleri kovdular ya da açıkça sosyalist bir toplumu seçtiler. Bu modernleşmenin yayılması projesine yeni bir ivme kazandırdı. Yayılma yoluyla gelişmenin sağlanması çabaları, başarılarının, ülkeleri, anti-kapitalist ve yabancı karşıtı seçenekleri reddetmeye yönelteceği umutları ile daha da yoğunlaştı. Bu iki seçenek de Sovyetler Birliği ve Çin ile aynı çizgide olmayı ifade ediyordu. Dolayısıyla modernliğin yayılması projesi Soğuk Savaş dönemi dış politikasının bir parçası olarak daha da önem kazanıyordu. 1959'da Küba Devrimi'nin zafere ulaşması ile Birleşik Devletler projeye öncelik verdi. Özellikle Latin Amerika'da büyük yatırım gerektiren modernleşme ve ekonomik gelişme önceliklerin ön sırasında yer alıyordu.[35]

Modern yayılmacılık Üçüncü Dünya'daki bu yeni koşullar dizisinin altında yatan düşünceler bütünüdür. Modernliğin yayılması, kamu politikalarını üretenler ve özel şirketler tarafından uygulamaya sokulduğu ve en azından başat sömürgeci ülkelerde entelektüellerce kuramlaştırıldığı kadarıyla Üçüncü Dünya'nın tıpkı geçmişte olduğu gibi kendi lehlerine olacak biçimde, eski sömürgeci ülkelerin ekonomik ve teknolojik desteklerinin sürekli ve artan yayılmasını kabul ederek refaha ulaşması süreci olarak ele alınıyordu. Savunucularına göre yayılmacılık tıpkı geçen yüzyılda olduğu gibi, herkes için karlı, haklı, akla yatkın ve doğaldır.

1993'teki düşüncelerle 1893'tekiler arasında büyük farklılıklar olduğu açık. Bu nedenle çağdaş yayılmacılığın klasik yayılmacılıkla aynı olduğunu düşünmek yanlış olur. 2. bölümde göreceğimiz gibi biyolojik ırkçılık artık modelin bir parçası değil. Günümüzde pek az Avrupalı düşünür Avrupalı olmayanların

[35] Gelişme İttifakı, Barış Kolordusu, Amerika Devletleri Örgütü'nün teknik ve finansal kurumlarının artan para desteği gibi.

Avrupalılar seviyesine ulaşma yeteneğinden yoksun olduğunu düşünüyor. Dinsel dayanaklar da büyük ölçüde ortadan kalkmış durumda. Bir Hıristiyan tanrısının sözde Avrupalıların atalarıyla, İncil Toprakları'nda tarihi başlattığına, ardından da Avrupalılara, Hıristiyanlara kalıcı üstünlük verdiği düşüncesine itibar edilmiyor.

Bazı Avrupa dışı medeniyetlerin tarihsel büyüklükleri kabul görmüş durumda. (Ama Avrupa medeniyetinden daha az akılcılık, daha az yaratıcılık sahibi olmak koşuluyla. Bu konuya 2. bölümde döneceğiz.) Modernliğin yayılmasının her yerde ekonomik gelişmenin önünü açacağına körü körüne inanılan yaklaşık çeyrek yüzyıllık sürenin ardından Avrupalı uzmanlar ve bilim adamları bu modele olan bağlılıklarını gözden geçiriyorlar. Çağdaş teknolojinin özellikle de tarımda yayılmasını 'sürekli büyümeye geçiş'in anahtarı sayan eski, naif inanca bağlılıkta azalma görülüyor.

Buna karşın yayılmacılığın temel önermeleri yerinde duruyor. Avrupalılar Japonya'yı İçeri'de saymak dışında, İçeri'nin kültürel doğası ile Dışarı'nınki arasında başkalık olduğuna hâlâ inanıyorlar. Tarihte bir iki istisnai zaman ve yer dışında, Avrupalıların geçmişte başka medeniyetlerde görülmeyen bir ilerleme gösterdiğine hâlâ inanılıyor. Avrupalı bilim adamlarının çoğu ilerlemeci bir İçeri ile durağan ya da ağır hareket eden Dışarı arasındaki temelli farklılığın belirsiz bir geleceğe kadar süreceği görüşünde ısrar etmeseler de, birçoğu günümüz ve gelecekle ilgili yazıp çizerken bu temel dinamik süregidecekmiş havasındalar. (Artık Japonya ve birkaç küçük Uzakdoğu ülkesi de bu kapsamda yer almaktadır.) Ama sonraki bölümde göreceğimiz gibi günümüzde, sayıları az olsa da artan, sömürgecilik sonrası toplumlarda, Avrupa dışı bilim dünyasında ortaya çıkan yeni düşüncelerin etkisiyle yayılmacı modeli bir bütün olarak sorgulayıp İçeri'nin Dışarı'ya karşı üstünlüğüne ilişkin tarihsel kavramları reddeden Avrupalı bilim adamları var.

DÜNYA MODELLERİ VE DÜNYEVİ ÇIKARLAR

Yayılmacılık kuramsal bakımdan zayıftır; kitap boyunca coğrafya ve tarihten sınıfta kaldığını göstermeye çalışacağım. Buna karşın uzun süredir bilim dünyası üzerinde akıl almaz bir etkiye sahip. Böylesi zayıf bir kuramın bunca zaman geniş kitleler tarafından kabul görmesini neyle açıklayabiliriz? İlerleyen bölümlerde deneysel tarih bakımından ele almadan önce, bir kuram olarak yayılmacılığın doğası ve evrimi üzerinde kısaca durmalıyız. Yayılmacılık (ve tüm diğer) kuramların nasıl olup da başka düşüncelerle birbirlerine bağlandıklarını ve toplumsal ilgilere karşılık geldiklerini anlamak önemlidir.

İnançların Etnografyası

Bu noktada düşünceleri kültürel olgular olarak –etnografik bakımdan– farklı türlerden topluluklar ve kategorilere ait olan insanlar tarafından kabul edilen inançlar olarak ele alacağız. Göreceğimiz gibi, inançlar-olarak-düşüncelerin incelenmesi, düşüncelerin geçerliliği ya da doğruluğu üstüne bir araştırmadan çok farklıdır ve bazı durumlarda da daha önemli hatta temel olanıdır. Ayrıca bilimsel inançların kendilerini daha büyük yapılar ve inanç sistemleri içine yerleştirdiğini göreceğiz. Bu inanç

sistemlerinin (yayılmacılık gibi) birbirleriyle ilişkilerinde bağdaşabilirlik ve onları geçerli kılan değerlere, ilgilere ya da insan gruplarına uyum yeteneği vazgeçilmez önemdedir. İnançlar-olarak-düşüncelerin niteliklerinin etnografik bakımdan açıklığa kavuşturulmasını izleyerek, yayılmacılık kuramının tarihinin, neden bilim çevrelerindeki herhangi bir düşünsel ya da toplumsal süreçten öte, Avrupa sömürgeciliğinin tarihi ile daha doğru açıklandığını ortaya çıkarabileceğimizi düşünüyorum.

Bilimsel düşünceler ve genel olarak deneysel düşünceler iki yolla sınanabilirler. Birisi kolay ve geleneksel olandır. Düşünceleri ilettikleri anlama göre ele alır. Mantıklılar mı? Yani iç tutarlılığı olan bir kanıt sunuyorlar mı? Gerçek dünya hakkında ileri sürdüklerinin kanıtlarla desteklenmesi bakımından geçerliler mi? Bu mantıksal düzenleme –ya da argüman yapısı– ve kanıta dayanan temel, deneysel gerçeklikle ilgili bilimsel düşünceleri değerlendirirken aradığımız türden bir şeydir. Düşünceleri ele almanın ikinci yolu bir düşünceye inanıp onu başkalarına bir inanç olarak aktaranları ve onu dinleyip bir inanç olarak kabul edenleri incelemekten geçer. Bir kişinin bir düşüncenin geçerliliğine inanıp inanmaması sorunu, o düşüncenin geçerli olup olmadığı sorunundan farklıdır: Birilerinin inançları neden kabul ettiğini, bu insanların inançları neye göre kabul edip neye göre reddettiklerini; seçilen inançların bu insanların zihinlerinde yer alan başka inançlarla bağlantısının nasıl olduğunu; benimsenmesi olası inançların nasıl ölçülüp biçilip kabul edildiğini ya da reddedildiğini ve bu inançların değerler, toplumsal-sınıfsal örgütlenme, politika vb. kültür öğelerine nasıl bağlandığını ortaya çıkarmak gibi inanmaya dair sorunlar etnografyanın sınırlarına girer. Bu tarz bir araştırmayı bekleyen tehlike, belli bir grup insanın, mantıklı ve kanıtlarla destekli olup olmadığına bakmadan, sırf kültürden kaynaklanan nedenlerle belli bir düşüncenin doğru olduğuna inandıklarını gösteren, bağımsız ve güvenilir kanıtlar sağlayabildiği gerçeğidir.

Ne gariptir ki, bir antropolog ya da kültürel coğrafyacının

dünyanın ücra bir köşesindeki küçük ve kapalı bir toplumun inançları, değerleri, efsaneleri vb. hakkında yazdıklarını rahatsızlık duymadan ve tehdit hissetmeden okuruz. Doğal olarak, bir antropologdan düşüncelerin geçerliliğinden öte, 'yerlilerin' o düşüncelere bağlanmasını sağlayan toplumsal ya da kültürel nedenler üzerinde durmasını bekleriz. Bu bağlamda mantıksal ve kanıtsal temel konusu ile kültür bağlantısı konusu arasındaki ayrımı sağlayan düşüncelerin betimlenmesi beklenir. Ancak 'Batı' düşünceleri söz konusu olunca bu etnografik yaklaşım uygulandığında bilim, tarih vb. alanlarda rahatsız edici sonuçlara ulaşılır ve bu deneme pek de uygun görülmez.

Düşünceler kültür tarafından, deyim yerindeyse, kuşatılırlar. Çevreler ve düşüncelerin çevrelerine yerleşme biçimleri, düşüncelerin etnografik incelemesi ile sınanabilirler. Bu noktada, bir bilgi alanını etnografik olarak incelemeyi amaçladığımızda, o bilgi alanının belirleyen tıp, botanik, coğrafya vb. kelimelerin başına etno önekini getirmek, antropolojide terminolojik bir alışkanlığa dönüşüyor. Örneğin 'tıbbın' incelenmesi 'etno-tıbbın' incelenmesinden farklıdır. Etno-tıp, etnografyanın, belli bir kültürdeki tıbbi inançların neler olduğunu, bu inançların kültürün bütünüyle bağlantısını ve tüm kültürler ya da bazıları için tıbbi inançların kültürler arası olarak nasıl genellenebileceğini sorgulayan bir koludur. Etno-tıpla birlikte etno önekini alan tüm bilimleri, geniş anlamıyla deneysel inancın tüm kollarını, bir araya topladığımızda tüm bilimlerin etnografik incelenmesi anlamına gelen etno-bilime ulaşıyoruz. Etno-tarih ve etno-coğrafya da bu bütünün parçalarıdırlar.[36]

Etno-bilimin başlıca konusu 'inançtır'. İnançlara çoğunlukla bir özne hakkındaki bir yüklemin doğruluğunu ileri süren cüm-

[36] Etnobilim üzerine bkz. Conklin, *Lexicographical Treatment of Folk Taxonomies* (1969), Frake, *The Etnographic Study of Cognitive Systems* (1969), Blaut, *Some Principles of Ethnogeography*, (1978) ve Spradley ve McCurdy, *Anthropology: A Cultural Perspective*, (1975). Tarih yazımı kesin bir bilim sayılmasa da, bana göre "tarih" ve "bilim" kategorileri birbirinden ayrılamaz.

leler olan deneysel bildirimlerde gizlilermiş gözüyle bakarız. Etno-bilim incelemesinin en küçük değilse de en temel birimi inanç bildirimi ve onu üreten ve benimseyen insanlar ya da gruplardır. Toplum bilimindeki her deneysel bildirim için 'inanç statüsü' hakkında etno-bilimsel bir soru ve 'doğruluk statüsü' ile ilgili de hepten farklı başka bir soru vardır. İki soru sonsuza dek ayrı kalmaz ama ancak uzun bir çözümleme sonucu bir araya gelirler. Bu çözümlemenin sonunda, tarihçilerin ve coğrafyacıların kesin olarak inandıkları birçok yayılmacı bildirimin gerçekte neden yanlış olduğu açıklanır.

İnançların incelenmesi ortak kanaat sahibi grupların da incelenmesidir. İnananlarla ilgili iki önemli noktaya dikkat edilmelidir. Ortak kanaat sahibi bir grup her türden olabilir. Bununla beraber kültürler, sınıflar ve etno-sınıflar olarak bir araya gelenler en önemlileridir. Birimleri ve sınırları tanımlama konusunu saymazsak hiçbirisi de soyutlama değildir. Kültürler yerden yere kişiden kişiye ciddi biçimde değişebilir; ama çözümleme biriminin kendisi gerçek ve somuttur. Tek tek üyelerinin de somut gerçekliği vardır. Tartıştığımız konuda kültürel bütünün bireysel (insan) kısımlarına karşıtlığına ilişkin felsefi bir bilmece yoktur. Yani bireysel olarak her insanın bir etno-bilimi olduğu gibi gruplar olarak toplulukların da etno-bilimi vardır. Sınıf kavramı daha sorunludur; ama yine de çoğu kişi biri işçi sınıfı, diğer siyasal gücü ve genelde serveti elinde tutan seçkin sınıf olmak üzere iki sınıf topluluğu arasında temelden bir ayrılık olduğu şeklindeki genel düşünceyi kabul eder. Belli bir toplumdaki belli bir grubun çalışan (üretici) sınıfa, seçkin sınıfa ya da her ikisine de tam anlamıyla uymayan çok-anlamlı, sınırları kesin olmayan bir gruplamaya ait olup olmadığını söylemenin her zaman mümkün olmadığını kabul etmekle birlikte son iki yüz yıldır çoğu toplumlarda genel hatlarıyla bir sınıf ayrımının olduğunu göz önüne alacağım. Kitapta tartışılan konularla yakından ilgili böyle sorunlu gruplamalardan birisi de akademisyenlere, toplum ve çevre konularında çalışmaya ve yazmaya yönelenlere ilişkindir.

Toplayıcı, seçkin sınıfın üyeleri olmasalar da, bu araştırmacılar ve yazarlar çoğu durumda (her zaman değil) bu sınıfa güçlü biçimde bağlıdırlar. Entelektüel kavrayışlarına, disiplinlerine ve dürüstlüklerine rağmen, hele de yayılmacılığa ilişkin konularda, seçkinlerin işine yarayan düşünceler üretmeye, söylemeye ve yazmaya çalışırlar.

Etno-sınıf topluluklarda kültür ve sınıf kesişirler. Kitapta etno-sınıf bir topluluk kavramının kullanılışına büyük önem vereceğim. Avrupalı seçkinlerin kültürel (ve milli) farklılıklarına karşın, birbirine bağlı ortak kanaat sahibi bir grup olarak bir araya gelmelerini sağlayan inançlarının büyük ölçüde tekil bir etno-coğrafya ve etno-bilim oluşturduğunu savunacağım. Bu, ilgilendiğimiz dönem olan 19. ve 20. yüzyıllar için, Avrupalı seçkinlerin kendi ülkelerinin ve Avrupa dışı dünyanın işçi sınıfları karşısında ortak çıkarları olduğu, Avrupa, Avrupa dışı ve ikisinin kesişimleri hakkında tutarlı bir inanç sistemi üretmede anlaştıkları gerçeklerini ortaya koyar. Aslında kitaptaki en önemli önerme de, yayılmacı düşüncelerin Avrupalı seçkinlerin etkisi altında, onların çıkarları adına üretilmiş tekil bir inanç sisteminin merkezinde yer aldığı iddiasıdır. Etno-sınıf etkisi altında üretilen bilim ve tarihin 'taraflı' olduğunu düşünmek yerinde değilse de, tarih, coğrafya ve toplumsal bilim alanlarına ilişkin düşünceler bütününün etno-sınıf desteğinden kuvvetle etkilendiğini göreceğiz. Düşüncelerin son iki yüzyıla damgasını vuran akışına baktığımızda, karşımıza çıkan, bilimsellikten uzak olsalar da, var olmaya ve toplumsal pratiği etkilemeye devam eden yayılmacı inançlar bütünüdür.

İnançlar 'inanç sistemleri' başlığı altında toplanırlar. Fark, göreli bir karmaşıklık sorunundan ibaret değildir. Bazılarını dile getirmek için şiir ya da resim gerekse de, basit inançların çoğu, basit bildirme cümleleriyle dile getirilebilen ve doğruluğuna az çok güvenilen iddialardır. Bu inanç önermeleri ve dile getirdikleri eylemlerle üç bakımdan ilgileneceğiz: Tümüyle mantıksal ya da değerlendirici değil deneyseldirler. Doğru ya da muhtemelen

doğru diye ifade edilirler. İnancı benimseyenler tarafından açık seçik ya da bilişsel bir bütün olarak, kaba hatlarıyla 'kavram' ya da 'düşünceler' olarak kabul edilirler. Kesinliğe ulaşmanın güç olduğu bir düşünce biriminde dikkat edilmesi gereken nokta kavramların ya da düşüncelerin, bireylere gökten zembille inmediği, dolaysız algısal deneyimden elde edilmediği gerçeğidir. Bu inanç birimleri geniş kitleler için inanç olma özelliklerini uzun süreler, çoğu zaman kuşaklar boyunca korurlar. Bununla beraber ("çünkü...") ibaresiyle birbirine bağlanan bildirimler zincirlerinden oluşan bir inanç sisteminden daha fazlası umulur. Bu tür bir inanç sistemine, kendime ait olmayan bir tanımlamayı kullanarak 'argüman' diyeceğim. Hemen belirtmek gerekir ki bir argümanın bildirimler zincirinin basitten karmaşığa doğru ilerlemesi şartı yoktur. Buna karşın kuramlar denen sistemlerde daha sıkı bir yapı bulunmaktadır. Bir yandan basit inançlar çeşitli yollarla inanç yapılarında, inanç sistemlerinde buluşurken öte yandan psikolojik bakımdan, her bir inanç sistemi de farklı türden, daha üst sistemlerde toplanır.

Belli bir kanaate sahip bir grup tarafından benimsenen ve bazen birbiriyle çelişen tüm deneysel inançları kapsayan en üst seviye, bir bütün olarak grubun ya da bireyin etno-bilimidir. Doğal ve toplumsal anlamda dış dünyaya ilişkin doğru ya da muhtemelen doğru sayılan; benlik ya da kişi hakkında olsun, dünyayı biçimlendirebilme hüneri olarak tekniğin alanında olsun tüm inançlar bu üst yapıda yer alırlar. Etno-bilim bir bakıma ansiklopedi gibidir.

Peki bir inancın bir inanç sistemine girişi nasıl olmaktadır? Sorun yeni düşüncelerin nereden geldiği değil nasıl geçerli hale geldikleridir; bir düşüncenin nasıl olup da kendisine inanç seviyesine çıkma olanağı veren makul bir hipotez, 'akla yatkın bir düşünce' ve hatta çoğu zaman olgu olarak kabul edilmesini sağlayan bir tür toplumsal ehliyet aldığıdır. Gayet açık üç yargı (ve bana göre üç aşama) bu onaylama sürecini belirler. Birincisi bağdaşırlık yargısıdır. İkincisi deneysel bakımdan doğrulanabi-

lirliktir. Üçüncüsü ise uyum yargısı ya da uyum değeridir. Bilim çevrelerinin aksini iddia etmelerine karşın doğrulanabilirlik bu üçü içinde en az önemde olandır.

Belli bir grubun benimsediği inançlar arasında mutlaka bir ilişki vardır. Bazıları yakından bağlantılıdır: Örneğin bir kuram doğrudan diğerinin ardılı olabilir. İşlerin olağan akışında ilişki çok daha gevşektir. Ancak grubun benimsediği tüm inanç sistemleri diğerleriyle bir temelde ortaklık gösterirler: Tümü de birbiriyle *bağdaşırdır.* Yani aynı etno-bilim içinde kolaylıkla yer alabilirler; bilişsel ya da kültürel olarak uyumsuz değillerdir. İnançlar bazen birbiriyle çatışsa da bütünüyle ilişkisizlik ilkece mümkün değildir. Belli bir kanaate sahip grup (ya da kişinin) sahip olduğu tüm inançlar doğrudan ya da dolaylı olarak birbiriyle ilişkilidir ve ara sıra bağdaşırlıklarına ilişkin yargılar dile getirilir. Genellikle inanç sistemleri birbirlerini takviye ederler: 'Eğer P doğruysa Q'nun da doğru olduğunu kabul etmek akla yatkındır.' Ya da 'Eğer P doğruysa buradan Q'nun da zorunlu olarak doğru olduğu sonuncuna ulaşılır.' Bu etnoğrafik bir senaryo olduğundan, bizi ilgilendiren inanç sistemlerinin bağdaşabilirliğe göre değerlendirildikleri olgusudur. Bağdaşırlık yargısı basit bir tanımdan öte, grup iki ya da daha fazla inancı aynı anda benimsediğinde 'bağdaşır' olduklarını belirleyen bir iddiadır. Bağdaşırlık kabul edilme aşamasındaki inançlar söz konusu olduğunda açıkça ortaya çıkan önemli bir toplumsal sürecin sonucudur. Yeni bir hipotez ortak kanaat sahibi bir grubun karşısına çıkıp onay beklediğinde mutlaka geçmesi gereken sınavlardan birisi mevcut inançlarla bağdaşırlığıdır.

Bağdaşırlık etno-bilim içindeki kuramlar ve diğer inançlar arasındaki en gevşek bağdır; bir yerde düşünce bütününün genelindeki boşlukların doldurulması için kurulması gereken bir köprüdür. Bilginin tamamlanmamışlığı bu boşluğun apaçık bir örneği olarak ortadadır. Diğeri ise bu kitabın argümanı için son derece önemli ve daha az belirgin olanıdır. Aslında burada kuramlar (ve başka inançlar) arasındaki boşluk dolduruluyor ama

bu argümanla değil. Gündelik dilde bir kuramın diğerini desteklemesi ya da tarihsel bir inancın diğeri ile açıklanması 'akla yatkın görünüyor'. Bu 'akla yatkınlık' konusu sıkı bir inceleme gerektiriyor; çünkü 'akla yatkınlık' bağdaşma ilişkisinin en saçma fikirlere bile iyi temellendirilmiş bilimsel argümanlar gözüyle bakılmasına olanak sağlayan bir biçimidir.

Kesin konuşacak olursak açık ve savunulabilir bir argümanın yokluğunu hissettirmeden, boşlukları 'akla yatkınlık' köprüsü kurarak kapatmanın iki yolu vardır. Biri inanç bildirimlerinin yerine değer bildirimlerinin konulmasını gerektirir. (Bunu bir sonraki kısımda ele alacağız.) Diğer araç ise inanç sisteminin kendi içinde bulunmaktadır. Her açık argüman için bir de örtük argüman elde tutar. İşin nasıl yürüdüğünü anlamak için *açık* ve *örtük* inançları birbirinden ayırmalıyız.

Örtük inançlar çoğunlukla 'sözü edilmeyecek kadar açık', 'dikkate değmez', 'apaçık doğru' 'verili kabul edilen' konulardır; bağlamın dışına pek çıkmayan sıradan inançlar ve kuramlardır; çoğu hakkında gizli saklı hiçbir şey yoktur. Bilinçaltına gömülü ya da gözlerden uzak filan da değillerdir. Bazı inançlarsa hiç de şaşırtıcı olmayan bir dizi nedenden dolayı bilinçli olarak daha sık düşünülür ve dile getirilir. Rahatlıkla dile getirilenlere açık inançlar, diğerlerineyse örtük inançlar diyoruz. İnancın gayri resmi biçimde iletimini temel alan bu durumda kesin bir ayrıma gitmek zor.

Ama inancın resmi, yazılı ve basılı biçimde ortaya koyulması halinde sınırlar gayet kesin biçimde çizilirler. Örtük inançlar hakkında pek yazılmaz. Yazıya döküldüklerinde de bu açıkça belirtilen varsayımlar ya da 'aksiyomlar' biçiminde olmaktadır. Burada örtük bir argümanı ortadan kaldırma kararı gözler önüne serilir; ama argümanın kendisi değil. Kandırma, şaşırtma çabası görüldüğü nadirdir. Yazar okuyucunun da aynı örtük inançlar öbeğini benimsediğini ve desteksiz varsayımlarının 'akla yatkınlığını' kabule hazır olduğunu verili kabul etmekten başka bir şey yapmaz. Her ikisi de aynı etno-bilimi ve aynı değer sistemini paylaşırlar.

Göreceğimiz gibi örtük inançlar yayılmacı dünya modelinin en zayıf halkasıdır. Kitap boyunca havada kalmış, kanıttan ve destekten yoksun yayılmacı kuramlarla karşılaşacağız. Yayılmacı dünya modelinin büyük kısmı için bu inanç alanlarını tutarlı ve sağlam hale getirmeye yarayacak pek çok önermenin eksik olduğunu göreceğiz. Başka bir deyişle bu inançların ancak birkaçı açık ve temellendirilmiştir. Ve bunlar da birbirleriyle bağlantılı olmadığından bütün tamamlanmamıştır. Bu resim ancak işin büyük kısmını bitmiş sayıp kalan boşlukları örtük inançlarla doldurma gayretindekilere tamam görünebilir.

Doğrulama, benimsenme aşamasındaki bir inancın gerçeklere uyup uymadığını sınamaktır. Sınama farklı biçimlerde olabileceği gibi kanıtlamanın doğası hakkında da çeşitli tartışmalar vardır. Ama bu sorular bizi alıkoymamalı. Doğrulamanın yaygın biçimi yeni hipotezi, benimsenme aşamasındaki inancı ya destekler ya da reddeder görünecek bir kanıt arayışına girer. Süreç asla tamamlanmaz: Kültür ve topluluğun her bir üyesi deneysel inançların kısmen onaylanması (ve reddedilmesi) konusunda ikna olmalıdır. Doğrulamanın bizi ilgilendiren yanı da budur zaten: Bir hipotezi kabul edilmiş bir inanca dönüştürmeye yetecek temelden yoksun olması ve öte yandan bunun gerekli bile görülmemesi.

Bağdaşırlık yargısı doğrulama yargısından daha önemlidir ve bu toplum bilimleriyle uğraşan bilim adamlarına göre tüm topluluklar için de doğrudur. Doğrulama kısmen de olsa bağdaşırlığı yargılamaya yarar. Doğrulamada kullanılan ve bir sınamanın uygun sayılabilmesi için gereken ifadeler ve yöntemler mevcut inançların arasından seçilir. Bu nedenle kabul aşamasındaki bir inancın sınanmasında yeni kanıtlarla karşılaştırma ancak kısmen pay sahibidir. Ama bu bir yana ortak kanaat sahibi bir grupta yeni bir düşünce, kabul aşamasındaki bir inanç çoğu zaman doğrudan anlam bakımından değil mevcut inanç sistemine uyup uymaması bakımından değerlendirilir.

Aynı şey kendi içine kapalı bilimler için de geçerlidir. Mev-

cut bilimsel inançların kendilerini sorgulayan yeni inançlar karşısında çoğu zaman fazlasıyla sert ve dogmatik bir biçimde savunulduğu herkesin bildiği bir gerçek. (Bir keresinde Whitehead bilim adamları hakkında 'Dogmatiğin önde gidenidirler. Detaylardaki ilerlemeleri kabul ederler. Ancak köklü yenilikleri de engellerler.' demişti.[37]) Thomas Kuhn 'herkesin bildiği gerçekler'i bilimsel devrimler kuramı dediği dramatik bir senaryo ile popüler hale getirdi. Hayati önemdeki bilimsel inançlar, aleyhlerinde yığınla kanıt biriktikten sonra bile hak etmedikleri bir güce kavuşurlar, taraftarları akademik payeler edinirler. Böylece inançlar tahkim edilir, uzun süreler için korunur. Er ya da geç tarihsel bir kırılma yaşanır: Mevcut hakim kuramı ya da paradigmayı alaşağı edip yerine yenisini yerleştiren, bir süre hakimiyet kuran bir 'bilimsel devrim' gerçekleşir.[38] Ama Kuhn'un *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* adlı kitabındaki referans çerçevesi fiziki bilimlerdi; tarih ve kültürel coğrafyayı da içeren sosyal bilimlerde inançların egemen olmalarını ve bu egemenliği korumalarını sağlayan tarihsel süreç konusunda pek az şey söyleniyordu. Bu alanlardaki süreç kökten farklıdır. Her şeyden önce etkili inançların egemen olmalarının altında bilim dünyasının dışında kalan seçkin grupların çıkarlarını doğrudan yansıtmaları yatar. Dolayısıyla bir kuramın yerine yenisinin konulması da bilim çevrelerinde görülen Kuhncu anlamda bir entelektüel devrimin söz konusu olduğu anlamına gelmez. Ayrıca bu alanlarda, kısmen kullanılan çoğu bilimsel yöntemin kesinlikten uzak oluşu, kısmen de kanıt toplama işinin kendisinin de mevcut inançlar tarafından yönlendirilmesi hatta belirlenmesi nedeniyle yeni kanıtlarla eski kuramlara saldırmak hiç de kolay değildir. Bu nedenledir ki yayılmacılık benzeri büyük inanç yapıları 'bilimsel devrimler'e meydan okuyarak nesiller boyu ayakta kalırlar.

Az ya da çok her insanın istediklerine inanma eğilimi var-

[37] Whitehead, *Science and Philosophy* (1948), s.129.

[38] Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (1970). Fleck'in *Genesis and Development of a Scientific Fact* (1979)'i daha yakından bağlantılıdır.

dır. Başka bir deyişle inançlar 'değerlerin' etkisi altındadırlar ya da bilişle değerleme arasında, Tolman'ın yerinde ifadesiyle, 'inanç-değer matrisi' üretmeye yarayan bir etkileşim söz konusudur.[39] 'Değerlerin' en samimi (ya da en azından mütevazi) dile gelişi bireylerin ya da grupların tercihte bulundukları yargılarda, iyi-kötü, doğru-yanlış, sevilen-sevilmeyenin ne olduğuna ilişkin görüşlerinde ortaya çıkar. Tıpkı inançlar gibi değerler de sistemlerde toplanırlar. Ancak değer sistemleri deneysel inançların sistemlerinden farklıdır. Kabaca bir ayrıma gidecek olursak birisi dünyaya ilişkin şeylerin doğru olup olmadığını belirleme iddiasındayken diğeri şeylerin tercih edilebilir olup olmadıklarını belirleme iddiasındadır. Bundan dolayı inançların ortaya çıkardığı şeylere ilişkin eylemi gerektirirler ve John Dewey bu gibi iddiaları 'etmenler' olarak tanımlarken haklıydı.[40] Böyle bakınca değerler dünyası özerk ve anlaşılmaz değildir. İnançla pratik arasında bir geçiş bölgesidir. Değerler 'çıkarlardır'.

Bir inanç-değer matrisindeki değerler inançlarla etkileşim içindedir. Toplumların çok hızlı değiştiği dönemler dışında, belli bir zaman dilimindeki inanç sistemi ile değer sistemi birbiriyle tutarlılık gösterme eğilimindedir. Sistemler arasındaki bu oldukça düzenli ve karşılıklı ilişkiye 'uyumluluk' diyeceğim. Değerlere, dolayısıyla grubun çıkarlarına uymayan bildirimlerin onaylanmış inançlar haline gelmesi pek görülen bir durum değildir. Ama değer yargıları gelecekteki eyleme yönelik tercih belirtirler. Eğer beraberinde getireceği eylem pratik olmaktan bütünüyle uzaksa ve inanç sisteminin gerçek dünyanın doğasına ilişkin çizdiği resme uymuyorsa, yargı grup tarafından er ya da geç reddedilir. Konunun bundan daha karmaşık ve öngörülemez olduğunu söylemeye gerek yok. Uzun vadede bir grubun baskın inanç sistemi değer sistemine uymalıdır; aralarında bir uyum sorunu olduğunda biri değişime zorlanacaktır. Değerler

[39] Tolman, *A Psychological Model,* (1951)

[40] Dewey, *Essays in Experimental Logic* (1916)' daki *The Logic of Judgments of Practice.*

somut dünyevi çıkarların ifadesi olduğundan, olağan dönemlerde inanç sisteminin değer sistemine ve dünyevi çıkarlara uyması tersi duruma göre daha yüksek olasılıktır.

Değer uyumluluğu inancın kültüre eklenmesinde önemli bir etkendir. İnançların kültürle bağlantılı olduğu bilinir. Ama bu önermenin bilim adamlarının inanç sistemlerine bütünüyle uyduğu oldukça dolaylı ve üstü kapalı biçimde kabul edilir. Bu nedenle de herhangi bir bilim adamının değerlerinin (ya da çıkarlarının) deneysel bildirimlerini nasıl etkilediği çoğunlukla ortaya çıkmaz. Toplum bilimlerindeki tüm yeni düşüncelerin, bilim adamlarının değilse de toplumun seçkinlerinin değerleriyle uyumluluğu bakımından titizlikle ele alındığı ve çoğu zaman bu onaylama sürecinin bilimsellikten uzak düşüncelerin kabulüne ve varlığını sürdürmesine yol açtığı önermesi çoğu zaman görmezden gelinir. Oysa bu en azından bizden başkalarına uygulandığında etno-bilimin olağan öğretisidir.

Ama ben kitapta bundan daha sağlam olan bir diğer önermeyi, 19. yüzyıl başlarından günümüze, dünya ölçeğindeki modellerimizin, birçok özgül kuramımızın ve tartışılmaz doğrularımızın, çoğunlukla ve bazen yalnızca Avrupalı seçkinlerin değerleri ile uyumlu olmaları bakımından kabul gördüğü önermesini somut kanıtlar ve argümanlarla savunacağım

Yanlışlığı kolayca gösterilebilecek bu inançlar yayılmacılığın dünya modelinde yer alırlar; bu yayılmacılığın Avrupa sömürgeciliğinin ve yeni–sömürgeciliğinin eylemlerini ve çıkarlarını açıklayıp mantığa bürüyen en temel entelektüel öğreti olmasından kaynaklanır.

Gerçekten de uyumluluk onaylamanın olmazsa olmazıdır. Konu sık sık karşılaştığımız, konuşma özgürlüğünü baskı altında tutan bir 'kurum' meselesinden ibaret de değildir. Uyumluluk yargısı karmaşık bir birleştirme sürecidir. Her zaman için hakim grubun, bir sınıfın ya da etno-sınıfın, sınırları kesin olarak çizilmiş bir dizi somut, dünyevi çıkarı vardır. Bunların bir kısmı birbiriyle çatışır ama yine de hepsi seçkin grubun gücünü

ve konumunu korumaya yöneliktir. Sahip olduğu ödüllendirme, cezalandırma ve kontrol etme gücü sayesinde bilim adamları da dahil büyük çoğunluğu kendi çıkarlarının herkesin çıkarları olduğuna inandırmayı başarır. Bu çıkarlar toplumsal, ekonomik ve siyasi etmenlerdir ve bir '-meli' ekleyerek bunları değer haline getirmek hiç de zor değildir. Durağan olarak bakıldığında çıkarlar her zaman açıktır; bunlardan türetilen değerler de çıkarları az çok da olsa yansıtan baskın bir değer sisteminde toplanırlar. Bu nedenle daima bilimlerdeki onaylama süreçlerini kuşatıp etki altına alan bir çeşit değerler ortamı ile karşı karşıyayız.

Günümüz toplumunda bu etki kendini karmaşık bir biçimde gösteriyor. Oysa yayılmacılığın ve sömürgecilikle bağlantılı diğer inançların henüz belirginleşmediği geçen yüzyılda işler çok daha basit ve açıktı. Marx'ın da dediği gibi, o dönemde, hakim düşünceler hakim sınıfın ve etkisi altındakilerin düşünceleri olmakla kalmayıp, düşünceleri etkili hale getirmek için yayın faaliyetleri yürütme, saygın okullarda ve üniversitelerde ders olarak okutma ve politika oluşturulmasına ve uygulanmasına katılma olanağı da yönetici sınıftan başkasında değildi. O dönemde uyumluluk ilkesinin hayata geçirilmesinde, inanç olmaya aday hipotezler ortaya atma olanağı sunan iyi konumlarda yalnızca baskın değer sistemine bağlı kimselerin bulunmasını sağlayan bir toplumsal gözden geçirme sürecinin büyük payı vardır. Bu sürecin günümüzde de bütünüyle farklı olduğunu düşünmüyorum; ama bunu enine boyuna tartışmak konudan uzaklaşmamıza yol açacağından, pek azı yoksul ya da azınlık ailelerinden gelen profesörlerin, üniversiteler ve danışmanlık kurumlarındaki ödüllendirme sisteminin ortaklaşa ürettiği sonuca bir göz atmak yeterli olacaktır. Toplum bilimleri alanında çalışan pek az uzman uyumlu olmayan aday inançlar önermek istiyor. Bu da bilimsel yöntem ve kurallara en katı bağlılığa rağmen kuramlarımızın büyük ölçüde uyumlu kalmalarını açıklıyor.

Sözün kısası onaylama, aday inancı üç testten e irir: daşırlık, doğrulanabilirlik ve eğer ere uyum. İçlerinde belki de

yalnızca uyumluluk önemlidir. (O da görece sakin dönemlerde) Gerek açık kuramlarda gerekse ifade edilmiş ya da edilmemiş varsayımlar olarak ortaya çıkan örtük kuramlarda, hipotez hem çıkarlarla uyumlu hem de mevcut inançlarla düzgün biçimde bağdaşır olduğu sürece doğrulanabilirlikten vazgeçilebilir. Toplum bilimlerinde kesin anlamda bir doğrulanabilirliği elde etmek zaten zordur. (Bu, epistemolojik doğruluk söz konusu olduğunda sıklıkla yanlışlanan yöntembilimsel bir olgudur.) Bu alanlarda her zaman aday inanca, o olmazsa önermeyi ileri süren kişiye yönelik bir bağdaşırlık yargısı ortaya atılır. Yeni bir hipotez ya da kuramın alanındaki kabul görmüş inançlar bütünüyle çelişmesi durumunda kabul edilmesi bir mucizedir. Öte yandan toplum ve seçkinler karşılarına çıkan boğucu sorunlara cevap bulmak zorunda olduğundan her zaman bir karşı akım vardır. Farklı bir bakış açısı getiren, mevcut sorunları çözme olasılığı bulunan yeni hipotezler bütünüyle bağdaşır olmasalar da teşvik edilir hatta ödüllendirilir.

Neredeyse tümü dürüst, dikkatli ve işinin ehli de olsalar, meslekten bir bilim adamının uyum değerlerinin çalışmalarına sinmesini önlemesinin yolu yoktur. Argümanımın yanlış anlaşılması, bilime yönelik bir saldırı olarak algılanması, sorunun neredeyse her zaman açık inançlarla ve bilinçli tutumlarla bağlantılı görülmesinden kaynaklanıyor. Toplumu inceleyen bilimler açık bir kuramın büyük ölçüde örtük bir inanç bütününe gevşek biçimde bağlanmasıdır. Bilimsel yöntemin bizi açık bir kuramın argümanlarını kabul etmekten alıkoymasının tek nedeni öylesinin işimize gelmesidir. Bu gibi kuramların temellendirilmesi sistemdeki diğer inançlarla, 'akla uygunluk' biçiminde dile getirilen, uyumluluk esası üzeredir. Belli örtük inançları yansıtan belli varsayımları kabul edip diğerlerini etmemek 'akla uygun' sayılır. Bir kuram, açık bir bağlantı olmasa da kabul edilmiş bir başkasıyla bağdaşır olması bakımından 'akla uygun' görünür. Bu bağlantı zincirinin halkaları örtük inançlar dünyasında gömülüdür. Ve son olarak bir hipotezin doğrulanabilirliğini belli

gözlemlerle aramak 'akla uygun'dur.

Toplum bilimcilerin disiplinli çalışmalarının onları farkında olmadan değer uyumluluğu üzerinde yükselen bir hipotezi onaylamaktan koruduğunu belirtmekte fayda var. Asıl sorun açık inançlarımızın değer uyumluluğunun onayından geçmediğini düşünüp değer uyumluluğunun örtük inançlarımızı kontrol etmesine onay vermemizdir. Bu da açık kuramları bağdaşır hale getirerek aralarındaki boşlukların dolmasını sağlar ya da biçimsel olsun olmasın yeni örtük kuramlar için bir başlangıç noktası teşkil eden varsayımlara zemin hazırlar. Bilimsel yöntem yalnızca açık kuramlar için kesinlik talep eder.

Bir İnanç Sistemi Olarak Sömürgecilik

Buraya kadarki tartışma yayılmacı inanç sisteminin üç vechesini anlamak için gerekli temelleri atmak üzere biçimlendirildi: Yapısı, belli toplumların belli grupları ile bağlantısı ve evrimi. Bu sonuncusu yayılmacılığın neden önemli olduğuna ve varlığını sürdürdüğüne ilişkin önemli sorular içermektedir. Yayılmacılığın güçlü ve kalıcı bir Avrupa çıkarı olan sömürgeciliğe uygun bir inanç sistemi olarak geliştiğini söylemek fazlaca kolaya kaçmaktan başka bir şey değildir. 1492'den günümüze kadar Avrupa-dışından Avrupa'ya, –bu tartışmanın her yerinde olduğu gibi 'Büyük Avrupa'yı kastediyorum– taşınan servetin, Avrupa'nın seçkin sınıflarının toplum içindeki konumlarını korumaları ve ilerletmeleri için hayati önemi haiz bir kaynak olmuştur. Bu ifade Avrupa toplumundaki tüm sınıfları içerecek biçimde genelleştirilip genelleştirilemeyeceği, yani sömürgeciliğin çoğu zaman ve yerde Avrupa'nın seçkin olmayan sınıflarının da çıkarına olup olmadığı, katılma gereksinimi duymadığım tartışmalı bir konudur. İleri sürdüğüm yalnızca şu: (1) Avrupalı seçkin, sömürgeciliğe bağımlıydı. (2) Avrupalı seçkin, Avrupa'daki düşüncelerin ve özel olarak Avrupa biliminin evriminde

muazzam etkiye sahipti. (3) Avrupalı seçkin, sömürge faaliyetlerini mantıklı göstermeye, haklı çıkarmaya ve en önemlisi ona yardımcı olmaya uygun bir inanç sistemi, bir düşünceler bütünü ortaya atmak ve geliştirmekle kalıcı, toplumsal bir çıkarı elinde tutuyordu. Bu faaliyet gelişip değiştikçe yayılmacılığa zemin hazırlayan düşünceler bütünü de değişmektedir.

Bu kitabın büyük kısmı yayılmacı inançların sınırlarının çizilmesi ve eleştirisine ayrıldığından inanç sisteminin doğasını yeni baştan gözden geçirme gereksinimi duymuyorum. Öğretinin dünya coğrafyası ve tarihinden bireysel olarak insanlara, Avrupalılara ve Avrupalı olmayanlara, betimlemelere ve tikel, yerel olayların açıklanmasına varana dek her düzeydeki olgulara yöneldiğini söylemek yeterli olacaktır. Yayılmacı inanç yapısının faaliyet alanı Avrupa etno-biliminin önemli bir kısmını kapsar. Dolayısıyla Avrupa etno-biliminin genel kabul görmüş inanç bildirimlerinin büyük çoğunluğu, başka yapılarda da kullanılmalarına rağmen, yayılmacı inanç yapısı içinde kullanılırlar. (İkinci bölümde tartışılacak bazı örnekler şöyle: Demografik davranış, zeka, medeniyetin kökenleri, tropikal bölge topraklarının verimliliği konularındaki inançlar) Apaçık olgulara dayanan mütevazi iddialardan, biçimsel olan ya da olmayan ama karmaşık ve incelikli kuramlara kadar uzanan bu bildirimler, inançların kabulünü belirleyen ve yukarıda değinilen benimseme süreçlerinin tümünü geçerek yayılmacı paradigmaya dahil olurlar. Zamanla hepsi de sömürgeciliğin değer ya da çıkar uyumluluğu elemesinden geçerler. Bu olmazsa uyumlu inançlarla bağdaşır olmaları bakımından dolaylı bir eleme sürecine tabi tutulurlar. İnanç sistemi zamanla yeni yayılmacı inançlar ekleyip çelişikleri ve değişen dünyada yeri kalmayanları ıskartaya çıkarır. Günümüzde de sömürgecilik yeni-sömürgecilik gibi farklı biçimleriyle seçkinlerin çıkarına olduğundan ve örtük inançlar fark edilmeden, eleştirilmeden varlıklarını sürdürdüklerinden, yayılmacı inançların toplanması, çıkarılması gözden geçirilmesi halen devam etmektedir. Böyle olmasaydı bu kitapta gözümüze çarpan Avrupa merkezci inançların pek çoğu uzun süre önce ıskartaya

çıkarılmış olacaktı.

Tüm dünyayı ve tarihi kucaklayan uzay-zaman skalasındaki yayılmacı inançlar bu bölümde gördüğümüz gibi sıkı bir kuram oluşturma yönelimindedirler. Kuram Avrupalı olan dünyanın merkezindeki –'içeri'deki– Avrupalı olmayan 'dışarı'daki temel süreçleri ve içeriden dışarıya yenilikçi, düşüncelerin, insanların ve malların yayılması başta olmak üzere, iki bölge arasındaki etkileşim biçimlerini tanımlar.

Dünya ölçeğindeki bu uzay-zaman kuramını 'yayılmacı dünya modeli' olarak tanımlayabiliriz. Bu sömürgecinin dünya modelidir.

Bariz bir soru çıkıyor karşımıza: Yayılmacı olmayan bir dünya modelinden ne anlamalıyız? Bir bölgede işleyen süreçlerin başka bölgelerde de işlerlik halinde olacağını umabileceğimiz bir dünyadır bu. Temelinde tüm kültürlerden ve coğrafyalardan insanların yetenek bakımından eşit oldukları, psikolojik birliğin bulunduğu iddiasına dayanan bu model, kültürel evrime ve özgül olarak da ekonomik gelişmeye bağlı konulardaki uzamsal eşitsizliklerin açıklanmasını talep eder. Başka bir deyişle normal olan eşitlik, açıklanması gerekense eşitsizliktir. Buna karşılık yayılmacılık, dünyada ve insanlar arasında İç-Dış bölge eşitsizliğini varsayar. Tekbiçimcilik ilkesi tekdüzeliği değil, insanların eşitliği ilkesini savunur.

Yayılmacı inanç sistemi dünyadan daha küçük uzay-zaman ölçeklerinde dağınık haldedir.

Bazen biçimsel bakımdan seçkin kuramlar halinde bazen de birbirleriyle bağdaşabilen ama zayıf bağlantı içindeki inanç bildirimleri halinde karşımıza çıkarlar. Bunların dünya modelinden tikel uzay-zaman olaylarının betimlenmesine uzanan seviyede, aşağıya ve yukarıya doğru sıralanan bir bütün olarak, yayılmacı model içinde kısımlar, seviyeler ve alt-sistemler olarak ayrı ayrı tanımlanmasına girişmek bizi kitabın amacından uzaklaştıracak. Ama bir yerlerden başlamak lazım.

2. BÖLÜM
AVRUPA MUCİZESİ EFSANESİ

Çoğu Avrupalı tarihçi 'Avrupa mucizesi' kuramının herhangi bir biçimine inanır. Bu argüman, uzak geçmişten beri –tarih öncesinde, Antik Çağda, Orta Çağ'da– Avrupa'nın tüm diğer medeniyetlerden ileri olduğunu savunur. İç kaynaklı bu tarihsel üstünlük ya da öncelik 1492 sonrası dünya tarihini ve coğrafyasını da açıklar. (Avrupa'nın modernleşmesini, kapitalizmin doğuşunu, dünyanın ele geçirilmesini) Çoğu tarihçi bu süreçte mucizevi bir yan görmese de, 'Avrupa mucizesi' Avrupa'nın 1492 öncesinde bir başına yükseldiği sanısına ilişkin kuramlar bütünü için, 1980'lerde çok yaygın bir tanımlama olmuştur. Bu ibare yaygınlığını, büyük ölçüde, Eric L. Jones'un 1981 yılında çıkan ve *Avrupa Mucizesi* adını taşıyan kitabına borçludur.[1]

Mucizenin 'neden' çıktığı konusunda tarihçiler arasında fikir birliği yok. Neden Avrupa böyle mucizevi şekilde ilerledi? Avrupalılar genetik ya da kültürel olarak üstün olduklarından mı? Yaşadıkları çevre daha elverişli olduğundan mı ya da tarihin belli bir anında Avrupalılara diğer toplumlar karşısında kati bir üstünlük sağlayan harika bir şey olduğundan mı?

Tarihçiler mucizenin gerçekleşme ya da başlama zama-

[1] 'Avrupa mucizesi' ibaresini Eric Jones'un 1981'de yayımlanan aynı adlı kitabı yaygın hale getirdiyse de Orta Çağ öncesinde ya da Orta Çağ boyunca Avrupa'nın benzersiz biçimde yükselişi anlamında kullanılması çok daha eskilere gider. Her tarihçi bunu 'mucize' olarak tanımlamasa da, 1985'te Cambridge'de düzenlenen 'Avrupa Mucizesi' başlıklı uluslararası sempozyumdan da anlaşılacağı üzere, kavram yaygın kabul görmüştür.

nı konusunda da hemfikir değiller. Tarih öncesi çağda, birilerinin hâlâ 'Aryan' ya da 'Hint-Avrupa' dedikleri kültürde mi gerçekleşti? Yoksa tarih öncesi çağın sonlarında, Avrupa Demir Çağı'nda mı? Yunanlılarla mı başladı Romalılarla mı? Orta Çağ'ın başlarında mı sonlarında mı? Tarih boyunca, kesintisiz olarak, her biri Avrupalıları insanlığın kalanından kat kat öteye götüren bir dizi mucize mi gerçekleşti?

Tarihçiler bu konuları, 'neden', 'ne zaman' sorularını tartışmaktalar. Ama 'acaba' demiyorlar. Acaba böyle bir mucize hiç gerçekleşti mi? Daha kesin konuşacak olursak, 'Avrupa uygarlığının diğer medeniyetlerden ileri gidişinin 1492'den önce başlamadığını', yani Avrupa zihninin, kültürünün ya da ortamının üstünlüğünden değil de, önce Amerika, sonra da Afrika ve Asya'nın ele geçirilmesi ve sömürgeleştirilmesinden elde edilen zenginliklerin ve ganimetin bir sonucu olması olasılığını gözönüne almıyorlar bile. Bu olasılık ya hiç tartışılmıyor, ya da tartışılsa bile, başta Janet Abu-Lughod'u, Samir Amin'i, Andre Gunder Frank'i ve Immanuel Wallerstein'i sayabileceğimiz, birkaç tarihçi, yeni yeni bu yola giriyor.[2]

Kitabın ikinci ve üçüncü bölümlerinde ('1492'den Önce') Avrupalıların 1492 öncesinde Avrupalı olmayanlar karşısında hiçbir zaman üstünlükleri olmadığını göstermeye çalışacağım. Ne daha gelişkin, ne daha modern, ne de ilerlemeye daha açıktılar. Sonra dördüncü bölümde (1492'den Sonra) sömürü ile elde edilen zenginliklerin Avrupa'nın yükselişini nasıl hazırladığını ve Avrupa'nın dünya üstündeki mutlak hakimiyetine nasıl yol açtığını göstereceğim. Ayrıca Avrupa'nın öz niteliklerinin

[2] Görünüşe göre, 1976'da yayınladığım *Where was Capitalism Born* adlı makalem 'mucize' teorisini kayıtsız şartsız reddeden ilk yayındı. Samir Amin de 1990'da başka bir makaleme ilişkin yorumunda bu reddedici konumla hemfikir oluşunu belirtmişti. (Amin, *Colonialism and the Rise of Capitalism: A Comment* 1990; Blaut, *Colonialism and the Rise of Capitalism* 1989; ayrıca bkz. Blaut, *Fourteen Ninety Two,* 1992; ve Amin *On, Jim Blaut's Fourteen Ninety Two,* 1992) Birkaç tarihçi daha buna benzer bir tavır takındılar; onların görüşleri de bölümün devamında ele alınacak.

1492'yi, yani sömürgeciliğin kökenlerini açıklamadığını da ortaya koyacağım.

Avrupa mucizesi efsanesinin yanlış olduğunu, Avrupa'nın dünyanın diğer uygarlıklarını 1492'den önce aşmadığını savunmanın iki yolu var gibi görünüyor. Tarihsel olgulara bakıp Orta Çağ boyunca ve öncesinde Avrupa'da gerçekleşen evrim süreçlerinin, gelişimin büyüklüğü ve yönü bakımından dünyanın başka yerlerindeki benzerlerinden farklı olmadığını göstermek. Bunu Avrupa, Afrika ve Asya Orta Çağ'ından karşılaştırmalar yaparak 1492'nin hemen öncesinde doğu yarıkürenin pek çok yerinde feodalizmden kapitalizme geçişin işlemekte olduğunu göstermeye çalışacağım üçüncü bölümde yapacağım.

Ancak Avrupa'nın 'eşsiz' yükselişi, 'mucizesi' efsanesi Avrupa'nın tarihsel düşüncesinde öylesine yer etmiştir ki, muhtemelen olgulara dayanan sıradan bir argüman ikna edici olmayacaktır. Birinci bölümde gördüğümüz gibi, hakim kuram, pratikte hiçbir itirazla karşılaşmadan, tarihçiler tarafından nesillerdir savunuluyor. Ayrıca Avrupa kültürünün sorgulanmadan doğru sayılan pek çok başka kabulü ile de destekleniyor ve Avrupa ülkelerinin (ve şirketlerinin) Avrupa dışı dünya ile ilişkilerinde iyi bir yardımcı. Bu nedenlerden dolayı hakim kuramdaki yanlışlıkları göstermede deneysel argümana temel olması için başka bir tür argüman kullanmaya karar verdim.

Bu bölümde günümüz tarihçilerinin Avrupa mucizesi kuramını desteklemek için en çok kullandıkları argümanları ele alarak inandırıcı olmadıklarını göstermeye çalışacağım. Dolaşımda bulunan pek çok argüman ve Avrupa mucizesi kuramını hakkında, onu desteklemek için kitaplar, makaleler yazan tarihçilerin sayısı göz önüne alınırsa, bu iş böylesi kısa bir kitap için girift görünebilir. O halde nasıl devam etmeli? Basamak basamak ilerleyeceğim. Öncelikle son yıllarda tarihçilerin Avrupa mucizesi efsanesini savunmada kullandıkları yolları kısaca tartışıp eleştirel, revizyonist bir bakış açısının ortaya çıkmakta olduğunu göstereceğim. Ardından günümüzde efsaneyi destekleyen en

önemli argümanları bir tür menü, sınıflandırma ya da denetleme listesi ile ortaya koyarak aslında hiç de inandırıcı olmadıklarını teker teker göstermeye çalışacağım. Üçüncü aşamada 'mucize' konumuna karşı deneysel argümanı iki kısımda (sırasıyla bölüm 3 ve 4'ün konuları) özetleyeceğim: Avrupa'nın (kıtasal ölçekte) 1492'den önce Afrika ve Asya'dan ileri olmadığının kanıtlanması ve 1492 sonrasında sömürgeciliğin Avrupa'yı başka yerlerden ayıran yükselişi açıkladığının kanıtlanması.

EFSANELERİ YAPANLAR VE ELEŞTİRENLER

Birinci bölümde de gördüğümüz gibi, Avrupa-merkezci yayılmacılığın klasik biçiminde temel düşünce Avrupa'nın 1492 öncesinde tüm diğer medeniyetlerden daha ileri ve gelişkin olduğudur. Demek ki geçmişin bir mirası olduğundan, Avrupa mucizesi kuramının kökenleri üzerinde durmamıza gerek yok. Ancak 2. Dünya Savaşı'ndan sonra öğreti belirgin biçimde modern bir yoruma kavuştu. Her şeyden önce ırkçı argümanlar kesin olarak reddedildi. Avrupalı olmayanların genetik bakımdan Avrupalılardan aşağı oldukları ve bunun tarihsel geri kalışlarını da açıkladığı görüşü terk edildi. Artık tarihçiler Avrupa'nın tarihsel üstünlüklerinin olguları yansıttığını ve geçmişinin çok eskiye dayandığını kabul ediyorlardı. Avrupa'nın üstünlüğü tüm diğer halkların da gelecekte ulaşmayı ümit edebilecekleri bir gelişim basamağına daha önce varmaktan ibaretti. Yani kalıtsal üstünlük değil öncelikti söz konusu olan. İkinci olarak 1945 sonrasında tarih biliminin Avrupa-dışı dünyaya yönelmesinde, oldukça pragmatik, siyasi ve iktisadi çıkarlara dayalı ve kısmen hükümet-vakıf destekli 'dış bölge inceleme programları'ndan kaynaklanan ani bir yükseliş yaşanıyordu; yine de bu araştırmalar Batı ülkelerinin Batı dışı dünyaya ilişkin bilgisine çok şey kattı. Yeni bilgiler hızla ve oldukça kısıtlı biçimde kullanıma sokuldu; eskinin daha acımasız masalları unutuldu ama Batı dışı dünya hakkındaki düşünceler kayda değer bir değişikliğe

uğramadı. Üçüncüsü ve en önemlisi, savaş sonrası dünya yeni bir 'modernleşme' kuramı benimsedi. Avrupa düşüncelerinin, mallarının ve etkisinin yayılmasının yaklaşan Gelişim Çağında Batı dışı dünyanın iktisadi gelişimini sağlayacağını söyleyen bu kuramın, tarih yazımı üstünde önemli etkileri oldu.

Tarih Olarak Modernleşme

Modernleşme kuramı bugüne ve geleceğe yönelikse de aslında tarihseldir. Temel ilkesi Avrupa'yı geçmişte üstünlüğe götüren her ne ise, onun şimdi de Avrupa dışı dünyaya yayılabileceği ve onun az çok da olsa arayı kapamasına yardım edebileceği düşüncesidir. Geçen bölümde gördüğümüz gibi, bu yeni öğreti iki aşamadan geçti: İlki İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki 'sömürgesizleştirme' dönemi, ikincisi ise Üçüncü Dünyada sosyalist ülkelerin ve özellikle 1959'da Küba Devrimi'nin zaferinin ortaya çıkmasından sonra yayılma çabasının yoğunlaştığı ikinci dönem.

1960'lı yıllarda bu entelektüel sürecin bir parçası olarak bir dizi tarihsel çalışma ortaya çıktı. Hepsinin ortak paydası, Avrupa'nın, özelde kapitalizmin gelişimini içeren gelişme biçiminin, insanlığın ilerlemesinin doğal ve neredeyse tek yolu olduğunu ileri sürmeleriydi; ve bu eserlerin çoğu Üçüncü Dünyanın gelecekte gelişmesinin yerinde, doğal akışının bu doğal Avrupa örneğini izlemekten (kölece değil elbette) geçtiği biçimindeki ideolojik sonucu açıkça ortaya koyuyorlardı. Bu çalışmaların en etkilisi Rostow'un 1960'da yayınladığı *İktisadi Büyümenin Aşamaları: Komünist Olmayan Bir Manifesto* adını taşıyordu. Kitap Avrupa'nın kapitalizmi ve öncesini içeren geçmişteki gelişim formülünün Avrupa-dışı dünyanın gelecekteki gelişimi için işlerliği olan tek yol olduğunun basit bir dille ifadesiydi. Rostow dünya tarihi ile dünyanın gelişimini tek bir yayılmacı argümanda birleştiriyordu.[3]

[3] Bir başka önemli çalışma da Cyril Black'in, *The Dynamics of Modernization: A*

Ancak bir sorun vardı: Avrupa'nın benzersiz yükselişine neden olan tam olarak neydi? Bu noktada bir an için klasik yayılmacı döneme dönmeliyiz. Geçen yüzyılın Avrupalı tarihçileri Avrupa'nın doğal ve eşsiz olarak ilerlemeye yatkın olduğu düşüncesinde (bana göre) hemfikirdiler. Birçoğu süreci belirleyen temel gücü sorgulamıyordu: Kimisi dinsel inanca dayandırırken diğerleri (Hegel'in evrime uğrayan Geist'ı gibi) metafizik düşüncelere dayandırıyordu. Bireysel insan etkinliği ya da amacına ilişkin Smithçi ya da faydacı bir düşünceye kapılanlar olduğu gibi doğal çevreden, nüfus davranışından, sınıf mücadelesinden vb. medet umanlar da vardı. Bana göre hepsinin ortak noktası sürecin temelinde yatan Güneş Rüzgarı gibi temel, yönlendirici bir güç kabul etmeleri ve bunun karşısında iktisadi, psikolojik, çevresel vb. kısmi olguların gölgede kaldıklarını ya da sırf belirtiler olduklarını saymalarıdır. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra ise kökten farklı bir inançlar dizisi norm halini aldı. Artık Avrupa'nın yükselişini açıklamak başlı başına bir sorun olarak görülüyordu. Yani, fenomen bir bütün olarak, en temel dinamikleri de dahil olmak üzere, açıklama beklemektedir; başka bir deyişle açık değişkenlerin ya da etkenlerin tanımlandığı açık bir model içine yerleştirilmeleri gerekir. Kuşkusuz ki bu yeni –ya da henüz yaygınlaşmış– yaklaşımın pek çok nedeni var. Bunlar arasında tarih disiplininin olgunlaşması, bu kaos çağında kaçınılmaz ilerleme düşüncesine olan inancın yitirilmesi, Avrupa düşüncesinin genel olarak sekülerleşmesi ve toplumsal bilimlerdeki gelişmeler sayılabilir.[4] Ancak bütüne ilişkin açıklama ne olursa olsun, 'Av-

Study in Comparative History, (1966) adlı eseridir. Çeşitli alanlardaki başka çalışmalar da bölümün devamında ele alınacak.

[4] Belki de nedenlerden biri de tarih biliminin kendisinin de olgunlaşmasıdır. Pek de hayırlı olmayan bir diğeri ise pozitivist bilimsel metodun tarih üstünde değişkenleri ve etkenleri belirleme ve mümkünse hepsini ölçme çabasına yol açan tesiridir. Bir başka neden 19. yüzyılın kaçınılmaz ilerleme görüşüne duyulan inancın kaybedilmesidir. Onlarca yıl süren kaos ve savaşın sonunda ilerlemenin doğal ve kaçınılmaz bir şey olmadığı ortaya çıktı. İlerlemenin açıklanması ve tekrar başlaması gerekiyordu. Üçüncü bir nedense Avrupa düşüncesinin genelindeki sekülerleşmeydi. Bu tarihe de yansımıştı ve insani

rupa mucizesi'ni açıkça özgül tarihsel nedenlere bağlayan, bazıları yeni bazılarıysa (Webercilik gibi) yeniden sahneye çıkmış bir dizi tarihsel model ortaya atıldı. Bu yayılmacı tarihin modern biçiminin imzasıydı. Modernleşmenin bakış açısının etkisinin tüm tarih bilimine hakim olduğu söylenemese de, Avrupa tarihindeki büyük dönüşümleri ve kısmen de Orta Çağ'da 'Avrupa mucizesi'ni, kapitalizm ve modernitenin çıkışını gerçekleştiren değişiklikleri açıklarken durum buydu.[5] Bu açıklayıcı önermelerin birçoğunu, okuduğunuz bölümde çözeceğiz.

olayların daha büyük bir gücün rehberliğine işaret ettiğinin varsayılamayacağı düşüncesi gelişmişti. Bir diğer ve belki de çok önemli bir neden akademik disiplinlerin genelinde görülen gelişme ve bu disiplinlerin hem uluslararası hem iç politikayla ilişkilenmesi, oradan beslenmesidir. Bu durum tüm disiplinlerin dünyaya bir ölçüde taraflı bakmalarını ve kendi konularını da etken olarak görmeye eğilimli olmalarını (İktisatçılara göre pazar, psikologlara göre güdülenme, sosyologlara göre demografi ve toplumsal yapı, coğrafyacılara göre kaynak etkeni) beraberinde getiriyordu. Hepsi de bizim etkenimizi önemli, ötekilerini ikincil sayan tarih modellerini savunma eğilimindeydiler. Bu süreçte birçok sosyal bilimci tarih yazdığından bu da kendilerine göre bahaneleri oluyordu.

[5] Bunların bir bütün olarak tarih disiplininde hakim bir kuram olduğunu söylemeye çalışmıyorum. Tarihçilerin büyük çoğunluğu daha küçük sorunlar üstünde çalışıyorlardı; olayları dikkatle inceliyor ve haklarında sınırlı açıklamalar geliştiriyorlardı. Modernleşmeci bakış açısı bazı daha küçük genellemeleri etkiliyordu. Örneğin açıklamalar getirilirken modernleşmeciliği en iyi destekleyen nüfus, teknoloji gibi etkenler tercih ediliyordu. Bir de Avrupa dışının tarihine yeterince eğilmemenin büyük bir hata kaynağı olduğu bazı araştırma alanları vardı (Bunların en önemlisi Avrupa teknoloji tarihi üstüne yapılan incelemelerdir). Ayrıca uzmanlaşmış tarihçiliğin geniş ve çeşitli araştırma alanında birçok farklı bakış açısı vardı(r); bu nedenle belli bir historiyografik dönemi belli bir kuramın (ya da 'paradigma'nın) hakimiyeti altındaymış gibi betimlemek sorgulanabilir hale gelecekti. 'Avrupa mucizesi' sorununa ilişkin çalışmalar bütününe olan ilgim, beni modernleşme görüşünün bir bütün olarak tarih üstündeki önemini fazlaca vurgulamaya götürüyor olabilir. Dikkat edilmesi gereken bir nokta da Avrupa'nın benzersiz yükselişini açıklamaya çalışan meşhur yazarların büyük çoğunluğunun klasik anlamda tarihçiler değil, iktisat tarihçileri, tarihsel sosyoloji alanında çalışanlar vb. gibi uzmanlaşmış tarihçiler olduklarıdır.

Eleştiri

Modernleşme yaklaşımı Avrupa-dışı dünyaya, ne geçmişte ne de bugün, Avrupa'dan gelenleri edilgin biçimde almak dışında gerçek bir rol biçmediğinden tepkiler gelmekte gecikmedi. Çünkü 1492 öncesi için, Büyük Avrupa'da kayda değer evrimsel süreçler görüldüğünü, 1492'den 2. Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemde ise evrimsel süreçlerin esas olarak Avrupa'da tomurcuklanmaya devam ettiğini ve sömürgeciliğin bu sürecin meyvelerini Avrupa-dışı dünyaya taşıdığını ileri sürüyordu. Hem günümüzde hem de gelecekte, Avrupa-dışı dünyada (Üçüncü Dünya) sürecin, esas olarak sömürge döneminden kalan mekanizmalar yoluyla, yeniliklerin sürekli yayılmasına dayandığını savunur. Bu önermeler Üçüncü Dünya aydınları arasında hiç de benimsenmiyordu; Üçüncü Dünya'da sömürgecilik sonrası dönemde bilimin hızla gelişmesi, yeni bir tarih yazımını da içeren eleştirel hatta reddedici bir düşünce yapısının ortaya çıkmasına yol açtı.

Bu temel düşüncenin izlediği yol şöyleydi: Sömürge öncesi dönem için kişi kendi tarihini yeni baştan ele almalı ve dünya tarihine olan katkılarını ortaya çıkarmalıydı. (Sömürgeci tarih, sömürge öncesi tarihi bazı sömürgeler için görmezden geliyor bazıları içinse tahrif ediyordu. Amilcar Cabral'ın derin bir ironiyle dediği gibi, sömürgeler bağımsızlıklarını kazandıkça yeniden tarihe giriyorlardı.[6]) Sömürge dönemi için sömürgeciliğin tüm gelişmenin kaynağı olduğu açıkça bir yalandı ve sömürünün tarihi, ilerlemeden öte yoksulluk getirdiğini göstermek için yeniden yazılmalıydı. Dünya ölçeğinde sömürgeciliğin Avrupadışı toplumlara modernliği yaymak bir yana, iyi ve kötü yeniliklerin bir karışımını getirdiğini, bunun da çoğunlukla bir gelişme değil azgelişmişlik süreci olduğunu göstermek için yeni model-

[6] Cabral, *Unity and Struggle* (1979)

ler geliştirilmeliydi.[7] Bu düşünceler bütünü Afrika ve Asya'da 'azgelişmişlik kuramı' Latin Amerika'da ise 'bağımlılık kuramı' olarak bilinir. Avrupa-merkezci tarih yazımının ilk ciddi eleştirisi de buradan çıkmıştır.

Anılan eleştirinin kökleri, çoğu sömürge tebası olan ve genelde sürgünde yazan küçük bir yazarlar öbeğinin erken dönem çalışmalarına kadar götürülebilir. Bunların başta gelen uğraşı sömürgeciliğin belli bir yerde ve halkta görülen olumsuz etkilerinin belgelendirilmesiydi. Aralarında W.E.B DuBois, R. Palme Dutt, K.M. Panikkar, M.N. Roy, J.C. Van Leur, C.L.R. James, George Padmore ve Eric Williams'ı sayabileceğimiz bazı yazarlar dünya ölçeğinde sömürge süreçleri ve Orta Çağ sonrasında ve kapitalizmin ve Avrupa'nın yükselişinde sömürgeciliğin rolü üzerine argümanlar geliştirdiler. James, Karayipli kölelerin kapitalizmin gelişimine katkılarının Avrupa işçi sınıfınınkinden farklı olmadığını gösterdi. Avrupa-merkezci tarih üzerinde en etkili olansa Williams'ın çalışmasıydı. İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesi için gerekli olan sermaye birikiminin sağlanmasında başta gelen kaynağın kölelik ve köle plantasyonları olduğunu gösterdi. Bu argüman Avrupa-dışının, modernleşmenin kendisi üstünde ciddi bir etkisi olduğunun ilk kez bu kadar açık biçimde ortaya konulmasıydı. Avrupalı tarihçilerin bugün 'Williams tezi' denilen bu argümanı tartışmasından ve çoğunlukla da karşısın-

[7] Üçüncü Dünya tarihçilerinin bugün ve gelecekle ilgili söyledikleri iki başlık altında toplanabilir. Kapitalist gelişim yolunu destekleyenler ekonomik gelişmenin, yerli sermayenin Avrupa ülkelerinin ve şirketlerinin ekonomik ve siyasi nüfuzlarının yayılmasının yıkıcı etkisine karşı korunmasını da içermesi gerektiğini savunmaktaydılar. Sosyalistlere göreyse uluslararası kapitalizmin etkisi ve hakimiyeti açıkça reddedilmeliydi. İki taraf da 'bağımlılık teorisini' ve hem tarihe hem de modern toplumsal süreçlere ve gelişmeye ilişkin olan 'azgelişmişlik kuramı'nı benimserler. Üçüncü Dünya entelektüellerinin genellikle aşırı sağcı, zengin kesimlerin düşüncelerini ve çıkarlarını yansıtan görece küçük bir kısmı da yabancı kapitalist çıkarlarının ekonomik hakimiyeti düşüncesini savunuyordu. Çoğu Üçüncü Dünya ülkesini zengin kesimler yönettiğinden bu azınlık bakış açısı sıklıkla politikaları belirler. Birinci Dünya'nın gazetelerinde de hak ettiklerinden çok daha fazla yer bulurlar.

da yer almasından oluşan hatırı sayılır bir birikim ortaya çıktı.[8] Sömürgeciliğin çözüldüğü dönemde ve sonrasında bu eleştirel tarih birikimi muazzam boyuta ulaştı ve pek çok bilim adamı tarafından sömürge döneminin yayılmacı tarihine doğrudan bir saldırı başladı.

Sonraki bölümlerde bu çalışmaların birçoğu ele alınacak. Burada eleştiri hakkındaki bazı noktaları somutlaştırmak istiyorum. Her şeyden önce (Bernal, Frank, Wallerstein vb.) Avrupa dünyasından bir dizi tarihçi Üçüncü Dünyalı meslektaşlarının hareketinin merkezinde yer aldılar. İkincisi eleştiri 1492 öncesine dikkatli biçimde odaklanarak, gelişimin Avrupa dışında da görüldüğünü gösterdiler. (Örneğin Şarma ve Habip'in Orta Çağ'da Hindistan'da feodal ve feodal sonrası toplumun ortaya çıktığını belgelemeleri) Uzunca bir süre, bu eleştirel gelenek içinde 1492 öncesi Avrupa'ya yönelik bilimsel ilgi yok denecek kadar azdı. Soruna Avrupa merkezli olmayan bir bakış açısıyla yaklaşan ilk önemli çalışma Amin'in *Accumulating on a World Scale*'ıydı.[9] Eleştirel tarihçilerin çoğu Üçüncü Dünya'dan geldiklerinden bu belki anlaşılabilirdir; Avrupalı olmadıklarından Avrupa tarihi de esas ilgi alanları değildi. Yine de garip bir durumdu bu. Her şeyden önce tarihte modernleşme öğretisinin özü Avrupa'nın başka bölgeler üzerinde sömürge denetimi kurmadan önce tarihte ilk olarak modernleşmeye başladığı argümanına dayanıyordu. O halde temele konmuş olan tezi yanlışlamak için, benim bu kitapta yapacağım gibi, 1492 öncesinde ilerlemeye açık olanın yalnızca Avrupa olmadığını göstermek gerekir. Ama kısmen çeşitli 'mucize' önermelerinin yanlışlamasını da içermeli. (Antikçağ ya da Orta Çağ Avrupası'nda ilerlemeye dönük özel bir nitelik bulunduğunu ileri sürenler gibi)

[8] Bkz. James, *A history of Pan-African Revolt*, (1938), *The Black Jakobins*, (1938), *The Atlantic Slave Trade and Slavery*, (1970); Williams, *Capitalism and Slavery*, (1944). Bu konuları dördüncü bölümde ele alıyoruz.

[9] Amin'in *Accumulation on a World Scale*, (1974) ve sonraki çalışmaları. Benim *Geographic Models of Imperialism*, (1970) ve *Where Was Capitalism Born?*, (1976) adlı makalelelerim genel bir teorinin anahatlarını oluşturdular.

Eleştirel geleneğin, azgelişmişlik kuramı, bağımlılık kuramı ya da sömürgecilik eleştirisiyle bağlantılı geleneğin tarihçilerinin 1492 öncesi Avrupa tarihine görece az eğilmelerinin çok tuhaf bir yanı daha var. Bunun çoğunlukla Marksist olan Üçüncü Dünya bilimi ile Avrupa dünyasının Marksist bilimi arasındaki tuhaf bağlantıyla ilgisi olmalı. Avrupalı Marksistler sömürgeciliğe yönelik eleştirilerde başı çekiyorlardı ve bağımlılık-azgelişmişlik kuramına büyük katkıda bulundular. Ayrıca Marksist kuram, geçmişten güçlü bir sömürgecilik karşıtı nüve ve 19. yüzyıl Avrupası'nın bellibaşlı tarihçilerinin ortaya attıkları kuramlara karşı derin bir kuşkuculuk devralmıştı.[10] Buna karşın Avrupalı Marksist tarihçiler 1492 öncesi Avrupası ile ilgili yazarken Avrupa öğretisinin eşsizliğini savunma eğilimindedirler.

Önde gelen Avrupalı tarihçiler Avrupa-merkezci öğretinin temellerine yönelik eleştiriye de katkıda bulundular. Bunda yadırganacak bir yan yok. Bilim adamları doğrunun izindedirler ve ideolojik ve kültürel tercihlerine uysa da uymasa da, doğruyu kabul etmeyi bir yere kadar başarırlar. Bu sayede Avrupa-dışı konusunda uzmanlaşmış bazı Avrupalı tarihçiler 1492 öncesi dünya tarihinin Avrupa-merkezci modeline karşı bazı çok önemli kanıtlar ortaya çıkardılar. Hollandalı tarihçi J.C. Van Leur'un güney ve güneydoğu Asya'nın ekonomik tarihi ile ilgili 1930'larda yaptığı çalışma, bu sistem dışı bilimin klasik bir örneğidir.[11] Bir diğer örnek de Çin tarihiyle ilgili. Yarım yüzyıl önce Duyvendak, Çin'in Orta Çağ'daki uzun mesafeli gemi seferleri hakkında önemli bulgular ortaya koydu. Daha sonra Needham ve arkadaşları, Çin bilimi ve teknolojisi hakkında, Avrupa-merkezci model üzerinde büyük iz bırakan bir dizi çalışma yaptılar. Göreceğimiz gibi bu sayede Avrupa-merkezci tarihçileri Orta Çağ Avrupa teknolojisinin eşsizliğine ilişkin argümanlarının önemli bir kısmından vazgeçmeye zorladılar. Wheatley ve Evlin

[10] Bu konuyu *The National Question, (1987b)*'de ele alıyorum.

[11] Bkz. Van Leur'un *Indonesian Trade and Society, (1955)*'te yeniden basılan 1934 tarihli denemesi *On Early Indonesian Trade*.

gibi başka Batılı bilim adamları ideolojik sorunlara karşı kayıtsız kalıp deneysel Çin tarihini araştırmaya girişerek Antikçağda ve Orta Çağ'da Çin'in ilerlemeye dönük oluşu hakkında başka türden kanıtlar ürettiler.[12] Sonraki bölümde göreceğimiz gibi Avrupa-merkezci tarihçiler tamir yollarını bulsalar da, bunlar mucize kuramına zarar verdi.

Avrupa-merkezci tarihin eleştirisi geniş bir konudur; biz burada tek bir bölümünü ele alacağız: 1492 öncesinin dünyası hakkında Avrupa mucizesi kuramlarının eleştirisi ve Avrupa dışı ve sömürgecilik, evrim süreçlerinin kıyısında kalıyorlarmış gibi yaklaşan erken dönem modern dünya tarihi. Bu konularda eleştirinin alacağı yol var. Örnek olarak yakın dönemden birkaç önemli katkıya değineceğim; diğerleri de kitap boyunca alıntılanacak. Janet Abu-Lughod'un, *Avrupa Hegemonyasından Önce: Dünya Sistemi M.S.1250-1350* (1989) adlı kitabı Avrupa'nın M.S. 1350'de diğer medeniyetlere göre ilerlemeye daha yatkın ve daha gelişkin olmadığını (bana göre tartışmaya son noktayı koyarak) gösteren bir başucu eseridir. Bunu yapmakla 1350'den *sonra* Avrupa'yı başka yerlerden ayıran yükselişine ve Şark'ın gerilemesine ancak kısmi ve çekingen bir açıklama getirmiş oluyor. Kopuşun 1350-1492 arası dönemde gerçekleştiğini savunuyor. (Bense bu kitapta kopuşun ancak 1492'den, yani Batı Yarıkürede yoğun birikimin başlamasından ve Doğu Yarıkürenin Avrupalı olmayan halklarına 'piyangonun çıkmamasından' sonra başladığını ve Avrupalılara diğer medeniyetler karşısında ilk ve kesin üstünlüğü sağladığını ileri sürüyorum. Bkz. Bölüm 4) Samir Amin son dönemdeki birçok çalışmasında Avrupa'nın Orta Çağ'dan önce Afrika ve Asya'dan ileri olmak bir yana daha dengesiz olduğunu; çünkü medeniyetin yarıküre kuşağının uçlarında yer almasından dolayı başka yerlere göre daha az sabit

[12] Duyvendak; *Ma Hua Re-examined, (1933)*; Needham ve çalışma arkadaşları tarafından 1965'le 1984 arasında 6 cilt halinde basılan *Science and Civilization in China*. Wheatley, *The Golden Khersonese, (1961)* ve *The Pivot of the Four Quarters, (1971)*; Elvin, *The Pattern of the Chinese Past, (1973)*.

konum olanağı sunduğunu, daha kararsız ve kesintili bir yapı gösterdiğini, bunun da kapitalizme geçişi çabuklaştırdığını savunuyor.[13] Bu argüman 1492 öncesi Avrupası'na 'mucize'yi yakıştırmasa da, yine de eski bir inanca açık kapı bırakıyor: Orta Çağ Avrupası'nın başka yerlerden daha dinamik olduğu inancı. Martin Bernal'in yeni kitabı *Kara Atena* konumuzla ilgisiz görünse de argümanları bizi yakından ilgilendiriyor. Bernal Avrupalı tarihçilerin antik Avrupa hakkında bir efsane yaratarak Afrikalı ve Asyalı kökleri ve yenilikleri tarihten sildiklerini gösteriyor: Tanrıça Atena'nın Afrikalı olması gibi. Bernal'in çalışması Antikçağ Avrupası'na atfedilen benzersizlik hakkındaki, hâlâ tutulan kuramları temelsiz bırakırken, diğer yandan klasik yayılmacı modelin temelinde bulunan Avrupa biliminin etno-merkezci ve ideolojik köklerini de açığa çıkartıyor.[14] Avrupa-merkezciliğin ve muhafazakar ideolojinin, Avrupa bilim dünyasının Yakın Doğu ve Asya hakkındaki çalışmalarını belirleme aracı olan bu sürecin en köklü eleştirisi Edward Said'in 1979 tarihli *Oryantalizm*'idir. Konumuzla yakından ilgili olan bu önemli kitaba ve benzerlerine yeri geldikçe değinilecektir.[15]

[13] Amin, *Unequal Development, (1976), Eurocentrism, (1988), 'Colonialism and the Rise of Capitalism: A Comment'*, (1990).

[14] Bernal, *Black Athena, cilt.1(1987)* ve *cilt 2 (1991).*

[15] Eric Wolf'un 1982 tarihli kitabı *Europe and the Peoples Without History* Avrupa'nın ve Avrupa-dışı medeniyetlerin tarihleri hakkında yararlı ve önemli bir incelemedir; Avrupalı olmayanların tarihsel bakımdan durgun ve ilerlemeye kapalı ('tarihsiz') medeniyetler olduğu kuramının inandırıcılıktan yoksunluğu gösterilir. Yine de Wolf 'Avrupa mucizesi' kuramında önemli yer tutan, birçok bakımdan Avrupalıların Avrupalı olmayanlardan daha ilerici olduklarını savunan o çok önemli Avrupa-merkezci inanca gelince sorgulamayı bırakıverir ve kuramla doğrudan yüzleşmez. (Artık belli başlı tarihçilerin çoğu, Avrupa dışı medeniyetlerin bütünüyle ilerlemeye kapalı, 'tarihten yoksun' olduklarını iddia etmek yerine düşük değişim oranlarından, değişim önündeki 'engellerden' vb. söz ediyor. Göreceğimiz üzere bir şeyi farklı sözlerle ifade etmek farklı bir argüman ortaya koymak anlamına gelmeyebilir.)

Karşı Eleştiri

Son yıllarda Avrupa mucizesi kuramını kimi biçimleriyle yeniden ayağa kaldırarak geleneksel Avrupa-merkezci düşünceyi hararetle savunan bir yığın eser ortalığı doldurdu. Birçoğunu bu bölümde ele alacağız. Bu akım dahilinde kölelik, sömürgecilik vb. (Dördüncü bölüme bkz.) süreçlerin ve olayların toplumsal evrimdeki payını önemsiz bulan geleneksel Avrupa görüşlerini sorgulayan özgül kuramlara yönelik karşı saldırılar gerçekleştiriliyor. Avrupa'nın biricikliğinin kesin nedenleri hakkında yeni kuramlar ortaya konuyor, tartışmaya açılıyor ya da eski kuramlar gözden geçiriliyor. İçimden bir ses bunun Üçüncü Dünya'ya ilişkin yeni politik tutumlardan kaynaklanan bir bilimsel hareket olduğunu söylüyor. 1980'li yıllarda yukarıda değinilen eleştirel tarihe karşı bilinçli bir saldırının somutlaşmış hali gibi görünen birtakım çalışmalar ortaya çıktı.[16]

[16] Bilim dünyasındaki köklü değişimleri açıklama çabaları –hele de bu değişimler tamamlanmamışsa– her zaman risklidir. O halde bu yorum bir kamburdan fazlası ya da bir hipotezden başka bir şey değildir. Bilim dünyasının Üçüncü Dünya'ya yönelik tutumları sömürgecilik karşıtlığı ve sivil hak mücadeleleri döneminde çok olumluydu. 1960'ların sonuna doğru bu değişti. Batı dünyasında daha muhafazakar görüşlerin etkin hale gelmelerinin yanı sıra Üçüncü Dünya'da da beklenmedik güçlükler ortaya çıktı: Ulusal çatışmalar, gelişim programlarındaki aksaklıklar vb. Aslında Batı bilim dünyası Avrupa ve onun Avrupa dışıyla olan ilişkileri hakkındaki geleneksel görüşü hiçbir zaman bütünüyle terk etmemişti. Buna sömürgecilik hakkındaki yayılmacı görüş de dahildi ve görünüşe göre, hiç terk edilmeyen bu eski paradigma bir kez daha bütünüyle hakim duruma geliyordu. Şurası kesin ki önemli bilim adamlarının bağımlılık teorisine ve bağlantılı görüşlere verdikleri önem artık azalıyordu. Beklemedikleri bir durum olduğundan, bu süreç Marksistler için daha da zorluydu. Sözün kısası Üçüncü Dünya'nın hem tarihsel hem güncel önemini görmezden gelen Avrupa-merkezci Marksistler akademik dünya içinde Üçüncü Dünya ile ilgili konulara değinen neredeyse tek Marksist grup haline geldi. Tarihteki her aşama başka yerlere (Dışarı) yayılmadan önce dünyanın bu kısmında (İçeri) başladığından, yalnızca gelişmiş kapitalist ülkelerin işçi sınıflarının sosyalizmi gerçekleştirebileceklerini savunmak bir kez daha moda oldu. Muhafazakar kampta ise Avrupa-merkezci görüşler tekrar güç kazanmakla kalmadı, ırkçılığa yaklaşan Üçüncü Dünya halklarının gelişme potansiyeline sahip olmadıkları yolundaki görüşler dillendirilmeye başlandı.

Bazıları bilinçli bir saldırının parçaları olarak yazılmışlardı. Aralarındaki Marksistler gerçek, halis doğru Marksist öğretinin Avrupa'nın geçmişteki ve günümüzdeki önceliğini tanıdığında ısrarlılar. Örneğin Robert Brenner kapitalizmin tamamiyle kuzeybatı Avrupa'nın ürünü olduğunu, bu nedenle de, 600 yıl sonra da olsa Avrupa'nın süregiden önceliğini kabullenmemiz gerektiğini ileri sürebiliyor. Perry Anderson ve Bill Warren gibi başka Marksistler de benzer şeyler söylüyorlar.[17] Başat tarihçiler arasındaki en dramatik çıkış Eric L. Jones'un 1981'deki *Avrupa Mucizesi* idi. Kitap Avrupa'nın erken gelişmişliği ve Avrupa-dışının geriliği ve akıldışılığı hakkında sömürge dönemi düşüncelerinin büyük payı olan, dikkate değer bir anlatı. Daha ilginci bu eski görüşlerin çoğunun yakın dönemde çürütülmüş olmasına karşın, kitabın pek çok uzmanın olumlu eleştirilerini alması.

Günümüzün bir diğer eğilimi de Antikçağ ve Orta Çağ Avrupası'nda, ailede, politik sistemde, Avrupa zihninde vs. bulunup da başka kültürlerde olmayan nitelikler bularak Avrupa'nın gelişimini açıklamak. Hareketin yaptığı Weber'in yüzyıl dönümünde ortaya attığı Avrupa 'akılsallığı' düşüncesini yeniden canlandırmak. Bu bilim adamlarının çoğu –hepsi değil– Weberciler olarak düşünülebilirler ve kendilerini öyle de tanımlıyorlar. Weber'in görüşlerini ilerleyen sayfalarda Michael Mann ve John A. Hall gibi çağdaş Weber uzmanlarının görüşleri ile birlikte tartışacağım.

Şimdi Avrupa'nın 1492 öncesi mucizesine ilişkin bu yeni görüşlerin en önemlilerini özetlemeye ve yanlış olduklarını göstermeye çalışacağım.

[17] Bkz. Brenner *The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism, (1977), Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe, (1985) The Agrarian roots of European capitalism, (1985b)*; Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism, (1974), Lineages of the Absolute State, (1974)*; Warren, *Imperialism: Pioneer of Capitalism, (1980)*.

EFSANE

Avrupa mucizesi efsanesi Avrupa'nın yükselişinin esas itibariyle kendi tarihsel iç güçlerinden kaynaklandığını, Avrupa'nın gelişim seviyesi ya da oranı ya da her ikisi bakımından diğer medeniyetlerin ötesine geçişinin 1492'den modern dönemin şafağından önce başladığını, Avrupa'nın 1492 sonrası modernleşmesinin de, Avrupa dışından servet ve yeniliklerin akışı ile değil bu eski iç güçlerin işlevleri sayesinde gerçekleştiğini ve Avrupa-dışı (sömürge) dünyanın 1492 sonrası tarihinin de modernleşmenin Avrupa'dan dışarı akışı temelinde olduğunu savunan öğretidir. Efsanenin merkezinde Antikçağ ve Orta Çağ Avrupası hakkındaki iddialar bulunur. Bu sayede 1492 Avrupası'nın dünyanın kalanından daha modern ya da hızlı modernleşmekte olduğu iddiasına doğruluk kazandırılmış olur.

Bu bildik anlamıyla bir efsanedir: Bir kültürün yükselişi ile ilgili, o kültürün üyelerinin yaygın olarak benimsedikleri bir hikâye. Ayrıca kelimenin 'doğru olmayan şey' anlamını da içeren bir efsanedir. Şimdi bu efsaneyi tersyüz edip onu bir arada tutan bağların zayıflığını göstereceğim.[18]

[18] Belki de birkaçını görmezden gelme pahasına yalnızca daha önemli inançları ele alıp bunların apaçık doğrular olmadıklarını göstermeye yetecek kanıtları ortaya koyacağım. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde bazı inançları tartışma amacıyla daha kapsamlı kanıtlar verilecektir.

Kuşkusuz ki efsaneyi oluşturan belirgin inanç bildirimleri sayılamayacak kadar çok. Efsanenin bu denli sağlam olmasının altında yatan bir neden de, temelinde yatan genellemenin –mucize öğretisinin– geniş bir bireysel inançlar çeşitliliğinden beslenmesidir. Belli bir döneme eğilen tarihçiler bu inançların bir kısmını çürütse de efsanenin destekçileri inançlarına yeni bir temellendirme bulmak için kolayca başka inançlara kayabiliyorlar.

Daha köklü bir sorunsa inançların kabul görmesi ile ilgili. İnançlar efsaneyi destekledikleri ölçüde kabul görürler; aksi halde ya reddedilirler ya da görmezden gelinirler. İnançların onay alması (yeniden onaylanması, kabul görmez olması vb.) sorunu bir yanıyla mucize kuramını eleştirme çabalarına karşı özgün, hatta belki de konuya özel sayılabilecek ciddi bir güçlük doğuruyor. Bu kuramı destekleyen inançların çoğu örtüktür, açık değil; yani tarihçilerin bilimsel söylemine girmezler ve hatta bazen genel olarak bilinçli söyleme dahi girmezler. (Birinci bölümde örtük inançların ele alındığı satırları hatırlayın.) Bu inançların çoğunu daha çocukken öğreniriz. Bazıları ise kendiliğinden 'akla yatkın' görünür; çünkü kültürün derinlerinde yatan değerlerle ya da tarihsel, pratik, dini vb. kabul görmüş inançlarla uyum içindedirler. Böylece Antikçağ ve Orta Çağ Avrupası'nın ilerlemeye diğer medeniyetlerden daha yatkın olduğu açık inançlarla desteklenir. Ama bu inançlar 'atalarımız olan' ilerlemeye yatkın Avrupalılar hakkında, sorgulanmayan ve çoğu zaman fark edilmeyen, örtük inançlar matrisi içinde yer alırlar. Buna karşı Avrupa dışının ilerlemeye yatkın *olamayacağını* katı biçimde destekleyen bir diğer matris de, tarihsel olarak Avrupa dışının yabaniliği, vahşiliği, acımasızlığı, yamyamlığı, hilebazlığı, aptallığı, tamahkarlığı, haddini bilmezliği, pisliği, hastalığı vb. hakkında örtük inançlar içerir. Yeri geldikçe olumlu ve olumsuz örtük inançlara örnekler vereceğiz.

Avrupa üstünlüğü hakkındaki bir açık inanç türü burada kapsamlı biçimde ele alınmayacak. Bu inanç temelli, açık bir dini bildirim olan, bir Hıristiyan Tanrısı'nın kendine inananları

doğal olarak ötekilerden ayıracağı görüşüdür. Çeşitli bağlamlarda değineceksek de, deneysel olarak değerlendirilemeyecek bir inançla temellendirildiğinden çözümlenecek ya da eleştirilecek türden bir argüman değildir. İnanıp inanmama sorunu olarak ele alınabilir o kadar. Dini argümanın 19. yüzyıla kadar neredeyse evrensel olarak kabul edildiğini, pek çok Avrupalı entelektüelin başka argümana gereksinim bile duymadığını söylemek yeterli olacaktır. İnançsızların cennete gitmeyeceklerini, bu dünyada Tanrı'nın lütuflarından yararlanamayacaklarını bildikten sonra Hıristiyan Avrupalıların üstünlüklerine açıklamalar bulmaya ne gerek var ki? İnanmayanlar doğal olarak zekadan, talihten vb. yana fakir bırakılacaklar. Bilim adamları ve eğitimli kimseler dinin bilim de dahil her şeyin temeli olduğunu ve Tanrı'nın insan ilişkilerine müdahale ettiğini düşündükleri sürece, Tanrı öyle istediği için Avrupalıların üstün oldukları varsayılabilecekti. Bu Hıristiyan Tanrısı'nın Hıristiyanlar, hele de doğru düzgün ibadet edenleri, için yapmasını bekleyeceğiniz bir şey oluyordu. 19. yüzyıl ortalarında Avrupa-merkezci yayılmacılığın zirvede olduğu, Avrupalıların başkalarından üstün olduklarından neredeyse hiç kuşku duymadıkları, ama yine de açıkça dinsel olan argümanların bilimsel söylemden çekilmeye başladığı günlerde üstü kapalı biçimde, örtük inançlar olarak varlıklarını sürdürüyorlardı. Avrupalıların üstünlüğü ile ilgili argümanların büyük çoğunluğunun sonunda gelip dinsel inanca dayandığından oldukça kuşkuluyum. Eğer Avrupa, Tanrı buyurduğu için üstünse, eğer beyaz ırk Tanrı buyurduğu için üstünse, Eğer Avrupalılar herkesten daha akılcıysa ve bunun hiçbir dolaysız açıklaması yoksa, bunun da Tanrı buyruğu olduğu çıkarılabilir. Tanrı'ya yönelen bu örtük sığınmanın günümüz Avrupa-merkezci bilim adamlarının düşüncelerinde fark edilmeden yer alışı nerelere kadar uzanıyor bilmiyorum; ama çok ötelere gittiğinden eminim. Zaman zaman tarih hakkındaki düşüncelerini dinsel inançlarına açıkça bağlayan bilim adamlarının (Lynn White, Jr. ve K.F. Werner gibi) görüşlerini ele alacağız. Bu düşünürlerde nedensel

argümanların yönelimselliğine işaret edilir; ancak hiçbir biçimde eleştirilmez. Bazen bilim adamları bu argümanları bilinçsizce ve örtük olarak kullanıyorlar. Gerçekten rahatsız eden durumlarsa bilinçli bir ikiyüzlülüğün örneği olanlar.

Biyoloji

Avrupa'nın ve Avrupalıların benzersizliğini, üstünlüğünü kanıtlamak için iki tür argüman kullanılır. Birincisi ilk neden olarak kültür dışı güç ya da etken bulma yoluna başvururken diğeri ilk nedeni kültürün içinde bulur. İlahiyat bakımından durum oldukça karışık olsa da, genelde nedeni, insanın kültürünün dışında kalan bir şey olarak tasarlayan ilahi müdahale öğretisini bir yana bırakırsak, kültür dışı neden görüşünün iki türü vardır: Birisi insanın biyolojik yapısına diğeri doğal çevreye atıfta bulunur.

Irk

Biyolojik argümanlar Avrupalıların Avrupalı olmayanlara karşı biyolojik üstünlüğünü sıklıkla ileri sürerler. Bu argümanın klasik ve bildik biçimi, Avrupalıların üstün kalıtsal özelliklere sahip oldukları, bu nedenle de Avrupalı olmayanlardan daha üstün yeteneklerle doğdukları düşüncesine dayanan biyolojik ırkçılıktır. Avrupalı kalıtsal özellikleri sayesinde, Avrupalı olmayandan daha dikkat çekicidir, daha iyidir, daha cesurdur. Betimleyici kategorinin yaygın kullanılışı 'Avrupalılar' değil 'beyaz ırk mensupları'dır. Ama bu ayrım pek de önemsenmez. Avrupalı olmayıp da beyaz ırktan sayılanlar da alt ırk sınıflarına ait olduklarından aşağı sayılırlar. Bazen Avrupalılar da üstün aşağı biçiminde alt sınıflara ayrılırlar. On dokuzuncu yüzyıl başlarında, baskın görüş olarak değilse de, beyaz insanların başka ırktan

insanlarla aynı biyolojik türden olmadıkları bile düşünülebiliyordu. Bu kuram, çok kökenlilik, hem İncil'le hem bilimsel kaynaklarla desteklendiği iddiasındaydı.[19] Önemi en başta köleliği haklı çıkarmak için kullanılmasında yatıyordu: Afrikalılar tam anlamıyla insan değillerse, onları köleleştirmek neden kötü bir eylem olsundu ki? Bu görüş 19. yüzyılda liberal, modern, kölelik karşıtı düşünceyle çatıştığı için yavaş yavaş tarih sahnesinden silindi. Ama bu da kayda değer bir gelişme değildi. Bu klasik ırkçılık dediğimiz, tıpkı evcil hayvan türlerinin farklı yetenekleri olması gibi, insanların da Tanrı'nın bahşettiği, farklı yeteneklere sahip olduğuna duyulan inancın bir sonucuydu (zeka, saldırganlık, cesaret vb.). Ayrıca kalıtımın bunları açıkladığı düşünülüyordu. Buradan yola çıkılarak Afrikalılara Avrupalılardan düşük zeka bahşedildiği, bu nedenle de Avrupalıların; (hem kendilerini yönetmek için gerekli kararları alma yetileri bulunmayan hem de Avrupalılar kadar zeki olmayan) Afrikalıları sömürmelerinin ve onlar adına karar almalarının hem doğal hem de ahlâkî olduğu ileri sürülebiliyordu. Ayrıca bu yavaş düşünen Afrikalılar kendilerini yönetmeyi öğrenene kadar bir müddet Avrupa denetimi ve himayesi altında kalmalıydılar. Sözün kısası, ırkçılık sömürgeciliğin yanı sıra, ABD gibi ülkelerdeki azınlık halkları da dahil Avrupalı olmayanlara uygulanan baskının tüm biçimlerine gerekçe bulma işini görüyordu.

19. yüzyılın sonuna doğru ırkçılık sahte bir bilimsellikle temellenen 'açık gerçek' havasına büründü. Bilim adamları ırklar arası farklılıkların, özellikle de zekaya ilişkin, kanıtlarını bulduklarını ileri sürdüler. Üstelik artık Mendel genetiğiyle donanmışlardı. Bu sayede ırkçı bilim adamları için zaten inandıkları ırkçı kuramların doğruluğunu gösteren kanıtlar bulduklarını ileri sürmek gayet akla yatkın görünüyordu. Bu sözde kanıtların foyası 2. Dünya Savaşı'na kadar gelen süreçte yavaş yavaş ortaya çıkartıldı. Yine de, bugün bile, azımsanamayacak sayıda "bilimsel

[19] Bkz. 1. Bölüm, 2. dipnot

ırkçı" var. Gözden kaçırmamamız gereken nokta, bilimsel ırkçılığın Avrupalıların doğruluğuna neredeyse evrensel olarak inandıkları bir şeyi haklı çıkarmanın yeni bir yolunu sağlamaktan ibaret olduğudur. Yani bir yandan, sömürgeciliğin artan önemine koşut olarak, yüzyıl dönümünde toplumsal nedenlerden dolayı aslında entelektüel ve bilimsel bakımdan tırmanışa geçen ırkçılığı körüklediği söylenemez; öte yandan bilimsel ırkçılığın çürütülmesinin de yüzyılımızda ırkçılığın yaygınlığını kaybetmesi ile pek bir ilişkisi yoktur. Irkçılık bilim-öncesi köklerden doğmuştu ve bilim ya da değil, işe yaradığı sürece varlığını sürdürdü.

Bu bilimsel ırkçılığın toplumdaki ırkçı inançlara güçlü bir itki sağladığını inkar etmek anlamına gelmez. Bilimin büyük saygınlık ve etki elde ettiği bir zamanda bilimsel kanıtlar gerçekten de önemliydiler ve bilimsel ırkçılık kendine özgü yöntemlerle destek sağlıyordu.[20] Örneğin *beyaz* olduğu söylenen ırk içinde alt-ırklar varsayılıyor, ardından bunların arasında da Tanrı'nın lütuflarından pay alma bakımından farklılıklar öngörülüyordu. Orta Doğu'daki sömürgecilikle bağlantılı olarak Anti-Semitizm ve beraberindeki Müslümanlık karşıtı tutumlar, sözde 'Sami' alt-ırkın düşüklüğü hakkında kuramların ortaya çıkmasına yol açtı. ('Sami' İbranice ya da Arapça gibi Sami dilleri konuşan kişi anlamına gelmektedir.) Demek ki Anti-Semitik ırkçı temellendirme Avrupalıların tarih boyunca tüm Avrupalı olmayanlar karşısında üstünlüğü hakkında çok kullanışlı, genel bir argümandır.[21] Sami halklarının da beyaz ırka ait oldukları kabul ediliyordu. Artık sadece Avrupalıların beyazların gerçekten üstün olan alt-ırkına ait oldukları savunulabilirdi. Samiler düşüktü. Batı Asya'nın (Farslar, Türkler gibi) Sami olmayan halkları da öyle. Hatta bel-

[20] Bowler, *The Invention of Progress, (1989)*; Harris, *The Rise of Anthropological Theory, (1968)*; Gosset, *Race: The History of an Idea in America, (1963)*; Jackson, *Race and Racism: Essays in Social Geography, (1987)*; Stocking, *Race, Culture and Evolution, (1968)*; Trigger, *A History of Archeological Thought, (1989)*.

[21] Bkz. Bernal, *Black Athena, cilt 1, (1987)*

li durumlarda bilimsel ırkçılık güney ve doğu Avrupalıların da düşüklüklerini kanıtlıyordu. Kuzeyin İngiliz ve Cermen soyu İtalyanlara, Slavlara ve diğerlerine göre açıkça üstündü. Bu argümanın en çok bilinen örneklerinden birisi 1920'lerde kayda değer ilk göç yasalarının çıkartılması tartışmaları sırasında, ABD Kongre'si önünde yapılan sahte-bilimsel şahitlikler dizisidir. Bilim adamları resmi olarak, Kongre'ye, güney Avrupalıların düşük niteliklere sahip olduklarını ve Amerikan soyunun yüksek ırksal niteliklerini sürdürmek için ABD'ye serbest göç kapsamı dışında bırakılmaları gerektiğini salık verdiler.[22]

Bugün zeka ya da toplumsal gelişimi yavaşlatacak ya da hızlandıracak başka herhangi bir nitelik söz konusu olduğunda, eğitimli Avrupalıların pek azı ırklar arasında genetik, kalıtımsal farklılıklar olduğuna inanıyor. Klasik ırkçılığa inanan üç beş kişi varsa da, öğreti bugün tümüyle reddedildiğinden ve tiksintiyle karşılandığından görüşlerini kendilerine saklamaya özen gösteriyorlar. Eğer bu düşünce tarihiyle ilgili bir kitap olsaydı, bu dönüşümün, klasik ırkçılığın daha iki bilimsel kuşak geçmeden önce güç kaybetmesi sonra da çökmesinin incelemesine girişebilirdik. 1920'lerde kalıtsal ya da ırksal farklılıkların, önemli ya da önemsiz, etkisine duyulan inanç çok yaygındı. 1945'ten sonra kuram nadir olarak savunuluyordu. Belki de bundaki baş etken Nazizm'di. Naziler ideolojilerini bu inanca dayandırıyorlardı. 'Kuzey Avrupalılar' denilenler 'Üstün Irk'tandılar ve Avrupalıların düşük olanları, beyazların alt-ırka ait olanları –örneğin Sami ırkı denileni– ve bir bütün olarak diğerleri 'Üstün Irk' tarafından yönetilmeyi hak ediyorlardı. Dahası 'Üstün Irk'ın düşük ırkları soykırımla yoketme hakkı da vardı. Bu nedenle ırkçılık geçmişten günümüze Nazizm'in korkunç ideolojisinin bir bileşeni olarak görülüyor. Küçük ve bağnaz bir grubun klasik ırkçılığı hâlâ savunduğu ve çok az sayıda akademisyenin geçerliliğini dile getirdiği doğrudur. Irkçı görüşle mücadeleye duyulan

[22] Bkz. Gossett, *Race, (1963)*

gereksinim tümüyle bitmiş de değil; ancak argümanının kaynağını genetikte değil kültürde bulan ve benzer işlev gören başka bir öğreti klasik ırkçılığın yerini büyük ölçüde aldığından, artık Avrupa merkezci önyargılarla ilgili konuşurken baş sorunumuz olmaktan çıktı. Bu öğreti kültürel ırkçılık olarak düşünülebilir.[23]

1920'lerin sonuna doğru klasik ırkçılık öyle yaygındı ki, belki de Avrupa'nın tarihsel üstünlüğü hakkındaki çoğu argümanın temelinde açık ya da örtük bir temel olarak boy gösteriyordu. Daha işin başında, neden Avrupalıların yükselip de diğerlerinin yükselemediği sorulduğunda cevap kısmen verilmiş oluyordu: Avrupalılar az ya da çok, genetik bir üstünlükle yola çıktıklarından tarih boyunca entelektüel alanda, kendilerine üstün bir karar alma yetisi, yaratıcılık vb. sağlayan genetik üstünlüğün etkisinden –büyük ölçüde ya da değil; ama daima– yararlandılar. O günlerde 'Niçin' diye sormanın öneminin fark edilmemesinin ciddi bir nedeni vardı. Cevap belli sayılıyordu. Görüşlerini ilerleyen sayfalarda ele alacağımız Weber gibi ılımlı ırkçılar bile, Avrupa üstünlüğünün, anlaşılması güç bir genetik kaynaktan beslendiğini, bunun da Avrupalıları daima biraz da olsa daha 'akılcı' (Weber'in gözde kelimesi) ve bu nedenle de ilerlemeye daha açık hale getirdiğini varsayabiliyorlardı. İşin ilginci çağdaş bilim adamlarının da Avrupa 'akılcılığının' üstünlüğü kavramına bağlı kalmalarıdır. Bu kavram, 'akılcılığın' kaynağının ırksal üstünlük olduğunu kesin bir dille inkar etseler de, Weber'den ve onun aracılığıyla tüm 19. yüzyıl toplum düşünüşünden gelmektedir. Biri olmadan diğerini elde tutmak için başvurmak zorunda kaldıkları entelektüel çarpıtmaları konuyu tartışırken ele alacağız.

'Avrupa mucizesi' hakkındaki kuramları günümüzde yaygın olarak desteklenen tarihçiler arasında yalnız Max Weber klasik ırkçı argümanı açık ve belirgin biçimde kullanır. Ancak Weber, klasik ırkçılığın Avrupalı bilim adamlarının çoğunluğu tarafından kabul edildiği 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarında

[23] Blaut, *The Theory of Cultural Racism, (1992)*

yazıyordu. Weber'in argümanlarındaki ırkçılık oldukça ılımlıdır. Elbette Hindistan'ın gelişmesini dinlerinin engellediği argümanına temel olarak 'Hintlinin...kalıtsal histerisi' diyebiliyordu.[24] Afrikalıların genetik olarak fabrikada çalışma yeteneklerinin bulunmadığını varsayıyordu.[25] Weber'e göre tümüyle ya da kısmen kalıtsal özelliklerden dolayı Çinliler 'beklenmedik (zihinsel) uyaranlara karşı yavaş tepki veriyorlardı; 'bönlük' ve 'uyarakıllık' gibi kusurları vardı.[26] Avrupa'nın 'akılcılığı'nın kesin bir kalıtsal temeli vardır.[27] Buna karşın Weber'in ırksal olmayan etkenlere ağırlık verdiği gerçeği değişmez; o nedenle de Weber zamanının ılımlı bir ırkçısıdır.

Ilımlı ırkçılık, örtük bir kuram olduğundan, bugün bilim dünyasında klasik ırkçılıktan daha ciddi bir sorundur. Weber'in ırksal farklılıkların önemine inandığını belirtmiştik; ancak Weber konuya nadiren değinmiştir. Bu, genelde toplumun evrimi, özelde Avrupa ve Avrupa-dışının karşılaştırmalı evrimi hakkın-

[24] Max Weber *The Religion of India*'da şöyle der: Hintlilerin histeriye ve kendiliğinden hipnoza, doğuştan getirdikleri güçlü bir nevraljik eğilimleri olması muhtemeldir. Bu kabul, Weber'in, Hindistan'ın geri kalmışlığının temel nedeninin Brahmanizm olduğu çözümlemesinin de temelinde yatmaktadır.

[25] '...zenciler fabrikada çalışmaya ve iş makinelerine yatkın olmadıklarını uzun zaman önce ortaya koydular; adeta bir ölüm uykusuna dalmaları az görülen bir şey değildir. Bu, ekonomi tarihinde ırksal farklılıkların somut biçimde ortaya çıktığı bir durumdur.' Weber, *General Economic History*, (1981), s.379. Weber bunun ırksal etkilerin yalnızca "bir örneği" olduğunu söylese de bu örneğin Weber'in "rasyonalite"yi ve modernleşmeyi çözümlemesinde büyük önemi olduğu hatırlanmalıdır. Sahip oldukları "ırksal farklılıklar" Afrikalıları bambaşka bir yere koyar. Bu, ılımlı ama görmezden gelinemeyecek bir ırkçılık vakasıdır. Benzer biçimde "Amerikan yerlilerinin plantasyonlarda çalışmaya hiç uygun olmadıkları ortaya çıkmıştır." (s.299)

[26] Weber, *The Religion of China*, (1951) s. 231-232. Weber kültürel etkenler de bulunmakla birlikte bunları 'Çinlilerin ırki nitelikleri' (s.230) olarak değerlendirir.

[27] Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, (1958), s.30. Burada Weber Batı'nın akılcılığının 'en önemli nedeninin kalıtsal farklılıklarda' yattığını düşünmenin doğal olduğunu söyler; ona göre 'biyolojik kalıtın önemi çok büyüktür'. (s.30) Buna karşın etkisini nasıl ölçeceğimizi bilemediğimizden dikkatimizi kültürel etkenler üstünde toplamalıyız. (s.30-31) Bu, çalışmanın yapıldığı dönemin (1904-1905) tipik ılımlı ırkçılığı (benim adlandırmam) idi.

daki birçok argümanının ifade edilmeyen, belki de örtük, bir parçası olmalı. Yirminci yüzyıl başlarında, bilimin belirgin bir niteliği olduğundan, içinden ırkçılığı tanımlamak oldukça güçtür ve ırka açıkça bir etken olarak değinmedikleri sürece bilim adamlarının argümanlarının ırkçı oldukları anlaşılmaz. Oysa daha önemli olan ve halen varlığını sürdüren, '*çok* ılımlı' diye nitelediğim ırkçılığın etkisidir. Çok sayıda, belki de çoğunluk olarak, bilim adamı arasındaki hakim görüş, örneğin 1920'lerde, ırksal farklılıkların önemsiz ölçüde olduğunu, bireysel olarak insanların yeteneklerinin ve yapabileceklerinin ırkından yola çıkarak önceden kestirilemeyeceğini, ırk farklılıklarının ancak büyük gruplar için istatistik temelinde belirgin biçimde ortaya çıkacağını savunuyordu. Örneğin beyazların siyahlar karşısında IQ bakımından çok küçük bir üstünlükleri vardı. Bu inanç ırk ayrımcılığına karşı olan militan muhalefetle de tutarlılık içindeydi. Ancak iş toplumsal evrim sorunlarına ve Avrupa ile Avrupa-dışının karşılaştırılmasına geldiğinde klasik ırkçılıktan pek de farklı değildi. Böyle olmasının nedeni, tarihsel argümanlar için *büyük* ırksal farklılıklar varsaymanın gerekli olmamasıdır. Eğer beyazlar, sözün gelimi yaratıcılık bakımından, ortalamada beyaz olmayanlar karşısında küçücük bir üstünlüğe dahi sahiplerse, bunun yüzyıllar boyunca etkisini göstermesi beyazların yüksek medeniyet seviyesine ulaşmaları ile sonuçlanacaktır. Bir bakıma bu '*çok* ılımlı' ırkçılık sıradan ırkçılıktan daha tehlikeli bir sorundu; çünkü bilim adamlarının hem açık ırk ayrımcılığına karşı liberal konumlar almalarına hem de çalışma alanlarındaki –antropoloji, coğrafya, tarih vb.– konularının içeriklerine açıkça yansıyan ırk ayrımcılığına, beyazların beyaz olmayanlardan üstün olduklarına inanmayı sürdürmelerine olanak sağlıyordu. Irkın anlamını pek çok 'etken' arasından bir teke indirgemekle birlikte, Avrupa'nın üstün sayılması konusundaki ırka dayalı açıklamaları ortadan kaldırmadı.[28]

[28] Günümüzde biyolojik ırkçılığın örtük bir teori olarak önemini koruyup korumadığını, bilinçsiz olarak kabul edilip edilmediğini tartışma konusu yapma-

Herhalde ten rengi gibi önemsiz konular dışında, ırklar arasında genetik kalıtım bakımından fark olduğu düşüncesini destekleyecek kayda değer kanıt olmadığını söylemeye gerek yoktur. Irk kavramı bile pek de işe yaramayan muğlak bir soyutlamadır. Amaçlarımız bakımından önemli olan açıklama şudur: Irksal farklılıklar kültür ve kültürel evrim hakkında *hiçbir şey* açıklamazlar.[29]

Demografi

Avrupa mucizesine ilişkin açıklamalarda, demografik davranış, önem bakımından ikinci sırada gelen biyolojik etken olarak düşünülür genelde. Buradaki nedensellik bulanıktır. Kuramın benim ilgilendiğim özgül biçimi, diğer halklardan farklı olarak Avrupalıların, tarihsel olarak, nüfus artışını kontrol ettiklerini bu nedenle de nüfus fazlası sorunu yaşamadıklarını, böylece Avrupalı olmayan toplumların ilerlemelerini engellediği düşünülen, tarihçiler arasındaki yaygın deyişle 'Malthus felaketleri' ile karşılaşmadıklarını ileri sürer. Maltusçuluğun özünde sıradan insanların cinsel dürtülerine hakim olamadıkları için besleyebileceklerinden fazla çocuk sahibi yaptıkları varsayımı vardır. Bunu kıtlık, salgın hastalık ya da savaş gibi bir felaket izleyerek nüfusu tekrar düşürür. Sonrasında insanlar yine bakabilecekle-

dım. Bazı Avrupa-merkezci tarihçiler Avrupalılar ve Avrupalı olmayanlar arasındaki bireysel farklılıklara dair görüşlerden dönmüş değillerdir. Bunlar öylesine sıra dışı, öylesine bağnaz görüşlerdir ki, en azından birkaçının örtük biçimde ırkçı bir üst-teoriye, farkında olmadan Avrupalı olmayanların düşük seviyeli oluşlarının genetiklerinden kaynaklandığı inancına bağlandığı sonucundan kaçınmak güçtür.

[29] Irkçılık yanlışına ilişkin birçok kaynak arasında Franz Boas'ın klasikleşmiş kitabı *Race, Language, and Culture, (1948)*; Blum'un *Pseudoscience and Mental ability, (1978)*; Gosset'in *Race, (1965)*; Haller'in *Outcasts from Evolution, (1971)*; Jackson'ın *Race and Racism, (1987)*; Magubane'nin *The Ties that Bind; African-American Consciousness and Africa, (1987)*; Gill ve Levidow'un *Anti-racist Science Teaching, (1987)* adlı eserleri sayılabilir.

rinden fazla çocuk sahibi olurlar ve döngü yinelenir. Malthus eğitimli sınıfların kendilerini bir ölçüde tutmalarına karşın, denetlenemez cinsel dürtülerin insanlığın genelinde bulunduğunu düşünüyordu. 'Avrupa mucizesini'ne ilişkin çağdaş açıklamalar bu kuramı önemli bir değişikliğe uğratmaktadır; Avrupalıların Avrupalı olmayanlarda bulunmayan bir kültürel davranış biçimi sonucu, tarih boyunca çocuk sayılarını kısıtladıkları, bundan dolayı Avrupa nüfusunun tarih boyunca kaynaklarla orantılı kaldığını ileri sürerler. Malthus'un öngördüğü ve dönem dönem karşılaşılan krizlerse Avrupa tarihinin çeşitli olgularını açıklamada önemli olsalar da, Avrupa dışı toplumlarda görülen nüfus kontrol eksikliği, sürekli nüfus fazlalığı ve sefalet gibi –Malthus'un açıkladığı güçlerin– kalıcı olduğu düşünülen etkisi karşısında kayda değer bir öneme sahip değillerdir. Hatta bu tarihçilere göre, teknolojik ilerleme ya da bazı olumlu koşullar yaşam standartlarının yükselmesine yol açtığında da Avrupalılar, Avrupalı olmayanların aksine, nüfuslarının artmasına izin vermediler ve böylece ilerlemenin meyvelerini topladılar. Dikkat etmemiz gereken, bu argümanın üremenin biyolojisine değil yine akla dayanmasıdır: Yalnızca Avrupalıların nüfus sorunu hakkında *düşündüğü* ileri sürülmekte ya da varsayılmaktadır. Öyleyse Avrupalıların tarihteki üstünlüklerine ilişkin demografik argümanlar, sürekli olarak, kültüre ya da ırka dönmektedir: Avrupalılar, üstün kalıtımdan ya da üstün kültüre sahip olduklarından daha akılcıdırlar. Avrupalı olmayanlar cinsel dürtülerine hakim olamıyorlarsa, dışarıdaki hayvanlar gibi davranıyorlarsa, bu genetik bir eksikliğin ya da kültürel bir garabetin işareti olmalı. Günümüzde en çok karşılaşılan argümanlarda, işin kültürel mi yoksa maddi boyutuna mı başvurulduğu konusu belirsiz bırakılmaktadır. Yine de paradoks ortada kalıyor. Pek çok tarihçi demografinin, tarihte *bağımsız* bir nedensel güç olduğuna inanıyor. Bu inancın temelinde yarı biyolojik bir argüman yatar: Sıradan insanlar cinsel dürtülerine hakim olmada ancak kısmen başarılı olabilirler; çocuk doğumlarını sınırlandırmada ise kısmen ya da

hiç.[30] Mucize efsanesinin çoğu destekçisi davranışlarına hakim olmada Avrupalıların, Avrupalı olmayanlara göre kısmen de olsa daha başarılı olduklarını ileri sürerler. Örneğin Eric L. Jones bunun 'Avrupalılık niteliği' olduğunu söyler:

> Avrupa, çevresinin sunduklarını nüfusun kayıtsız biçimde çoğalmasında, aldığı hızda harcamadı.[31]

Başka bir deyişle Avrupalılar başkalarının yaptığı gibi düşüncesizce çoğalmazlar. Jones çeşitli yollardan aynı sonuca ulaşır. Örneğin Çinli köylülerin 'yeni nesillere hayat vermeyi' iktisadi ve siyasi koşullarını geliştirmeye yeğlediklerini söyler.[32] John A. Hall da benzer görüştedir:

> Avrupa ekonomisinin genişlemesi geleneksel Çin'in son dönemlerinde olduğu gibi, [ekilmiş arazilerin genişlemesi sayesinde] gerçekleşmedi. Çünkü üretimdeki artışlar hızla çoğalan nü-

[30] Demografik davranışın bütünüyle toplumun denetiminde olmadığı görüşü, çoğu Avrupa-merkezci tarihçinin (başta Eric L. Jones, Michael Mann ve John Hall olmak üzere) düşüncelerinin temelinde yatan basit bir biyolojik olgu ya da etkendir. Önermenin temelinde nüfusun kaçınılmaz biçimde mantıklı sınırların ötesine geçeceği ve bu nedenle toplumlar nüfusa ilişkin çözümler dışında bir yol bulmadığı sürece, dur durak bilmeyen bir hızla artan nüfusu beslemek için gıda arzını arttırma zorunluluğunun doğacağı düşüncesi yatmaktadır. Bkz. Michael Mann, *The Sources of Social Power, cilt.*1 *(1986):* Orta Çağ Avrupası'nda tarımsal ürün girdisi artmasaydı 'kıta her yüzyıl benzer bir Maltus döngüsüne girecekti ve kapitalizm gelişmeyecekti.' (s.402) Bu görüşe bazen radikal ve feminist hareketler içinde dahi rastlanır. Şu görüşün Marksist bir feminist tarafından dile getirildiğine dikkat edin: "(Cinsel dürtülerin daima mevcut olduğu göz önüne alınırsa) bir topluluktaki toplam kürtaj sayısının belli bir teşvik yapısının amaçladığının üstüne çıkacağı ve eldeki araçlar yetkinlikten ne kadar uzak olursa bu beklenmedik artı değerin de o kadar büyük olacağını varsayıyoruz... Ardından [doğum sayısındaki] küçük ama değişken bir fazlalık dışında... belli bir doğurganlık değeri 'akılcı' sayılır." Seccombe "Marxism and Demography", (1983), s.31. Bu sözler Avrupa'nın Orta Çağ'daki toplumsal evrimi ele alınırken sarf edilmiştir ama argüman büyük ölçüde Brenner'in, kapitalizmin Avrupa'ya özel yükselişi konusundaki kuramından yararlanılarak verilmiştir. Çoğu radikal ve feminist Maltusçuluğu ve Seccombe'nin Maltusçu olarak gördükleri bu görüşünü reddetmektedir.

[31] Jones, *The European Miracle*, (1981), s.3. Parçanın bir kısmı alıntıdır.

[32] Jones, *The European Mirazcle*, (1981), s.219.

> fus tarafından tüketilmedi. *'Avrupa ailesinin göreli de olsa nefsine hakimiyeti'*nden dolayı, Avrupa'da nüfus ve [ekili] arazi arasındaki oran her zaman uygun ölçülerde kaldı. [33]

Avrupalılar nefisleri temiz olduğundan nüfus fazlalığı sorunu yaşamadılar.

Dikkate alınması gereken bir diğer nokta da tarihçilerin nüfus artışını Avrupa tarihinde *olumlu* bir etken, ilerlemenin bir göstergesi olarak görmeleridir. 11. yüzyılda ve sonrasında Avrupa'nın nüfus artışı, Orta Çağ Avrupası'nın sağlıklı gelişmesinin kanıtı iken Avrupa dışının nüfus artışı Maltusçu nüfus fazlası yasalarının sonucudur ve *olumsuz* sayılır. İlerledikçe bu tek yanlı argüman biçiminin örnekleriyle karşılaşacağız.

Artık tüm toplumların nüfus kontrol pratiği olduğuna dair bolca kanıtımız var.[34] Doğum kontrol yöntemleri çoğunlukla rastgele olduğundan, bireysel olarak aileler kürtajın sonuçlarını kontrol etmede her zaman başarılı olmasalar da, bir bütün olarak toplum nüfus artışını özendirmede ya da engellemede oldukça başarılı görünüyor.[35] Uzun vadede toplumda sıkıntılara yol açması durumunda nüfus artışının görülmesi en beklenmedik ihtimaldir. Daha kesin bir ifadeyle bir toplumun üyeleri demografik davranışlarını yetişkinliğe eren çocukları bekleyen değişiklikleri gözlemleyip değişimin isteklerine uygun olduğundan emin oldukça, birkaç nesilde değiştirirler. Bu durumun

[33] Hall, *Powers and Liberties: The Causes and Consequences of the Rise of the West*, (1985), s. 131. İtalikler eklendi.

[34] F. Hassan'ın da belirttiği gibi "Her toplumda şu ya da bu biçimde nüfus kontrolü yapılmaktadır." ("Demographic Archeology", 1978, s.71.)

[35] Doğum kontrol teknikleri mükemmel olmadığından bazı aileler istenenden daha fazla bazıları ise daha az kürtaj yaptıracaklardır. Ancak büyük çoğunluğun ortalaması grubun değerleri ve nüfus hedefleri ile büyük ölçüde aynı doğrultuda olacaktır. Bu teknikler değişken evlilik yaşından ve değişken drahoma ya da başlık parasından, (bir akrabalık sisteminde kimin eş olmaya en yakın aday olduğunu belirleyen) evlilik kurallarının karmaşıklığına, cinsel ilişkilerin zamanlamasına, doğurganlığı önleyici ya da düşük yapmaya yarayan aletlerin kullanılmasına, küçük çocukların öldürülmesine ve başka uygulamalara kadar varan gibi geniş bir yelpazededir.

anlaşılması pek eskilere gitmez.[36] Ancak toplanan kanıtlar tarihsel ve çağdaş, Avrupalı ve Avrupalı olmayan, tüm Maltusçu kuramların zeminini kaydırır. Nüfus artışının, doyurulacak yeni boğazlar için yeterli yiyecek olup olmadığına bakmaksızın gerçekleşen otomatik, biyolojik bir süreç olduğu argümanı tümüyle yanlıştır.[37]

Geçmişte Avrupa'da nüfus kontrolü uygulandığına ilişkin kanıtlar toplanmaya başlayınca, buna uygun olarak bazı bilim adamları eski Malthusçu modellerin Avrupa'da geçerli olmadığı sonucuna vardılar. Aile küçük tutuluyor, nüfus kontrol ediliyordu vb. Bunun sonucunda, sanayileşme öncesi olduğu söylenen toplumların ('geleneksel toplumların' ya da 'köylü toplumların') tümü için geçerli sayılan, kaçınılmaz olarak Malthusçu nüfus artışıyla sonuçlanan yüksek ve kontrolsüz doğum oranlarına, büyük ailelere vb. neden olan genel bir model bulunduğunu savunan geleneksel kuram reddedildi. Pek çok tarihçi hâlâ Maltus kuramına bağlı ve Orta Çağ Avrupası'ndaki toplumsal değişimin büyük ölçüde ya da en azından kısmen Maltusçu nüfus fazlalılığı döngüsünün sonucu olduğuna inanıyor.[38] Bazı tarihçilerse bu bakış açısına karşı çıkıyor ve nüfusu temelde, bağımsız değil bağımlı bir değişken olarak görüyorlar.

[36] Konuyla ilgili verilerin çoğu, sömürgeci ideolojinin fakirliğin nedeni olarak çok çocuk yapılmasını gösterdiği Hindistan'da elde edilmiştir. Günümüzde nüfus uzmanları ve başka sosyal bilimciler bu efsanenin yanlışlığını göstermişlerdir. Örneğin bkz. Mamdani, *The Myth of Population Control*, (1972), ve Nag "How Modernization Can Also Increase Fertility", (1980). Afrika için bkz. Kitching, "Proto-Industrialization and Demographic Change", (1983); Swindell, "Domestic Production, Labour Mobility, and Population Change in West Africa, 1900-1980" (1981); Cordell ve Gregory'nin ve *African Population and Capitalism*, (1987)'nin giriş kısmı.

[37] Doğum oranlarının esnekliği ile ilgili sayısız inceleme için bkz. Nag, "How Modernization Can Also Increase Fertility", (1980), Collyer, *Birth Rates in Latin America*, (1965), ve Harewood, "Population Growth in Grenada", (1966).

[38] Bkz. Aston ve Philpin eds. *The Brenner Debate* (1985), özellikle de R. Hilton tarafından yazılan giriş önemlidir.

Ancak yalnızca Avrupa'da. Malthus karşıtı bu yeni kuram hızla Avrupa 'mucizesi'nin başka bir açıklaması halini aldı. Avrupa halklarının tarihsel olarak nüfuslarını kontrol ettikleri, bu nedenle de besin, mal ve zenginlik fazlasını biriktirdikleri ve ardından gelen nüfus patlamasının birikimleri tüketip dağıtmadığı ileri sürülüyordu. Bu tarihçilere göre açıklama Avrupa'ya özeldi ve Avrupalıların servet edinmelerinin ve sonunda da modernite-ye ve kapitalizme geçmelerinin önemli bir nedeniydi. Avrupalı olmayanlarsa tüm çıkarları ya da ileri atılımları silip süpüren nüfus fazlalığı ile modern olmayan, geleneksel kalıpları içinde kalmayı sürdürdüler. Bu Avrupa-merkezci tarihçiler tünel tarihinin yapısına özgü bir tavırla, demografi alanındaki, bazıları tarihsel demografiyi ilgilendiren, yeni gelişmeleri dikkate almadılar. Hindistan'dan Barbados'a Avrupa dışı birçok yerde, tıpkı on yıl önce Avrupa bilim dünyasında olduğu gibi, kendilerine ilişkin Malthusçu kavramları yıkma eğilimi görülüyordu.[39]

Bölümün ilerleyen sayfalarında benzer bir konuyu, Avrupa ailesinin benzersizliği hakkındaki kuramları ele alacağız. Şimdilik Avrupa mucizesini destekleyici demografik argümanların hiç de inandırıcı olmadığını söylemekle yetineceğiz. Bu hem Malthus'un açıkladığı zararlı güçlere duyulan inançla temellenen kuramlar için, hem de yalnızca Avrupalıların bu güçlerden korunma yollarını bildiğini ileri sürenler için geçerlidir.

Çevre

Doğal çevrenin insan ilişkileri ve insanlık tarihi üzerinde güçlü etkisi olduğu kuramı, çevresel belirlenimcilik, artık gözde bir

[39] Belki de daha da büyük bir şevkle. Çünkü Üçüncü Dünya ülkelerindeki fakirlikle ilgili Maltusçu açıklama bu ülkelerdeki bazı bilim adamları ve plancılar için büyük sorunlara yol açıyordu. Ülkelerindeki fakirliğin sıradan insanların demografik bakımdan yanlış davranmalarından kaynaklanmadığını göstermek çok önemliydi.

öğreti değil. Yine de Avrupa 'mucizesi'ni açıklarken yaygın olarak kullanılıyor. Konunun sınırları çizilmeli: Çevresel belirlenimcilik bugün kullanılan argümanlardan oluşan biçimiyle yalnızca sınırlı anlamda bir 'belirlenimcilik'tir. Çevrenin her şeyi açıkladığını ya da çevrenin en önemli açıklayıcı etken olduğunu iddia etmez. Çevreye kültür dolayımı olmayan bağımsız, basit bir neden ya da 'etken' olarak –kültürün dışında yer alan ve dışarıdan etki eden bir etken– bakması anlamında belirlenimcidir. Her Avrupa-merkezci tarihçinin, bir bütün olarak Avrupa'nın üstünlüğünü açıklayan formülüne bir ya da birkaç çevresel argüman ya da etken eklediği görülür. Bildiğim birkaç istisnası dışında, görüşlerini esas olarak toplumsal, siyasi ya da entelektüel temeller üzerinde kurmak isteyen tarihçiler bile, formüllerini renklendirmek adına birkaç çevreselci argüman kullanmaktaydılar.

Çevreselci argümanlar iki öbekte toplanabilirler. Birincisi Avrupa'nın çevresinin üstün nitelikleri ve bunların Avrupa'nın yükselişini açıklamaya nasıl yardımcı oldukları hakkında bir dizi iddiayı içerir. Diğer öbekse başka yerlerdeki elverişsiz çevrelerin gelişimin önünü kesmesiyle ilgili argümanları içerir. Belki şaşırtıcı ama iki çeşit arasında biçim bakımından büyük farklılık var. İkincisinden başlayalım.

Afrika ve Asya'nın (sözde) gelişmemişliğini açıklamak için, klasik çevreselci argümanların ikisi defalarca kullanıldı ve hâlâ kullanımda. İlk kuram tropikal bölgelerin soğuk bölgelerden doğaları gereği aşağı olduğunu savunur ve büyük ölçüde Afrika'nın hesabını görmek için kullanılır. İkincisi kuraklık sulamayı zorunlu kıldığından ve sulama da beraberinde sulanan ırmak-vadi yaşamına bağlı özellikleri getirdiğinden kuru iklimli bölgelerin insanlarının –yine zorunlu olarak– tarihsel bakımdan durgun medeniyetler kurduklarını savunur. Bu kuram Mısır'la birlikte Asya medeniyetlerinin hesabını görür. (Aslında Asya'nın büyük kısmı kurak değildir.) Bu iki kuramı ve daha kısa olarak, Afrika ve Asya'nın geri kalmışlığıyla ilgili başka bazı çevreselci açıklamaları tartışacağım.

Engelleyici-Tropikal Afrika

Tropik iklimin engelleyici olduğu, medeniyetin ileri gitmesini engellediği düşüncesi Avrupa düşüncesinde çok eskidir.[40] On dokuzuncu yüzyılda Afrikalıların neden (sözümona) gayri–medeni kaldıklarını ve Avrupa sömürge denetimini doğal olarak kabullenmeleri gerektiğini göstermek için bu fikir yaygın olarak kullanılıyordu; klasik yayılmacılığın önemli kuramlarından biriydi.[41] Avrupa'nın benzersizliği, Avrupa mucizesi hakkındaki kuramlara doğrudan eklense de, çoğu tarihçi Afrika'nın geriliğinin nedenleri üzerinde düşünmeyi zahmete değer bulmuyordu. Sorunun, cevapları da içerdiği düşünülüyor ve çabalar görünüşte daha önemli bir soru olan Asya'nın (ya da Kuzey Afrika'nın) neden gelişmediğine yöneltiliyordu. Tropiklerin-engelleyici-etkisi kuramı günümüzde de tarihçilerin argümanlarında yoğun olarak görülüyor. Örneğin Jones'un *Avrupa Mucizesi*'ndeki argümanında önemli yer tutar. Bir yerde daha büyük önem taşır: Tarihçiler arasındaki Afrika'da kölelik, köle ticareti ve köle plantasyon sistemleri ile ilgili tartışmalarda. Genelde doğal çevre hakkında bir şeyler bilen coğrafyacılarsa, çevresel belirlenim kuramlarıyla epeyce uğraştılar; artık engelleyici-tropikal bölgeler kuramını ciddiye almıyorlar.[42]

Tropiklerin-engelleyici-etkisi öğretisinin belli başlı üç kuramı vardır. İlki sıcak, nemli iklimin insanın zihni ve bedeni üzerindeki olumsuz olduğu düşünülen etkisiyle ilgilidir. İkincisi tropikal iklimlerin besin üretimi bakımından geriliği varsayımı ile ilgilidir. Üçüncüsü ise tropikal bölgelerde hüküm sürdüğü dü-

[40] Örneğin Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine* ([1748] 1949)'de Soğuk iklimlerde insanlar...daha enerjiktirler." (blm.xiv.2). "Fazla sıcağın vücudu güçten düşürüp insanları.... miskin ve cesaretsiz hale getirdiği ülkeler vardır." (blm. xv.7)

[41] Eleştirdiğim bağlamda Afrika neredeyse her seferinde "Sahra'nın güneyindeki Afrika"ya işaret ettiğinden bu tartışmada da "Afrika"yı aynı anlamda kullanacağım.

[42] Blaut, "The Ecology of Tropical Farming Systems" (1963).

şünülen hastalıklarla ilgilidir. 1940'ların sonlarında Avrupalılar arasında insanın nemli tropikal iklimde başka iklimlerde olduğu gibi çalışamayacağı görüşü konusunda bir kafa karışıklığı vardı. Çoğunluğun görüşüne göre Afrikalılar kızgın güneş altında çalışabilirlerdi ama Avrupalılar çalışamazdı (Bu, plantasyon köleliğini haklı çıkarmak için yerinde bir açıklamaydı). Buna karşın bazı yayılmacı argümanlar tropikal koşulların herkes üzerinde tembelliğe, uyuşukluğa vb. yol açtığı, bu nedenle de mutedil iklimli medeniyetlerin belli bir uzaklıktan denetiminin gerektiği düşüncesine dayanıyordu. Psikolojik çalışmalar da dahil birçok kaynaktan edinilen kanıtlar, tropikal koşullara uyum sağlaması için yeterli süresi olursa, her tür insan vücudunun tropikal bölgelerde de başka yerlerdeki kadar verimli çalışabileceğini gösterdi.[43] Nemli tropikal bölgelerdeki insanların mutedil bölgelerdeki insanlar kadar iyi düşünemeyeceği iddiası –tropikal güneş 'beyni haşlar'– geçen yüzyılda Avrupalılarca neredeyse evrensel olarak kabul ediliyordu ve Avrupa'nın medeniyet bakımından üstünlüğü hakkında yüzyılımızın ilk yarısında ortaya atılan bildik kuramlara (örneğin Huntington'ın ve Markham'ın kuramları) eklemlenmişti. Hiçbir zaman kanıta dayanmayan bu kuram, artık büyük çoğunluk tarafından reddediliyor. Eric L. Jones, eskilerdeki adıyla 'iklimsel enerji' kuramının, çürütüldüğünün farkında olmayan birkaç çağdaş Avrupalı tarihçiden birisi. Kabul etmekle kalmıyor buna çarpıcı bir anlam da yüklüyor.

> Gittikçe kuzeye sıçramakla birlikte, medeniyetler uzun süreden beri ılık iklimli enlemlerde doğuyor ve çöküyor. Veriler dikkate alındığında bu hareketin açıklamasının iklimsel olduğu görülür. (Gilfillan 1920; Lambert 1971) Bir yandan ortalama sıcaklıkla insan enerjisinin verimi arasında ilişki kurarken diğer yandan sıcak bölge insanlarının belli bir yetkinliğe ulaştıktan sonra durağanlaşmalarına neden olan endoparazit salgınlarına maruz kaldıklarını iddia eder.[44]

[43] Olumsuz tropikal etkilerle ilgili inandırıcı kanıtlar bulmada başarısız olan bir örnek olarak bkz. Collins ve Roberts eds. *Capacity For Work in the Tropics* (1988),

[44] Bu iki alıntı (Gilfillan, "The Coldward Course of Progress", 1920 ve Lambert,

'Verilerin' bunların hiçbirisini desteklemediği belirtilmeli. Bilimsel veriler, aslında 1950'lere kadar pek de ciddi biçimde savunulmayan 'iklimsel enerji' kuramının pabucunu dama attı. Artık iklimsel belirlenimcilik neredeyse bütünüyle ölü bir görüş. Medeniyetin kuzeye doğru 'kayması' hiç gerçekleşmedi. (Antikçağ medeniyetleri ekvatordan 45. enleme kadar yayılmışlardı) İleride de kısaca değineceğimiz gibi, tropikal bölgelerde kültürlerin gelişimini durduracak kadar büyük parazit salgınları olduğu iddiası yanlıştır. Jones'un sıcak iklimlerin zayıf düşürücü etkisine duyduğu inancın da, Avrupa'nın ikliminin Avrupa mucizesine neden olduğunun da bilimsel dayanağı yok.[45] İnsanlar üstündeki psikolojik ve fiziksel etkiler bakımından orta kuşak iklimlerinin tropikal iklimlerden üstün olduğunu iddia etmemize yarayacak hiçbir neden yok.

19. yüzyılda Avrupalı bilim adamları tropikal bölgelerde çevrenin bereketliliğini çokça tartıştılar. Kimileri tropikal bölgelerin cömert olduğunu savunurken bunu yüksek gelişme potansiyeli olarak değil, aksine Arnold Toynbee'nin deyişiyle, insanlık yolunda yeterli mücadeleye yol açmayacak kadar cömert olmak şeklinde değerlendiriyorlardı; bu nedenle de sömürgecilerin yol göstermesi dışında ilerleme gerçekleşmiyordu. Bu görüşü bu bölümde yeniden ele alacağız. Şimdi tropikal bölgelerde çevrenin tarımsal potansiyel bakımından acınacak durumda olduğunu ve tropikal bölgeleri gelişmekten alıkoyanın *bu* olduğunu ileri süren karşı sava eğileceğiz. (Tropikal kuşak ya da daha uygun bir ifadeyle 'nemli tropikal kuşak' deyince hiç soğuk mevsimi olmayan ve yıllık 750 mm civarındaki yüksek yağış miktarına ulaşan bölgeler akla gelir. Sahara-altı Afrika'nın, Güney ve Güneydoğu Asya'nın, Orta ve Güney Amerika'nın büyük kısmı, 'nemli tro-

"The Role of Climate in the Economic Development of Nations", 1971) modern bilimsel literatür konusunda hiç de açıklayıcı değildir.

[45] Jones'a göre –*The European Miracle*, (1981) s.198– Hindistan'ın Avrupa'nın gerisinde kalmasının nedenlerinden birisi Hindistan'ın "aman vermeyen iklimi"dir.

pikal kuşak' içinde kalır.) Bu görüşe göre nemli tropikal kuşağın topraklarında pek az besin üretilebilir.

Nemli tropikal bölgelerin nüfus yoğunlukları çok düşükten (Amazon havzasının bazı kısımları) olağanüstü yükseğe (Java'da, Bangladeş'de, El Salvador'da, Barbados'da, Ruanda'da ve birçok yerde) yayıldığından, bugün tropikal toprakların düşük tarımsal verimliliğini kanıtlara dayanarak savunmak güç bir iş. Argüman daha çok tropikal toprakların yapısıyla ilgili bir kurama dayanıyor. Tropikal toprakların bilimsel olarak incelenmesi çok yeni bir uğraş. Şeker kamışı gibi plantasyon ürünleri için kullanılan topraklar hakkında yapılan oldukça kısmi çalışmalar bir yana bırakılırsa, 2. Dünya Savaşı öncesinde konuya katkılarının önemine bakılmadan ancak birkaç örnek bulunabilir.[46] Geleneksel kuramların kanıtlanması ya da çürütülmesiyle ilgili esas önemli bilgiler 1940'ların sonunda ve sonrasında bir dizi deney merkezinde gerçekleştirilen araştırmalarda elde edildi; sonrasında da yavaş yavaş tüm dünya bilim çevrelerine yayıldı. Sonuç şu oldu: 'Mucize' hakkında yazan günümüz yazarları da dahil bazı tarihçiler bugün hâlâ tropikal toprakların bereketsizliği varsayımı üstüne inanılmaz kuramlar kullanabiliyorlar. Bazıları yakın dönemde çürütüldü; diğerlerinin çürütülmesinin eli kulağında. Savunulacak bir yanı olmayan birkaç tanesi de bilim literatüründeki yerini çürütülmeden koruyor. Konunun geldiği bu noktada, teknik yanı ağır basmayan, kısa bir yoruma girmek gerekli.

Eskiden tropikal topraklara ilişkin hakim kuram, organik madde hemen çürüyüp, yağmur suyu toprağa sızdıkça hızla akıp gittiğinden, nemli tropikal kuşakta yüksek sıcaklık ve aşı-

[46] Yarıcı tarımının önemine ilişkin öncü çalışmalar arasında Fred Hardy'nin "Some Aspects of Tropical Soils" (1936)'ini ve *Tropical Agriculture*'daki çeşitli makalelerini sayabiliriz. Ayrıca Robert Pendleton'ın çalışmaları (özellikle Pendleton, "Land Use in North-Eastern Thailand" 1943, ve Prescott ve Pendleton, *Laterities and Lateritic Soils,* 1952) ve G. Milne'in "A Soil Reconnaissance Journey Through Parts ofd Tanganyika Territory" (1947) Tropikal topraklar hakkında günümüzün bilgisini kullanarak yazılmış ilk kapsamlı ders kitabı Mohr ve van Baren'in *Tropical Soils* (1954)'idir.

rı yağış yüzünden toprağın organik maddeleri biriktiremediğini savunuyordu. Bu nedenle tropikal topraklar bitkiler için besleyici olmaktan uzaktır. Ayrıca kısmen tropikal yüzey şekillerinin ortalama eğimlerinin yüksek olmasından, kısmen de yüksek yağış akıntının da hızlı olması ve dolayısıyla geniş erozyon yüzeyi anlamına geldiğinden, yoğun erozyona maruz kalırlar.

Sırasıyla toprağın verimsizliği ve erozyonla ilgili bu iki temel fiziksel önerme kültürel bir önermeyle birleşir. Tropikal toprakların aşınmaya açık olması ve düşük verimlilik yüzünden çiftçiler tarla açma yoluna başvururlar. (Bu yöntemde yakma yoluyla ormanda açılan tarla birkaç yıl ekimden sonra terk edilip yerine yenisi açılır ve bu böylece tarlaların kaydırılması yolu ile devam eder.) Daha önce belirtildiği gibi 1950'lerde hakim olan kuram, verimsiz, aşınmaya açık tropikal toprakların ve tarla açma yönteminin toplu etkileri hakkında geniş kapsamlı bir dizi genellemeye gider. İddiaya göre topraklar yeniden canlılık kazanacak zenginlikten uzak olduğundan ve yakmak, toprağı kalıcı olarak tahrip ettiğinden, çiftçiler terk edilip bir süre ekilmeden kalmış topraklara geri dönemezler. Bitki dokusunun, çiftçilerin geri dönüp tarlaları yeniden kullanmasına yetecek kadar gür olduğu yerlerde bile, kullanıp terk etme döngüsü sürdükçe mahsul azalacak, sonunda da verim iyice düşüp toprak kullanılmaz hal alacaktır. Buradan tarım topluluklarının herhangi bir yerde kalıcı olamayacakları sonucu çıkarılır. Geniş ormanlık alanlar kullanılıp terk edildikçe köyler de taşınmalı, insanlar canlı, ekime uygun topraklar bulmak için yer değiştirmelidirler. Sonucun acı olacağı açık: Büyük ölçekli ticaret geliştirme, şehirler ve istikrarlı devletler kurma şansı bulunmayan, düşük ve çok hareketli nüfusa sahip bir kitle.

Argüman bu haliyle bütünüyle dünya tarihi ve dünya coğrafyasına yerleştirilmiştir. Sahra-altı Afrika'nın çoğu tropikal olduğuna göre tarla açma yöntemi kullanılmalıdır ve orada hiçbir medeniyet gelişemez. Yine de bir ölçüde medeniyet doğuyorsa çok geçmez yıkılır (Klasik Maya ova medeniyetinin çöküşü, bu

tarihsel sonucun bir örneği olarak, günümüzde bile bazı bilim adamlarınca kullanılır).

Tropikal topraklar ve tarla açma yöntemi ile ilgili bu geleneksel model, bölgenin toprakları ve tarımı ile ilgilenenler yeni bilgilere ulaştıkça, zamanla mutedil hale geldi. 1960'lara gelindiğinde, uzmanlar topluluğu (henüz tarihçilerin ve toplumsal bilimcilerin çoğunluğu olmasa da) tarla açma yönteminin çoğunluğu oluşturan normal koşullar altında, toprağa zarar vermediğini biliyordu.[47] Tarla açma yöntemini kullanan çiftçiler, köylerini ender olarak toprağın tükenmesinden dolayı taşıyorlardı. (Ayrıca tarla açma yönteminin Avrupa'da yüzyıllar boyunca yaygın olduğu da açıklığa kavuştu; görünüşe bakılırsa Avrupa'da çevreye aynı zararı vermemişti.) Buradan daha ılımlı bir kültürel model doğdu: Eğer nüfus yoğunlukları düşükse, çiftçiler terk edilmiş tarlaları, toprak ve bitki yenilenmesi için yetecek kadar uzun süre boş bırakabilirler. Bu durumda tarla açma dengeli bir tarım sistemi olarak kalacaktır ve uzun vadede çevrenin zarar görmesi söz konusu olmayacaktır.

Ancak bu dönüştürme bile Afrika ve diğer bazı tropikal bölgeler hakkındaki tarihsel yargıyı pek değiştirmeyecekti. Düşük yoğunluktaki besin üretici nüfus, kent merkezleri, dini merkezler, devletler vb. için temel sağlamaktan uzak göründüğünden, tarihçiler normal koşullar altında tropikal bölgelerde doğacak bir medeniyetin pek de karmaşık olamayacağına hâlâ inanabiliyorlar. (Maya ova medeniyetine olduğu gibi; bazı bilim adamları tarla açma yönteminin medeniyetin varlığını sürdürmesinin temellerini ortadan kaldırdığı iddiasında ısrarlılarken, diğerleri Tikal benzeri kültür merkezlerinin çöküşlerinin ve terk edilmelerinin farklı süreçlerden kaynaklandığını iddia ediyorlar.) Sonuçta köylülerle ilgili hakim Maltusçu görüş, tropikal Afrika benzeri yerlerde nüfusun kontrolden çıkacağı ve tropiklerde tar-

[47] Bkz. Nye ve Greenland, *The Soil Under Shifting Cultivation*, (1960); Blaut, "The Nature and Effects of Shifting Agriculture", (1962); Ahn, *West African Soils*, (1970).

la açma yönteminin uygulandığı bölgelerin asla çok yükselemeyeceği genel varsayımına yol açıyordu.

Model bu biçimiyle tarihçiler arasında varlığını sürdürüyor ve Avrupa mucizesi söyleminde, 'Afrika Avrupa'nın yaptığı gibi yükselemezdi' demenin birincil çevresel temeli olarak sık sık karşımıza çıkıyor. Bu Afrikalı olmayan bazı Afrika uzmanı tarihçilerin çalışmalarında açıkça görülür.[48]

Bu kuramı, tropikal toprakların tarıma elverişsiz olduğu, bu nedenle de insanlık tarihini yavaşlattığı düşüncesini bütünüyle reddetmek için elde kanıt var. Her şeyden önce tropikal toprakların *daha kötü* değil *farklı* olduklarını biliyoruz. Nemli-tropikal koşulların daha yüksek orandaki kimyasal ve fiziksel aşındırmasından dolayı, yüzey altı kayalardan toprak üretilmesi soğuk iklimlerde olduğundan çok daha hızlıdır. Bu nedenle topraklar verimliliklerini, organik madde birikiminden öte, büyük ölçüde minerallerin erimesine borçludurlar. Erozyon daha etkiliyse de, toprağın kendini yenilemesi de daha hızlıdır. Bitkiler için besleyici mineraller bakımından zengin kayalar üzerinde gelişen tropikal topraklar olağanüstü *verimlidir*; besin zengini olmayan kayalar üzerindekilerse olağanüstü *çoraktır*. Tropikal ve ılıman iklim 'ortalamalarının' karşılaştırılmalarının temeli yoktur; biri diğerinden iyi değil, farklıdır.

Tarla açma yöntemi ile ilgili eski görüşü reddetmek için de kanıt var. Çiftçiler bu işi fakir topraklarda yaparlar ve yangınların kontrolden çıkmamasına da özen gösterirler. Doğal bitki dokusunun yenilenmesi ve ekilmiş alanlardaki toprak verimliliğini arttırmak için bitki ve hayvan gübresi kullanımı da dahil birçok teknik kullanırlar. Toprak yetmez olduğunda yığma, teraslama gibi yoğunlaştırma tekniklerinin kullanılmasıyla yeni tarla açma devri kısaltılır; yabani otların ayıklanması, farklı ürünlerin ve çe-

[48] Bkz. Miller, *Way of Death*, (1988); Curtin, *The Rise and Fall of the Plantation Complex*, (1990). Bu görüş birçok dünya tarihi ders kitabında yankı bulmuştur. Örneğin Roberts, *The Hutchinson History of the World*, (1987), pp-54-56; McNeill, *A World History* (1967), s.273-278.

şitlerin adapte edilmesi vb. konularda emek kullanımı arttırılır.[49] Tarla açma yöntemiyle düşük nüfus yoğunluğu arasındaki karşılıklı ilişki, ekolojiden değil tarihten kaynaklanır. Amerika'da kısmen Kolomb sonrası nüfus düşüşünü yansıtır. (Bugün neredeyse bir milyonluk bir çiftçi nüfusu barındıran Amazon havzası, 1492'de belki bunun yedi misline sahipti.[50]) Bu, kısmen, gözlerden kaçan bir gerçeğin, Amerika'nın tropikal bölgelerindeki büyük sığır çiftliklerinin çiftçileri iyi topraklardan atarak istatistiksel olarak düşük nüfus yoğunluğu görüntüsü verdiği gerçeğinin sonucudur.[51] Aynı süreç güney Afrika'nın beyaz yerleşimciler bulunan bölgelerinde de görülmüştür. Afrika'nın başka tropikal bölgelerindeki çiftçiler, dağ boyları ya da ıssız yarı kurak araziler gibi sıra dışı bölgeler dışında, genellikle tarla açma yöntemi olarak nitelenemeyecek tarım çeşitleriyle uğraşırlar.[52] Bunlar yerleşik ya da yarı yerleşik tarım sistemlerinin özelliklerini gösterirler. Örnek olarak, kalıcı sayılabilecek tatlı patates depolama işlemi ve ağaç ürünlerine yönelik çiftçilik verilebilir. Bunun yanı sıra sulu tarım ve karışık tarım da söz konusudur. Ya da toprağın işlenme süresinin nadas süresini aştığı ve verimliliğin bitki ve hayvan gübresi kullanımı da dahil farklı kültürel uygulamalar sayesinde sağlandığı tarım sistemleri verilebilir. En önemli genelleme şudur: Bir yerde toprakta yozlaşma, açlık, verimsiz çiftçilik varsa bu yakın tarihin ya da sömürge tarihinin kültürel etkenlerinin sonucudur; tropikal tarımdan kalan sınırlamaları ya da çiftçilerin teknoloji cehaletini yansıtmaz.

Genelde nemli-tropikal bölgelerde ve özelde Afrika'daki

[49] Bkz. Wilken, *Good Farmers: Taditional Agricultural Resource Management in Mexico and Central America*, (1987); ayrıca Nye ve Greenland, *The Soil Under Shifting Agriculture*, (1960); Blaut, "The Ecology of Tropical Farming Systems", (1963).

[50] Denevan, *The Native Population of the Americas is 1492*, (1976).

[51] Bkz. Cockburn ve Hecht, *The Fate of the Forest*, (1989).

[52] Bu marjinal alanlar, çoğunlukla, belli tarihsel güçler ve özellikle de sömürgecilik tarafından nitelikli topraklardan kovulanların zorunluluktan yerleştikleri; daha az toprak kullanımına ihtiyaç duyulan sistemler yerine tarım yapılan bölgelerdir.

düşük gıda üretim potansiyeli hakkında birkaç kuram üretilmiştir. Kimi tarihçiler Afrika dışında geliştirilmiş yeni teknolojiler kıtaya yayılana kadar, Afrikalıların kıtanın nemli-tropikal bölgelerinde tarım yapamadıklarını iddia ediyorlar. Bu argümanın bir diğer biçimi de demirciliğin 2000 yıl kadar önce muhtemelen Romalılar tarafından Afrika'ya getirildiğini ve ancak bundan sonra Afrikalıların tropikal ormanlara girebildiklerini iddia eder.[53] Antik Çağ Avrupası'nda tarla açma yöntemi taş aletlerle yapıldığı ve muhtemelen bağımsız buluş sonucu, demircilik Afrika'da milattan önce 800 yıllarında ortaya çıktığı için bu kuram geçersizdir.

Daha da garip bir kuram ise bazı ürünlerin iki bin yıl önce Güneydoğu Asya'dan Doğu Afrika'ya yayılmasının üstünde durur. Kimi tarihçiler Afrikalı olmayanların tarımını yaptıkları bu ürünlerin Afrika ormanlarında yetiştirilmesine kadar Afrikalıların çiftçilik yapamadıklarını ileri sürerler.[54] Oysa uzun zamandan beri biliyoruz ki, Afrikalılar başta temel gıda maddeleri olan tatlı patatesin (Dioscorea spp.) pek çok çeşidi olmak üzere, nemli-tropikal bölgelere uygun sayısız ürünün tarımını yapma-

[53] Oxfordlu tarihçi J. M. Roberts bunun tipik bir örneğidir. Popüler dünya tarihi kitabı olan *The Hutchinson History of the World*, (1987)'de şu son derece cahilce ifadeyi kullanır: "Muhtemelen demir işlemenin tropikal Afrika'ya yayılmasının asıl önemi tarıma yönelik etkisinde saklıdır. Ormanların daha derinlerine ilerlemek, muhtemelen Asya'dan gelen yeni besin maddeleriyle bağlantılı olarak toprağı sürmede yeni yöntemler kullanmak... bu sayede mümkün olmuştur. Bu durum, Afrika'da, doğanın kısıtlayıcı etkisinin önemini bir kez daha hatıra getirmektedir. Kıtanın tarihi, yeni besin maddeleri ve demir işçiliği de dahil olmak üzere, dışarıdan gelen etkilere verilen tepkilerin tarihidir denebilir." (s.511-512). Afrikalı çiftçiler de tıpkı Avrupalı ve başka yerlerdeki çiftçiler gibi, ellerine demir geçmeden önce, taştan yapılma aletler kullanarak tarım yapıyorlardı. Üstelik demir temin etmenin zor olduğu yerlerde bu durum demirin bölgede tanınmasından sonra da sürdü. Tropikal Afrika'da demir işçiliği ile ilgili olarak bkz. Wai-Andah, *West Africa Before the Seventh Century, 1981* ve Sinclair, *Archeology in Eastern Africa 1991*.

[54] Bkz. Roberts (53. numaralı dipnot); ayrıca bkz. Irwin'in, Garraty ve Gay'in editörlüğündeki, *The Columbia History of the World* (1981) s.299'deki *Sub-Saharan Africa* çalışması.

yı başardılar.[55] Yayılmacılığın bu iki efsanesi de, günümüzde Güney Afrika'daki apartheidın bahanesi olan, önemli bir yayılmacı inançla –tarımı ve ticareti bilen, devleti olan ileri Afrika kültürlerinin kıtanın güneyine doğru genişlemelerinin çok geç bir dönemde olduğu, bunda da kıtanın tropikal bölgelerindeki doğanın olumsuz etkisinin bulunduğu görüşüyle– bağlantılı görünüyorlar. Bu boşluk efsanesine göre (bkz. Bölüm 1) Avrupalılar bölgenin hakimiyetini ele geçirdiğinde Güney Afrika'nın çoğu yerine insan girmemişti. Dolayısıyla önce vardıkları için beyazlar Güney Afrika toprakları üstünde politik ve ekonomik haklara sahiptirler.[56] Aslında Afrika'daki tarımcı halkların yayılması binlerce yıl öncesine gider. Son arkeolojik bulgular yağmur ormanları bölgesine en az 3000 yıl önce, yani daha beyazlar Güney Afrika'ya gelmeden, çiftçilerin yerleştiğini gösteriyor.

Afrika'ya uyarlanan biçimiyle tropiklerin-engelleyici-etkisi efsanesinin bir başka çeşidi de, tropikal Afrika'da yağmur rejimindeki düzensizlik yıkıcı etkilere sahip olduğu için sömürgecilik döneminden önce tarım yapılamadığından, bu nedenle de dört bir yanda kıtlıkların baş gösterdiğinden dem vurur. Bu Afrika'nın gerikalmışlığı ile ilgili çeşitli argümanların önünü açar. Aralarında Philip Curtin'in de bulunduğu bazı tarihçilere göre genel olarak tüm bu toplulukların yer değiştirmeye ve iç köle ticaretine, en tanınmışı Joseph Miller olan başka bazı tarihçilere göre ise vahşilik ve yamyamlığa eğilimleri vardır.[57] Afrika'nın kendisinden, çoğunlukla da doğasından açıklamalar bularak, Avrupalıların kölelik ve modern Afrika'nın sorunları konusundaki sorumluluğunu büyük ölçüde görmezden gelerek Afrika tarihi çalışan bu Avrupa-merkezci tarihçilere 'mutlakçılar' diyorum. Avrupa mucizesi tarihçileri karşılaştırma amaçlı

[55] Bkz. Irvine'in klasikleşmiş çalışması, *A Textbook of West African Agriculture, (1934).*

[56] Jones'a göre [*The European Miracle,* (1981)] *Ayrıca bkz. Roberts, The Hutchinson History of the World, (1987),* s.178.

[57] Curtin, *Economic Change in Pre-Colonial Africa,* (1975); Curtin, *The Rise and Fall of the Plantation Complex,* (1990); Miller, *Way of Death,* (1988).

olarak bu argümanları sürekli kullanırlar. Yağmur rejimindeki düzensizlik tüm yarı-kurak bölgelerde ciddi bir sorun olarak ortadadır. Buna Afrika'da Sahra'nın güneyindeki Sahil bölgesi de dahildir, Birleşik Devletler'in merkezinde yer alan Büyük Ovalar da, Rus stepleri vb. de. Yani Afrika tek örnek değildir. Kıtanın daha yağışlı bölgelerinin iklimsel belirsizlik gibi bir sorunu yoktur. Bu kısmen gelenekselleşmiş kısmen de yakın dönemdeki Sahil-Sudan bölgesindeki kıtlıktan sonra yeniden canlanmış bir tarihçi efsanesidir. Bu kuraklık, bölgenin genel bir eğiliminden değil çoğu sömürge döneminden kalan ve olağan yağmur yağış döngülerinin kuru dönemlerinde felaket halini alan insani sorunlardan kaynaklanır.[58]

Tropiklerin başka yerleriyle ilgili olarak da oldukça benzer bir argüman vardır. Güney ve Güneydoğu Asya'da göreli olarak yüksek verimlilikteki topraklarda kalıcı, yani yerleşik tarım yapılırken düşük verimliliğe sahip topraklarda tarla açma yöntemi kullanımı ya da ahşap ürünleri yaygındır. Büyük nüfus hareketleri ve bazı bölgelerde büyük nüfus artışları olduğundan toprakların yetmemesi ve bunun sonucunda çiftçilik sistemlerinin bozulmasına, çevresel olmayan başka baskılar da eklendiğinden geçtiğimiz iki yüzyılda yaşanan sömürgecilik deneyimi her şeyi allak bullak etti. Buna karşın genellemeler hâlâ çevre eksenlidir: Tropikal koşullar düşük tarımsal potansiyelin olumsuz etkilerini ortadan kaldıramamaktadır.[59]

[58] Bkz. Wisner ve Mbithi, "Drought in Western Kenya", (1974); Wisner, *Power and Nerd in Africa* (1989); O'Keefe ve Wisner, "African Drought: The State of the Game" (1975).

[59] Aynı argümanlar Batı Yarıküre tarımı için de hiçbir değişiklik gereği görülmeden kullanılmaktadır. Güney Amerika'daki yağmur ormanlarının görece sınırlı bir bölümünde yerel coğrafi koşulların sonucu olarak (kayalar bazı yerlerde verimsiz kaolinitik killi topraklar, bazı yerlerde ise oldukça saf kum oluşumuna yol açarlar.) ekosistem oldukça hassastır. Bu nedenle tarımsal sistemler kaydırma tarımını (ya da ağaçlardan elde edilen ürünleri) da içermektedir. Ancak bu bölgeler günümüzdeki yağmur ormanları dağılımında istisnai durumlardır. Genel olarak Amazonlardaki ve Guyanalardaki yağmur ormanlarının büyük bir kısmı, özellikle nüfusun başka yerlere kayması ve büyükbaş hayvan çiftliklerindeki hatırı sayılır artış gibi kültürel-tarihi etken-

Ya tropikal toprakların bereketli ve cömert olduğu görüşüne ne demeli? 19. yüzyıl ortalarında bu kuramın yaygın kabul görmesi de sonuçlardan biridir. Tropikal iklimde meyve yetiştirmek çok olay olduğundan insanlar yaşamak için büyük çaba göstermek zorunda değildirler. Bu yüzden ilerleyemezler. Bu argüman birçok başka kuramın önünü açmıştır. Buckle'ın kuramı bunlardan birisidir.[60] Marx da *Kapital*'in 1. cildindeki bir dipnotta, 'Burada doğa çok cömert olduğundan...İnsanı kendini geliştirmeye zorlamadığından' tropikal bölgelerde kapitalizmin gelişmediğini, üzerinde pek de düşünmeden ileri sürüp geçmektedir.[61] Görünüşe bakılırsa bu kısa yorum Marx'ın, Afrika da dahil olmak üzere nemli-tropikal bölgelerin Avrupa gibi gelişmemiş olması sorununu ele aldığı tek yerdir.

Bereketli-tropikal-bölgeler kuramı Avrupa'nın benzersiz yükselişini açıklamaya çalışan bazı kuramlarda günümüzde de kullanılmaktadır. Sanırım günümüzde her Avrupalı çocuk hindistan cevizi ağacının altında oturup yiyeceğinin eline düşmesini sabırla bekleyen yerliyi gösteren bir çizgi film görmüştür. Bu eskilerin düşüncesinden günümüze ulaşmış bir kalıntı ya da örtük bir kuram filan değildir. Eric L. Jones *Avrupa Mucizesi*'nde bereketli-tropikal-bölgeler kuramını kullanır. (Batı Afrika'da 'yaşa-

lerden dolayı yerleşik olmayan tarım bölgesiydi. Aslında yağmur ormanları bölgesinde uzun vadeli çevre tahribatına yol açan kaydırma tarımı değil büyükbaş hayvancılıktı. Çünkü (1) hayvan sahipleri otlaklarını genişletmek için ormanları alabildiğince ve hiçbir ölçü olmadan yakıyorlardı ve (2) otlaklardaki kaba otlar yerini aldıkları ormanlar gibi toprak ekosistemini sürdüremediklerinden, ortaya çıkan otlaklar toprağın gittikçe yozlaşmasına yol açmaktaydı. Buna karşın kaydırma tarımı yapanlar yalnızca konrollü olarak ve küçük alanları yakar ve ormanın yeniden yeşermesine de özen gösterirler. Ormanlar yok olduğunda, geçimlerinin de ortadan kalkacağını bilirler. Nemli tropikal bölgelerde ormanların yok olmasının sorumlusu olarak kaydırma tarımı yapan çiftçiler görülmemelidir. Bkz. Hecht ve Cockburn, *The Fate of the Forest*, (1989); Blaut, "The Nature and Effects of Shifting Agriculture", (1963).

[60] Buckle, *The History of Civilization in England, 2nd ed.*, (1913), *chap.2.* Ayrıca bkz. Bowler, *The Invention of Progress* (1989), *s.28-29.*

[61] Marx, *Capital*, cilt1. (1976) , s.513n.

mak kolaydı'[62]) John A. Hall da bunu kullanır.[63] Bazen Marx'ın yukarıda değinilen yorumuna harfiyen uyan Marksistler tarafından kullanıldığı da olur.[64] Herhalde bereketli-tropikal-bölgeler kuramlarının neden kabul edilmez olduklarını açıklamaya gerek yoktur; çünkü daha önce de gördüğümüz gibi tropikal bölgelerin bereketli olmak bir yana kıraç ve engelleyici olduklarını savunan bilim adamları bunu defalarca yaptılar. Bu görüşlerin ikisi de doğru değildir. Ayrıca ikisinin de tropikal bölgelerin tarih boyunca düşük potansiyele sahip olduklarını gösterme amacına yönelik olarak kullanıldığını belirtelim.

Son olarak tropikal koşulların tarihsel ilerlemeyi yavaşlatacak, durduracak ya da engelleyecek kadar çok hastalık barındırdığını savunan kurama gelelim. Bazı tarihçiler bu argümanı özellikle Afrika'ya yönelik olarak kullanmaktadırlar. Bazıları da tüm tropikal bölgeleri kapsayacak biçimde kullanmaktadırlar. Örneğin Eric L. Jones için bu Asya ve Afrika'nın Avrupa'ya kıyasla geri kalmış olmalarının başlıca nedenidir. Daha önce ele aldığımız engelleyici-tropikal-bölgeler kuramları gibi bu da Avrupa düşüncesinde gelenekselleşmiştir ve kuramın günümüze kadar gelip ayakta kalmasını ve Avrupa mucizesi paradigması içindeki kullanımını anlamak için bu olgu büyük öneme sahiptir.

Klasik yayılmacılığın 1. bölümde gördüğümüz aksiyomlarından birisi hastalıkların ve tüm kötü şeylerin *doğal olarak* Avrupa-dışından Avrupa'ya yayıldığını düşüncesidir. Buckle gibi

[62] Şurası bir gerçek ki Jones birbiriyle çelişen iki kuramı aynı amaca ulaşmak için kullanmayı başarmaktadır. Afrika'nın nemli bölgelerinde "yaşamak kolay"dı. Kuru bölgelerinde ise "tarım verimli" değildi. Jones, *The European Miracle*, (1981), s.154. Ayrıca bkz. Jones, *Growth Recurring: Economic Change in Wold History*, (1988).

[63] Afrika'da toprakların bereketli ve geniş oluşu köylülere geniş bir hareket alanı vermiştir. Bu da devletler kurmak için gerekli koşulların olgunlaşmasını engellemiştir. Buna benzer durumlar orman yakarak tarım açma yönteminin uygulandığı her yerde geçerlidir denebilir. John Hall, *Powers and Liberties,* (1985), *s. 27.*(Orman yakarak tarla açma kaydırma tarımının ta kendisidir.)

[64] Laibman, *Modes of Production and Theories of the Transition, (1984), s.284*. Yine de Laibman'ın argümanı bütünüyle Avrupa-merkezci sayılmaz.

birçok bilim adamı Avrupa-dışının en kötü hastalıkların birçoğunun doğal kaynağı ve yatağı olduğunu varsayıyorlardı.[65] Bu aksiyomatik inanç hâlâ yaşıyor: Her zaman bir varsayım olarak kalsa da, kanıtlarla desteklenip desteklenmediğine bakılmasızın, Kara Ölüm'den AIDS'e tüm salgınların Avrupa-dışından geldiğine inanılıyor.[66]

Bu temel inanç 18. 19. yüzyıllar boyunca üst-sınıf Avrupalı gezginlerin Avrupa dışında karşılaştıkları ve onlara göre kirli, tiksindirici, hastalıklı olan topluluklar hakkında yazdıklarıyla daha da güçlendi. Bu hem sınıfsal hem de kültürel bir fenomendi. Yabancıların sağlıksız yaşam biçimlerine mahkum oldukları düşünülüyordu. Ancak 19. yüzyıl boyunca zenginliğin ve modernleşmenin Avrupa'nın büyük bir kısmında sağlık koşullarının düzelmesine yol açmasına koşut olarak bu inanç daha da güçlenmiştir. Bunda yaşam koşullarındaki iyileşme, sağlık koşullarındaki düzelme ve tıptaki ilerlemenin büyük payı vardır. Buradan yola çıkarak Avrupa sağlıklı Avrupa-dışı sağlıksız sayılabiliyordu. Bu hata günümüzde de yaygındır. Azgelişmiş ülkelerin fakir olmaları sağlıksızlığı da beraberinde getirir. Yanlış olan sağlık bozukluklarının fakirlikten değil de bu bölgelerden, buralarda yaşayanların kültürlerinden ya da buraların doğa ko-

[65] Buckle, *History of Civilization in England,* cilt 1,2. baskı (1913), s.93: "Farklı zamanlarda Avrupa'da yaşanan büyük felaketler, çoğunlukla, doğal olarak ortaya çıkıp en yıkıcı oldukları yerden, Doğu'dan gelmiştir. Günümüzde Avrupa'da görülen hastalıkların bir ikisi hariç hepsi dışarıdan gelmiştir. En berbat hastalıklar tropikal ülkelerden, Hıristiyanlığın ilk yüzyılında Avrupa'ya taşınmıştır."

[66] İnsanlarda AIDS'e yol açan HIV virüsünün Afrika'dan gelip Avrupa'nın başına musallat olan bir başka salgın hastalık olduğu, bu eski yayılmacı geleneğin en yeni efsanelerindendir. Bu virüsün Afrika'dan çıkıp çıkmadığı bile beli değilken efsane, bütünüyle asılsız olmasına rağmen yerleşik hale gelen, virüsün kuytu bölgelerde yaşayan bazı Afrika kabilelerinin tuhaf cinsel uygulamalarından dolayı, maymunlardan insanlara geçtiği inancı gibi, çirkin imalara dönüştü. (Bu efsane 1989'da Shannon ve Pyle tarafından "The Origin and Diffusion of AIDS" adlı makalede açıkça dile getirilmiştir. Bu makalenin bir eleştirisi için bkz. Watts ve Okello, *"Medical Geography and AIDS"* 1990. Ayrıca bkz. R.C. ve R.J. Chirimuuta, *AIDS, Africa and Racism,* 2nd. Ed.1989.)

şullarından kaynaklandığını düşünmektir.

Bu dönemde Hindistan, Afrika ya da Çin'de durum kötüydüyse de, daha yüzyıl önce Avrupa'nın kendisi de en az o kadar hastalıklardan çekiyordu. (Bunu kısmen 18. yüzyıla kadar ortalama Avrupalının yaşam beklentileriyle ilgili demografik olgulardan biliyoruz.)

Bu aynı dönemde sömürgeler genişliyordu ve sömürgelerde yaşayan Avrupalıların çeşitli egzotik hastalıkların pençesine düştükleri ortaya çıkmıştı. Bunun en uç örneği o zamanlar 'beyaz adamın mezarı' da denilen Batı Afrika idi. Avrupalılar sorunun kaynağında Afrika'ya has sağlıksız koşullar olduğunu düşünseler de bu bölgede oldukça küçük sahil yerleşimlerinin güvensizliği ile (pek çoğu yerleşimlerde ölen) kölelerin hareketliliğinin muazzam etkileri birleşmiş ve alışılmadık ölçüde sağlıksız koşullar doğmasına yol açmıştır. (Sahra-altı Afrika'daki sömürge yerleşimleri 19. yüzyıl sonlarına kadar pek de genişlememiştir.)

İnsanlardaki ve evcil hayvanlardaki hastalıkların büyük çoğunluğu tropikal bölgelere has değildi. Çiçek, karahumma, zatürre, difteri, kızamık, hıyarcıklı veba, şarbon vb. hastalıklar birçok yerde görülebiliyordu ve şiddeti de her şeyden önce fakirlik, kalabalık vb. koşulları yansıtıyordu. Aslında bu olgu New York da dahil tropikal olmayan birçok bölgeyë yayılmış olan, ama yine de 'tropikal hastalıklar' denilen sıtma gibi hastalıklar için dahi bir ölçüde geçerlidir. Sıtmanın bazı türleri durgun suyla, dolayısıyla sulu tarımla, bağlantılıyken içlerinde en önemlilerinin de bulunduğu bazı türler, tropikal orman koşullarıyla, çoğunlukla da ağaçlardaki bromeliad dallarında çoğalan hastalık taşıyıcı sivrisineklerle bağlantılıdır. Sıtmanın bu türlerinin özellikle nemli tropikal bölgelerde uygulanan tarla açma yöntemiyle bağlantılı olduğu doğrudur. Ancak çiftçiler ormanda pek fazla zaman geçirmezler, tabi eğer orman varsa. Üstelik aralarına karışan tüccarlardan, sömürgeci askeri personelden vb. oluşan yabancı toplulukları kırıp geçiren sıtmaya karşı kendilerini koruyan bağışıklıklar geliştirmişlerdir.

Soru şudur: Tüm bunlar gözönüne alındığında "Tropikal bölgelere has sağlıksızlık" diye bir şey söz konusu olabilir mi? Bu sorunun cevabı hayır olsa gerek.

Bu genelleme yaygın olarak kabul görse de bazı tarihçiler Afrika'nın bir benzeri daha bulunmayan bir hastalıklar diyarı olduğu düşüncesine sıkı sıkıya sarılmış durumdalar. Bu onlara göre Afrika'nın tarihte, en azından çağımızda, kıyıda kenarda kalmış olmasının bir nedeni sayılmaktadır. (William McNeill'e göre 'Afrika'nın, normal yerlerle karşılaştırıldığında medeniyet gelişiminde geri kalmasının başta gelen nedeni' hastalıklardır.[67]) Curtin gibi bazı mutlakçı tarihçilerin görüşüne göre, 16. yüzyıl ve sonrasında Batı ve Orta Afrika'nın hastalıklarla dolu olması, bu bölgenin Atlantik ekonomisiyle birlikte 'yükselmek' yerine onun plantasyon ekonomisinin köle kaynağı olmasını açıklamakta ve birbirini tamamlayan olgular içinde anahtar rolü üstlenmektedir. Bu kuramı bu bölümün başında değinilen, geleneksel tarihçilerle Üçüncü Dünyacı revizyonistler arasındaki cepheleşme bağlamında gözönüne almalıyız. Geleneksel bilim adamları (en azından mutlakçı olanları) 16. yüzyılda Afrika'nın oldukça düşük ve hareketli bir nüfusa sahip olduğunu, karmaşık medeniyet ve devlet örgütlenmesinin görülmediğini, köle ticaretinin toplumun başlıca unsurlarından biri olduğunu iddia ederler. Afrika insanlarda ve hayvanlarda görülen hastalıklara, daha önce değindiğimiz başka çevresel etkenlerin de eklenmesiyle bu oldukça düşük medeniyet seviyesinin üstüne çıkamamıştı. Bunun doğal sonucu olarak Afrika plantasyonlar için başlıca köle kaynağı oldu ve köle ticareti Afrika'daki yaşam üstünde kayda değer bir değişiklik yapmadı.

Üçüncü Dünya tarihçileri tüm bunları tartıştılar. Köle ticaretinden önce de Afrika yoğun nüfusa sahipti ve köle ticareti kıta üstünde yıkıcı etki yaptı: Devletleri ve medeniyetleri yıktı, geniş alanları nüfussuz bıraktı ve genel olarak geri kalmışlık felaketine

[67] McNeill, *Plagues and Peoples* (1976), s.43

yol açtı. Köle ticareti Avrupa'nın 17. yüzyılda kıyı bölgelerde kurulmuş Afrika devletleri karşısındaki gücünü yansıtmaktadır. Bunun ardında büyük kar sağlayan Amerikan plantasyonları ve dördüncü bölümde ele alacağımız askeri ve ticari bakımdan güçlü Afrika devletlerinin çoğunlukla sahil şeridinden uzakta kurulmuş olması gerçeği yatmaktadır. Köle ticaretinin neden olduğu yıkım yüzünden felaketin şiddeti arttı: Nüfus azaldı, daha önce ekilen ve otlak olarak kullanılan (artık ormana ve çalılıklara dönüşmüş olan) geniş alanlar terk edildi, savaşlar, ekonomik çöküş vb. baş gösterdi. Bu yıkımın çarpıcı bir örneği çeçe sineği ve tripanozomiyaz ya da Afrika uyku hastalığıdır. Geleneksel bilim adamları geçmişte çeçe sineği istilasının Afrikalıları büyükbaş hayvancılık yapmaktan alıkoyduğunu ve daha birçok bakımdan tarihsel durağanlığa yol açtığını ileri sürerler. Bunun cevabı tripanozomiyazın da şarbon gibi birçok memelide barınan bir hayvan oluşunda saklıdır. Nüfusun azalması çorak toprakların ve vahşi hayvan nüfusunun büyük ölçüde artmasına ve dolayısıyla çeçe sineğinin rahatlıkla çoğalabileceği ortamın oluşmasına yol açtı. Bunun sonucu olarak tripanozomiyaz, toprakların göreli olarak dolu oluşuna bağlı olarak hem insanların hem de büyükbaş hayvanların belli ölçüde bağışıklık kazandığı salgın bir hastalıktan, geçen yüzyıl itibariyle, Afrika'nın bazı bölgelerinde hayvancılığın gelişimini engelleyen yıkıcı bir felakete dönüştü. Çalılık alanlarının genişlemesinin çeçe sineklerinin istilasındaki alanların ve böylece ekonomik ve toplumsal sefaletin yayılmasının bir nedeni olduğunu ortaya koymak için elimizde yeterli kanıt var.[68] Elimizde Afrika'nın ve Afrikalıların (sömürgecilerin değil) sağlık koşullarıyla ilgili olarak pek de fazla kanıt yok; bu nedenle de günümüze kalan sömürgeci varsayımlardan ve önyargılardan kuşkulanmak için pek çok neden var. Öyle ya da böyle felaketin Sahra-altı Afrika'nın gelişimini 'engelleyen' ba-

[68] Bkz. Giblin, *"Trypanosomiasis Control in African History: An Evaded Issue?"* (1990); Turshen, *"Population Growth and the Deterioration of Health: Mainland Tanzania,* 1920-1960" (1987).

ğımsız bir etken olduğu iddia edilemez.

Kurak, Despot Asya

Asya büyük bir yerdir ve çok çeşitli çevresel koşullara sahiptir. Çoğu Asya'nın bir bölgesine özgü ve diğerleri için geçerli olmayan geleneksel çevreselci argümanlar bir liste halinde uzayıp gider. 19. yüzyılda coğrafya alanında çevresel belirlenimin dini bir yorumu hakimdi ve tüm bu çeşitliliğe tek bir açıklama getirmek akla uygun görünüyordu. Tanrı Asya halklarının önüne çeşitli doğal engeller yerleştirmişti. Bir yerde sıcak öbüründe soğuk, bir diğerinde kuraklık vb. Günümüzde 'Avrupa mucizesi' hakkında yazan tarihçiler arasında Asya'nın çevresel zaaflarına değil, her biri Avrupa'ya odaklanmış ve Avrupa tarihinin bir dönemine atıfta bulunan bir dizi bağımsız, karşılaştırmalı yargı bulmak yaygın bir tutum. Belli bir zaman diliminde Avrupa ya da Avrupa'nın bir kısmı çevresel nitelikler olan X, Y ve Z bakımından Asya'nın tümünden üstündür. Alışıldık bir karşılaştırma, seçmeci bir argüman yoluyla, Asya'nın bir bölgesi için çevresel, diğeri için politik bir diğeri içinse dini engeller bulup çıkaracaktır.

Bu nedenlerle Asya'nın Avrupa'ya göre neden –sözde– geri kaldığı konusundaki çevreselci kuramların tümünü gözden geçirmeyeceğim. İklim, arazi şekilleri vb. karşılaştırmalı yargıları bu bölümün 'Ilıman Avrupa' başlığı altında teker teker ele alacağım.

Yine de geçen yüzyılda olduğu gibi günümüzde de kullanılan, Asya'yı azametli ve kapsayıcı bir aşağılama yargısı ile bir bütün olarak ele alan büyük ve tutarlı bir kuram vardır. Bu kuramın 'Asya Tipi Üretim Tarzı', 'hidrolik toplum' ve 'Şark despotizmi' gibi adlarla anılan farklı biçimleri vardır. Kuram genelde çevresel belirlenimciliğin bir örneği olarak düşünülmez; çünkü argümanını teknolojiyle başlatır. Sulama temelli ('hidro-

lik') toplumların onları tarihsel gelişimden alıkoyan belli ayırt edici özellikleri olduğu argümanından yola çıkar. Ama bu argümanın köklerinden biri de çevreseldir. Bu Asya'daki kuraklığın sulamayı zorunlu hale getirdiği iddiasıdır. Bu tür bir kuramın Asya'nın bütünüyle kurak olmayan bölgelerine nasıl uygulanacağı yerinde bir sorudur. (Bu nemli ve soğuk Rusya'da ortaya çıkan Stalinizm'i açıklamak için bile kullanılmıştır.[69]) Bu çelişkiyi anlamak, ardından bu kuramın tüm biçimlerinin ve yorumlarının savunulabilirlikten uzak olduğunu kavramak için öğretinin tarihine kısaca bir göz atmalıyız.

Son beş yüzyılın Avrupalı yazarları Asya'yı insanları doğuştan tutsak, toplumları değişmez bir yer olarak görme eğilimindeydiler. Evrimini ele almak bizi konudan uzaklaştıracaksa da, bu inanç 18. yüzyıl itibariyle belirmekte olan yayılmacı öğretinin önemli bir parçası oldu.[70] Pek sorgulanmayan aksiyomatik bir doğru olarak kabul edildi. Ama yine de 'Şark despotizmi' denilen bu şeyi açıklamak için ilahiyattan, ırka, çevreye kadar çeşitli açılardan denemeler yapıldı. Bu inanç özellikle, 18. yüzyıl sonlarında Avrupa'nın Hindistan ve Güneydoğu Asya'da doğrudan sömürgeciliğe başlamasının kurama yeni işlevler yüklemesine kadar, dönemin bazı Avrupa toplumlarını politik ve askeri bakımdan, bazılarınıysa ticari bakımdan tehdit eden Osmanlı İmparatorluğu'na uygulandı. 'Şark despotizmi' kavramı sömürgeci yayılma için bir haklı çıkarma ve mantıklı gösterme işlevi görmenin yanında, dönemin modası olan sömürgeci hukuk öğretilerinin de temelini oluşturdu. Hükümdar zorbalıkla her şeyi elde tuttuğundan toprak özel mülkiyeti olmadığında karar kılınmıştı. Bu nedenle de *biz* Avrupalılar hükümdarı yerinden ettiğimiz anda her şeyin sahibi oluruz. Eğer despotik bir devletin yönetimini ele geçirirsek zaten tutsak olan bir halka hükmetme

[69] Wittfogel, *Oriental Despotism* (1957).

[70] Bkz. Venturi, *"The History of the Concept of 'Oriental Despotism' in Europe"* (1963); P.Anderson, *"Lineages of the Absolute State* (1974)"; B. Chandra, *"Karl Marx, His Theories of Asian Societies, and Colonial Rule"* (1981).

hakkını da elde etmiş oluruz. (Despotik de olsa, sömürgelerde demokrasi olmasa da Avrupalıların yönetimi 'özgürlüğü' bahşetmek olarak tarif edilirdi.)

Şark despotizminin çağdaş biçimi sık sık İncil'in değindiği 'Şark'la ilişkilendirilirdi. Asya toplumları 'durağan' olarak nitelendirildiklerinde, kendilerine Eski Ahit'te biçilen rolü korumuş olduklarını ileri sürmek yerinde görülüyordu. (Eski Ahit büyük şehirlerden, imparatorluklardan, tarımdan vb. söz ediyordu.) Tac Mahal gibi çağdaş mucizeleri ve çağdaş Asya devletlerini açıklamak gerektiğinde, bunları asıl İncil medeniyeti karşısında nispeten önemsiz ilerlemeler olarak görmek ve Asya medeniyetlerinin oldukça ileri olduğu gerçeğini ikincil önemde açıklamalarla geçiştirip, ilerlemelerinin uzun süre önce durduğunu ve bu yüzden İncil'de anlatıldığı gibi ve durağan kaldıklarını ileri sürmek hiç de zor değildi.[71]

Bana göre kuraklıkla 'Doğu' arasındaki coğrafi bağlantı kısmen buradan, yani Mezopotamya ve Mısır gibi bölgelere ilişkin İncil'e dayalı imgelerden kaynaklanıyor. Kuşkusuz ki bunun bir nedeni 18. yüzyıl ortalarında 'Şark' deyince çağdaş Avrupa'nın aklına Osmanlı toprakları ve İran-İç Asya bölgesinin gelmesi, Hindistan'dan Japonya'ya kadarki bölgenin henüz Avrupa'nın ilgisini çekmemiş olmasıdır. Karl Ritter gibi 19. yüzyıl başı coğrafyacıları özel bir coğrafi-kültürel sistem tipi tanımlıyorlardı. Bu kurak Asya ve kuzeydoğu Afrika'nın büyük ırmak vadilerindeki Asya medeniyetleriyle ilişkiliydi. Despotizmin Asya'ya özgü geleneksel yanlarını özellikle Nil, Dicle-Fırat, Indus ve benzer özellikteki daha küçük vadilere sahip bölgelere bağlıyorlardı. Mantıksal bir sıçrama ile Asya'nın daha sulak bölgelerindeki ırmak vadilerini de kapsayacak biçimde, kurak bölgelerdeki sulama yapılan ırmak-vadi medeniyetleri düşüncesinden Asya'nın

[71] Avrupa mucizesini savunan düşünürler arasında benzer yargılar hâlâ yaygın. Örneğin John Hall, *Powers and Liberties* (1985)'de, "Avrupa, bir 110 engel şampiyonu gibi ilerlerken Çin, 2000 yıldan uzun bir süre aynı aşamada kalmıştır." der. (s.12)

bütününde sulama yapılan ırmak-vadi medeniyetleri düşüncesine geçiyorlardı.

Mısır'dan Çin'e Şark despotizminin ırmak-vadi medeniyetleri ile genel ilişkisi 19. yüzyılda sıradanlaşmıştı.[72] Buna karşın Marx ve Engels Şark despotizmini, kuraklık ve sulama ile ilgili önermelerden çıkaran bir kuram ortaya atarak kavramı bir adım öteye taşıdılar.[73] İlk kez Marx ve Engels, 1850'lerde, tarihsel evrim kuramlarının nasıl olup da dünya ölçeğinde ele alınacağı sorunuyla ciddi biçimde yüzleştiler. Dönemin modası olan geleneksel ve –ısrarla söyledikleri gibi– seçkinci toplum kuramları gözönüne alınırsa her şeyden önce onların belki de dönemlerinin en kuşkucu Avrupalı düşünürleri olduklarını söylemek lazım. Ama seçkinci Alman eğitiminden geçtikleri, Avrupa-dışı dünya hakkında basından, kitaplardan ve sömürgeci bakış açısını tüm önyargılarıyla yansıtan resmi evraklardan öğrendiklerinden başka, neredeyse hiçbir şey bilmediklerinden bu kuşkuculuk kaçınılmaz biçimde sınırlıydı. Dolayısıyla Marx ve Engels de Şark'ın despot bir yanı olduğu ve tarihsel bakımdan bir ölçüde durağan ve ilerlemeye kapalı olduğunu savunan hakim görüşü fazla sorgulamadılar. Ama seçkinci temellere sahip Avrupa toplum kuramlarına yönelik kuşkucu tutumları onları Asya despotizmi ve durağanlığı hakkındaki bildik açıklamalara kapılmaktan korudu. Asyalılar da Avrupalılar kadar akılcıydı ve ekonomik sömürüye karşı mücadele konusunda daha az istekli değildiler. Bu mantık Marx ve Engels'i Asya despotizminin ve ilerleme konusundaki yetersizliğin nedeninin toplumda değil doğal çevrede bulunacağı görüşüne ulaştırdı. Görünüşe göre Asya'da toplumsal evrim özel mülkiyet sahipliğinin yolunu açmamıştı. Toprağın komün malı olarak kaldığı yerler dışında, hükümdar toprağı zorbalıkla

[72] 19. yüzyıldan bile önce. Montesquieu, Bernier, Adam Smith ve Hegel (bkz. Hegel'in, *Tarih Felsefesi*'nde *"Giriş"* ve *"Doğu Dünyası"* bölümleri.)

[73] Bu düşüncenin öncülüğünü yapmış başka isimler de vardı. Muhtemelen Marx da bu düşünceyi üniversitedeki coğrafya hocası Karl Ritter'den almıştır.

elde tutuyordu. Engels buradan yola çıkarak şu tespiti yapar:

> Doğu'yu açıklamada toprak mülkiyetinin yokluğu anahtar bir kavramdır; Doğu'nun politik ve dinsel tarihi buradan yola çıkarak anlaşılabilir. Peki nasıl oluyor da Şarklılar feodal biçimiyle bile olsa toprak mülkiyetine ulaşamadılar? Bence başlıca nedeni toprak yapısı ile –özellikle Sahra'dan Arabistan, İran, Hindistan ve Tataristan boyunca ilerleyip Asya platosunun zirvesine kadar uzanan büyük çölle– bağlantılı olarak iklimdir. Yapay sulama tarım yapmanın ilk koşuludur... Şark'ta bir yönetimin üçten fazla bölümü olmaz: finans (içerideki yağma), savaş (içerideki ve dışarıdaki yağma) ve bayındırlık işleri.[74]

Marx ve Engels bu kuramı sonraki yazılarında epeyce ileri götürdüler ve değiştirdiler; Hatta Engels tümüyle reddetti.[75] Bizim dikkat edeceğimiz nokta Marx ve Engels'in Asya'nın kurak olduğu konusundaki görüşlerinin yanlış olduğunun ortaya çıkmasına rağmen çevreselci ögelerin günümüzde de etkili olması. Yine de bu kuram kapitalizmin Avrupa'da doğuşu ve (sözde) Asya'da ortaya çıkmaması konusundaki güncel Marksist tartışmalar üstünde etkili olmuştur.[76] Daha da önemlisi Avrupa mucizesi konusundaki belli başlı yapıtlara da ilgi çekici bir değişim havası getirmiştir.

Yüzyılımızın başında Max Weber ve ortalarında Karl Wittfogel bu arkaik öğretinin Avrupa mucizesi için çağdaş bir çevreselci argümana dönüşmesinde önemli bir rol oynamışlardır. Weber doğal çevre ile ilgili değildi aslında. 19. yüzyıl dönümü Avrupası'nda, Marksçı düşünceler de dahil, bilim dünyasın-

[74] Marx and Engels, *Selected Correspondence*, (1975).

[75] Marx ve Engels başka etkenleri de göz önüne aldılarsa da çözümlemelerinin spekülasyonun ötesine geçemediğini söylemekte bir sakınca yoktur. Bence Engels yaşamının son yıllarında "Şark despotizmi" düşüncesinden vazgeçti. Bu konunun tartışılması ile ilgili olarak bkz. P. Anderson, *Lineages of the Absolute State*, (1974); Blaut, *"Colonialism and the Rise of Capitalism"*, (1989) ve B. Chandra, *"Karl Marx, His Theories of Asian Societies, and Colonial Rule"*, (1981).

[76] Bkz. Laibman, *"Modes of Production and Theories of Transition"*, (1984) ve Bailey and Llobera, *The Asiatic Mode of Production*, (1981).

da dolaşan çeşitli görüşleri ele alarak Antik Çağ ve Orta Çağ Avrupası'nda özel mülkiyetin gelişmesinin toplumun kapitalizme evrilmesinde başta gelen etkenlerden biri olduğunu savundu. Tam anlamıyla özel mülkiyete dönüşmesi kolay olan feodal (senyörlere ait) mülkiyetin ortaya çıkması ile, Asya ırmak-vadi medeniyetlerine (ve Eski Mısır'a) özgü saydığı karşıt bir biçimin ortaya çıkması arasında varsaydığı köklü farklılığa vurgu yaptı. Bu çevresel koşullarda sulama gereksinimi ile sıkı sıkıya bağlı hale gelen toplum formunu çevreyle de bağlantılı görüyordu. İkinci gruptaki despotik toplumlarda topraklar bütünüyle memurların eline geçmiyor, memuriyetleri süresince, kira geliri ve asker toplama gibi hizmetler karşılığı ödünç veriliyordu. Kanalların ve sulama sistemlerinin işletilebilmesi için despotun yönetimi altında kollektif işgücünün ayrılması gerekmekteydi. Avrupa'daki ormanlık alanlarda köylüler üstünde böyle bir despot yönetimi gerekli değildi.[77] Bu nedenle Yunanistan'da ve Avrupa'nın başka yerlerindeki küçük çiftçiler, bireysel çalışanlar, kırsal toplumun simgesi oldular. Büyük yerleşimlerse despot gücün yatağı olmak yerine kelimenin tam anlamıyla şehirlere dönüştüler. Bu nedenle Batı'da modern şehre ve kapitalist topluma doğru sıradışı bir yönelme oldu.

> Yakın Doğu'nun gelişimini Yunan gelişiminden bu kadar farklı kılan şey sulama sistemlerine duyulan gereksinimdi. Bunun sonucunda şehirler kanalların inşası ve suların ve ırmakların ıslahı ile yakından bağlantılıydı; ve tüm bunlar birliği sağlanmış bir bürokrasi gerektiriyordu. Beraberinde bireye boyun eğdirilmesi sonucunu getiren bu gelişim geri döndürülemez bir karaktere sahipti.... Öte yandan Eski Yunan'da....monarşinin tahtı sallantıdaydı .... bu gelişme kendi silahları ile gelen çiftçilerden bir ordunun kurulması ile sonuçlandı. Politik güç zorunlu olarak bu sınıfın eline geçti. Böylece Yunan toplumunu biçimlendiren bütünüyle seküler bir medeniyet ortaya çıkmaya başladı ve bu da Eski Yunan'daki ka-

[77] Weber, *The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations*, (1976), s. 84-131,157, *The Religion of China*, (1951), s. 16, 21, 25 ve *"The Origin of Seigneurial Proprietorship"* 1. kısım, 3. bölüm, özellikle *General Economic History*, (1951) s. 56-57. Ayrıca bkz. McNeill, *Plagues and Peoples*, (1976), s. 93,207, 259.

pitalist gelişimin Yakın Doğu'dakinden farklı olmasına yol açtı.[78]

Weber'in Şark toplumları ile Batı toplumları arasındaki farklılığı formüle etmesi günümüzde ileri sürülen haliyle mucize kuramının temel argümanlarından bir oldu. Ama Weber bunu yaparken önemli bir parçayı eksik bıraktı. Bu, sulama yapan toplumların despotizm, durağanlık ve özel mülkiyetin yokluğu, şehirlerin tam anlamıyla gelişmemesi gibi kendilerine atfedilen özellikleri nasıl elde ettikleri sorusuydu. Kuramın teknik ve çevresel bakımdan yetkinleşmesine örnek olarak Karl Wittfogel'in 1955 tarihli *Şark Despotluğu* adlı kitabı verilebilir.

Argümanına daha önce ele aldığımız Marksçı önerme ile başlayan eski Marksist Wittfogel sulamaya dayanan toplumlara 'hidrolik toplumlar' dendiğini, bunların despotik ve geçmişte Şark Despotizmi ile ilişkilendirilen toplumsal ve siyasal özelliklere sahip olmalarının kaçınılmaz olduğunu göstermeye çalıştı. Bu olgu, bir ölçüde de olsa yayılma yoluyla hidrolik toplumların özelliklerini alan toplumlar için de geçerlidir. (Wittfogel'e göre Sovyet Rusya'nın despotik olmasının da nedeni budur.) Wittfogel'in akıl yürütmesi çevreselciydi; bir bakıma Marx ve Weber'e göre fiziksel coğrafyayı daha fazla dikkate alıyordu; ama yine de oldukça naifti. Wittfogel bir araziyi sulamanın zorunlu ve belirleyici olarak verimliliği arttırdığına, bu nedenle de bazı toplumların sulu tarıma geçmeyi seçtiklerini ve Asya'nın büyük ırmak vadilerini elde tuttuklarına inanıyordu. Ancak Wittfogel'e göre sulama kanal yapımı ve bakımı için belli başlı kamu hizmetlerinin verilmesini, bundan dolayı da suyun dağı-

[78] Weber, *The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations*, (1976), s. 157-158. Ayrıca bkz. s. 84: "[Mısır'da] ekonominin temelinde sulama vardı, çünkü bu, toprak kaynaklarından faydalanmada en önemli etkendi. Her yeni yerleşim birimi bir kanal açılmasını gerektiriyordu ... Kanal inşası, kolektif-toplumsal bir örgütlenme gerektirdiğinden, kaçınılmaz olarak büyük ölçekli bir iştir; bakir orman alanlarını açmak gibi görece bireysel şeyden çok farklıdır. O hâlde burada temel ekonomik neden Mezopotamya'da [ve] Mısır'da monarşinin sahip olduğu ezici üstünlüktür."

tımını kontrol etme işlevini de gören otoriter bir siyasi yapıyı gerektirir.

Bu nedenle hidrolik toplumlar zorunlu olarak despotiktir. Birçok bilim adamının işaret ettiği gibi bu argümanın bir dizi yanılgısı vardır. Bunların üçü çevresel önermelere ilişkin olanlardır; sulamanın verimliliğin büyük öçüde artması sonucunu doğurduğu, bunun da karmaşık toplumsal katmanlaşmaya ve devletin gelişimine yol açtığı iddiasındadırlar. İlki sulamanın ekinlerin gelişimindeki ekolojik engelin yalnızca su kıtlığı olması halinde verimliliği çarpıcı biçimde arttırdığını savunur. Ama başka yerlerde olduğu gibi Asya'da da durum her zaman böyle değildir. Yani büyük sulama sistemlerinin kurulması çevreye verilmiş doğal bir cevap değildir. Bir ırmak-vadi sistemindeki küçük ölçekli sulama sistemi siyasi ve toplumsal eşitsizliğin nedeni değil sonucu olarak büyük bir sisteme dönüştürülür. Artı değer elde etmek için yapılan baskı süreci sulama ağının genişletilmesine ve doğal olarak daha büyük eşitsizliğe yol açar. Başka bir deyişle büyük sulama sistemleri çevrenin zorlamasıyla değil mevcut despotizm ya da toplumsal karmaşayla öncelenir ve açıklanır. (Wittfogel kesin olarak karşıt görüştedir: Kurak bir bölgedeki sulama gereksinimi, toplumu sulama sistemlerini yönetecek buyurucu yapılar geliştirmeye zorlar. Sınıfsal baskı, devlet ve despotik Şark medeniyeti buradan çıkar.) Kesinlikle mantıklı olan bir ekolojik genelleme topraktaki verimlilikle nüfus fazlalığı ve yoğunluğu arasındaki karşılıklı ilişkiyi vurgular. Bu ilişki toplumsal hiyerarşilerin, dinsel tören merkezlerinin ve devletlerin belirmesinin de temelinde yatar. Ama sulama toprağı mucizevi bir biçimde verimli hale getirmez. Bazı topraklar sulama olmadan da fazlasıyla verimlidir. Klasik Mezopotomya ve Nil örneklerinde hakim sınıflar verimliliği arttırmak için çabaladılar da bu büyük sulama sistemlerinin gelişmesine mi yol açtılar, yoksa tersi mi oldu bilmiyoruz. İkinci yanılgı bütünüyle kuru ırmak vadilerinin sulanmasının bu vadileri çok verimli hale getirdiği görüşüdür. Sulama kıraç topraklarda tarım yapılmasına

olanak sağladı ama su her zaman zor bulunuyordu; üstelik ürünlerin verimi konusunda pek az bilgimiz var. Bildiğimiz şey gerçekten yüksek verimliliğin ve büyük toplumsal yapıların (nüfus büyüklüğü ve yoğunluğu bakımından) özellikle çeltik bölgeleri gibi, tarımda gelişkin sulama sistemlerinin pek de gerekmediği nemli bölgelerde ortaya çıktığı. (Aşağı İrrawadi ovasında ve kısmen Luzon'un kuzey kısmında olduğu gibi, bazen yalnızca yağmur suyu bile çeltik tarlalarının dolmasını sağlayabilmektedir.) Üçüncü yanılgı: Eski medeniyetlerden bazılarının sulama değil çoğunlukla büyük ölçekli sulama şebekesi gerektirmeyen ekolojik bir cevap olan drenaj üstünde yükseldiklerine inanmak için elimizde yeterli neden vardır. Görünüşe bakılırsa drenaj sistemleri erken dönem Mezoamerikan medeniyetlerinde sulamayı öncelemiştir. Büyük olasılıkla Nil, Dicle-Fırat, İndus, Wei, Nijer, Sarı Irmak vb. boylarındaki erken dönem Doğu Yarıküre sulama sistemleri de aslında daha toplumlar başlıca mühendislik başarıları gösterip 'hidrolik' olmalarından çok önce ırmak boylarındaki bataklık alanlarının tarıma açılmasını ve belki de incelikli politikalar geliştirmelerini sağlayan drenaj sistemleriydi.[79]

Wittfogel'in çevreselci argümanı, Marx ve Engels'in kuraklık, sulama, despotizm ve durağanlık hakkındaki eski fikirlerini gündeme getirerek Weber'in Şark Despotizminin özelliklerine ilişkin argümanına eklemlenmiştir; Wittfogel'in kuramını önemli ölçüde değişikliğe uğratmış olsalar da, bu argüman pek çok Avrupa mucizesi tarihçisi için günümüzde de önemlidir. Buradaki anahtar kavram, açıkça ya da örtük biçimde, kurak Asya ırmak vadilerinin (ve Nil'in) doğal bir ürünü olarak görülen hid-

[79] Örneğin bkz. Denevan, *The Aboriginal Cultural Geography of the Llanos de Mojos of Bolivia*, (1966). Eski Çağ'da tropikal bölgelerdeki drene tarım ve kabartılmış yüzey tarımı için *Hydraulic Agriculture in the American Tropics*", (1982). Eski Çağ'da Yeni Gine'nin yüksek kesimlerindeki drenaj sistemleri için bkz. Golson, *"No Room at the Top: Agricultural Intensification in the New Guinea Highlands"*, (1977). Meksika'daki drenaj sistemleri ve ilk tarım faaliyetleri için bkz. Doolittle, *Canal Irrigation in Prehistoric Mexico*, (1990). Mayaların ovalarda kurdukları drenaj sistemleri için bkz. Harrison and Turner, *Pre-Hispanic Maya Agriculture*, (1978).

rolik toplumdur. Eric L. Jones, Michael Mann ve John Hall gibi tarihçilerin buradan yola çıkarak 'mucize' argümanlarına ulaşması bir göz atmaya değer.

Eric L. Jones *Avrupa Mucizesi*'nde Avrupa'nın 'yağış-tarımı' toplumları ile Asya'nın sulama yapan toplumları arasındaki temel farkın ne olduğu üstünde kafa yorar. Aslında Wittfogel'in haklı olduğunu söyler. Sulama yapan toplumlar 'yönlendirilebilen, büyük bir köylüler yığınına sahip bir toplum olmanın siyasi sonuçları'ndan muzdariptiler.

> Avrupa tarım-toplumu benzer bir otoriterlikten –bir çeşit siyasi erginleşmemişlik durumundan– ormanlık alanların ve yağış-tarımının sunduğu verimli çevrenin zengin olanakları sayesinde kurtulabildi.[80]

Jones buna sürekli ılık kalan sulara yakın yaşayan çiftçilerin hastalıklara yakalandıkları biçimindeki kendi kuramını ekler. Yukarıda gördüğümüz gibi bu ekolojik koşullarla fakirliğin sonuçlarını birbirine karıştıran bir yanılgıdır.

Avrupa'nın 'yağış tarımı'nı muhteşem toplumsal sonuçlarla bağlantılı sayan –tam anlamıyla– peri masalıyla fazla uğraşmaya gerek yok. Kısaca belirtmek gerekir ki Jones'un –kendisinden önce Wittfogel'in yaptığı gibi– sulama toplumlarına atfettiği sözde olumsuz etkiler aslında Eskiçağ sınıflı toplumunun ve medeniyetinin olağan nitelikleridir. Yani bu medeniyetler doğarken, sürecin bir parçası olarak köylülerin özgürlüklerinin kısıtlanması ve büyük kitlelerin çeşitli amaçlarla istihdam edilmesi vb. ile karşılaşırız. 'Özgür köylüler' serflik ve feodalite öncesine ait romantik bir imgedir. Frenk-Roma sömürgeleştirmesinden sonra Avrupalı köylüler de Asya ırmak vadilerindeki ya da başka yerlerdeki köylüler kadar özgürlükten yoksundular. Ve elbette yağış tarımı ormanlık sınırlarla birlikte Asya'nın çoğu yerinde uygulanıyordu.

[80] Jones, *The European Miracle*, (1981), s. 8-9

John A. Hall *Powers and Liberties: The Causes and Consequences of the Rise of the West* adlı kitabında Wittfogel'in Şark toplumlarının kendilerine özgü despotik doğaları –kendi deyişiyle– 'fantazisiyle' arasına mesafe koymaya çalışır. Ardından Wittfogel'in kuramının işine gelen bir kısmını Avrupa 'mucizesi'nin nedenlerini formüle etmekte kullanmak üzere benimseyiverir. Çoğu mucize savunucusu gibi Hall de, geleneksel argümanların olabildiğince çoğunu kullanır, ardından da bunların bazılarını en önemlileri olarak takdim eder. Siyasi ve Malthusçu demografik güçlerin en önemliler olduğunu düşünse de Weber'in Avrupa 'akılcılığı' kavramını daha derin bir güç olarak görür. Şark devletlerinin despotik oldukları genellemesini kabul etmez. Keyfi idareler, zalim ve ekonomik gelişmeyi teşvik etme isteğinden ya da edebilme yeteneğinden yoksun da olsalar, Şark toplumunu durağanlığa mahkum etseler de despotik değillerdir. Bununla Şark devletlerinin göründüklerinin aksine hiç de güçlü olmadıklarını kast ediyordu. Orta Çağ Avrupa devletlerinin bir tür iç güce sahip olduklarını, daha Orta Çağ'dan itibaren bünyelerinde ilerlemeci değişime yönelik canlı bir ereksellik barındırdıklarını söyleyişine kısaca bir bakalım. Hall'e göre Şark despotizmi vardı ama despotlar zayıftı.[81] Hall sulamayı bağımsız bir etken olarak görüyordu.

> (Avrupa'da) sulamaya gerek yoktu. Görünüşe göre bu bireysel girişim temelli ve merkezden yoksun bir tarım medeniyetini teşvik etmiş ya da bunun önünü açmıştır. [82]

Bu yüzden Asya'da sulama 'gereksinimi' çevreseldir; Hall Wittfogel'e ait –bireysel girişimin karşıtı olarak– sulama despotizm denkleminden o uzun listesindeki başka etkenlere geçer.

Michael Mann 'Avrupa mucizesinin' bir başka çağdaş kuramcısıdır ve onun da mucizeye katkıda bulunduğunu düşün-

[81] Hall, *Powers and Liberties*, (1985), s. 12-13, 27-28, 36, 42-43, 53, 59,99,102,137.
[82] Hall, *Powers and Liberties*, (1985), s.11. Ayrıca bkz. s.41, 123, 132.

düğü etkenlerden oluşan uzun bir listesi vardır.[83] Geçmişte Avrupa'nın siyasi ve özellikle askeri güç kazanmasının önemini vurgular. Mann Wittfogel'le arasına mesafe koymaya özen gösterir ama sonunda onun modelini –belki de Marx-Weber-Wittfogel modeli diyebileceğimiz– kendi modeline büyük ölçüde örnek alır. Marx, Weber, Wittfogel, Jones ve Hall gibi Eski Çağ'da özgürlüğün ve ilerlemenin bulunmamasını, Mısır'dan Çin'e, Eski Doğu toplumlarının bir özelliği sayar. Öte yandan despotizmlerin büyük ölçekli siyasi-askeri güçlere dönüşemediğini de belirtir. Eski Doğu sulamalı tarıma dayanmakla birlikte ırmak vadilerine komşu bölgelerdeki kaynakları kullanmak için başka yollar da geliştiriyorlardı. Bu nedenlerden dolayı Mann Wittfogel'in kuramının kapsamını geniş tuttuğunu iddia eder.[84] Eski sulama toplumları despotik olmalarına rağmen güçlü değillerdi. Mann'a göre önemli olan buydu. Mann ardından Wittfogel'in modelini tekrar ele alıp neredeyse bütünüyle kendi modeline katar. Ona göre esas önemli ayrım 'sulama yapan' toplumlarla 'yağış tarımı' yapan toplumlar arasındaydı. Asya toplumları neredeyse bütünüyle ilk gruba dahilken Avrupa toplumları ikinci kategoriye giriyorlardı. Mann'a göre Eski Yunan'dan beri Avrupa toplumları demir sabanlar kullanıyorlardı ve sulamayla değil yağışla tarım yapıyorlardı. Bu Avrupa'nın Asya ve Kuzey Afrika'yı geçmesinin başlıca nedenlerinden biriydi. İlk büyük mucize buydu ve Avrupa'yı tüm alanlarda öne geçirdi. Avrupa o gün bugündür ileridedir.

Mann'ın argümanı kısaca böyle. Yakın Doğu'daki sulama temelli eski medeniyetlerle başlayalım. Bir yandan sulamanın, bu medeniyetlerin öncü konuma gelmelerini sağlayan bir yenilik olduğunu itiraf eden Mann, öte yandan da nüfusu 'hapsettiğini', kısıtladığını ileri sürer. Buradaki mecaz bu halkların özgür olmadıklarını ve bir yerde daha ileri toplumsal gelişmelerden de

[83] Mann, *The Sources of Social Power*, (1986). Ayrıca Mann'ın *"European Development: Approaching a Historical Explanation"*, (1988) denemesine bkz.
[84] Mann, *The Sources of Social Power*, (1986), s. 94.

mahrum kaldıkları görüşüne varır. (Bu bir argüman değil, mecazdır.) Mann'a göre 1800'lerin başlarında 'Orta Doğu'ya hakim olan imparatorluklar iki büyük tehlikeyle karşı karşıyaydılar. 'Kuzeyden' den gelen Hint-Avrupalı işgalciler iki büyük devrime yol açtılar: (Bu gözden düşmüş 'Ari göçleri' kuramının bir yorumu gibi duruyor.) Savaş arabaları ve demir eşyaların – özellikle demir sabanın– kullanımı. Artık 'güç dengesi kuzeye kaymıştı.'[85] Savaş arabalarını ve muhtemelen Anadolu'dan gelmiş olan demirciliği bu kuzey halklarının bulmadığını Mann da kabul eder. Ama bir an duraksamadan (ve mantıksızca) kuzeylilerin, Hint-Avrupa halklarının siyasi-askeri alanda ve üretici güç anlamında hakimiyet kazandıkları tezine geçiverir. Mann bundan sonra Orta Doğu'nun 'sulama-yapan' medeniyetleri ile Yunanistan'ın ve genel olarak Avrupa'nın demir sabanla-yağmur suyuyla tarım yapan halklarını karşılaştırır. Buna göre Avrupalılar demir sabanla-yağmur suyuyla tarım yapan halklar Yunanistan başta olmak üzere, demokrasi, sınıflar, (kısmen de olsa) özel mülkiyet, bilim ve akla duyulan saygıyı barındıran modern medeniyeti kurdular.[86] Nedenine gelince... Modelin merkezinde bağımsızlığına sahip tikel bir köylü ailesi resmi bulunuyor. Suyunu despotların elindeki bir sulama sisteminden değil göklerden alıyor. Mann demirin bol olmasının demir sabanlar ve baltalar edinmek isteyen köylü çiftçilerin şehirlere ve uzun mesafeli ticaret ağlarına bağımlılığını ortadan kaldırdığını söyler. Bu bağımsız köylü –Weber'in de belirttiği gibi– gerçek bir küçük çiftlik sahibidir ve demokratik, medeni, üretken, ileri görüşlü Avrupalının habercisidir.

[85] Mann, *The Sources of Social Power*, (1986), s. 179

[86] Mann'ın Eski Çağ Avrupası'nın arayı açmasını savaş arabalarına ve demir sabanla, yağmur suyuna dayalı tarım yapılmasına bağlamakla birlikte, her iki yeniliğin de Orta Doğu kaynaklı olduğunu kabul etmesi, Mann'ın temel akıl yürütmesinin Avrupa rasyonalitesi kavramı üstüne kurulu olduğu düşüncesine ulaşmama neden oluyor. "Bu buluşlar kime ait olursa olsun, bunları kullanmayı Avrupalılar akıl etmiştir." biçiminde özetlenebilecek bu Weberci kavramın Mann için çok önemli olduğu okuduğunuz bölümde ortaya konacaktır.

Tüm bunların hiçbir anlamı yok. İlk olarak Orta Doğu'da sulama temelli ırmak-vadi topluluklarının vazgeçilmezi olan sabana dayalı tarım olmadığını düşünmek coğrafi bakımdan saçmadır. Saban zaten sulu tarımda kullanılır. Yağış temelli tarım Mısır'da ve Mezopotomya'da değil Doğu Akdeniz'de, Anadolu'da İran'da ve elbette Uzak Asya'da yaygındı. (Afrika'yı söylemeye bile gerek yok.) Demirciliği Avrupalılar geliştirmedi ve Avrupalı olmayanlar da Avrupalılar kadar kullandılar. Aynı şekilde demir saban da erken dönem Avrupa medeniyetinde olduğu gibi Çin medeniyetinde de önemli yere sahipti.[87] (Sabanın kullanımını Hint-Avrupa dili konuşan Arilerin yerleştikleri ya da ele geçirdikleri yere götürdükleri düşüncesi bir masaldan fazlası değildir.) Yüksek nem oranına sahip tropikal bölgelerdeki kırmızı kil yatakları gibi istisnai haller dışında kullanılabilir demir madeni yatakları Mann'ın düşündüğü kadar fazla değildir.

Ancak Mann'ın tezinin en saçma (silliest) yanı çevresel belirlenimciliktir. Elimizde medeniyetin ilerlemesine set çektiği varsayılan sulamalı tarımdan başka hiçbir şeye uymayan bir kurak bölge resmi var. Öte yanda da demiri kullanan köylü çiftçilerin benzersiz bir bollukta üretimde bulunmakla kalmayıp çevre koşullarından yararlanarak modernliğe yürüyen demokratik, gözüpek, ışıltılı bir toplum biçimi çıkarttıkları iyi toprağa sahip, ormanlık bir bölge resmine sahibiz. Bu imgeler hakkında da bir iki söz edeceğim.

Mucize kuramını savunanların çoğuna göre sulama pek de verimli değildir. Jones, Mann, ve diğerlerine göre yağmurla sulanan topraklarda işçi başına üretilen ürün daha fazladır. Bu doğru değildir. Süreç ister köylü halkın kararlı tutumundan isterse siyasi ya da dini bir üstyapının artı değer gereksinimlerinden kaynaklansın, her iki durumda da sulama gıda üretimini arttırmayı amaçlar. Sulanan bir bölgede ciddi toprak sıkıntısı ya-

[87] Needham ve ark., *Science and Civilization in China*, (1984)'de Bray, *Agriculture*, cilt 6, kısım 2.

şanma noktasına gelinmişse yani olası bir gelişme hattında, toplumsal ve coğrafi evrimin son safhasına ulaşılmışsa kişi başına verimlilik düşer. Bu açıktır ve şu anlama gelir: Çiftlik çalışanları yıl boyunca üretmeye daha çok zaman ayırırlar; bu nedenle de köyün kültürel hayatı ve anıtsal yapılar üzerinde çalışmak gibi çiftçilik dışı etkinliklere daha az zaman ayırırlar. Bu işin sonu çiftçilik sisteminin çökmesine, toprağın tuzlanmasına ve hatta bunun sonucu olarak aç kalmaya kadar varabilir Toprak kendi halindeyken besleyici unsurlar yetersizdir. Sulama suda çözülmüş halde bulunan besleyici maddeleri getirir. Zaten alüvyonlu toprakların besleyiciliği daha yüksektir. Toprağın nem açığı fazladır. Bu da öngörülemeyen yağmurlara bağımlılığı beraberinde getirir. Dolayısıyla sulanmayan topraklarda, başka her şey aynı olsa bile –ki çoğu zaman bu mümkün değildir– doğal verimlilik daha düşük olur. Erken Demir Çağı çiftçilerinin ormanlık alanları temizleyerek çiftlikler ürettikleri bu taze topraklarda yüksek verimliliğe ulaştıkları doğrudur; ama bu durum geçici olmuştur ve Yunanistan'ın yarı-kurak vadilerinde pek bir etkisi görülmemiştir. Avrupa'nın ilk çiftçileri alüvyal topraklarda ve ovalardaki teraslanmış alanlarda yerleşmeyi tercih ediyorlardı. Ve kuvvetle muhtemel ki iş verimliliğini arttırdığı için sulama ve drenajı kullanıyorlardı.

Efsanenin bir başka iddiası da Avrupa tarımının Asya'dakinin aksine bağımsız bir yaşama biçimine vesile olduğu düşüncesidir. Mann'ın betimlediğinin aksine ilk Avrupalı çiftçiler ormanlar içinde, birbirlerinden yalıtık yaşıyor filan değillerdi. Bu tarz bir yaşam sürmeleri de tıpkı Asya'da olduğu gibi Avrupa'da da sınır durumdu. Çiftçiler koşullara bağlı olarak çoğunlukla topluluklar halinde, kimi büyük kimi küçük, kimi yoğun nüfusa kimi dağınık yerleşime sahip olan köylerde yaşıyorlardı. Asya'nın yüksek kesimlerindeki çitfçi topluluklarının da Avrupa'dakilere benzediğine kuşku yok. Bölümün devamında, benzersiz Avrupa ailesi efsanesini ele alırken bu konuya döneceğiz. Şimdilik ilk Avrupalı çiftçi topluluklarının başka yerlerdekinden

daha bireyci, bağımsız düşünüşe sahip, daha ilerlemeci oldukları düşüncesini efsane sınıfına koyup geçeceğim.

19. yüzyıl düşünürleri ve Weber'in, günümüzde Jones, Hall ve Mann gibileri tarafından papağan gibi tekrarlanan en büyük hatası belli bir çevrenin tek bir toplum türü üreteceği ve bunun da tarih boyunca sürüp gideceğine inanmaları ya da bunu varsaymalarıdır. Asya ve Kuzey Afrika'da sulamayı kullanan eski medeniyetlerle, çok sonraları Avrupa'da –ve elbette Asya'da– sulu tarım yapmayan toplumları karşılaştırmak; ardından karşılaştırılan bu iki medeniyetin tarih boyunca yerlerini muhafaza edeceklerini zannetmek büyük hata olur. Kültür değişir. Çiftçiler bir yerden ötekine geçerler. Çoğu yerde çiftçiler ellerinde uygun arazi varsa, farklı toprak çeşitlerinde hem sulu hem susuz tarım yaparlar.[88] Şu halde kurak Asya tarım medeniyetinin durağan, despotik bir toplum biçimi ortaya çıkardığı, bunun da modernliğe evrilmediği iddiası tam bir masaldır.

Ilıman Avrupa

Yağışın sulamayla ilişkilendirilemeyecek yararları olduğunu ve yalnızca Avrupalıların kendi dünyalarında 'yağış tarımı' yaptıklarını zanneden tarihçilerin mucizevi bir –'yağış tarımı' yapan Avrupalı toplum– modeli oluşturduklarını gördük. Mann, Jones ve Hall gibi tarihçiler bu argümanı daha da geliştirirler. Buna göre Avrupa'nın yağış temelli tarımı, yine Avrupa'nın –güya– bereketli toprakları ile birleşince eşi menendi görülmedik bir tarımsal üretimin çevresel temelini oluşturdu. Söz konusu tarihçiler benzersiz biçimde akılcı, yaratıcı olduğunu varsaydıkları Avrupa düşüncesine değer verseler de aslan payı Avrupa'nın doğal çevresinindir.

Örneğin Michael Mann. 1. bölümde Şark Ekspresi olarak ta-

[88] Blaut, *"Two Views of Diffusion"*, (1977).

nımladığımız modele uygun biçimde, devamlı olarak kuzeybatıya ilerleyen bir Avrupa resmi çizer ve bunun Demir Çağı'nda Avrupa'da çiftçilik, demir ve yağışla sulanan toprak üçlüsünün biraraya gelmesiyle ortaya çıktığını düşündüğü; kuzeybatıya yönelen bireyci, yaratıcı, mağrur köylü toplumunun Orta Çağ'a uzanan sürekliliği olarak görür. Avrupa toplumunun evrimine ('mucize'si) ilişkin modeli bundan çok daha karmaşıktır; ama modelinin önemli bir unsuru başını daima kuzeybatıda bulunanların çektiği, kaçınılmaz, devamlı, tarihsel bakımdan doğurgan bir coğrafi hareket, kuzeybatıya doğru bir 'savrulma'dır. Felsefi belirlenimcilikten kaçınarak sürecin bütününe Hegelci bir ereksellik de katar.[89] Bu kuzeye yönelimin başlıca iki nedeninden birisi kuzeybatı Avrupa'nın bariz üstünlük sağlayan doğasıdır. Bu üstünlüğün başlıca nedeni de 'daha derin, daha nemli, daha bereketli topraklar'dır.[90]

Benzer biçimde John Hall de 'kuzey Avrupa'nın killi toprakları'nı[91], kuzeybatı Avrupa'nın 'yağmurlarla beslenen derin ve verimli killi toprakları'nı över. ('Sulamaya hiç gerek yoktu.'[92]) Eric L. Jones *Avrupa Mucizesi* adlı kitabında neredeyse aynı şeyleri, biraz daha incelikli bir dille söyler; Avrupa'nın 'ormanlık arazi ve yağmura dayalı çiftçilik temelindeki verimli doğasının sunduğu olanak çeşitliliği'nden[93] Avrupa'nın 'rüzgarlı hatta yağışlı ve katlanılır yazları'ndan[94] söz eder. Mann ve Hall'ün aksine Jones Asya topraklarının daha verimli olduklarından daha büyük bir çiftçi nüfusu barındırmaya müsait olduğunu teslim eder. Ama Avrupa'nın verimli topraklarının daha az ve birbirinden kopuk olduğuna dikkat çekip Şark despotizmi efsanelerinden birini dile getirir:

[89] Mann, *The Sources of Social Power*, (1986), s. 247, 406, 408, 412, 504-510, 520, 530, 539-540.
[90] Mann, *The Sources of Social Power*, (1986), s. 509.
[91] Hall, *Powers and Liberties*, (1985), s. 99.
[92] Hall, *Powers and Liberties*, (1985), s. 110.
[93] Jones, *The European Miracle*, (1981), s. 10.
[94] Jones, *The European Miracle*, (1981), s. 47.

> Hidrolik tarımın uygulanamazlığı Avrupa'nın gücünün bir kısmını başka işlere ayırmasına yol açtı. Avrupa'da yağışla tarım yapan çiftçiler Çin ya da Hindistan'dakilerden daha azdı ama çiftlik işlerine ayırdıkları zaman da ötekilerin suyu kontrol etmek için harcadıkları zamandan azdı.[95]

Elbette burada kastedilen Avrupalı çiftçilerin gereksinimlerini ve artı değer paylarını karşılamak için fazla zaman harcamak zorunda olmadıklarıdır. Buna karşın Asyalılar aynı miktardaki ürün için daha fazla çalışmak zorundadır. Eğer tarihsel yöntemi bir kenara bırakıp, günümüz koşullarında had safhada toprak sıkıntısı yaşayan Asya köylüleriyle, geçmişte sınır durumlarda yaşayan ya da günümüzde kapitalistleşmiş Avrupalı çiftçileri karşılaştırmıyorsak bu bütünüyle saçmadır. Başka bir deyişle mevcut tarım teknikleri –sulama işçi başı verimliliği genelde arttırır– ve tarih sayfalarında karşımıza çıkan fakir, ezilmiş ve sırtına fazlasıyla yük binmiş Avrupalı köylüye ilişkin herhangi bir model söz konusu olduğunda bu karşılaştırma yerinde değildir.

Bu tarihçilerin 'nemli topraklar' diye değindiği topraklar genelde fazla nemlidir. Asidik podzollar ve gleylerin fazlalığı yüzünden ancak yoğun biçimde gübrelendikten sonra işlenebilirler. 'rüzgarlı hatta yağışlı ve katlanılır yazlar' ise aslında güneş enerjisinin had safhada yetersiz olduğu, tahılların yetişmesinde eksikliğinin duyulduğu (patatesin 1492'den sonra devreye girmesinin büyük önemini hatırlayın) ve toprağın baharın sonlarına doğru bile bütünüyle kurumadığı bir iklime işaret eder. Durumu gülünçleştirmeye çalışmıyorum. Büyük bir çeşitlilik göstermesine karşın Kuzeybatı Avrupa toprakları başka yerlerdekinden üstün değildir. Ekolojik anlamda daha sıcak ve kuru bölgelerin yağış rejimleri, sulama ya da drenaj olanakları çok

[95] Jones, *The European Miracle*, (1981), s. 8. Jones da sulama gerekmeyen tarımla karşılaştırıldığında, sulu tarımda işçi başı verimliliğin daha az olduğu yanlışına düşer. Durum böyle değildir. Çeki hayvanlarının kullanıldığı durumlarda bile Orta Çağ köylerinde işçi başı üretim çok da yüksek değildi. Ayrıca çeki hayvanları sulu tarımda da kullanılıyordu; Asya'daki bazı yaş çeltik çiftçiliği sistemlerinde de önemli yer işgal ediyordu.

daha verimlidir. Ben konuya daha dar bir açıdan bakacağım. Avrupa'nın tarımsal yapısının sözde mucizeyi açıklayacak ya da bahsettiğim yazarların inandığı gibi tarihin akışını Asya karşısında Avrupa lehine çevirecek bir etkisi yoktur.

Avrupa'nın sözde çevresel üstünlüğü çiftçilikle sınırlı da kalmaz. Çevreselcilik tartışmasını günümüzde Avrupa mucizesine inanan tarihçiler arasında sorgusuz sualsiz benimsenmiş dört tane karşılaştırmalı yargıya kısaca değinerek kapatacağım.

Bunların ilki, okul çağındaki Avrupalı ve Amerikalı çocukların bildiği 'burunlar ve koylar' argümanıdır. Güya Avrupa'nın yarımadalar ve koylardan oluşan doğası ve Avrupa'nın taşımacılığa elverişli ırmaklara sahip olması bu kıtaya iletişim, ticaret ve erişim bakımından başka kıtaların sahip olmadığı bir ayrıcalık sağlamıştır. Bunun da pazarların büyümesi ve dolayısıyla kapitalizmin doğuşuyla bağlantısı olduğu varsayılır.[96] Argüman bir yanıyla imparatorun giysileri gibidir; doğrudan baktığınızda açık biçimde yanlıştır. Örneğin Orta Çağ'da Hint Okyanusu ve Güney Çin Denizi'nin çoğu yerinde ulaşım Avrupa'nın Atlantik yakasındakinden daha kolaydı. (Hint Okyanusu'nda muson rüzgarlarının bir sorun teşkil ettiği söylenirse Kuzey Atlantik'teki fırtınaların daha büyük bir sorun olduğu hatırlanmalıdır.) Hindistan kıyıları boyunca kurulmuş olan ticaret şehirleri ve bu kıyılarda gidip gelen ticaret gemileri, daha İtalyan kadırgaları Akdeniz'le Kuzeybatı Atlantik arasında düzenli bir mal ticaretine başlamadan çok önce, Endonezya'dan Arabistan'a kadar uzanan bir coğrafyaya pirinç ve demir gibi yükte ağır malları olduğu kadar yüksek değere sahip malları da taşıyordu. Başka yerlerde de denizin Avrupalılar tarafından kullanıldığı kadar etkili bir biçimde kullanıldığını söylerken Atlantik'teki balıkçıların, İzlandalı tacirlerin ve Hansa Birliği'nin denizciliklerini küçümsemiyorum.

[96] Mann, *"European Development"*, (1988), s. 10, *The Sources of Social Power,* (1986), s. 406; Jones, *The European Miracle*, (1981), s. 90, 227; Crone, *Pre-Industrial Societies*, (1989), s. 150; McNeill, *Plagues and Peoples*, (1976), s. 295.

Aynı şey ırmaklar için de geçerlidir. Avrupa'nın taşımaya müsait ırmaklardaki başarısı çarpıcıdır ama benzersiz değildir; Hindistan ve Çin'dekinden üstün değildir. Güneybatı Asya'daki adalık bölgedeki adalar arası taşımacılık Ren ya da Tuna boyundaki taşımacılıktan çok daha kolaydı. Yine bu da karşılaştırmaları gerçekliğe indirgemektir. 'Burunlar ve koylar' hatası bir başka hatayı da beraberinde getirmiştir: Avrupa'nın uzak geçmişinde kara yoluyla mal taşımacılığı yapmak zorunda olan başka medeniyetlere göre üstünlüğü olduğu düşüncesini. 'Mucize'yi savunan tarihçilerin çoğu kara yoluyla taşımacılığın su yoluyla yapılan taşımacılıktan çok daha masraflı olduğu kuramını tekrarlar. Aslında bu karşılaştırmalardaki çeşitliliktir. Mann ve diğerleri yük hayvanlarının bazılarına göre 100-150 kilometrelik, kısa bir mesafede kendi ağırlıkları kadar yem tüketmeleri iddiasındaki eski formülleri aktarırken bu hayvanların çoğunun yol boyunca otladıkları gerçeğini görmezden geliyorlar. Bu nedenle İç Asya'daki İpek Yolu ve Sudan'daki kervanlar kolaylıkla açıklanabilir.[97] Çin'deki kanallar Avrupalı gemicilerin kıyılardaki dolambaçlı rotalarından çok daha iyi iş görüyordu. Dahası bin yıl önce akıntıya ya da rüzgara aksi yöndeki su taşımacılığının kara taşımacılığına karşı önemli bir üstünlüğü yoktu.

Eric L. Jones *Avrupa Mucizesi* kitabında Asya'nın her türden doğal afetlerle Avrupa'ya nazaran çok daha fazla boğuştuğunu ve varsaydığı bu olgunun Asya'nın gelişmesini yavaşlattığı gibi büyük bir iddiada bulunur.[98] Daha da ileri giderek doğal afet riskinin sıradan insanları, ticari fırsatların önünü tıkayacak kadar, beklenmedik nüfus hareketlerine yönelttiği iddiasına varır. Bu konuda pek az tarihsel verimiz olması bir yana esas hata

[97] Mann, *The Sources of Social Power*, (1986, 5. Bölüm). Mann buradan yola çıkarak Eski Çağ'daki savaşlarla ilgili bir teori üretir, ancak günümüzde olduğu gibi, o zamanki orduların da ilerleme güzergâhları üstünde kendilerinin ve hayvanlarının ihtiyaçlarını karşıladıklarını görmezden gelir.

[98] Jones, *The European Miracle*, (1981), 2. Bölüm'de ve başka yerlerde bu görüşü dile getirir. Hall, *Powers and Liberties*, (1985), s.132'de Jones'a atıfta bulunarak aynı iddiayı ileri sürer.

ölçekle ilgilidir. Gerçekten de Jones'un Avrupası Batı ve Orta Avrupa'dır. Bu bölgenin büyüklüğü Hindistan ve civarı kadar ya var ya yoktur; Asya'da yerleşilmiş bölgelerinse dörtte birine yakındır. Bu nedenle başka şartlar değişmedikçe doğal afetlerden de dörtte bir etkilenir. Irmak vadilerinde çiftçilik yapılan bölgelerde sellerin ciddi etkileri olduğu doğru ama bölge sakinleri de bu küçük riski uzun vadeli gelişmeyi etkilemeyecek kadar önemsiz hale getiren düzenlemeler yapıyorlar. Ayrıca Avrupa'nın kırsal bölgelerinde kış hava koşullarının kişi başına düşen risk bakımından Asya'daki sel riski kadar büyük olduğunu düşünüyorum. Kuzey Atlantik'teki kış fırtınalarının da kasırgalardan geri kalır yanı yoktur. Kuramın bütünü kanıtlarla desteklenmekten uzaktır ve Avrupa 'mucizesi' için bir argüman olacak güvenilirlikten yoksundur.

'Mucize' tarihçileri Avrupa'nın çevresel farklılığının üstünde tekrar tekrar dururlar. Bunun bölgelerarası ticaret ve dolayısıyla, yine kapitalizm için benzersiz bir potansiyele yol açtığını iddia ederler.[99] Birilerinin Avrupa'nın büyüklük bakımından benzeştiği başka bölgelerle karşılaştırıldığında sıradışı çevresel zenginliğe ve doğal ürünlere sahip olmadığını dile getirmesi gerekiyor. Örneğin Çin'in orta enlem kuşağındaki toprakları da yaklaşık aynı büyüklükte olduğu gibi, üstüne bir de tropikal güney kıyıları vardır.

Ele alacağımız son çevreselci masal Avrupa'nın topoğrafik farklılığının –dağlar ve ormanlarla birbirinden ayrılan pek çok 'merkez bölgeye' sahip olmasının– Eskiçağ ve Orta Çağ Avrupa toplumunun, benzersiz bir ticaret sistemi ve orta büyüklükte benzersiz devletler de dahil olmak üzere bir dizi özelliğe ve bundan kaynaklandığı düşünülen sayısız çıkara sahip olmasını sağladığı görüşüdür. Bu konu Avrupa'nın ekonomik ve siyasi

[99] Hall, *Powers and Liberties*, (1985), s. 111; Jones, *The European Miracle*, (1981), s. 90, 105, 107, 226-227; Mann, *"European Development: Approaching a Historical Explanation"*(1988), s. 10; Mann, *The Sources of Social Power*, (1986), s. 406.

olarak eşsizliği varsayımına dayanan 'mucize' edebiyatına bazı bakımlardan bağlı olduğu için işin coğrafi yanını ele almayı bölümün sonlarına bırakıyorum. Şimdilik bu 'merkezler' düşüncesinin kısmen bir efsane olduğunu ve geçerli olduğu yerde de, aynı türden 'merkezlerin' başka kıtalarda da bulunabileceğini söylemekle yetinelim.

Akılcılık

Şimdi Avrupa'nın tarihsel üstünlüğü ve önceliğine yani Avrupa mucizesine ilişkin, kendilerini biyoloji ya da çevreyle değil de kültürle temellendiren, kuramlara dönelim. Önce Avrupalıları üstün kılan bir 'akılcılık' kavramından yola çıkan kuramları ele almakla işe başlayacağım. Bu kuramlarda 'akılcılık', yaratıcılık ve yenilikçilik (ya da ilerlemecilik) de dahil birçok psikolojik özelliği içerir; genellikle soyut düşünce ve ahlâkî ya da etik yargılarda bulunma yetisi ile ilişkilidir. İş bunların ya da başkalarının tarihteki temel nedenler olup olmamasında değil, Avrupalıların tüm başka topluluklardan *daha fazla* ya da *daha yüksek* akılcılık seviyesine sahip olup olmadıkları ve bunun Avrupa'nın benzersiz yükselişindeki başlıca neden ya da nedenlerden birisi olup olmadığıdır. Avrupalıların herkesten zeki oldukları iddiası eskilerden ya da Viktorya döneminden kalma bir bağlantının belirtisi gibi görünür ama bu aldatıcıdır. 'Batı'nın akılcılığı' hakkındaki kuramlar bugün de geçmişteki bilim adamları için olduğu kadar önemlidir. Bazen başka kılıklara büründüklerinden akılcılık kuramları olarak tanımlanmaları bile zordur. Diyelim ki bir açıklama teknolojiye odaklanarak Avrupa'nın teknolojik yeniliklerinin Avrupa tarihinde çeşitli ilerleme hareketlerine yol açtığına odaklanabilir. Ancak yakından bakıldığında bu teknolojik açıklama genellikle Avrupalıların yaratıcılığı, yani akılcılığı, hakkında bir kurama dönüşür. Aynı biçimde bir açıklama devlet, serbest piyasa ya da aile ile işe başlar ama genellikle (her zaman

değil) tüm bu özellikleri çok daha basit bir nitelikten, akılcılıktan türetir. Bazen de tersi olur. Klasik ırkçı kuramlar da akılcılık kuramlarıdır ve beyaz olmanın zeki olmak anlamına geldiğini savunurlar. Bazı Marksist kuramlar da akılcılık kuramlarıdır: Feodalizmin yenilmesi teknolojik yeniliklerin önünü açan yaratıcı güçleri serbest bıraktı vb. Bir diğer karmaşa da akılcılık bakımından üstünlüğün sihirli bir anahtarın tüm süreci başlattığı, tek bir dönemde ve yerde, Perikles'in Atinası'nda, Gutenberg'in atölyesinde vb. ortaya çıktığı görüşüdür. Bu konuları önce 'akılcılık kuramları' başlığı altında ele aldıktan sonra bazıları aynı zamanda Avrupa akılcılığı düşüncesinden kaynaklanan teknolojik, kurumsal vb. başka kuramlara eğileceğim.

Akılcılık Öğretisi

Yüzyılımızın başında Avrupalı bilim adamlarının büyük bir çoğunluğu Avrupalıların Avrupalı olmayanlardan daha akılcı olduğu önermesini kabul ediyordu ve bu en tanınmışı biyolojik ırkçılık olan ve birbiriyle rekabet halindeki bir dizi kuramla açıklanıyordu. Ama sanırım çoğu Avrupalı önermeyi açıklamaya gerek bile duymadan su götürmez bir doğru olarak kabul ediyordu. Avrupa ülkelerinin daha yüksek bir refah ve medeniyet seviyesine eriştikleri ve bunu kendi başlarına, buluşlarla, yeniliklerle ve yaratıcılıkla yaptıkları apaçık bir gerçek olarak ortadaydı. Avrupa'nın tüm dünyayı kontrol altında tutmasının da entelektüel ve belki de ahlâkî bir üstünlüğün sonucu olması gerekiyordu. Bu birinci bölümde ele aldığımız klasik yayılmacılık öğretisinin altın çağıydı ve pek kimse de öğretinin temel önermelerinden kuşkulanmıyordu: Avrupa gelişir; Avrupa-dışı gelişmez ya da daha yavaş gelişir; Avrupa'nın gelişimi bazı entelektüel ya da tinsel ilkelere dayanır; Avrupa-dışının modernleşmek ve ilerlemek için yapacağı şey Avrupalı sömürge yöneticilerinin, yerleşimcilerin, plantasyon sahiplerinin, misyonerlerin ve mal

satanların getirdikleri akılcı Avrupa düşüncelerinin yayılmasını kabul etmektir.

Bu arada çoğu Avrupalı düşünür 'insanlığın psişik birliği' öğretisini, en azından tüm insanların modernliğe, ilerlemeye izin veren bir ortak yetiyi paylaştıklarını kabul etme noktasına gelmişti. Bu öğreti yüzyıl başında genel değilse de yaygın kabul gören, akılcılığın ikili gelişimi kavramı denebilecek bir başka öğretiye dönüştü. Temel ikilik çocukla yetişkinin zihinleri arasındaki ayrımdı. İnsan zihinsel bir çocukluk hali olan tarih öncesi durumdan evrildi. Avrupa tarihi ya insanın zihinsel gelişiminin bir ürünü olarak açıklanmalıdır ya da böyle bir gelişime sıkı sıkıya bağlı, çocukluktan yetişkinliğe geçişteki psikolojik gelişimin bütünüyle aynısı olan bir süreçle. Tarih ilerledikçe Avrupalılar, tıpkı bir çocuğun ontogenetik gelişim sürecinde zihinsel bakımdan geliştiği gibi, daha akılcı hale geliyorlardı. Eskiden insanlar şimdiki kadar akıllı olmadıkları gibi çağımızın çocuklarında görüldüğü üzre, zekadan öte duygu ve tutkular tarafından yönetiliyorlardı. Biraz oynama yaptıktan sonra bu görüş zeka bakımından erkeklerin gerisinde ve duyguların yönetiminde olan, kısacası daha az akılcı olan, çağdaş Avrupalı kadın için de geçerli sayılıyordu. Ama kadınlar da zihinsel gelişim yoluyla oy kullanacak, memurluk yapacak kadar akılcı hale gelecekti.

Aynı kuram içinde Avrupalı olmayanlar psişik bakımdan gelişmemiş ve biraz da çocuksu sayılıyorlardı. Ama insanın psişik birliği nedeniyle, onlar da sömürgeci temelli bir dizi öğrenme deneyimi yoluyla erginliğe, akılcılığa, modernliğe geçirilebilirlerdi. ('Sömürge vesayeti' ibaresi bu öğretinin bir işaretidir ve bu kavramla dönemin birçok tarih-coğrafya ders kitabında karşılaşılır.) İş 'Yerliler çocuk gibidir.' demekle bitmez. Avrupalı olmayanların mantıkdışılığı kesin, bilimsel olduğu varsayılan, yaygın kabul görmüş bir ilkedir. Buna göre Avrupalı olmayanlar çocukca düşünürler ve Avrupalılar tarafından erginliğe geçirileceklerdir. Avrupalı olmayanlar da sınıflandırılır. 'Vahşiler' zihinsel bakımdan niteliksiz çocuklardır. Hintliler, Osmanlılar

ve Çinliler gibi sorunlu halklar yalnızca bazı bakımlardan çocuksu sayılırlar. Ama tabi onlar da Avrupalılara göre çok daha fazla duygu ve tutkuların yönetimindedirler. (Sömürgelerdeki isyanlar da aleni biçimde mantıksızdı; çocukça duygu patlamalarıydı.) Bilimsel ve soyut felsefi düşünce söz konusu olduğunda bu kültürlerin bireyleri tam anlamıyla yetişkinler gibi olmasa da kimi bakımlardan, özellikle sanat ve zanaat alanında, yetenekli olabilecek yeniyetmelerdir.

O halde Mantıklı Modern Ergin Avrupalı Erkeği merkeze alan bir modelimiz var. Tarih de bunun zihinsel erginliğe yürüme sürecidir. O, geçmişteki Avrupalı erkekle, çağdaş Avrupalı çocukla, çağdaş Avrupalı kadınla, Avrupalı olmayan çağdaşlarıyla karşıtlık içindedir. Bu karşıtlığın iyice abartılıp psikotik deneyimlere kadar götürülmesi de sık karşılaşılan bir durumdur. Bazı okullarda bunların zihinsel gelişimlerinin durmuş olduğu düşüncesini saklamaya gerek duymuyorlar ve bunu tedavinin bir parçası olarak kullanıyorlardı.[100] Dikkat edilmesi gereken bunun bilimsel bir kuram olduğu gerçeğidir. Bu nedenle de karşıtlığın çeşitli boyutları arasında ilke alışverişinde bulunmak doğaldı. Bizim içinse bu ilkelerin en önemlisi Avrupa tarihine zihinsel gelişmişlik Avrupa-dışının tarihine ise geçmişten günümüze zihinsel gelişmemişlik halinin atfedilmesidir. Buradan Avrupalıların benzersiz bir mantık elde ettikleri sonucu çıkar.

Birkaç kuşak öncesinin bilimsel kuramlarını basite indirgemek doğru olmaz ve burada betimlediğim model de dıştan bakıldığında basit görünüyor. Çoğu bilim adamı Amerikan yerlisinin zihinsel anlamda bir çocuk olduğuna ya da ontogenetik zihinsel gelişimin türümüzün zihinsel gelişim yolunu yeniden kat ettiğine gerçekten inanmıyordu. Ama model belli bakımlardan Avrupa düşüncesinde baskın güçtü. Çocuk, Eskiçağ ve Avrupa-dışı biçimindeki denklem bilimdışı söylemce açıkça kabul edilmişti (Gazeteler, Tarzan romanları vb.). Yerlilere ve başka

[100] Bazen de "suça eğilimli zihin" karşıtlığın bir diğer boyutu olarak görülür.

sömürgelere yönelik Amerikan eğitim politikası bu modelin biraz düzeltilmiş bir yorumu üstünde yükseliyordu. Tarih, coğrafya ve sosyal bilimler alanındaki sayısız çalışmada bu modelin bir ucundan kullanıldığını görüyoruz. Yaygın kabul görmüş birçok kuram da aslında aynı modelin farklı biçimlerinden başka bir şey değildi. Bunların üçünü ele alalım.

Çoğu antropolog iki ayrı zihin tipi olduğu düşüncesini kabul ederler. Birisi –sözde– 'ilkel zihin'dir. Tüm kabile halklarının zihni (Kimileri buna tüm köylüleri de ekliyor.). 'İlkel zihin' açıkça kuramsal ve soyut düşünmekten aciz, duyguların yönetiminde olarak betimlenir ve bunun en iyi bilinen örneği Lévy-Bruhl'un, *Yerliler Nasıl Düşünür* adlı kitabıdır.[101] Boas, Radin ve galiba en başta Mead olmak üzere bazı antropologlar bu kavrama itiraz ederler.[102] Birçok antropolog belli açılardan, bazılarıysa harfiyen kabul ederler. Lévy-Bruhl'un oldukça katı kuramı psikologlar ve sosyal bilimler dünyası üstünde büyük etki yaptı. Bu kuramla bağlantılı olarak kuramsal ve soyut düşünceleri ifade olanağından yoksun 'ilkel diller' kavramı ortaya atıldı. Benzer bir biçimi William von Humboldt'tan beri kullanılan bu kavram insanların doğal dillerinin sınırlarının ötesinde düşünemeyecekleri, dolayısıyla 'ilkel dil'in 'ilkel zihni' gerektireceği önermesiyle birleştiriliyordu.[103] Bundan başka Hint-Avrupa dillerinin üstünlüğü kuramına hâlâ inananlar vardı ve bu kuram ilkel dil kavramını Avrupa dilleri dışındaki pek çok dili kapsa-

[101] Lévy-Bruhl, *How Natives Think*, (1966).

[102] Örneğin bkz. Boas, *The Mind of Primitive Man*, (1938); Radin, *Primitive Man as Philosopher*, (1927); M. Mead, *Growing up in New Guinea*, (1930).

[103] Stocking, *Victorian Anthropology*, (1987), s. 59; Bowler, *The Invention of Progress*, (1989), s. 66; Whitman, *"From Philology to Anthropology in Mid-Nineteenth-Century Germany"*, (1984); Bernal, *Kara Atena*, cilt 1, (1987); Said, *Orientalism*, (1978). Bu teori kısa süre önce, Sovyetlerde "Şark despotizmi" üstüne bir tartışmada dile getirilmiştir. [Lelekov, *"Round-Table: State and Law in the Ancient Orient"*, (1978)] Tarihçi L. Lelekov, "özgürlük" ve "hak" anlamına gelen sözcüklerin Hint-Avrupa dillerinde orijinal olmasına karşın Yakın Doğu dillerinde durumun böyle olmadığını, bunun da "sosyal düşünüş"ü etkilemiş olması gerektiğini ileri sürmüştür. (s. 190) Bu görüş dilbilimci V. İvanov tarafından çürütülmüştür. (s. 193).

yacak biçimde genişletiyordu. Üçüncü örnekse psikolojide bireyin zihinsel gelişiminin türün zihinsel gelişimi ile benzeştiği düşüncesine dayanan, çağımızın ilkel halklarının çocukların ve Eskiçağ insanlarının zekasına sahip olduklarını savunan, hatta bazen işi Avrupalı olmayan halkların genelinde varolduğu düşünülen psikolojik yapı (ve kısıtlılıklar) gibi kavramlara kadar götüren geniş bir kuramlar ağıdır. Bu kuramın 20. yüzyıldaki en etkili ifadesi Carl Jung ve takipçilerinin psikoanalitik yaklaşımlarıdır. Jung Araplar, Hintliler, Afrikalılar, Afro-Amerikalılar vb. Avrupalı olmayan tüm kültürleri içeren kuramında yalnızca çağdaş Avrupalı bireyin tam bir bireysel bilince, benliğe, düşünme yeteneğine, hatta kendisini dış dünyadan ayrı bir birey olarak düşünme yeteneğine kavuştuğunu söyler. O halde sadece Avrupalı erkek akılcıdır.[104]

Öğreti daha önce de değindiğimiz, 1950'lerden itibaren Avrupa toplumsal düşüncesinde baskın hale gelen ve bugün de bir ölçüde etkisi süren düşünceler bütününün, modernleşme paradigmasının bir parçası olmadan önce önemli değişikliklere uğradı. 'Sömürge vesayeti' yerini 'modernleştirici yeniliklerin yayılmasına' bıraktı. Avrupalı olmayanların 'yerliler' ve 'çocuksu' olarak nitelenmesinden vazgeçildi. 'İlkel zihin' ve 'ilkel dil' kavramları yerine geleneksel zihniyet kavramı yerleşti. Avrupalı olmayanlar iki anlamda 'gelenekseldir': Birincisi 'modern bilişsel kabiliyetler'den, yani kuramsal ve bilimsel düşünme yeteneğinden, ikincisi insanı eskiyi reddedip üstünlük kazanmaya

[104] Bkz. Dalal, *"The Racism of Jung"*, (1988). Jung'un eserlerinde, özellikle de *Psychological Types*, (1971)'de (Örneğin: İlkellerin psikolojilerine dönersek birey kavramının esamesinin bile okunmadığını görürüz. s. 10); *Memories, Dreams, Reflections*, (1963) ve *Civilization in Transition* (1927)'de *"The Dream-like World of India"*. Ayrıca bkz. Jung'un öğrencisi Erich Neumann'ın 1954 tarihli çalışması *The Origins and History of Consciousness* (Örneğin: Yaratıcı evrimin bir biçimi olarak bilincin evrimi Batılı insanın sıra dışı bir başarısıdır ... Bilincin yaratıcı yanı, Batı'nın kültürel dokusunun merkezi bir özelliğidir ... İnsanın asli özelliklerinin hâlâ korunduğu durağan kültürlerde ya da ilkel toplumlarda, insan psikolojisinin en eski safhâlârı hâlâ hüküm sürmektedir. s. xviii-xix)

yönelten 'modern tutumlardan' yoksundurlar.

Bu ilkel zihin gibi görünse de arada önemli bir fark vardır. 'Geleneksel zihinler' uyandırılmayı, modernleştirilmeyi beklerler. Resmin bütünü ele alındığında geleneksel zihniyete sahip insanları barındıran büyük bir geleneksel toplum manzarasıyla karşılaşırız; modernleşme bunun harekete geçirilmesini sağlar. Zihniyetler değişir; toplumsal yapı değişir. Modernleşmiş Avrupa'dan modernleşmekte olan toplumlara yeni düşünceler ve teknolojiler yayılır. Modernleşme öğretisinin günümüzün sömürgecilik sonrası dünyasında düşüncelerin, tutumların vb. Avrupa'dan uzamsal yayılmasından ibaret bir kavram olmadığını, tarih olarak modernleşme başlığı altında tarihsel bir kavram olduğunu hatırlayın. 'Geleneksel toplum' ve 'geleneksel zihniyet' erken dönem Avrupa'yı tanımlamak için kullanılıyordu. Avrupa'nın yükselişi bir modernleşme süreci olarak görülüyordu ve sürecin başlangıç noktası Avrupa'nın ne zaman 'koptuğunu', gelenekten modernliğe geçişi, belirleyecek tartışmalı bir konuydu. Temel nedensel ilke için tarihe başvurulur: Avrupa modernleşti, şimdi de Avrupa-dışı, körü körüne olmasa da aynı yolu izleyecek. Bu konuya az sonra tekrar döneceğiz. Ama önce başka yöne sevk edeceği düşünülen başlıca nedensel ilkeler hakkında konuşmak istiyorum. Psikolojide, sosyolojide ve başka disiplinlerde 'geleneksel zihnin' ne olduğu konusunda kesin bilimsel kanıtlar sunma iddiasına sahip okullar ortaya çıktı ve bunların üretimleri tarihe sızıp Avrupa mucizesine ilişkin yeni çalışmalara geçmenin yolunu buldu.

Bunun psikolojideki dikkat çekici temsilcisi Jean Piaget'dir. Zihinsel gelişimle ilgili kuramı tüm çocukların gelişimleri boyunca bir dizi değişmez basamaktan geçmek zorunda olduklarını varsayıyordu. Piaget Lévy-Bruhl'den ve ilkel zihin öğretisinden etkilenmişti. 1971'de şunları yazıyordu:

> Mevcut etnoğrafik çalışmalardan edindiğimiz izlenimlere göre, büyük olasılıkla, birçok toplumda yetişkinlerin düşünmesi 'somut' işlemler seviyesinin ötesine geçmiyor; bu nedenle de bizim

çevremizde 12-15 yaşlar arasında gelişen önerme işlemleri seviyesine erişemiyor.[105]

Önerme işlemlerinin mantıklı anlamına geldiği söylenebilir. 'Somut' çocuksu, mantık öncesi düşüncedir ve soyut ve kuramsal olanla uğraşma yeteneğine sahip değildir. Piaget büyük bir psikolog olsa da Avrupalı olmayanların psikolojisi üzerine doğrudan bilgiye sahip değildi; olma iddiası da yoktu. Çocukla ilkel insanı aynı gören geleneksel ikici-gelişim modelinden yola çıkarak fikir yürütüyordu. (Etnoğrafya söz konusu olduğundaysa 30 yıl geriden geliyordu.) Ama öğretilerinin modernleşme ile bağlantısını kurmak isteyen birçok öğrencisi konuyu bütün olarak ele alıp Batılı olmayanların (özellikle Afrikalıların) gerçekten de düşük bilişsel yetilere sahip olup olmadıklarını ortaya çıkarmak için araştırmalar yaptılar. Bu araştırmaların neredeyse tümünün aynı hatayı yaptığını ve aynı, öngörülebilir sonuçlara ulaştklarını söylemek, işin kolayına kaçmak olmayacaktır. Piaget'nin Avrupalı çocuklar için kullandığı bilişsel yetenek testlerini pek az değiştirerek kullandılar. Avrupalı olmayan çocuklara ve yetişkinlere bu testleri uyguladılar ve öngörülebileceği üzre bu insanların tam bir yetişkinin bilişsel kabiliyetlerine sahip olmadıkları sonucuna ulaştılar. Artık bu hata çok bariz olduğundan günümüzün Piagetci psikologları Avrupalı olmayanların çocuksu olduklarını iddia etmiyorlar. 1960'lar ve 70'lerde Piagetci çalışmaların yanı sıra bu alanda farklı düşünce okullarından psikologların gerçekleştirdiği, ilkel zihin öğretisini gerçek kabul eden birçok çalışmada bulunuyordu.[106] (Heinz Werner okulu gibi) Güney Afrikalı beyaz psikologların siyah ve beyaz özneleri karşılaştıran incelemeleri, başka Avrupalıların öteki Afrika halkları üstündeki çalışmaları ve birkaç İsrailli bilim adamının Araplarla Yahudilerin bilişsel yeteneklerini karşılaştırmaları da burada sayılabilir. Birkaç istisna dışında Avrupalı psikologlar

[105] Piaget, *Psychology and Epistemology*, (1971), s. 61.
[106] Örneğin bkz. Werner and Kaplan, *Symbol Formation*, (1964).

Avrupalı olmayan özneleri bilişsel yetenek bakımdan yetersiz ve dolayısıyla 'geleneksel' buldular.[107] Bu çalışmaların neredeyse tümünde 'yerliler'in neredeyse hiçbir şansı yoktu çünkü testler Avrupalılara aitti, Avrupalıların ya da yerli yardımcılarının yönetiminde, Avrupai ortamlarda yapılıyordu. Hata o kadar iyi anlaşıldı ki 1980'lerde yönünü değiştirene kadar bütün bir 'kültürler arası psikoloji' alanı –etnomerkezciliğe bir özür olarak– kötü ün kazandı. Günümüzde kültürler arası psikologlar görünürde Avrupalı olmayanların daha az akılcı olduklarını kabul etmezken, bir yandan da başkaları tarafından karşı görüş adına kullanılan bir yığın yayın yapıyorlar.

Akılcılık öğretisi belki de en büyük etkisini sosyolojinin ve iktisadın modernleşme öğretisine yakın duran yanları üstünde, özellikle 1950 ve 60'larda azgelişmiş ülkeleri kalkındırmak için yürürlüğe konulan politikaları oluşturmak ve uygulamaya sokmakla uğraşan bilim adamları arasında gösteriyordu. 1. bölümde de gördüğümüz gibi bu düşünceler bütünü, hiç değilse üç neden bakımından modernleşme politikası için gerekliydi: İlki ve başta geleni yayılmacılığın onaylanması gereksinimiydi. İkincisi yeni düşüncelerin ve tekniklerin yayılmasına dayalı gelişimin sermayeye, sınai kalkınmaya vb. dayalı gelişimden çok daha masrafsız olmasıdır. Aynı doğrultudaki üçüncü görüş düşünceler (araştırma, kapsam, eğitim vb.) düzlemindeki gelişmenin tehdit edici olmadığını, devrim ve karşıdevrimin iktidar gruplarının ilişkisini değiştirmek, toprak reformunu hayata geçirmek gibi çabalarında saklı tehlikelerine yol açmayacağını savunur. Bu nedenlerle bilim adamları cömertçe dağıtılan burslar ve dolgun maaşlarla, etkisini esas olarak fikir düzleminde gösterecek bir gelişim gerçekleştirmeye yarayacak modernleşme çözümlemeleri yapmaya teşvik ediliyorlardı.

[107] Bu fenomenle ilgili olarak ABD'de yayınlanan *The Journal of Cross-Cultural Psychology*'nin ilk 16 cildine bkz. Bu dönemde, dergide yayınlanan deney temelli makalelerin neredeyse % 10'u zencilerin bilişsel geriliğini ispatlama iddiasındaki beyaz Güney Afrikalıların çalışmalarıydı.

Köy sosyoloğu Everett Rogers, sosyal psikolog David McClelland ve iktisatçı Everett Hagen kısaca üstünde duracağım ve biraz da şakaya vuracağım büyük katkılar sundular. Rogers köylü zihniyetini gelişmeye uygun (kozmopolit) ve yeniliğe kapalı, 'mıymıntı' olarak tasnif eden bir grubun liderlerindendi. Bu düşüncenin merkezinde Avrupalı olmayan köylü topluluklara akılcılığın yayılması yatıyordu. Gelişmenin anahtarı (bazı şartlarla) yeni düşüncelerin yeniliğe açık 'alıcılar'a iletilmesiydi. Bu düşüncelerin çoğunun uygulanabilir, dolayısıyla akılcı olmadığı ve bunların kabulünün köylülerin daha bilgili değil daha fazla güç ve toprak mülkiyeti sahibi olmalarını gerektireceği gerçeği gözardı ediliyordu. McClelland Batılı olmayanların modernleşememelerinin nedenini düzgün bir 'gereksinim-kazanım' güdülenmesinden yoksun olmalarına bağlıyordu. Eski Yunan'dan itibaren erken dönem Avrupası'nın gelişiminde büyük etkisi olan bu kazanma ihtiyacını duyarlarsa, işte ancak o zaman modernleşeceklerdir. Hagen Batılı olmayanların ve özellikle köylülerin her türden değişime direnen geleneksel bir zihniyete sahip olduklarını savunan kanıttan yoksun ama seçkin bir kuram üretti. Modelin ilk adımı yaratıcılıktan yoksun, ataerkil otoriteye boyun eğen (dolayısıyla yeniliğe açık çocuğa karşı acımasız) ve değişim hevesi olmayan bilinçsiz bir köylü zihniyeti efsanesi ile atılır. Bu üç bilim adamı ve onlarca yardımcısı, umutsuz vaka olmasa da, hem bilişsel hem de tutumsal olarak sorunlu olan genel bir köylü zihniyeti modeli ortaya koydular.[108] Bu öğretinin yeni ortaya çıkan bir biçimi de Stephen Marglin'in Batı'nın zihinsel epistemesi kuramıdır. Marglin eski 'ilkel zihin' düşüncesiyle gelenekselcilik hakkındaki yeni düşünceleri harman-

[108] Rogers, *The Diffusion of Innovations*, (1962); Rogers and Shoemaker, *Communication of Innovations*, (1971), s. 187-191; McClelland, *The Achieving Society*, (1961); Hagen, *On the Theory of Social Change*, (1962) ve Brookings Institution, ed. *Development of the Emerging Countries: An Agenda for Research*, (1962) s. 1-39'da *"A Framework for Analyzing Economic and Political Change"*. Yalnıza öncü mahiyetindeki ifadeleri alıntıladım; bu eserlerden geniş bir literatüre ulaşıldı.

layıp Batı aklının tarih boyunca bilimsel, akılcı ve entelektüel olgunluğa sahip yani –'episteme'– olduğuna, buna karşın Avrupalı olmayan aklın geleneksel olarak bilime değil tekniğe ve zanaata ('tekne') yatkın olduğunu savunur. Marglin'in bu eski öğretiye kattığı Batı dışına ait 'tekne'nin Batı'nın epistemesi ile birlikte gelişmeye dahil edilmesi gerektiğidir. Çünkü 'tekne' düşünceden öte duyguya yakın durur. Doğada yarattığı yıkım ve Batılı olmayan insanın ruhuna verdiği zarar daha azdır. Bu ayrım bilimsel düşünce ile duygu yüklü somut düşünce arasındaki mevcut karşıtlığa da benzer.[109] Marglin'in düşünceleri iktisadi gelişme dünyasında (o da Hagen gibi bir gelişim iktisadı uzmanıdır) Avrupa-dışının akılcılıktan uzak oluşu konusunda fazlaca kuramsal konuşmanın bir örneğidir.

Toplumsal düşüncenin başka alanlarındaki benzer argümanları da ele almak bizi konudan uzaklaştıracak. Şunlarla yetinelim: Coğrafya alanında yenilikçi düşüncelerin yayılması yaklaşımı 1960'lardan günümüze değin önemini korumaktadır. Köylü ve Batı dışı toplumlarla ilgili olarak aynı eski varsayımlar hâlâ baskın durumda. Bazı coğrafyacılar Avrupalı olmayanların zihinsel bakımdan sel baskını ve kasırga gibi doğal tehditlerle baş etmek için gerekli araçları kullanmaktan dahi aciz olduklarını ileri sürerler. Bir coğrafyacı olan Roger Sack uzamsal biliş hakkında tam anlamıyla Avrupa-merkezci bir kuram ortaya attı. Avrupalı olmayanların çoğu (ilkeller ve çoğu köylüler) Batılı yetişkinlerin düşündüğü biçimde uzamsal terimlerle düşünemedikleri görüşünü savunuyordu. Yararlandığı otoriteler arasında, ki argüman kanıta değil otoriteye dayanır, Lévy-Bruhl ve Piaget de vardır.[110] Birleşik Devletler'de eğitim alanında (Batı)

[109] F. ve S. Marglin, ed. *Dominating knowledge: Development, Culture, and Resistance*, (1990)'da S. Marglin, *"Losing Touch: The Cultural Conditions of Worker Accomodation and Resistance"*.

[110] Sack, *Conceptions of Space in Social Thought*, (1980). Burada yayılma paradigmasıyla ilgili olarak değinilen önemli coğrafyacılar L. Brown (*The Diffusion of Innovations*, 1981) ve P. Gould (*Spatial Diffusionism*, 1969). Doğal tehlikelerle ilgili köylü gelenekçiliği hakkında yazılmış sayısız eserin bir örneği olarak

akılcılığının ikili kalkınma kuramının yeni biçimleri, sınavlar da dahil birçok alanda büyük etkiye sahiptir.[111] Felsefe alanında akılcılık hakkındaki daha önce ele aldığımız düşünce akımları ile Kartezyen ve Kantçı geleneklerde, özellikle de çağdaş Yeni-Kantçılar'da, karşımıza çıkan zihin-beden ikiliğinin yeniden belirmesi arasında güçlü bir ilişki vardır.[112]

Batılı olmayanların akılcı olmadıkları öğretisinin çağdaş bilimde bütünüyle egemen olduğunu ya da söz konusu görüşlerin hiçbir dirençle karşılaşmadığını ileri sürmüyorum. Ancak genel itibariyle öğreti, belki de antropoloji ve iktisat dışında, tüm düşünsel alanlarda bir ölçüde baskın kalmıştır. Son yıllarda antropolojide 'ilkel' zihinlerin ilkel olmadıkları görüşü bazı sapmalara rağmen gayet kesin bir biçimde yerleşmiştir.[113] Bazı iktisat

bkz. G. White, ed. *Natural Hazards*, (1974). Batı dışının akılcı olmayışına dair bu ve benzeri argümanları Blaut, *"Two Views of Diffusion"*, (1977), "Diffusionism: A Unitarian Critique", (1987a) ve "Natural Mapping", (1991)

[111] ABD'de eğitim alanında hâkim olan standart üniversite giriş testleri (SAT ve ACT) kültüre ve cinsiyete özgü iç (ve durumsal) özellikler yüzünden çarpıktır. Bu nedenle, aslında üniversite dereceleri bakımından daha üst performans gösterseler de, kadınların sonuçları erkeklerin gerisinde kalmaktadır. ACT ve SAT testlerinde çok düşük puan alan Latin Amerika kökenlilerin puanlarının üniversite performanslarıyla korelasyonu yoktur. (Henüz Afro-Amerikalılarla ilgili benzer bir çalışma yapılmamıştır.) Bu nedenle testler kadınların ve azınlıkların üniversiteye girişlerini ciddi biçimde azaltmaktadır. Böyle olduğu hâlde bu testlerin nasıl olup da bütün dünyada kullanıldığı bir muammadır. Benzer, yanlı tutumlar IQ testlerinde de ayyuka çıkmıştır. Öyle ki Kaliforniya'da okullarda tanı koyma amaçlı olarak IQ testi yapılması yasaklanmıştır. "İlkel zihin" ve "ilkel diller" biçimindeki yanlı tutumlar bazen ABD'deki "Yalnızca İngilizce" tartışmaları ve Avrupa-dışı edebiyatın Avrupa edebiyatı ile birlikte üniversite programına dâhil edilmeyi hak edip etmediğinin sorgulanması gibi durumlarda birleşir. Kısa süre önce Boston'da yaşları 6 ila 8 arasında değişen Hispanik çocukların % 30'u, İngilizce konuşamamaları zihinsel gerilik alâmeti sayıldığı için ilkokula başlamıyorlardı; üstelik yöneticiler, bu çocukları "özel okullarda" eğitmeye yetecek kaynakları olmadığını ileri sürüyorlardı. Genel olarak ABD eğitim sisteminde test yöntemi fazlasıyla ırkçıdır.

[112] Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature*, (1980) ve Dewey'in erken dönem kitapları (örneğin *The Quest for Certainty*, 1929), Whitehead (örneğin *Modes of Thought*, 1979) ve G. H. Mead (örneğin *Philosophy of the Act*, 1938).

[113] Bu genel bir değerlendirmedir. Bazı antropologlar "ilkel zihin" ya da onunla yakından bağlantılı olan "geleneksel zihin" anlayışını hâlâ sürdürüyorlar.

okulları da evrensel ekonomik akılcılık ilkesine kuramlarının aksiyomları olarak öylesine gereksinim duyuyorlar ki, akılcılığı herkeste bulmaya hazır durumdalar.

Akılcılık ve Avrupa Mucizesi

Avrupa'nın akılcılığı sıklıkla 'Weberci' olarak adlandırılır; çünkü Max Weber Avrupa'nın toplumsal evrimi hakkındaki çeşitli açıklamalarında ve başka toplumların yetersiz akılcılığına ilişkin çeşitli olumsuz yargılarında bu kavramdan önemli ölçüde yararlandı. Bununla beraber Weber'in konuyla ilgili önemli çalışmalarının yayımlandığı 20. yüzyıl başında akılcılık öğretisi zaten yaygın biçimde benimsenmişti. Onun yaptığı geleneksel öğretiyi bir sisteme bağlamak ve günümüzün perspektifiyle baktığımızda Weberci dememize yetecek önemde katkılar sunmak olmuştu. Öğreti, bir başka ve belki de daha önemli bir açıdan daha Weberci'dir. Weber Avrupa'daki toplumsal evrimi modernleşme sürecini vurgulayan ve Avrupa'nın modernleşmesiyle bazen Asya medeniyetleri de dediği 'gelenekselciliğin' karşıtlığı üstüne kurulu bir çerçeveye yerleştirdi. Modernleşme paradigmasının bilim dünyasında kendine yer bulduğu 2. Dünya Savaşı sonrasında Webercilik paradigma için en bariz ve en mantıklı, temel sosyolojik öğretiydi. O günden beri Avrupa'nın yükselişi ile ilgilenen ve bireysel özellik olarak akılcılığı ya da toplumsal seviyedeki özellikleri ve Weber'in öncelikli (ve aslında Avrupa akılcılığının sonucu olarak) gördüğü kurumları vurgulayan bilim adamları, Weber'in modelinde reddetikleri yerler olsa da az ya da çok Webercidirler. Weber'in günümüzün 'Avrupa Mucizesi' kuramları tartışmasında taşıdığı önem 'mucize'ye

"Geleneksel zihin" anlayışına örnek olarak George Foster'ın çok bilinen ve etkili kitabı *Traditional Cultures*, (1962), "ilkel zihin" anlayışına örnek olarak da Hallpike'ın *The Foundations of Primitive Thought*, (1979) eserleri verilebilir. Bir eleştiri için bkz. Schweder, *"Cultural Psychology: What Is It?"*, (1990).

ilişkin en etkili, belki de en baskın düşünce okulunun az çok Weberci olmasında yatar. Bu nedenle Weber'in akılcılık hakkındaki görüşleri kısaca da olsa ele almaya değer.

Weber 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı Batı kapitalist toplumunu titizlikle ve dar bakış açısına karşın büyük bir kavrayışla çözümler. Döneminin, yaşadığı yerin ve ait olduğu sınıfın kibrinden kendini alamayarak çağdaş Avrupa kapitalizmini toplumsal ilerleme sürecinde bir zirve ve insan 'aklının' Antik Çağ'dan modern topluma uzanan entelektüel ilerlemesi sonucu zeka ve etik anlamında yükselmesi olarak görüyordu. (Gelecekte bu yükselişin devam etmesi olasılığına kuşkulu yaklaşıyordu.) İlerlemenin her aşamasında daha yüksek devlet oluşumları, hukuk sistemi, bürokrasi, iktisat, şehir, vb. farklı toplum biçimleri, bulunur; ama bunlar ilerlemenin bizatihi ilk nedenleri değil aklın uğradığı evrimin sonuçlarıdır. Buna karşın hep daha ileri giden akıl toplumu Avrupa'da, Avrupalılar arasında doğdu. Avrupa zaman tünelinin dışında kalan toplumlar değişen ölçülerde geleneksel ve akıldışıydılar.

Bu akılcılığın neden ilk önce Avrupalılar arasında ortaya çıktığı konusunda Weber pek bir şey söylememiştir. Daha önce değindiğimiz gibi birisi ırk ve diğeri doğal çevre olmak üzere birkaç etkene yönelir. Ötekiler kültürün derinliklerinde saklıdır. Yine de Weber bu nedenselliği, yani Protestan Reformu'ndan ve moderniteden çok önce de Avrupalıların benzersiz bir akılcılığa sahip olmasını açıklama denemesinde işin pek derinine inmemiştir.[114] Toplumsal nedensellik görüşünde toplumsal süreçle-

[114] Weber'in "rasyonalite" kavramını kullanışıyla, teorisini kurarkenki temel kabulleriyle, yine de belirsiz tanımı ve kaynağıyla ilgili olarak bkz. *Weber's General Economic History*, (1981)'de Cohen'in yazdığı giriş bölümü, s. xxv-xxvii; Löwith, *Max Weber and Karl Marx*, (1982), s. 40-42, 53-54, sayı 49; Freund, *The Sociology of Max Weber*, (1968), s. 140-149. Weber'de bkz. *General Economic History*, (1981), 29. ve 30. bölümler, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, (1958), s. 13-31, 59-60, 79, 118-120, 191, sayı 19, 265, sayı 31, *The Religion of China*, (1951), 8. Bölüm, *The Religion of India*, (1967), s. 387 ve diğer eserleri.

rin, toplumsal yapıların ve toplumsal değişimin başta gelen nedenleri sayılan düşünceler, değerler ve bunların evrimi yanında tek bir neden var gibi görünüyor. Bu kavram gözönüne alınınca düşünceler ve değerler için ideolojik olmayan düzlemde nedenler araması beklenemezdi. Başka nedenler de vardı kuşkusuz.

Akılcı, ilerlemeci Avrupa toplumu ile akıldışı, geleneksel Asya toplumu (Afrika ve Amerika'ya pek değinmiyordu) arasındaki farklılıkların temel nedeni olarak neyi görürse görsün, Weber bu sözde farklılıkları dikkatle betimliyordu. En önemli argümanları *Genel İktisat Tarihi* ve *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*'nda karşımıza çıkar. Avrupa'da aklın gelişimi, nasıl gerçekleştiği bir yana, özel bir tür 'iktisadi etiğin', bir değerler bütününün, büyük tutkuların ve en başta Reformasyonla (ve özellikle Püritanizmle) bağlantılı olarak ortaya çıkan, ama en önemli yanı kapitalizmi üretmesi olan mantıksal düşünce süreçlerinin yolunu açtı. Burada önemli olan temeldeki akılcılığın hem kapitalizmin 'iktisadi etiği'ni hem de Protestan hareketini üretmiş olmasıdır. Bazılarının sandığının aksine Weber kapitalizmi ve moderniteyi dar anlamda dini açıdan açıklamaz. Asyalılara atfedilen gelenekçiliklerinin birçok yönünü açıklamada dini kullansa da, dinin de temelinde yatan en baş unsur olarak akıldışılığı görür (Örneğin Hintliler'in ve Çinliler'in 'büyülü gelenekçilikleri'nden söz eder.[115]).

Avrupalıların akıl bakımından üstünlüğü Avrupa ile Avrupa-dışı arasında büyük tarihsel farklılıklara yol açar. Avrupalılar özgürlüğe düşkün olup Şark despotizminin baskısı altında da kalmadıklarından bu özgürlük Asya'dakilerden çok daha özgür şehirler ortaya çıkmasının yolunu açar. Weber birini kapsayıcı yapıya sahip imparatorlukların bütünüyle elinde tuttuğu fiziksel bir varlıktan ibaret görürken diğerini Orta Çağ'da ortaya çıkan ve moderniteyi başlatan bütünüyle yeni bir toplumsal biçim ola-

[115] Weber, *General Economic History,* (1981), s. 161. Ayrıca bkz. s. 339, 355-368. Weber Asyalıların akıldışı davranmalarıyla ilgili sayısız yorum yapmıştır.

rak görüyordu.[116] (3. bölümde ele alacağımız üzere Asya şehirleri Weber'in betimlediği gibi değildi. Bazıları özgür şehir devletleriydi bazıları da gevşek bir imparatorluk şemsiyesi altında hemen hemen özgür sayılırdı. Öte yandan Avrupa şehirlerinde de Weber'in sandığı kadar bağımsızlık yoktu.) Akılcılıktaki farklılıklar yüzünden toprak mülkiyeti sistemleri de farklıydı. Weber tam anlamıyla geleneksel bir Avrupa görüşü ortaya koyarak, gerçek anlamda özel mülkiyet kavramının yalnızca Avrupa'da ortaya çıktığını feodalin mülkünün tam anlamıyla özel mülkiyet sayılabileceğini söyler. Ona göre Asya'da mülkiyet hizmet karşılığı verilip çoğunlukla devlete geri dönen bir tür maaş ve gelir kaynağı olarak, toprağın makam sahiplerine geçici süreyle dağıtılmasından ibaretti. Oysa Avrupa'da da feodalitede mülk hukuki ve fiili olarak hizmet esasıyla dağıtılıyordu ve her iki kıtada da bu tür mülkler çoğunlukla miras bırakılabiliyordu ve dolayısıyla özel mülkiyetti. (Bkz. Bölüm 3) Elbette Weber Avrupa ve Avrupa-dışı arasında başka farklılıklar olduğunu da varsayar, ama buraya kadar verdiğimiz örnekler genel yaklaşım tarzını göstermeye yeter.

Bu argümanların çoğunu ilk ortaya atan kişi Weber değilse de sistematik bir hale getirip gözalıcı biçimde geliştiren o olmuştur. Weber'e büyük değer verilir ve günümüzde 'Webercilik' Avrupa 'mucizesi' kuramını açıklayan en önemli kuramdır. Temel hali kolayca özetlenebilir: Nedensel köken akılcılıktır. Akılcılığın değiştirici etkisinin sonucu Avrupa'daki daimi ilerleme, modernleşme ve kapitalizmdir. Avrupa-dışında ise duraklama, geleneksellik ve batıl inançlar gibi çeşitli akıldışı kültürel tutumlar görülür. Bu model yayılmacılığın basit halidir. Akılcılık ve bunun sonucu olarak modernleşme Avrupa'da daimidir. Bu nitelikler Avrupa'dan yayılmazsa Avrupa-dışı modernleşemez.

'Batı akılcılığı' öğretisi Avrupa'nın benzersiz yükselişine, 'mucize'sine ilişkin açıklamalarda günümüzde de sıklıkla kul-

[116] Weber, *Economy and Society*, cilt 2, (1968), s. 1212-1374.

lanılıyor. Artık Avrupa'nın akıl bakımından üstünlüğü örtülü biçimde bile ırksal üstünlükle ilişkilendirilmiyor. Ama tarihçilerin bunları birbirinden nasıl ayırdığı da merak konusu. Genelde nedensellik bazen özgür yaşayan Eskiçağ Avrupa köylüsü ya da Şark despotizminin kötülükleri hakkındaki kurgulamalarla, bazen de alışıldığı üzere Max Weber'den alıntı yaparak Eskiçağ tarihinin tozlu sayfalarına atılır. Avrupa'nın akılcılığı düşüncesininin birçok tarihçi için aksiyomatik olduğu düşüncesindeyim. Her ne nedenle olursa olsun Avrupalıların yapısında var bu.

Eric L. Jones *Avrupa Mucizesi*'nde Avrupa'nın tarihsel üstünlüğünü açıklamak için ısrarla akılcılığın üstünde durur. Asyalılarla Afrikalılarda köklü bir akılcılık eksikliği olduğunu iddia eder. Bu iddialar o kadar keskin bir dille ileri sürülür ve bu sözde akılcılık eksikliğini açıklamak için o kadar az uğraşılır ki, belki de tüm modern 'mucize' tarihçileri içinde yalnızca Jones'un, büyük önyargıları olduğundan kuşkulanmamak elde değil. Afrikalılar şöyle bir değinilip, tarihte hiçbir önemleri olmadığından görmezden gelinirler. İncelikten yoksun bir dille, insandan çok hayvana yakın olduklarını akla getiren bir biçimde tanımlanırlar.

> Afrika'da insan kendini doğaya uydurdu. Avcı kendisini ekosistemin bir parçası olarak hissetti. Ona kesinlikle yukarıdan ve üstünlükle ya da dışarıdan şaşkınlıkla bakmadı. Bununla birlikte insan peşine düşmüş büyük etçil hayvanlar vardı. Belki de bu ekolojik birliğin çağrışımlara en açık simgesi bal kılavuzları ... insanlarla birlikte çalışan kuşlardır. Uçar, avcı gruplarının önünde gürültüyle şakır, onları ... yaban arılarının ağaçlardaki kovanlarına yöneltirler. İnsanlar kovanları dağıttıktan sonra da mumla beslenirler. (154)[117]

Bu bir Tarzan imajıdır. Daha önce de değindiğimiz gibi Afrikalıların büyük çoğunluğu avcı değil çiftçiydi. Londra'nın kenar mahallelerinde çöpleri karıştıran serçe de insanlarla birlikte yaşamaktadır; ama Jones yalnızca Afrikalılar için 'kommensalizmden söz eder. (Etolojinin Asyalılar için de benzer şeyler akla

[117] Parantez içindeki sayılar *Avrupa Mucizesi*'ndeki sayfa numaralarıdır.

getirdiğini daha sonra göreceğiz.)[118]

> Gelişme ya da buluş için yeterli dürtü ve baskı yoktu.....Bir baskı.....yöntemlerin geliştirilmesi yerine kölelerin kullanılmasıyla dengeleniyordu.....O olmazsa servet lükse harcanırdı.... Çatışmanın ve köle akınının sonucu olarak emniyetsizlik yayılmıştı. (155-156)

Bu nedenle Afrikalılar yaratıcılıktan uzak, saldırgan, lükse düşkün köle tacirleri ve kölelerdi. Avcılar da avladıkları hayvanlara benziyorlardı. Demek ki 'hangi gelişmelere açık olduğu belli değildir.'(156)

Asyalılar mantıklı düşünmez. 'Grek-Yahudi-Hıristiyan geleneğindeki deneysel araştırma ve eleştiri göreceli olarak bulunmamaktadır' (161) ve 'çetin bir mantıksal tartışma geleneğinin bulunmayışı' Asya'da bilimin 'iflasını' açıklayabilir. (162) 'Doğayı yorumlamada fikir birliği olması düşüncesi saçma görünebilirdi.' (162) Yani Asyalılar da bilimsel doğrulama, kavramlaştırma, deneysel doğruyla yanlışı birbirinden ayırt etme yeteneğine sahip olmayabilirler. Yaratıcılıktan yoksundurlar: Asya'da kurumlar ya yaratıcılığı baskı altına alırlar ya da zevk sefaya yönelik işlerine yöneltirler.(231)

Asyalıların ilerlemeyi engelleyen tutumları ve değerleri vardır. 'Şark felsefeleri deneysel düşünceyi yok sayma pahasına duyguları, değerleri ve kozmolojileri vurgularlar.' (161) Şarklılar tembeldirler.(163) Onlar da tıpkı Afrikalılar gibi lükse düşkündürler. Yalıçapkını tüyleri ...kıymetli taşlar...çağdaş eczacılık biliminde yeri olmayan uyuşturucular satın almayı severler. (164) 'Köleliğe teşne bir ruh'a sahiptirler, ordularında 'sert' askerler yoktur. (167) İçe dönük olmaları bir kuraldır. 'Tuhaf deneylere' maruz kalan, gittikçe hareketsiz hal alan, kendilerinden kaynaklı 'yalıtılmışlığa' mahkum (170) keşfetme dürtüsünden yoksun (168, 177, 203, 231) toplumlardır'. Mantıksız savaşlar yapma

[118] Çevre bilimciler "kommensalizm"i hayvan türleri arasındaki sıkı türlerarası işbirliği olarak tanımlarlar, ama insanlara yönelik olarak nadiren kullanılır.

eğilimleri vardır (169, 188, 197) yazılı hukuk sistemleri (164, 188, 197) ve bir siyasal sınır kavramları (167, 194) yoktur. Hırsızlık ve korsanlık alıp yürümüştür. (189, 199, 209, 229-30)

Birkaç örneğini verdiğim bu tarz yargıların çoğunda Jones genel olarak ve bütün tarihleri boyunca Asyalılardan söz ediyor.[119] Bazı yargılarıysa daha özgüldür: Bir zamanlar İslam toplumu belli ölçüde yaratıcıydı, başka toplumlardan teknoloji almış, Eski Yunan'ın bilimsel mirasını elde tutmuştu. (Bu da standart bir Avrupa-merkezci inançtır: Karanlık Çağlar boyunca Araplar Yunan bilimsel mirasını elde tuttu ve ardından entelektüel bir emanet bürosu gibi daha ileri giden bir gelişimin kaynağı olarak, Avrupalılara devrettiler.) Jones'un bir bütün olarak ve tüm zamanlar için İslam'ın simgesi konumunda saydığı ve ele aldığı tek gerçek İslami kültür örneği olan Osmanlı İmparatorluğu yeni düşüncelerin başını eziyordu. Mantıktan kopuş, gerileme, bozulma ve 'gerici düşünceden bir sis perdesi' üretti. (183) Osmanlılar temel coğrafya bilgisine dahi sahip değillerdi (184) ve doğru düzgün haritalar yapamıyorlardı (179). (Jones'un kendisi de coğrafya ve haritalar konusunda pek bilgi sahibi değil.) Hükümdarlar da despotizm ve terörle hükmeden 'yozlaşmış', 'ayyaş', 'zihinsel sorunlu', 'zampara'lardı. (186-187) 'Felsefeleri' de karşısında 'hiçbir hukuki kalkan' olmayan hırsızlık ve yağmaydı. (187-189)

Hint toplumu toplumsal ve ruhsal olarak iktisadi ilerlemeye karşı zararlı etkileri olan değerlerle 'donmuş' (192) haldedir. Tüm eylemlerde dinin onayı aranır ama dinsel önderlerin tavsiyeleri de 'kötü niyetli ya da rasgele'dir (195). Osmanlılar gibi Mugal hükümdarları da toplumu kendi çıkarlarına göre yönlendiren, yozlaşmış, 'şehvani bir bencilliğe', haremlere, mücevher-

[119] Jones'un yönteminin tipik özelliği, Asya toplumunun uzak geçmişinden hoşa gitmeyen bir özellik seçip bunu çağdaş, sanayi devrimi sonrası Avrupasına ait hoş bir özellikle karşılaştırmak, ardından da bu özellikleri söz konusu toplumların kalıcı özellikleriymiş gibi gösterip ortaya korkunç bir ilkellikteki Asyalılar ve muazzam ölçüde modern Avrupalılar fotoğrafı çıkarmaktır.

lere, hayvan koleksiyonlarına sahip entrikacılar ve hainlerdiler (196). Devlet tam anlamıyla talancıydı. Teknolojiyi dışarıdan kopyalamayı bile başaramayacak kadar 'durgun'du (199). Jones şaşırtıcı ölçüde yanlış bir yargıda bulunurak 'Hiçbir yazılı hukuki kanun yoktu.' der.

Çin ilerlemenin durduğu Orta Çağ başlarına kadar teknolojik bakımdan yaratıcı ve yenilikçiydi. Ardından bir 'gerileme' (203) geldi ve bazı beceriler unutuldu. Çinliler içe dönük hale geldiler (203, 216, 220). Çin teknolojide, ticarette, keşifte geri kaldı. Tarımdaki teknolojik gelişmeler bile akamete uğradı ve yalnızca yeri dolmayan ormanların akıl almaz biçimde kesilmesinden elde edilen yeni toprakların sürülmesiyle, mısır ve tatlı patates gibi Yeni Dünya ürünlerinin neyse ki tam vaktinde yetişmesi Çin'i bir felaketten geçici olarak kurtardı. Buna karşın bu ormanların kesilmesi 'toprak erozyonuna, sellerin aşındırmasına, siltlenmeye' (213) yol açan 'insanlığın en büyük ekolojik budalalıklarından' birisidir. (Anlaşılan Avrupa ve Kuzey Amerika ormanlarının yok edilmesi 'aptalca' değildi.) Köylüler 'kıskançlık ve kuşku' (206) içindeki aptal çiftçilerdi (212-217) ve 'en fazla üreme'yi 'zenginliğe' tercih ediyorlardı (218). Devlet despotikti ve hükümdarlar için 'vergi pompası' olmaktan başka hiçbir işe yaramıyordu (206). (Yine) lükse düşkünlük, boş bir 'kültürel üstünlük' havası ve rüşvetçi, satılık, asalak bir hakim sınıf vardı. Çinlilerin 'anti-sosyal gelenekleri' (7) vardı ve hastalıklıydılar.

Karşılaştırmalı hayvan davranışları bilimi olan etoloji Jones'ın Asyalıları ve Afrikalıları tanımlamasında tekrar tekrar kullanılır. Şark sarayları 'hakimiyet ilişkilerinin' sergilenmesinin önünü açar. (109, 209) Çok eşliliğin de 'etolojik önemi' vardı. Tıpkı 'gösteriş amaçlı' olarak köle 'biriktirmek' gibi. Diz çökmek, yere kapanmak, secde etmek gibi teslimiyet sembollerine büyük önem veriliyordu. (209) Hindistan'da da 'benzer bir durum...insanın demografik yapısını ve ineğin kutsal sayılmasını belirledi.' (19) Afrika'daki kommensalizmi hatırlayın.

Avrupalı olmayanların entelektüel ve ahlâkî geriliği hak-

kındaki inançlar Jones'un ezberden okuduğu, sömürgecilik döneminden kalma eski önyargılardır. Bana göre bazı tarihçilerin Avrupa Mucizesi'ni ciddiye almaları, bir ölçüde bu eski önyargıların örtük inançlar olarak bilim dünyasındaki yerini koruduğunu gösterir.

Birçok başka 'mucize' tarihçisi de Avrupa akılcılığını açıklayıcı kuramların temeline koymaya çalışırlar. Bunun tipik bir örneği Michael Mann'dır. Kuzey ormanlarının benzersiz ölçüde bireysel, saldırgan, özgürlüğüne düşkün olağanüstü Demir Çağ Hint-Avrupalıları hakkındaki basit, uyduruk kuramını ele almıştık. (Tüm bu kavramlar 19. yüzyıl ve öncesi bilimine ait ve ne Avrupa için ne de Avrupa-dışı için hiçbirisi somut kanıtlarla temellendirilmemiştir.)

Ardından Mann bu erken dönem Hint-Avrupa akılcılığının ürünü olarak gördüğü Eski Yunan'a geçiverir. Yunanlılar bilimi, demokrasiyi, ahlâkî düşünceyi (insana saygıyı) ve birçok akıl ürününü keşfettiler. Kuzeyden gelen akılcı Hint-Avrupalılarla karşılaştırıldığında başka Akdeniz halklarının katkısı oldukça azdır. (Avrupalı köylüye boyun eğdiren Romalı bile bir ölçüde Avrupalı sayılmaz.[120]) Kuzey Avrupalılar ormanları ortadan kaldırıp Mann'ın Avrupa'nın 'başı çeken kıyısı' dediği, önceden buyrulmuş amaç izlenimi veren İngiltere'ye doğru hareketlendikçe tarih de kuzeybatı istikametinde ilerler.[121] Orta Çağ'ın başlarında, M.S. 800 dolaylarında akılcılığın eski kültürle Hıristiyanlığı birleştiren yeni bir aşaması ortaya çıktı. Artık Avrupalılar devrim niteliğindeki tarım sistemleri ortaya koyarak 'dur durak bilmez zekalarını' ve benzersiz yaratıcılıklarını gösterirler.

[120] "Frank feodalizmi birçok bakımdan geç dönem feodalizminin bir örneğiydi ... Avrupa köylü toplumunun çok çok eski, kökü derinlerde bir yönelimiyle, yepyeni, fırsatçı Avrupalı olmayanın karışımı." Mann, *"European Development"*, (1988), s. 16.

[121] Mann, *"European Development"*, (1988), s. 17. Ayrıca bkz. *The Sources of Social Power*, (1986), ayrıca s. 190, 195, 213, 377, 404, 412, 510. ("Tüm bu süreçlerin sonunda canlı, orta ölçekli, bereketli topraklara sahip, ilerlemek için her şeye sahip bir ada devleti ortaya çıktı: Büyük Britanya." s. 510)

Bunun açıklaması Eski Çağ akılcılığı, yeni Hıristiyan akılcılığı ve Avrupa'nın muhteşem doğasında saklıdır.[122] Mann'a göre Avrupa mucizesinin sırrı burada yatar. Bu yapının yoruma açık tek yanı Orta Çağ teknolojik devrimi kuramıdır.

Lynn White Jr. bir sonraki başlıkta ele alacağımız kuramıyla Orta Çağ Avrupası'nın benzersiz teknolojik yenilikçiliği konusunda akılcılık öğretisine büyük katkı sundu. Akılcı politikanın Avrupalılar tarafından bulunmasına yaptığı vurgu ve Eric L. Jones'un Asya tarihi hakkındaki çeşitli olumsuz yargılarını benimsemesi dışında John Hall de Mann'ınkine benzer bir katkıda bulunmuştur. Günümüzün başka tarihçilerinin Avrupa mucizesine ilişkin kuramlarını temellendirmek için Batı'nın akılcılığı kuramına sığınmalarına başka örnekler sunmaya yerim izin vermiyor. Bazılarının Marksist ya da Marksizme yakın olduklarını vurgulayayım. Örneğin Perry Anderson Eski Yunan akılcılığını da Avrupa'nın Orta Çağ'daki ilerlemesini de ele alır. M. I. Finley de öyle. Robert Brenner çok farklı bir Marksist akılcılık kuramı ortaya koyar: Hızla ve şaşırtıcı bir biçimde yaratıcılaşan ve henüz tamamlanmamış bir teknolojik devrim başlatan küçük toprak sahibi İngiliz köylüleri arasında birdenbire kapitalizm doğana kadar akılcılık yoktu.[123]

Teknoloji

Dar görüşlü tarih anlayışları arasında Avrupa-merkezci tünel görüşüyle en uyumlusu soğukkanlı bilimsel olgu görünüşüne ve yanılsamasına sahip olan teknolojik belirlenimciliktir. 'X

[122] Mann, *"European Development"*, (1988), s. 8-9, 11-12, 15-18 ve *The Sources of Social Power*, (1986), s. 377-378, 397-398, 402-408, 412-500-510. Ayrıca Avrupa'nın rasyonelliği ve tarihsel önemi için bkz. McNeill, *Plagues and Peoples*, (1976), s. 41, 97, 106-107, 236, 238, 249, 256, 259, 264.

[123] Bkz. P. Anderson, *Passages form Antiquity to Feudalism*, (1974), 3. Kısım; Finley, *The Use and Abuse of History*, (1975), 6. Bölüm; Aston and Philpin, *The Brenner Debate*, (1985), s. 32-33, 42-51, 59, 63n, 214-215, 234-236, 306-316.

burada, şu tarihte bulundu ve şöyle etkileri oldu.' Teknolojik konularda konuşurken etnomerkezciliğin resme girmesi yadsınabilir ve 'bu tartışılmaz, somut gerçektir' denebilir. Teknolojinin önemi de aynı biçimde tartışılmazdır; yeni bir alet daha fazla yiyecek üretir, yeni bir silah daha fazla ölüme yol açar. Halbuki yeni bir toplumsal yapı tarihsel öneme sahip olabilir de olmayabilir de. Ama teknolojik belirlenimcilik gücünü 'tarihi içiçe geçirmek' diye bilinen hatadan alır. Düşünsel düzlemde Orta Çağ Avrupası'na doğru bir gezintiye çıktığımızda Avrupa'nın teknolojik üstünlüğü kimselere kaptırmadığı dönemlerden geçip, bu üstünlüğün hep varolduğu beklentisine girebiliriz. Oysa Avrupa ancak sanayi devriminden sonradır ki teknolojik bakımdan Asya ve Afrika'nın önüne geçmiştir. 17. yüzyıl hatta sonrasına değin Avrupa ne teknolojik ne de bilimsel bakımdan başka medeniyetlerin önüne geçme yolunda ilk adımları atmıştı. Tarihi içiçe geçirerek Orta Çağ'la modern Avrupa'nın olağanüstü teknolojik yanını harmanlamış oluyoruz. Buradan da tarihte Avrupa'nın her zaman sahip olduğu, bu kadar *açık biçimde* etkili bir neden olmasından yola çıkarak, teknolojinin Avrupa mucizesinin kaynağı olduğu sonucuna kolayca ulaşılıyor.

Ama aletler kendi kendilerini bulmaz ya da üretmezler. Teknolojik belirlenimciliğe sığınıyorsanız teknolojinin ortaya çıkıp şöyle şöyle etkiler yaptığını söylemekle kalmayıp neden ve kim tarafından geliştirildiğini de açıklamalısınız. Kanımca Avrupa'nın tarihsel ilerlemesinin açıklanmasının bir parçası olarak kullanılan teknolojik belirlenimcilik argümanlarının neredeyse tümü de icatlar değil mucitler hakkındadır. Avrupalıların Avrupalı olmayanlardan daha yaratıcı, yenilikçi ve 'akılcı' oldukları yolundaki Weberci iddiaya gelirler. Bu noktada teknolojik belirlenimcilik akılcı Avrupalıların toplumlarını yeni siyasal sistemler, toplumsal örgütlenme biçimleri, yeni dinler vb. üreterek değil yeni teknolojiler geliştirerek ileri götürdükleri iddiasıyla öteki tünel-tarihsel kuramlarından ayrılır.

Avrupa-merkezci tarihçiler Neolitik sonrası dönemden bu

yana teknolojinin tarihin başat unsuru olduğunu savundular. Günümüzde eski çağlarda tarımda, ulaşımda ve tüm konulardaki en büyük teknolojik yeniliklerin Avrupa'ya güneyden ve doğudan geldiğini, bu nedenle teknoloji argümanlarının Orta Çağ'la birlikte başladığı gerçeğini görmezden gelmek güçtür. Ama bunun da istisnaları vardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Michael Mann demirin bulunmasının Avrupa köylüsünü başka hiçbir yerde görülmemiş bir dönüşüme uğrattığı, bunun da demir saban kullanan, Hint-Avrupa dili konuşan köylülerden oluşan inanılmaz derecede yaratıcı ve girişken vb. bir toplum ortaya çıkardığı biçimindeki eski düşünceyi yeniden gündeme getirmiştir. Buna koşut olarak sulama teknolojisinin zorunlu kıldığı siyasal sistemin güdümünde olduğu varsayılan köylülerin bulunduğu Orta Doğu'da hüküm sürmüş eskiçağ Şark despotizmlerinin teknolojik yaratıcılığın önünü kestiğini iddia eder. Ama bu kuram bir yığın kanıtla çelişmektedir. Geç Neolitikten Demir Çağı ve sonrasına uzanan dönem boyunca Orta Doğu'da görülen teknolojik ilerleme hakkında çok şey bildiğimizden yaratıcılıktan yoksunluk kavramı akla aykırıdır. Demirin işlenmesi Avrupa'da bulunmadı. Orta Doğu'dan gelmiş olabilir ancak çok daha ötelerden –Batı Afrika da dahil– gelmiş olduğu yolunda ipuçları var. Avrupa tarımında olduğu gibi Orta Doğu'da da hem sulu hem susuz tarımda saban kullanılıyordu. Çin'de sabanın kullanımı Avrupa'da kullanımından eskilere gidiyor olabilir. Dolayısıyla Mann'ın ve ötekilerin ortaya koyduğu teknoloji argümanı çürüktür; psikolojik ve sosyolojik çıkarımları da temelsizdir.

Öteki 'mucize' tarihçilerinin çoğu da işe Eski Yunanlılarla başlamaya ve bu halkı benzersiz bir yaratıcılığa sahip Avrupalıların ilk örneği olarak görmeye hazırdırlar. Oysa ki Yunanlılar teknolojik ilerlemeye güney ve doğu komşularından fazla bir katkıda bulunmadılar. Bu nedenle söz konusu türden argümanlar daha önce de değindiğimiz soyut bir 'akılcılık' düşüncesine, yani gerçekliğe değil olasılığa dönüş anlamına gelir. Buna karşılık komşuları gibi Romalılar da şöyle böyle yaratıcıydılar.

Avrupa'nın Karanlık Çağlarında teknolojik ilerleme dikkat çekici bir halde değildi; hatta Asya ve Afrika'nın bazı kısımlarında süreç daha da sağlıklı biçimde yürüyordu. Daha yirmi otuz yıl öncesine kadar gayet yaygın bir görüş olsa da, sanırım bugünkü tarihçilerin çoğunluğu Michael Mann'la ve Orta Çağ öncesinde Avrupa'da benzersiz bir teknolojik gelişim olduğu iddiasındaki ötekilerle birlikte anılmaktan kaçınacaklardır. Toplumlardaki bu sürecin alışılmadık hiçbir yanı olmadığından, Eric L. Jones'un, *Avrupa Mucizesi*'nde Avrupa'nın 'teknoloji alanında kesintisiz bilgi yığılımı sürecinde dönüşüme uğramış bir medeniyet' (45) olduğu görüşü çoğunluk tarafından reddedilir.

Teknolojik argümanlar Orta Çağ'dan sonra önem kazandı. Avrupa 'mucizesi' tarihçilerinde sık sık karşılaştığımız 'modern-iteye teknolojik yönelim' kavramı da burada saklıdır. Argümanın yaygın hali şöyledir: Kuzey Avrupalılar, Karanlık Çağların sonunda bir çeşit uyanış gerçekleşip birdenbire bildiğimiz halleriyle –en dinamik, en ilerlemeci, en yenilikçi, en hızlı yükselen vb.– ortaya çıkana kadar kesinlikle çok geriydiler. Söz konusu tarihçilerin iddialarına göre bu yükselişin sırrı Orta Çağ'ın başlarındaki teknolojik yeniliklerdi. Bu yeniliklerin temelinde Avrupa'nın icatlarının yattığını ileri sürerek Avrupa-dışını görmezden geliyor, Avrupa-merkezci tünel tarihinin tipik bir örneğini ortaya koyuyorlardı.

Amerikalı tarihçi Lynn White Jr.'ın kitabı *Orta Çağ Teknolojisi ve Toplumsal Değişim* teknolojik belirlenimci tünel tarihi argümanını en saf haliyle sunmaktadır. Kitap 1962'de basıldı ve son derece etkili oldu. Argümanları Mann, Jones ve Hall de dahil birçok 'mucize' tarihçisinin kuramlarında kendine yer edindi. (Bunlar yazılarında kitaptan defalarca atıfta bulunmakla kalmayıp kuramlarını destekleme amaçlı kullandıkları sayısız teknolojik argüman için de yine bu kitaba güvendiler.) Kitap Orta Çağ boyunca Avrupa'nın yükselişinde merkezi etkenin teknolojik yaratıcılık ve yenilenme olduğunu gösterme denemesidir. White Avrupa'ya ait olduğunu varsaydığı bir dizi icat sıralar ve her

birinin Avrupa tarihinde ne muhteşem etkileri olduğunu gösterir. Buyrun yeni başlayanlar için bir örnek. Orta Çağ başlarında demir üzenginin bulunmasının 'tarih üstünde katalizör etkisi' olmuştur. Bu savaşlarda süvarilerin kullanımında yeni bir sayfa açmış, Orta Çağ şövalyesi olgusunu yaratmış ve feodalizmin ortaya çıkmasını sağlamıştır. (Şövalyeler malikane sahiplerine dönüşüyorlardı.) O halde 'geçen binyıl boyunca karşımıza çıkan at sırtındaki adam, varlığını üzengiye borçludur.'[124]

Ama White'ın asıl önemli argümanları üretim teknolojisine ve kısmen de tarım teknolojisine ilişkin olanlardır. Orta Çağ başlarında Avrupa'da, daha doğrusu Kuzey Avrupa'da bir tarım devrimi gerçekleştiğini ve modernleşmenin ve kapitalizmin ortaya çıkışını açıklamada bu devrimi yaşamış Avrupa toplumunun anahtar role sahip olduğunu iddia eder. Avrupa'nın üç icadının dönüm noktası olduğuna inanır: Pulluk, hamut (ve bu sayede atın gücünden yararlanılması) ve üçlü tarla rotasyonu.

Genellikle sekiz öküzün çektiği pulluk White'a göre muhtemelen altıncı yüzyılda Orta Avrupa'da ortaya çıkış olmalıdır. Ardından hızla kuzeybatı Avrupa'ya yayılır. '6. yüzyılda Karolenj İmparatorluğu'nun ulaştığı çarpıcı güçte önemli payı vardır.'[125] Kendinden öncekiler gibi White da Avrupa'nın nemli ve soğuk bölgelerinde tarımsal bir yenilik olan pulluğun önemine dikkat çekmekte haklıydı. Pulluk Kuzey Avrupa ovasının derin, ağır topraklarını açmada büyük avantaj sağlıyordu ve Kuzey Avrupa'nın nemli toprakları gözönüne alındığında bu kritik önemdeydi. Hatta çiftçiliğin nemli topraklara yayılması için zorunluydu. Bu nedenle Orta Çağ'da bir bütün olarak tarımsal üretimin artmasında pulluğun büyük etkisi olmuştu. Ancak pulluk Orta Çağ'da Avrupa'da icat edilmedi. Hindistan'ın kuzeyinde milattan önceki dönemlerde 24 öküzün çektiği sabanlar kul-

[124] White, *Medieval Technology and Social Change*, (1962), s. 38; ayrıca bkz. McNeill, *Plagues and Peoples*, (1976), s. 234.
[125] White, *Medieval Technology and Social Change*, (1962), s. 54.

lanılıyordu.[126] Genelde toprakları daha hafif ve kuru olduğu için Güney Avrupa'da hafif sabanlar kullanılıyordu ama teknolojide kayda değer bir farklılık yoktu. Pulluğun Kuzey Avrupa'ya ya başka yerden yayıldığı ya da yaygın olarak kullanılan bir aracın yerel uyarlaması olduğu kesin görünüyor. Yani bu Avrupa'ya ait bir teknolojik devrim değildir ve belki de Kuzey Avrupa'daki bu yeniliğin etkileri de teknolojinin kendisine değil, pulluğun bulunmasına yol açan toplumsal güçlere bağlanmalıdır. Örneğin feodalizmin gelişmesinin, kısmen arazilerini genişleterek servetlerini ve güçlerini arttırmak isteyen lordların istekleriyle, kısmen de üretimi arttırmanın yeni bir yolunu bulmazlarsa talep artışlarının ailelerinin varlığını tehlikeye atmadan karşılanamayacağını gören köylülerin tepkileri sonucunda, tarımsal faaliyetlerin muazzam ölçüde genişlemesini sağladığını biliyoruz. Anlaşılan White'ın sabana bağladığı her ne tarihsel etki varsa, aslında toplumsal bir sistem olarak feodalizme bağlanmalıdır. Üstelik söz ettiği etkiler son derece mucizevidir.

White pulluğun bulunması sayesinde nüfus patlaması yaşandığını söyler. Ardından 'açık tarla' tarım sistemine bir dönüş oldu ve White'a göre bunun sonucu olarak insanların işbirliğinde 'toplumsal kalıplar' ortaya çıktı. (Buna karşın komünal yaşam daha önce ve başka hiçbir yerde bilinmiyordu.) Bu toplumsal bir devrimdi; 'köylü toplumunun yeniden biçimlenmesiydi.' Bu 'feodal ekonominin özüydü.' Malikanelerin sahiplerinin köylüler değil lordlar olduğu gerçeği görmezden geliniyordu.[127] Daha da önemlisi ardından 'kuzeyli köylülerin...' *ve dolayısıyla bizim* (vurgu bana ait) doğaya yönelik tutumlarında bir değişim meydana geldi. Neden? Çünkü birçok aile sabana bir takım hayvan koşmak için işbirliği yapmak zorundaydılar; bundan dolayı artık kendilerine ayrılan pay gereksinimleriyle değil toplumsal katkılarıyla orantılıydı. (İnsanın toprakla bağlantısı düşünüldüğünde

[126] Kosambi, *Ancient India*, (1969), s. 89; R. S. Sharma, *Light on Early Indian Society and Economy*, (1966), s. 57.
[127] White, *Medieval Technology and Social Change*, (1962), s. 44.

daha büyük bir değişim düşünülemez: İnsanın bir zamanlar parçası olduğu doğayı sömürmeye başlaması.[128])

Ama tüm bunlar saçmadır. Ne teknolojik argümanlar ne de toplumsal çıkarımlar bir şey ifade eder. *Kıyamet Kitabı* ev halkıyla saban ve hayvan sayısı arasındaki oranı 2:3'e 3:5 veriyor.[129] Görünüşe göre açık tarla sistemi Avrupa'da çok eski ve yaygın; Asya'da ve Kuzey Afrika'da uzun süredir biliniyor.[130] Birçok hayvan ve pulluklar kullanan kuzey köyleri işbirliği bakımından saban kullanan güney köylülerinden daha iyi değildiler. Bazı toplumlarda tarlaların komünal mülkiyeti Avrupa açık tarla sistemindeki işbirliğinden fazlasına olanak sağlar. Feodal ekonomi teknolojik bir yenilik değil toplumsal bir sistemdi.

White'ın devrim niteliğindeki ikinci ilerlemesi 'atın gücünün keşfi' adını taşır.[131] Atlar bir süredir kullanılıyordu elbette. White'a göre esas yenilik 9. yüzyıl öncesinde Batı'da geliştirildiğini düşündüğü modern hamutdu. Hamut sabanlarda ve yük arabalarında kulanılan öküzlerin yerini atın almasını sağlayarak Kuzey Avrupa'da tarımı ve tahıl taşımacılığını dönüşüme uğrattı. Atlar öküzle aynı ağırlığı çekmelerine rağmen bunu %50 daha hızlı yapıyorlardı. White buradan akıllara durgunluk veren sonuçlara varır. Tarımsal üretimde büyük bir artış olduğunu, at gücüyle taşımacılık yapmak öküz gücüyle yapılandan kat be kat ucuz olduğu için ticaretin yoğunlaştığını, artık evle tarla arasında daha uzun mesafeler katedilebildiği için köylerin iyice büyüyüp neredeyse şehir gibi olduğunu, köylerin büyümesinin beraberinde 'daha şehirli bir yaşamın erdemlerini' getirdiğini, köyün bir kiliseye, meyhaneye, 'erkek çocukların alfabeyi öğrenebilecekleri' bir okula sahip olmasına imkan verdiğini[132], bu

[128] White, *Medieval Technology and Social Change*, (1962), s.56; Mc Neill, *Plagues and Peoples*, (1976), s. 237.

[129] Bkz. C.T. Smith, *An Historical Geography of Western Europe*, (1967), s. 203; Darby, *The Domesday Geography of Eastern England*, (1952).

[130] Orwin and Orwin, *The Open Fields, (1967),* 3. Bölüm; C. T. Smith, *An Historical Geography of Western Europe*, (1967), 4. Bölüm.

[131] White, *Medieval Technology and Social Change*, (1962), s. 57.

[132] White, *Medieval Technology and Social Change*, (1962), s. 67.

sayede 'uzak mesafelerden haber alınabildiğini', bunun büyük öneme sahip, kapsamlı bir dönüşüm anlamına geldiğini, 'taşradan şehre Batı kültüründeki değişim için'[133] köylülere 'psikolojik hazırlık' sağlayarak köyü 'şehirleştirdiğini' söyler. Tüm bunlar ve hatta daha fazlası tek bir yeniliğin sonucudur: Hamut.

Hamut uzun zamandan beri Avrasya'da yaygındı ve muhtemelen atlara değil develere koşum takmak için bulunmuştu.[134] Sabanda ve taşımacılıkta atın öküze üstünlüğü varsayımı tartışmalıdır: At daha verimli çalışır ama bakımı daha masraflıdır ve genelde beslenmesi için ekinlerin bir kısmının ona ayrılması gerekir. İngiltere'de at öküzün yerini almadı. Köylerin büyüklüğünün de at gücüyle alakası yoktur. Dünyanın birçok yerinde atlar kullanılmadığı halde köyler Kuzey Avrupa'dakilerden daha büyüktür. Çin gibi ülkelerde uzun mesafeli tahıl taşımacılığı çoğunlukla atların çektiği yük arabalarından çok daha verimli bir yol olan kanallarla yapılmaktaydı. Ve bu nedenle ne teknik argümanlar ne de toplumsal çıkarımlar bir şey ifade eder.

Son olarak White üçlü tarla sisteminin devreye girmesine aynı ölçüde olağanüstü etkiler atfeder. Her Avrupalı öğrenci, nadasa bırakılmış alan oranını 1/2'den 1/3'e indirdiğinden üçlü tarla sisteminin ikili tarla sisteminden çok üstün olduğunu öğrendiğinden bu argümanı kısmen bilir. White üçlü tarla sisteminin bunun yanında sayısız nimeti olduğundan söz eder. Yulaf geniş alanlarda ekilebildiğinden at gücünün kullanım alanı da genişlemiştir. *Orta Çağ Teknolojisi ve Toplumsal Değişim*'in bir yerinde 'Üçlü tarla sistemi ve Gelişmiş Beslenme' başlığında, üçlü tarla sisteminin çiftçilere baklagiller yetiştirme imkanı verdiğini, bunun Avrupa'daki beslenme alışkanlıklarını köklü bir değişime uğrattığını, bunun da 'açıklamaların ötesine geçen...nüfus patlaması, şehirlerin büyümesi, sınayi üretimin ve ticaret hacminin artması ve çağa canlılık katan yeni bir şenlik ruhunun or-

[133] White, *Medieval Technology and Social Change*, (1962), s.68.
[134] Bray, *Science and Civilization in China,* cilt 6, 2. Kısım, *Agriculture*, (1984), s. 304-328.

taya çıkması' sonuçlarını doğurduğunu ileri sürer. Kısacası Lynn White Jr. 'Orta Çağ'ın neşe dolu' olduğunu söyler.[135]

Bunların hiçbirinin ipe sapa gelir yanı yoktur. White'ın nüfusun karbonhidratça zengin protein bakımından fakir, dengesiz beslenme ile baskılandığı argümanı bütünüyle temelsizdir. İkili tarla sistemini kullanan çiftçiler protein yetersizliği çekmiyorlardı çünkü baklagiller ekimi üçlü tarla sisteminden çok gerilere gider. Tahıllar da protein içerir; üstelik meyveler, hayvani ürünler vb. yaygın olarak tüketiliyordu. Üçlü tarım sistemi teknolojik bir devrim değildi. Her şeyden önce nadassız sistem de dahil olmak üzere, dünyanın birçok yerinde Orta Çağ'dan çok önce, daha yoğun rotasyonlar kullanımdaydı ve bunun Avrupa'nın derin, besleyici değeri yüksek topraklar ve doğru su-toprak uyumunun bulunduğu bölgelerinde (örneğin Po Ovasının bazı kısımları) yaygın olduğunu düşünüyorum. İkincisi birçok ekolojik durumda ikili tarla sisteminin tercih edilmesi ve yerine başkasının konulmamasının nedeni otlatma için nadasa gerek duyulmasıdır. Karmaşık bir resimle karşı karşıya olmamıza rağmen açık bir genelleme söz konusu: Üçlü tarla sistemi ne teknik bir devrimdir ne de bir toplumsal değişim kaynağıdır. Başka kıtalarda birçok benzeri vardır; bu nedenle benzersiz biçimde Avrupa'ya ait olduğu söylenemez.

White *Orta Çağ Teknolojisi ve Toplumsal Değişim* kitabında bu devrimsel teknolojinin nedenleri hakkında pek az şey söyler. Bununla beraber başka bir yerde söyler ve temel argümanının gerçekten de oldukça Weberci olduğunu anlarız.[136] Teknolojik belirlenimcilik Avrupalıların yaratıcılıklarına –akılcılıklarına– odaklanan ideolojik bir belirlenimcilik içinde erir. White bunu dine bağlar: Kısmen 'Yahudi-Hıristiyan ilahiyatı'na ve daha büyük ölçüde 'Batı Hıristiyanlığı'na. İlki Avrupalının yaratıcılık ve teknolojinin erdemlerine inanç duymasının yolunu açan 'ebedi

[135] White, *Medieval Technology and Social Change*, (1962), s. 76.
[136] White, *Machina Ex Deo*, (1968). Oldukça meşhur olmuş şu makaleye bakılabilir: "*The Historical Roots of Our Ecological Crisis*", (5. Bölüm).

ilerlemeye duyulan benzersiz inanç'ın temelinde yatar.[137] İkincisi 'Batılının, Hıristiyanlığın insanın doğayı aşkınlığı ve onun karşısındaki haklı üstünlüğü –yani İnsan-Doğa ayrımı– dogmasını iradeci bir tarzda kavramasıdır.' Batılı bir Hıristiyan için doğa eylemsiz ve değerden yoksundur. 'Doğada ruh bulunduğunu varsaymak' küfürdür.[138] Bu Batılı Hıristiyana doğayı kendi çıkarları için kullanma, dönüştürme –yani yeni teknoloji yaratma– isteği ve hakkı verir. Çarpıcı hatalarla karşı karşıyayız. Öncelikle Hıristiyanlıktan başka dinlerin öğretilerine ilişkin bir cehalet söz konusu. İkincisi White etno-merkezci bir efsane olan, eski paganların ve Hıristiyanlık dışı dinlerin günümüzdeki inananlarının İnsan'la Doğa'yı tam anlamıyla birbirinden ayıramadıklarını ve her şeyde ruh bulunduğunu savunan ilkel görüşü paylaştıkları düşüncesini yeniden canlandırıyor. Aslında Orta Çağ Hıristiyanlığı da her şeyde ruh olduğunu düşünüyordu. (Bu Tanrı'nın yoluydu.) İnsanı doğadan mutlak olarak ayrı saymıyorlardı. Dualizm Kartezyen düşünce sonrasına ait bir öğretidir ve 'Batı Hıristiyanlığının' derinlerinde bulunmaz. Orta Çağ Hıristiyanları dünyanın tekliğine, bütünlüğüne, kesintisiz bir varoluş zincirine inanıyorlardı. Genel olarak, White'ın iddia ettiği gibi 'ebedi ilerleme'ye inanmıyorlardı. İnandıkları Düşüş ve Yaratım'ın mükemmel ve tamamlanmış olduğuydu. White çağdaş Avrupalının teknolojiye ve teknolojik değişime yaklaşımlarının Avrupalıların –ve yalnızca Avrupalıların– kültürlerine ait, halen mevcut ve çok eskilerden kalma nitelikler olduğunu ileri sürmek için tarihi içiçe geçirmektedir. Temel tezi tünel tarihidir: Avrupalılar benzersiz biçimde yaratıcıdırlar ve benzersiz bir teknoloji yaratıp ilerler.

Kanımca Orta Çağ Avrupası'nın teknolojik üstünlüğü iddialarının tümüne karşılık verilebilir ve bunlar er ya da geç benzer biçimde çürütülebilir. Bana göre yarıküredeki tüm medeniyetlerin yeni teknolojiler geliştirdiği ve bunu çevresiyle paylaştığı

[137] White'ın *Machina Ex Deo*, (1967) adlı eserinde *"The Historical Roots of Our Ecological Crisis"*. (s. 85)
[138] White, *Machina Ex Deo*, (1967), s. 90.

açığa çıkacaktır. Gerçekliğin iki yanında da işlediğinden 'paylaşma' yayılmanın alışıldık biçimidir: Tarımsal teknikler çiftçiden çiftçiye geçerken, ticari tarımla ilgili olan bazıları da dahil, diğer teknikler ağırlıklı olarak şehirlerdeki ticaret ağı ve taşımacılık aracılığıyla, bazen de askeri teknolojide olduğu gibi fetihlerle ilerliyordu. Bu nedenle Avrupa, Asya ve Afrika'da teknolojik gelişimin sorunsuz olduğunu düşünüyorum. Tam anlamıyla bir devrim niteliğinde sonuçlar doğuran 1492'den sonradır ki, Avrupa Asya ve Afrika karşısında üstünlük kazanmaya başladı. Orta Çağ'daki teknolojik evrim, o dönem büyük toplumsal değişimler meydana gelmesinin nedeni miydi? Bu sorunun cevabını başkalarına bırakıyorum. Kitaptaki amacım herhangi bir kuramı ya da toplumsal değişimi savunmak değil, sözünü ettiğim süreçlerin yalnızca Avrupa'ya ait olmadığını göstermekten ibaret.

3. bölümde bu konuyu etraflı biçimde ele alarak Orta Çağ Avrupası'nda, Afrikası'nda ve Asyası'nda teknolojik ve iktisadi ortamların nasıl ortaya çıktığını ve üç kıtadaki süreçlerin nasıl da birbirine benzediğini göstereceğim.

Teknoloji konusunu kapatmadan önce 'Çin formülü' adını verdiğim dikkat çekici bir alanda söyleyeceklerim var. 2. Dünya Savaşı'nın bitiminden bu yana, özellikle Joseph Needham ve arkadaşlarının çalışmaları sayesinde, Çin teknoloji tarihi hakkında çok şey öğrenildi.[139] Önceleri Avrupa mucizesi kuramcıları Çin'in teknolojik kazanımlarını görmezden gelme eğilimindeydiler. (Weber birçoğundan daha gerçekçiydi.[140]) Alışılan, Çin'in bazı yeniliklerdeki önceliğini kabul etmek ama bütüne bakıldığında başlıca teknolojik ilerlemelerin Avrupa'da ve Akdeniz'de gerçekleştiğini iddia etmektir. Gerçekten kaydadeğer icatlar sözkonusu olduğundaysa Avrupalıların bunları bir işe yarasın diye yapmalarına karşın Çinlilerin havailiklerinden yaptıkları

[139] Needham ve ark., *Science and Civilization in China*, (1954-1984).

[140] Günümüzde bazı tarihçiler bu kanıtı kolayca görmezden gelip Çin'in teknolojik bakımdan yetersiz olduğuna dair eski görüşleri tekrarlıyorlar. Örneğin Roberts, *The Hutchinson History of the World*, (1987), s. 493-493, 502.

iddia edilir. (Elbette örnek Çinlilerin sırf havai fişekler için icat ettikleri varsayılan baruttur.) Tüm bu önermeler Çin'e ilişkin klasik bir yayılmacı modeli altında toplanabilir: Önceleri biraz ilerledilerse de sonra yavaşlayıp durdular. Ancak Avrupalılar yeni düşünceler getirdiğinde tekrar harekete geçtiler.

Bugün artık kuşkuya yer bırakmayacak biçimde biliyoruz ki, Orta Çağ ve öncesinde Çin teknolojisi Eski Dünya'nın batısındaki teknolojiyle eşit seviyedeydi; bazı bakımlardan ondan üstündü bazı bakımlardan gerisindeydi.[141] Bu yeni bilgi Avrupa'nın Eskiçağ ve Orta Çağ'daki teknolojik ilerlemesinin 'mucizenin' çok önemli bir nedeni olduğunu ileri süren birçok Avrupa mucizesi tarihçisi için yıkıcı nitelikteydi. (Çinliler de aynı zamanda aynı şeyleri yapıyorlarsa Avrupa'nın benzersizliği argümanı çöküyordu) Sonuç birçok mucize kuramında, bu yeni olgular hesaba katılarak, genel bir değişikliğe gidilmesi oldu. Formülün özgün ilerleyişi şöyledir:

1. 'Orta Çağ'da Çin'deki teknolojik gelişim bizi neden Çin de kendi mucizesini gerçekletiremedi diye sormaya zorlarsa, en azından Çin'in Avrupa dışında bu soruyu sorabileceğimiz tek medeniyet olduğunu ileri sürebiliriz.' Başka bir deyişle Avrupa'nın kendisi dışındaki herkese üstünlüğü tartışmalı hale gelmemektedir. Bu da Hindistan, Afrika ve Orta Doğu'nun vb. hiçbir gelişme potansiyeli olmadığını göstermek isteyenler için elverişlidir.

2. 'Orta Çağ'da Çin'de her ne ilerleme gerçekleşmiş olursa olsun, önemli olan durmuş olmasıdır.' Formülde teknolojinin farklı dalları için bu argüman farklı biçimlerde ifade edilmiştir. Ama temel argüman oldukça standarttır: Orta Çağ Çin kültürüne has bir şey, kültürü gelişimini kesintiye uğratmaya ve *duraklamaya* zorladı. Başka bir deyişle Şark duraklaması öğretisi yine karşımıza çıkmaktadır. Bu görüşü açıklarken en çok da Weber kullanılır. Çin'in ilerleyememesinin nedenlerine ilişkin Weberci iddiaların çoğu itinayla sergilenir. Bazı tarihçiler Weber'in Kon-

[141] "Orta Çağlar" ve "Orta Çağa özgü" kavramları genellikle Doğu yarıkürenin çoğu yeri ya da bütünü için kullanılır.

füçyüsçülüğün iradeyi yok eden etkisiyle ilgili inandırıcılıktan yoksun argümanına tereddütle yaklaşırlar; bazılarıysa Çinlilerin kişisel niteliklerini betimlerkenki etno-merkezciliğini görmezden gelmeyi tercih ederler. Buna karşılık Weber'in şehir, toprak mülkiyeti, bürokrasi ve imparatorluk hakkındaki argümanları hâlâ yaygın olarak kullanılmaktadır. Çin şehri 'özgür' değildi ve gerçek bir burjuvazisi yoktu. Çin'de topraklar özel mülkiyete kapalıydı. Çin bürokrasisi ve imparatorluğu 'akılcı' olmadıklarından toplumu ilerlemeden alıkoyuyorlardı.

Bu argümana iki adımda karşılık verilebilir: İlki Purcell'in belirttiği gibi, gerçekten önemli olan Çin'deki bu ilerlemelerin nasıl ve neden *olduğudur*; nasıl ve neden *durduğu* değil. (Tabi eğer gerçekten durdularsa.) Yani tarihçiler Çin'in asırlar boyunca teknolojinin birçok alanında başka medeniyetlere fark atan, teknolojik bakımdan yenilikçi bir toplum olmayı nasıl başardığını açıklamalıdırlar. Weber bu süreçte hiç de yardımcı olmaz. Weber'in çizdiği şema duraklama için bir açıklamadan ibarettir; oysa bizim sözünü ettiğimiz çarpıcı bir ilerlemedir, duraklama değil.

Argümanın ikinci adımı Avrupa mucizesi tarihçilerinin Çin'deki ilerlemenin durduğunu varsaydıkları kesin zamana odaklanmayı gerektirir. Elvin'e göre Çin'deki geniş kapsamlı teknik ilerlemeler 14. yüzyıl başlarında sona erdi. Bu dönemde Çin belki de dünyanın en ileri ve ciddi biçimde ticarileşmiş tarımına sahipti. Çin sanayi teknolojisi de tekstil üretimi gibi alanlarda eşsizdi. Mekanik saatler iyi biliniyordu.[142] Güneydoğu Asya kıyılarında ve Hint Okyanusu'na Çin ticaret gemileri işliyordu. Çinlilerin silahları benzersizdi. Kanal teknolojileri etkileyiciydi... Genel olarak Ming hanedanının yükselişi ve doğurduğu sorunlarla bağlantılı olan değişimler teknik ilerlemenin yavaşlaması ile de bağlantılıdır. Buna karşın gemi inşası, top imalatı, muhtemelen 1400 dolaylarında Kore'de icat edilen değiştirilebilir metal hurufatla baskı gibi teknolojinin bazı kolla-

[142] Needham ve ark., *Science and Civilization in China*, 4. Cilt, 2. Kısım, (1965), 27. Bölüm.

rında ilerlemeler devam etti.[143] Ancak bu dönemde Avrupa'da da büyük bir teknolojik gelişme yoktu. 1350'den sonra Avrupa hem iktisadi hem de teknik bakımdan durakladı. 1492'den önce Avrupa'da teknolojinin ilerlediğine dair elimizde çok az kanıt var. Tarihçilerin uzun zamandır fark ettikleri üzere Rönesans da teknolojik bir devrim değildir.[144] 1492'den sonra Avrupa'da bazı teknoloji dallarında (örneğin gemi inşası) ilerleme yeniden başladı. 18. yüzyıldan önce tam anlamıyla devrim sayılabilecek bir teknolojik değişimin başlayıp başlamadığı konusu Avrupalı tarihçiler arasında hâlâ tartışmalıdır.

Bu *karşılaştırmalı olarak* Çin hakkında ne söyler? 'Duraklama' sorunu olmadığını akla getirir. İnişli çıkışlı ilerleme bir kural olduğundan tüm kültürlerin bildiği bir senaryo sonucu iki yüzyıl boyunca sürecin yavaşlaması söz konusudur. Avrupalı tarihçilerin görmezden gelmeye çalıştığı ama Üçüncü Dünya tarihçilerinin dikkatlerini çeken bir sorun ortaya koyar. Avrupa'nın 16. yüzyıldaki ticari büyümesi sonucu –biz kitapta bu sürecin doğum tarihinin 1492 olduğunu ileri sürüyoruz– saldırgan Avrupalı ticaret toplulukları Manila ve bazı Güney Çin limanları gibi çeşitli yerlerde Çinlilerle rekabete ve ticarete başladılar. Neden Çinli tüccarlar bu sürecte hakimiyetlerini ilan edemediler? Neden ticari üstünlük Çinlilere (ya da öteki Asyalılara) geçmedi de sürekli Avrupa'ya yöneldi? Bir başka deyişle açıklama bekleyen bir duraklama yok. Sorun Avrupalıların 1600'lerden sonra Asya'daki uzun mesafeli ticaretin denetimini nasıl ve neden bütünüyle ele geçirdikleridir. Sonraki bölümlerin konularını gözönüne alarak, bu sürecin Asya medeniyetlerinin herhangi bir iç kültürel 'tıkanmışlığından' kaynaklanmadığı yorumunda bulunmakla yetineceğim. Bu daha çok Avrupalıların 1492'den

[143] Needham ve ark., *Science and Civilization in China*, 4. Cilt, 2. Kısım, (1965), 33. Bölüm. Arnold Pacey bu yeniliğin adresi olarak Kore'yi verir. Bkz. Pacey, *Technology in World History*, (1990), s. 56.

[144] Örneğin bkz. Lopez, *"Hard Times and Investment in Culture"*, (1953), Thorndyke, *"Renaissance or Prenaissance"*, (1943).

sonraki –Yeni Dünya'nın külçe külçe altın ve gümüşlerinin Avrupalı tüccarların kasalarına sürekli artan biçimde akışı (bunu 4. bölümde daha detaylı biçimde ele alacağız.) nedeniyle başka kimsenin gerçekten yararlanamadığı– denizaşırı girişimlerinin karlılığı, ölçeği ve örgütlenmesindeki aşırı hızlı artışın bir yansımasıdır.

15. yüzyılın ilk yarısı boyunca askeri, diplomatik ve ticari özellikleri bulunan birkaç Çin filosu Güneydoğu Asya'ya ve Hint Okyanusu'na gönderildi. Bazı gemilerde yüzlerce adam vardı. Bazıları öyle büyüktü ki güvertelerinde sebze bahçeleri vardı. Bu büyük seferlerin önemini gelecek bölümde ele alacağız. Şimdi Avrupa mucizesi tarihçilerinin bu gerçekleri Çin'in geri kalmışlığı hakkındaki kuramlarına nasıl yerleştirmeye çalıştıklarına değinmek istiyorum. Standart yorum 'Ama durdular.' biçimindedir. Aslında son sefer 1440 civarında sona erdi. Ama seferler amacına ulaşmıştı. Çin ticaret gemileri Güneydoğu Asya'da ticaret yapmaya devam ettiler. İşler durmadı. İmparatorların bir süreliğine (özellikle 16. yüzyıl başlarında) Çin gemilerini yasakladığı doğrudur; ama bu yasaklar rüşvet koparmanın yoluydu (aslında işlerin kolaylaştırılmasıydı) ve zaten uygulanmıyordu. 'Mucize' tarihçilerine göre imparatorluk yasağı Çin'in ilerlemesinin durduğunun ve yalnızca Avrupa'nın 'mucize' potansiyeli taşıdığının kanıtıdır. Bunun gerçeklerle alakası yoktur.

Ateşli silahları Çinliler icat etmiş olabilirler; en azından Orta Çağ sonlarına kadar bu alanda başka kültürler kadar iyiydiler. Avrupa mucizesi tarihçilerinin teknolojinin bu alanına alışılagelmiş yaklaşımları Carlo Cipolla'nın tanınmış ve etkili kitabı *Silahlar, Yelkenliler ve İmparatorluklar: Teknolojik Yenilik ve Avrupa Genişlemesinin Erken Dönemi, 1400-1700* 'da görülür. 15. yüzyıl başına kadar Çinlilerin silahları en az Batılıların silahları kadar, hatta belki daha iyiydi.'[145]) Ancak yüzyıl sonra Portekizliler Kanton önünde görünüp selamlama maksadıyla toplarını

[145] Cipolla, *Guns, Sails, Empires*, (1965), s. 106.

ateşlediklerinde Çinliler büyülenmiş halde geri çekildiler.

> Avrupalıların silahlarının gümbürtüsü Çinliler'i ... sahillerinde birdenbire beliren üstün, erişilmez silahların koruması altında gözdağı veren tuhaf, yabancı insanların korkutucu gerçekliğine uyandırdı ... 'Yabancı şeytanlarla' nasıl baş edilecekti? Savaşarak mı görmezden gelerek mi? Tekniklerini alıp kopyalayarak yerel alışkanlıkları ve gelenekleri terk ederek mi, yoksa tüm bağlantıyı kesip düşsel bir adaya sığınmanın çarelerini arayarak mı? Olmak mı olmamak mı? ... trajik yanı cevaplanamazlığı olan bir ikilem.[146]

Böylece Asya'nın duraklaması ve Avrupa mucizesi mitolojisinde olgunun yerini retorik alır.

Görünüşe göre 'Çin formülü' itibar kaybediyor. Ama Hindistan, Orta Doğu ve Afrika'nın 1492 öncesindeki teknolojik gelişimi hakkındaki bilgilerimiz arttıkça Avrupa-merkezci tarihi desteklemek için bir 'Hint formülü', bir 'İslam formülü' bir 'Afrika formülü' vb. uydurulacaktır.

Toplum

3. bölümde Orta Çağ Avrupa toplumuna bir göz atacağız; ardından dönemin Asya ve Afrika toplumlarıyla kapitalizm ve moderniteye doğru değişim sürecinde önemli olan toplumsal kategoriler açısından karşılaştıracağız. Bu kategoriler (biçimler, olgular) arasında sınıf, devlet, toprak mülkiyeti, ticaret ve şehirleşme sayılabilir. Burada Orta Çağ sonlarında, 1492 öncesinde toplumsal kategorilerden birinin ya da ötekinin, Avrupa'nın başka medeniyetlerin önüne geçmesine yol açtığını savunan kuramları eleştirmekle yetineceğiz. Bunun için günümüzün Avrupa mucizesi tarihçilerinin bu tarihsel liderlik rolü, sözde 'modernitenin kapılarını açan' ilerletici nedensel itki için gözde adaylar olduğunu iddia ettikleri birkaç kategoriyi seçebiliriz. Devlet, ki-

[146] Cipolla, *Guns, Sails, Empires*, (1965), s. 108-109.

lise, sınıf ve aile ilk sırada geliyorlar. Bu kategoriler sık sık daha temel olduğu varsayılan güçler açısından açıklanıyorlar: Avrupa akılcılığı, Avrupa teknolojisi, Avrupa'nın demografik bakımdan benzersizliği ya da Avrupa'nın çevresel üstünlüğü. Bunları zaten yeterince ele aldığımızdan şimdi işi kısa tutacağız.

Devlet

Bir argümanın işe kapitalizmin yükselişinden, modernleşmeden, Fransız ve Amerikan devrimlerinden sonra ortaya çıkmış orta büyüklükteki, bütünleşmiş, demokratik sayılabilecek modern Avrupa ulus devleti modeliyle başlaması alışıldık bir durumdur. Bunun benzersiz bir tür olduğunu kimse inkar etmez. Ama yine de Avrupa mucizesi tarihçileri bu devlet türü hakkında şu iki iddiadan birinde bulunur: Ya Avrupa tarihinin modernleşme için nedensel bir rol oynayacak kadar erken bir döneminde ortaya çıktı ya da Avrupa kültüründe içkindi ve Orta Çağ ya da öncesinde özgürlüğe düşkün, bireyci, zorbalık karşıtı Avrupalılar tarafından doğal ve akılcı bir biçimde meydana getirildi. Bazen iki iddia bir arada yer alır: Avrupa'nın akılcılığına indirgenme ve aynı zamanda devlet seviyesinde bütüncü bir argüman.

Eric L. Jones'ın *Avrupa Mucizesi*'nde yaptığı da budur. Jones Avrupa'nın Orta Çağ'daki siyasal sisteminin 'Avrupa mucizesinin merkezine' yakın olduğunu söyler.[147] Burada Avrupa'nın daimi ve benzersiz özgürlük aşkı hakkındaki geleneksel önyargıyla çok garip bazı çevreselci argümanlar birleştirilir. İlkinden başlayalım. Jones Avrupa'nın geçmişte birkaç verimli merkezinin bulunduğu, hepsinin de bölgesel kültürün kalbi konumunda olduklarını ileri süren bildik argümanı alır ve bunu Asya toplumlarının 'imparatorluk' üretmelerine karşın Avrupa'nın eko-

[147] Jones, *The European Miracle*, (1981), s. 124.

lojik merkezlerinin orta büyüklükte devletlerin önünü açtığı sonucuna ulaşan acayip bir argümana dönüştürür. Jones'a göre imparatorlukların doğasında despotizm ve iktisadi gelişmeye müdahale vardır. Avrupa'yı bu kaderden coğrafyası korumuştur. Bazı modern Avrupa devletlerinin ekolojik 'merkezleri' varsa da çoğunun yoktur; bu merkezlerin de ancak birkaçı devlete dönüşmüştür. Model çevreselci ve geçersizdir. Zaten dünyanın başka birçok yerinde benzer merkezler bulunur. Orta büyüklükte, birbirinden bağımsız ve verimli tarımsal koşullara sahip Irrawadi ve Çao Phraya havzaları gibi oldukça farklı kara parçaları Güneydoğu Asya'da tipiktir. Ayrıca Orta Mekong ve Kızıl Nehir; Sumatra'daki (iki ya da üç) ve Java'daki (üç) merkezler; Bali, Lombok, Sulawesi, Luzon vb.deki merkezler ve bu tanıma daha da uygun olan adalar bölgesi de Güneydoğu Asya'da olağan bir manzaradır. Hindistan ve Çin de bir ölçüde parçalara ayrılmıştır. Afrika'daki ayrık merkezler arasında Orta Nijer, Çad ve Kongo sayılabilir; Batı Asya'da ise Mezopotamya, Batı İran Yaylası vb.[148]

Jones ardından bu ilk Avrupa devletlerinin, kendiliğinden 'bir devletler sistemi' dediği yapıyı oluşturduğu görüşünü savunur. Bu yaklaşık aynı büyüklükteki bağımsız devletlerden meydana gelen bir ağdır. Bu devletler Orta Çağ'da birbirlerine Hegelci bireylermiş gibi yaklaşıyorlardı; rekabet içinde olsalar da işbirliğine gidiyor ve bir kulübün üyeleri gibi birlikte modernliğe yürüyorlardı. Böylece Jones Orta Çağ'ın derinliklerinde modern ulus-devleti ve Birleşmiş Milletler'i görüyordu. Tarihi içiçe ge-

[148] Bu tip basit anlamda ekolojik merkezleri bulunmayan modern devletler arasında İspanya'yı, İtalya'yı, Almanya'yı Polonya'yı, Yunanistan'ı, İsveç'i, Rusya'yı vb. sayabiliriz. 20. yüzyıldan önce belki de yalnızca Büyük Britanya'nın bazı yerleri (İngiltere'nin güneyi) ve Fransa'nın bir kısmı (Paris havzası) bu son derece soyut modele uygun bir durumdaydı. Bu model bir takım amaçlara uygun olsa da kıtanın siyasi tarihini açıklamak bu amaçlar arasında değildir. Bu merkezlerin bazıları devletlerin merkezleriyken bazıları değildi. Günümüzde Güneydoğu Asya, Burma, Tayland ve Kamboçya bu modele herhangi bir Avrupa ülkesi örneğinde olduğu kadar uygundur.

çirerek Orta Çağ Avrupası'nda iktidarı modern devletin bütün erdemleri ile donatmaktadır: Kamu hizmetleri vermekteydiler, ekonominin serbestçe gelişmesini teşvik ediyorlardı, demokrasi yolunda ilk adımları atmışlardı vb. bunların tek nedeni çevresel koşullar ve burada özgürlük düşkünü Avrupalıların yaşıyor olmasıydı. Aslında betimlediği türden bir devlet 17. yüzyıla kadar ortalarda yoktu. Jones modernleşmeye başlamış Avrupa'nın siyasi özelliklerine bakar, bazıları çevresel olan bazılarıysa hep var olmuş bu özelliklerin Avrupa'nın modern demokratik siyasal sisteminin de Avrupa'da (başka hiçbir yerde değil) hep var olduğunu ispatladığını ileri sürer. Aslında Orta Çağ Avrupası yarı-egemen feodal siyasi birimlerin karmaşasıydı. Öyle karmaşık bir harita vardı ki, çoğu zaman devletler tanımlanamıyordu ve Jones'un bu yönetim birimlerine atfettiği modern devlet niteliklerinin pek azı bulunuyordu.

Ancak bu siyasi tarih modelinin saçmalığını anlamak için Jones'un Avrupa-dışının sözde barbar ve despot devletleri hakkında nasıl konuştuğuna bakmak gerek. Avrupa-dışında doğal olan akılcılıktan yoksunluk, çevresel olumsuzluklarla bir araya gelip muhteşem Avrupa devletinin ve devletler sisteminin karşıtı olan büyük Şark imparatorluğunu üretir. Neden Asya da Avrupa gibi siyasi bakımdan gelişmedi? Jones Asya'nın siyasi 'çocuksuluğu'nu entelektüel canlılık ve yenilikçilik söz konusu olduğunda akıl dışılıktan; ilerleme arzusu, egemenliğe direnme, hayvani isteklere kapılma eğilimi vb. konularda ise bir tür ahlâkî zaaftan oluşan psikolojik bir yetersizlikle (1) ve eksikleri olan bir doğal çevreyle açıklar. Bu zaafların (ve daha az etkili benzerlerinin) sonucunda Asya'nın siyasi bakımdan gelişmemesi ve ilerleyememesinde etkili olan nedenler (1) denetlenemeyen nüfus artışı ve (2) kötü yönetimdir ('Şark despotizmi' ya da Jones'un deyişiyle *imparatorluk*). *Avrupa Mucizesi*'nde Avrupa devletler sisteminin gelişmeyi desteklemesi hakkındaki ana argüman, Jones'un Asya'daki imparatorlukların kötü doğasına ilişkin karşı kuramıdır. Buna karşın sonunda karşı kuram da kuramın kendi-

si kadar boş çıkar. Aslında Jones büyük imparatorlukların neden Avrupa'da değil de Asya'da ortaya çıktığına dair inandırıcı bir açıklama vermez. Öte yandan büyük devletlerin ilerleme açısından orta ve küçük boyutlu devletlere göre neden daha kötü olduğu konusunda da inandırıcı bir argümanı yoktur. (Jones Asya'da gerçekleşen hakiki ilerlemelere ve emperyal niteliği bulunmayan birçok devlete gözlerini kapamıştır.) Jones'un Asya imparatorlukları hakkındaki kuramını incelediğimizde devletin büyüklüğü ya da türü ile işi olmadığını, tek derdinin Avrupa-dışı toplumların temel siyasi doğaları hakkındaki bir kavramla olduğunu görürüz. Bu da 'Şark despotizmleri' düşüncesinden başkası değildir. Asyalılar ve tüm Avrupalı olmayanlar doğal olarak berbat, despotik, şımarık, sorumsuz, kötü yönetimlerden çeker. Yalnızca Avrupalılar özgürlüğü anlar ve tadarlar.

Bu, Avrupa'nın siyasal süreçlerinin ve yapılarının bir Orta Çağ 'mucizesi'ne yol açan nedensel güçler olduğunu ileri sürme arzusundaki tarihçiler arasında istisnai bir kuram değildir. Kuramın temel hali gelenekseldir. Başlıca üç önermeden oluşur: Avrupalılar kendilerini modern, örtük biçimde demokratik politik yapılara (ya da daha dolaylı olarak, bireyci ekonomik davranışa ve bu nedenle minimalist bir devlet tercihine) yönelten eski, köklü bir akılcılığa sahiptirler. Avrupalı olmayanlar doğal olarak bazen güçlü ama her zaman keyfi, despotik, emperyal bir devlet yapısından çekerler. Avrupa'nın doğal çevresi siyasal modernleşmeye şu ya da bu türlü ama benzersiz bir itki verir. (Ekolojik merkezler, verimli toprak; burunlar ve koylar erişim kolaylığı vb.) Öteki önermeler çoğu argümanda yer eder ama görünüşe göre en yaygın kullanılanı bu üçüdür.

Bu üçlü büyük öneme sahip metodolojik bir ilkeyle birleşirler: Hangi nedensel ilkeler söz konusu olursa olsun bunlar *daha önce* işe koyulmuşlardır. Yani bu üçlü modernleşme sürecini Orta Çağın sonlarına gelmeden çok önce başlatırlar. Elbette bu işin can damarıdır. Bu kitapta Orta Çağ Avrupası'nda modernleşmenin, ya da her ne diyorsanız, sürdüğünü, ama bunun yal-

nızca Avrupa'da gerçekleşmediğini ileri sürüyorum. Dolayısıyla 1492 sonrasında yaşananlar modernleşmeyi başlatmadı Avrupa'daki değişimlerin büyüklük ve sonuç bakımından artışını ve sonunda benzersiz biçimde 'yükselen' bir toplumun ortaya çıkmasını sağladı. O halde tekbiçimci hipotezden yola çıkarak Orta Çağ'da Avrupa'nın Avrupa-dışından daha büyük bir potansiyel taşımadığını ileri sürebiliriz. Orta Çağ'da demokratikleşmeyi ve modern devleti ileri götüren güçler olması Avrupa'nın benzersizliği hakkında hiçbir şey söylemez.

John A. Hall Jones'un modelini temel alarak Çin'i Hindistan'ı ve Müslüman Orta Doğu'yu modern devlet yapılarına geçmekten alıkoyan, kendi deyişiyle, 'tıkanma'ları vurgular. Kısaca değinelim. Çin imparatorluktan çekiyordu; Hindistan kast sisteminden (bu nedenle politika yoktu).[149] Müslüman bölgesindeki siyaset kabileciliğe teslimdi. Hall donmuş ve kalıcı olduklarını varsayarak, çok eski ve bu medeniyetleri pek de yansıtmayan örnekler veriyor; sonra da bunları Orta Çağ sonrası Avrupası'ndakiler ile, bunların da uzun süreden beri en azından embriyo halinde var oldukları çıkarımında bulunarak, karşılaştırıyor. Ardından Avrupa-dışının, Avrupa'nın her zaman için sahip olduğu 'mucize' potansiyelinden daima yoksun olduğu argümanına ulaşıyor.[150]

Michael Mann daha somut olan 'devlet' yerine soyut 'güç'e yönelirse de onun da argümanı farklı değildir. Bir dizi başka 'mucize' tarihçisi gibi Mann da Orta Çağ başlarındaki siyasi karmaşayı ve yönetim birimlerinin ve hükümranlıkların parçalanmasını modernliğin doğumu olarak okumaya çalışıyordu. Bu siyasal ve toplumsal birimlerin küçüklüğü, Avrupa-dışının çok büyük olduğu varsayılan emperyal yönetimlerinden daha 'yoğun', anlamlı, gelişime gebe olmaları sonucunu beraberinde getiriyordu. Mann'ın 'yoğunluk' kavramı olgu değil değer te-

[149] Bu bağlamda bkz. Dirks, *The Hollow Crown*, (1987).
[150] Hall, *Powers and Liberties*, (1985), *"States and Societies: The Miracle in Historical Perspective"*, (1988).

mellidir.[151] Bu bağlamda Magna Carta efsanesini hatırlayabiliriz. Dönemin baronları hiç de demokrat olmasalar ve fakirler krala yalvarabilmeyi tercih etseler de, gücün kraldan baronlara geçmesi geleneksel olarak bir demokrasiye yönelme hareketi olarak betimlenir. (Ardından kralın gücünün artması demokrasi yolunda yeni bir adım sayılır; ancak bu çelişkidir.[152]) Hall ve Mann'dan öte Jones'a yakın dursa da Jean Baechler de yaklaşık aynı modeli kullanır. İlave bir argümanla, siyasal evrimde Hıristiyanlığa verilen önemi azaltır.

Baechler tuhaf bir tarih okuması sonunda aristokratların birbirleriyle demokratik (saygılı) bir biçimde iletişim kurmakla kalmayıp köylülerinin haklarına da saygı gösterdiklerini iddia ederek (başlangıçta bir Hint-Avrupa 'savaşçı aristokrasisi' olan) Orta Çağ Avrupa aristokrasisinin demokrasinin asıl kaynağı olduğuna inanır.[153]

Tabii ki Orta Çağ'da demokrasi yoktu. Avrupa devletleri de başka yerlerdekiler kadar despottu. Eski Yunanlıları göz önüne alarak belirttiğimiz gibi Avrupa'daki siyasi yapıların başka yerlerde karşılığı vardı. Şehir-devletleri (belki de) demokrasiye en yakın olanlarsa da, bazıları cumhuriyetti ve aslında ticaret oligarşileriydi. Hint ve Pasifik Okyanuslarının sahilleri boyunca sıralanmış çok çeşitli şehir-devletleri olduğunu belirtmekle yetinelim. Asya ve Afrika'da da cumhuriyet bilinmeyen bir şey değildi.

[151] Mann, *The Sources of Social Power*, (1986), "*European Development*", (1988).

[152] Avrupa devletleriyle ilgili argümanların birbirleriyle çelişmelerine ilişkin tek örnek bu değildir. Bir yanda, Hall'da dâhil olmak üzere, Roma devletinin büyük bir yenilik olduğunu, Avrupa'ya (ama yalnızca Avrupa'ya) özgü birçok politik özelliğin kaynağı olduğu söyleyenler, diğer yanda Roma devletini, despot Doğu devletleri gibi, herhangi bir "emperyal devlet" olarak gören (Mann'ın da içinde bulunduğu) ötekiler. İddiaya göre Avrupa, emperyal devlet biçiminden *kaçınarak* politik olarak yenilenip daha küçük ve demokratik bir devlet biçimine ulaşmıştır.

[153] Baechler, "*The Origins of Modernity: Caste and Feudality (India, Europe and Japan)*"(1988).

Kilise

Birçok kuram Avrupa'nın modernleşmesi ve kapitalizmin yükselişinde toplumsal bir kurum olarak kiliseye şu ya da bu nedensel rolü vermektedir.[154] (Birçok başka kuram da benzer bir rolü Hıristiyanlığın kendisine verirler; ama bunun üstünde durmayacağım.) Elbette kilise böyle bir rol oynadı. Sorun başka yerde. Birçoğu kilisenin (ya da kiliselerin) Avrupa'ya ve Avrupalılara, Avrupalı olmayanlara kendi dini kurumları ya da kendi kültürlerindeki başka kurumlar tarafından sağlanmayan bir şey sağlayıp sağlamadığı sorusuna cevap ararlar. Örneğin Orta Çağ'da Katolik kilisesinin Avrupa'yı kültürel bakımdan başka yerlerde görülmeyen bir ölçüde birleştirdiği ileri sürülmüştür. Ama başka yerlerde de benzer ya da koşut süreçler devam etmektedir. Haklarında o kadar atılıp tutulan imparatorluklar, örneğin Çin imparatorluğu, birçok bakımdan birliğini sağlamıştır. Müslüman dünya için de aynısını İslam dini yapmıştır. Kilisenin Orta Çağ'da büyük devletlerin belirgin örnekleri bulunmamasına karşın tüm Avrupa'nın gelişmesinin önünü açarak Avrupa'nın siyasi bölünmüşlüğünü giderdiği ileri sürülmektedir. Doğru. Soru başka türlü de sorulabilir: Kilise, tarih boyunca birçok dönemde siyasi birliğe sahip olan Avrupa'ya başka medeniyetlerin önüne geçmesini sağlayan bir olanak mı sunmuştur? Bence cevap şu olmalı: Kilise Avrupa'ya, toplumsal evrimin en ileri noktasına sıçramasını sağlayan ve başka medeniyetlerde bulunmayan özel bir kültürel nitelik katmamıştır.

Dolayısıyla başka medeniyetlerdeki başka dinsel kurumlardan farklı olarak Orta Çağ'da kilisenin Avrupa'nın tarihsel üstünlüğüne yol açtığı iddialarını temelsiz buluyorum. John A. Hall 'Hıristiyanlığın devletlerin ortaya çıkması için en iyi koru-

[154] Bkz. White, *Machina Ex Deo*, (1968); Mann, *The Sources of Social Power*, (1986), *"European Development"*, (1988); Hall, *Powers and Liberties*, (1985); Baechler, *"The Origins of Modernity"*, (1988) ve Hallam, *"The Medieval Social Picture"*, (1975).

nağı sağladığı'nı ileri sürer.[155] Michael Mann Orta Çağ'da kilisenin 'dünyevi otoriteye bile karşı duran bir ahlâkî ve toplumsal gelişme dürtüsünü yüreklendirdiğini' iddia eder. Bu yalnızca bir karşılaştırma olarak değil kilisenin Avrupa'da oynadığı rolle ilgili olgusal bir iddia olarak da sorgulanabilecek bir bildirimdir.[156] H. E. Hallam'a göre 'Orta Çağ Katolik kilisesi erken dönem kapitalizm düşüncesinin tohumlandığı yerdi.'[157] K. F. Werner "Avrupa mucizesi'nin ...Batıda Katoliklik öğretilerinin hüküm sürdüğü Hıristiyan bir dünya var olduğu için gerçekleştiği' iddiasında bulunur.[158] Bu tür iddialar başka dinler ve medeniyetler-

[155] Hall, *Powers and Liberties*, (1985), s. 135.

[156] Mann, *"European Development"*, (1988), s. 12.

[157] Hallam, *"The Medieval Social Picture"*, (1975), s. 49.

[158] K. F. Werner, *"Political and Social Structures of the West"*, (1988), s. 172. Bu Alman Orta Çağ uzmanı "mucize"nin altında yatan merkezi gücün Hıristiyanlık olduğunu iddia eder; Katolik kilisesine, Katolik (sonraları buna Protestan öğretisi de eklenecektir) öğretisine, kiliseden ve öğretisinden etkilenen sosyal, siyasal kurumlara ve ona göre Avrupalıların yeniliğe açık olmalarına, "dur durak bilmemeleri"ne, rasyonelliklerine büyük katkısı olan inançlarına atıfta bulunur. Werner Avrupa'nın yükselişine yol açan birçok etken olduğunu kabul eder ve Avrupa'nın doğal çevresine de bir rol vermekten çekinmez. Yine de teorisinin esas olarak dine dayandığı açıktır; hatta Hıristiyan Avrupa'nın yükselişinde bir Hıristiyan Tanrısı'nın etkisi olduğunu düşündüğü hissedilmektedir.
Werner öncelikle Avrupa'nın kurumlar ve ilerleme bakımından, Roma İmparatorluğu'ndan Orta Çağ'a kadar bir sürekliliği olduğunu, imparatorluğun son döneminde temelleri atılan dini ve din dışı kurumların Orta Çağ'a kadar uzandığını ve bu dönemin karakterini belirlediğini vurgular. Tüm bu kurumların en önemlisi ise Katolik kilisesidir. Werner kiliseyi, kurulduğu günden itibaren tarih üstünde belirleyici bir etkiye sahipmiş gibi betimleme eğilimindedir. Avrupa'nın yükselişini kurum ve öğreti olarak Hıristiyanlık öncülüğünde gerçekleşen bir süreç olarak görür. Werner dine büyük önem veren bir tarih teorisi ortaya koyuyor olsaydı bu kitapta görüşlerini ele almama gerek olmayacaktı; hatta dinin tarihteki rolünün Markistler tarafından olduğu kadar muhafazakârlar tarafından da gerektiği kadar vurgulanmadığı konusunda hemfikir olurdum. Werner'in görüşlerinde takıldığım nokta Avrupa "mucize"sinde genel olarak dinin değil özel olarak Hıristiyanlığın tarihsel bakımdan etkin bir rol oynadığı yolundaki görüşünü açıkça ortaya koymuş olması. Werner'in görüşleri açıkça Avrupa-merkezcidir. Belki de aşağıdaki yorum her şeyi açıklayacak:
[Eğer] "Avrupa mucizesi"nden anladığımız şeyin özünü açıklayabilecek tek bir ifade seçmek zorunda olsak ... bu "kıpır kıpır" ... "dur durak bilmemek"

le karşılaştırılınca çöker. Aynı zamanda Avrupa'nın varsayılan yükselişi Orta Çağ'da değil oldukça sonrasında gerçekleşti ve bu yükselişte Hıristiyanlığın payı hiç de önemli değildir.

Max Weber'in Avrupa'nın yükselişinde dinin rolü ya da kapitalizmin yükselişinde Protestan Reformu'nun özel önemi gibi konulardaki takdir gören argümanlarını ele almaya hiç gerek yok. Weber'in daha önce eleştirdiğim görüşlere sahip olduğu muhakkak. Ama konusu Avrupa medeniyetinin, Avrupa-dışı medeniyetlerin ve bunların dinamizmlerinin tekbiçimci bir bakışla ele alınması olan bu kitap, dinin nedensel rolünü masaya yatırmayacak.

... *Ruhelosigkeit* ... olurdu. Buna karşın Asya ve ondaki bilgelik, büyük dinler ve felsefeler ... ruhun ve dünyanın merkezine inme ve hedefe *ulaştıklarında* Tanrı'da huzur bulma sanatıyla uğraşırlar. Oysa Avrupa mucizesini başaran Avrupalı bir hedefe ulaştığında hemen bir başkasına yönelmeye hazırlanır. Peki ama bu zihniyetin *causa causans*'ı nerede aranmalıdır? Bu dürtünün temelinde, bağışlanma ve lütuf arayışında günahın verdiği azap yatmaktadır ... Ruhun kurtuluşuna verilen önem, sosyal seviyesinden bağımsız olarak ... [kadere teslim olmayan] bireye o güne kadar görülmemiş bir önem kazandırdı ... Bana öyle geliyor ki Avrupalıların "mucize"yi gerçekleştirmelerinde, sahip oldukları sorumluluk duygusu önemli etkenlerden birisi olmuştur (s. 185).

O halde Avrupa'nın dini olan Hıristiyanlık "Avrupalı insan"a "Avrupa mucizesi"nin başlıca kaynağının ne olduğunu açıklayan bir zihniyeti aşılamıştır.

Bu önermeye itirazımız da Avrupa'nın sözde benzersiz "rasyonelliği"ni ileri süren tüm diğer kavramlara itirazımızla aynı. Var olduğu farz edilen bu nitelik ister din kaynaklı olsun (Werner) ister Neolitik dönem sonrası Avrupalı kabilelere (Mann) ya da başka bir kaynağa dayansın, başta gelen itiraz şudur: Bütün insan topluluklarının aynı oranda zekaya sahip olduklarını temel bir aksiyom olarak kabul ediyorsanız *nasıl olur da* Avrupalıların Avrupalı olmayanlardan daha zeki, iyi, cesur vb. oldukları düşüncesini haklı gösterebilirsiniz? Sosyal, teknik ve saf entelektüel şeylerin yenilenmesi yoluyla kültürün değişiminde insan aklını başat neden olarak kabul etmekte itiraz edilecek bir yan yoktur. Ama *yalnızca bazı* topluluklardan olan insanların aklının, genellikle "rasyonalite" kelimesinde toplanan bütün bu yaratıcılık, gayretkeşlik, sorumluluk duygusu, entelektüel ilgi, başkalarına saygı vb. niteliklere sahip olduklarını söylemek çok başka ve gayet şüpheye açık bir şeydir. Avrupalılar rasyoneldir ama Avrupalı olmayanlar da öyledir.

Sınıf

Konumuzla ilgili sınıfa ilişkin üç tür argüman var. Bunların ilki Avrupa'nın Eskiçağ ve Orta Çağ'daki tarihsel üstünlüğüyle ilgili iki katmanlı argümandır. Bunu şöyle özetleyebiliriz: (1) Avrupa'nın üstünlüğünü ve dünyanın tarihsel ilerlemesini açıklamada sınıfsız (ya da 'sınıf öncesi') bölgeler ve halkların yeri yoktur; çünkü sınıfsız toplumlar ne yaparlarsa yapsınlar ilerleyemezler ve ilkeldirler. (2) Bu nedenle açıklama bekleyen gerçek sorular neden Avrupa'daki bazı sınıflı toplumlar ilerlemeye açıkken ötekilerin (çoğunlukla Asya'dakiler) durağan ve geriye dönük olduğu sorunuyla ilgili olanlardır. Sahra'nın güneyinde Afrika'nın bütünüyle sınıfsız olduğu, bu nedenle de dünya tarihinin dışında kaldığı düşünülüyordu. Günümüzde de bu argüman, bazı çözümleyici çalışmalarda (Eric L. Jones'un *Avrupa Mucizesi* de bunlardan biridir) bazı dünya tarihi ders kitaplarında (1. bölümde belirtmiştik) ve bazı (muhtemelen çoğu) dünya tarihi atlasında kullanılmaktadır. (Bu atlasların çoğunda Üst Paleolitik'ten 1492'ye kadarki süre için tek bir Afrika haritası bile yoktur.[159]) Bu konunun geniş biçimde ele alınması yerine şu yorumlarda bulunmakla yetineceğim: 1492'de Afrika sınıfsız değildi. (Bu konuyu 3.bölümde tekrar ele alacağız.), sınıfsız toplumlar durağan değildi.[160] Sınıfsızlık hakkındaki bu argümanı geliştiren tarihçiler Eskiçağ ve Orta Çağ'daki sınıfsız Avrupa halkları olan 'barbar kabilelerin' (Cermenler, Keltler, Slavlar vb.) ilerlemeye son derece açık olduklarını belirterek kendileriyle çelişirler. Bu iddiaya göre Romalılardan sınıf düşüncesiyle birlikte birkaç şey daha alan bu ilkel ama ilerlemeye açık, yenilikçi, saldırgan, meraklı, kazanmaya odaklı oldukları varsayılan Avrupalılar moderniteye yürümüşlerdir.

[159] Bkz. Palmer, *Atlas of Modern History*, (1957); Bjørklund, Hølmhoe, Røhr, and Lie, *Historical Atlas of the World*, (1970); ve Kinder ve Hilgemann, *The Anchor Atlas of World History*, cilt 1. (1974).

[160] Bu konuyu *The National Question* (1987b)'de ele alıyorum.

Alışıldığı üzere bir toplumun tarihteki sınıf yapısını, farklı sınıfların değişim üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini ve bunun yönünü incelemek gayet yerindedir. Böyle bir incelemenin yokluğunda yapılacak bir çözümlemede, nedenselliği tümüyle krallara ve başka türden seçkinlere bağlama eğilimi doğar. Avrupa-merkezcilik belli bir sınıfın tarih üstünde etkili bir şeyler yaptığı ama bunun Avrupa-dışı medeniyetlerde bulunmadığı noktasına gelindiğinde sorun olmaya başlar. Avrupa mucizesi literatürü bu tür argümanlarla doludur. Bunlar özellikle muhafazakar tarihçiler arasında tutulmakla birlikte 'sınıf toplumunun basamakları' hakkındaki eski formüllere bağlı Marksistler arasında da yer bulmaktadır. Bunun iyi bir örneği Padgug'un Eskiçağ'da meta üretiminde köleliğin baskın olduğunu, ekonominin ve özel mülkiyetin gelişimi ve sınıf mücadelesinin nüvelerini barındıran, saf haliyle köle tarzı üretimin yalnızca Yunanlılarda ve Romalılarda görüldüğü ve bu eksikliğin Asya ülkelerindeki 'duraklama' eğiliminin nedeni olduğunu savunan argümanıdır.[161] (Neredeyse aynı argüman, sonraları ortaya çıkan köle plantasyon sisteminin, çalışanlar ücretli değil köle olduğu için tam anlamıyla kapitalist olmadığını ileri süren bazı Marksistler tarafından da kullanılır. Bu konuyu 4. bölümde ele alacağız.) Konu önemli ama son bir sözden sonra bir yana bırakacağım: Eskiden Akdeniz'de köle sınıfının Asya'dan daha fazla öneme sahip olduğunu ileri süren bilim adamları, coğrafyacı olmayan birinin belki de en kolay düşeceği hatayı yapıyorlar. Bu ancak coğrafi ölçekte bir sorun olabilir. Atina İmparatorluğu Çin İmparatorluğu'nun belki de yüzde biri büyüklüğündeydi. Çin'in küçük ve son derece gelişmiş bölgelerinde, kölelik Attika'daki ya da Roma İtalyası'nın plantasyon bölgelerindeki kadar önemliydi.

Fransız tarih sosyologu Jean Baechler, Avrupa'da benzersiz bir sınıf olan Orta Çağ aristokrasisinin, Avrupa mucizesinin esas nedensel gücü olduğunu ileri sürüyordu.[162] Baechler Afrika'yı

[161] Padgug, *"The Problem of the Theory of Slavery and Slave Society"*, (1976).
[162] Baechler, *"The Origins of Modernity"*, (1988).

görmezden gelir ve modernitenin neden Asya'da değil de Avrupa'da ortaya çıktığını sorar.[163] Standart argümanların çoğunu kısmi açıklamalar olarak kabul ettikten sonra Avrupa'da mucizenin gerçekleşmesinin en önemli nedeninin Avrupa'da *gerçek bir aristokrasinin* bulunması olduğunu ileri sürer. Baechler savaşçı aristokrasisiyle tanımlanan bir Hint-Avrupa toplumu resmi çizer. Hindistan'da aristokrasi kirlenmiştir ama Avrupa'da böyle olmamıştır.[164] Orta Çağ aristokrasisini ve özel toplumsal niteliğini 'feodalite' olarak tanımlarsa da bunu yaparken sırf toprak sahibi bir sınıf ya da senyörlük güçleriyle donatılmış bir toprak sahipleri sınıfından fazlasını kasteder. Aristokrasi feodal sadakat bağlarıyla birbirine bağlanmış, kendi çapında bir demokrasisi olan bir arkadaşlar topluluğuydu. Toplumdaki siyasi gücü ele geçirmemesinin benzersiz özelliğinin açıklaması olduğunu söyler.

Başka yerlerdeki aristokrasi ya (emperyal, despotik) hükümete zemin teşkil ediyordu ya da Hindistan örneğinde olduğu gibi bozulup kast sistemine dönüşüyordu. Bu durumlarda modernleşme söz konusu olmuyordu. Avrupa aristokrasisi kapitalizmin ilk kaynaklarından biri olan bir tür *özel* güce sahipti. (Feodal dönemde aristokrasi siyasi bir güç olduğundan bu noktada Baechler kendisiyle çelişir. Bir siyasi kargaşa dönemi olduğundan söz edip hemen başka konulara geçer.[165]) Sözün kısası aristokrasi demokrasinin ve gelişmekte olan kapitalist mülkiyetin kaynağıdır. Avrupalı köylüler daha başından itibaren kapitalistlerdir. Baechler Orta Çağ Avrupası'nda köylülüğün özgürlükten

[163] Baechler, "*The Origins of Modernity*", (1988), s. 39'da "Halstat dönemi Avrupasıyla [M.Ö. 600 dolayları] ... 19.yy.'da, sömürgeciliğin eşiğindeki Afrika'nın bir kefeye konulması" gerektiğini savunur.

[164] Baechler Japonya'da da gerçek anlamda bir aristokrasi olduğunu düşünür, ancak çeşitli nedenlerden dolayı Japonya Avrupa'yı aşmayı başaramamıştır.

[165] Baechler, Karanlık Çağ'daki siyasi karışıklıkların Avrupa'nın güçlü devletlerinin önünü açmasını önemsiz bir detay olarak görür. "Büyük yönetim birimlerinin" oluşumu "kaçınılmazdır". [Baechler, "*The Origins of Modernity*", (1988), s. 50.] Buna karşın Hindistan için 1000 yıllık siyasi karışıklık döneminin aşılamaması da aynı ölçüde kaçınılmazdır ve "yönetim ... Hindistan'da elle tutulur bir gerçeklik değildir" (s.45).

yoksun, baskı altına alınmış bir kitle olduğu görüşünü bir yana atıp, ona olağanüstü özellikler atfediyor: Köyler kendilerini idare eden, şehir hayatından izler taşıyan bir çeşit 'cumhuriyet'tiler.[166] 'Bir köylü küçük çaplı bir girişimcidir.'[167] 14. yüzyıldan itibaren kapitalizme ilk adımlarını atan bu köylü gerçek Avrupa köylüsü olur. Köy demokrasinin küçük bir örneğidir. Köylüler de özerk karar vericilerdir. Baechler serfliği de, efendilerin toprak sahibi olup köylülerin hayatlarına egemen olup onları sömürdükleri gerçeğinin önemini de görmezden gelmektedir. Ona göre feodalizm aristokratların demokratik bir rol oynadığı köylülerin de özgür insanlar olarak yaşadığı demokratik bir toplumdur; üstelik Orta Çağ'da köylüler, ancak 18. yüzyıl ve sonrasıyla ilişkilendirebileceğimiz kapitalist çiftçinin yatırım, kar yönelimi, sermaye birikimi gibi özelliklerine sahipti. (Baechler aklı başında insanlar oldukları için büyük aileler kurmaktan kaçındıklarını da söyler.) Bunlar hayalden ve tarihin içiçe geçirilmesinden başka bir şey değildir. Çağdaş dünyanın (ve özellikle de çağdaş kapitalist çiftçinin) Orta Çağ'a taşınmasıdır.

Baechler bunları Hindistan'la karşılaştırır. Çizdiği Hindistan resmi tuhaftır. Kast sisteminin sonucu olarak Hindistan'da tarih boyunca hiçbir zaman aristokrasi olmamıştır; bu gelişmeyi başaramamasının 'en derin nedeni'dir.[168] (Hindistan'ın çok güçlü bir aristokrasisi vardı.) Hint toplumunun siyasi boyutu yoktu: 'Hindistan'da...yönetim bir gerçeklik değildir.' Bu nedenle 'Hint kimliği hiçbir zaman siyasi olamaz.' kaldı ki demokratik olsun.[169] (Saçma) Kastlar yönetim sisteminin bulunmayışından dolayı ortaya çıkmıştır (Daha da saçma) Hindistan'da köylülük değil yalnızca 'tarım işçileri' vardı.[170] Bu nasıl doğru olabilir? Çünkü gerçek köylüler girişimciydiler, karar alabiliyorlardı; bunun da Hindistan'da bulunmadığı varsayılıyordu (oysa gerçekte durum

[166] Baechler, "*The Origins of Modernity*", (1988), s. 59.
[167] Baechler, "*The Origins of Modernity*", (1988), s. 53.
[168] Baechler, "*The Origins of Modernity*", (1988), s. 56.
[169] Baechler, "*The Origins of Modernity*", (1988), s. 45.
[170] Baechler, "*The Origins of Modernity*", (1988), s. 53.

Avrupa'dakinden farklı değildi.) Baechler temel argümanının karşıtı olarak efsanevi bir Hindistan resmi kullanır. Avrupa'da aristokratlar ve köylüler bu romantik niteliklere sahip değildi. Ama asıl önemlisi 3. bölümde göreceğimiz gibi aynı dönemde, başka yerlerde de benzer sınıflar mevcuttu.

Marksist kuramda sınıf kavramı daha büyük önemde bir kavramın, yani sınıf mücadelesinin bir parçasıdır. Marx ve Engels tüm sınıflı toplumlarda sınıf mücadelesinin ilerlemenin itici gücü olduğunu söylüyorlardı. Bugün birçok Marksist kültürel evrimin bundan çok daha karmaşık olduğunu söylüyor ama yine de sınıf mücadelesi düşüncesini ve sürecini vurgulamaya devam ediyorlar. Hakiki sınıf mücadelesinin, onun bir aşamasının ya da türünün yalnızca Avrupa'da gerçekleştiği söylenmediği sürece bu kavram içinde Avrupa-merkezciliği barındırmaz; ama birçok Marksistin yaptığı tam da budur. Örneğin Maurice Godelier'e göre Batı 'sınıf mücadelesinin en saf örneklerini' sergiler ve 'aşkın bir sınıf örgütlenmesi için gerekli koşulları yaratan...yalnızca odur.'[171] Belki de bu tür bir akıl yürütmenin günümüzdeki en etkili örneği Robert Brenner'in kapitalizmin ortaya çıkışıyla ilgili kuramıdır.[172] Brenner 1492'den önce kapitalizmin ortaya çıkışının, sınıf mücadelesinin –ama yalnızca Avrupa'daki sınıf mücadelesinin– bir sonucu olduğunu göstermeye çalışır. Ardından bunu 'Üçüncü Dünyacılık' dediği, Avrupa-dışının geçmişte de günümüzde de (siyasi olarak) büyük önemi olduğunu savunan inanca karşı bir kanıt olarak kullanır. Bu görüş tarihte, coğrafyada, sosyolojide ve ekonomik gelişme kuramında hem

[171] Godelier, *Sobre el Modo de Producción Asiático*, (1969), s.58.

[172] Brenner, *"The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism"*, (1977); *"Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe"*, (1985, ilk baskısı 1976) ve *"The Agrarian Roots of European Capitalism"*, (1985). 1976 tarihli makale ilk kez *Past and Present* adlı dergide yayınlandı. Dergide makaleyi eleştiren bir dizi yazı yayınlanması üzerine Brenner 1982 tarihinde *"The Agrarian Roots of European Capitalism"* adlı makale ile cevap verdi. Aston ve Philpin editörlüğünde, *Past and Present*'taki iki makaleyi ve sayısız eleştiri yazısını içeren *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe* 1985 yılında yayınlandı.

Marksist hem muhafazakar düşünce üstünde büyük etkiye sahiptir. Bu kitapta Brenner'in kuramı kesinlikle ilgiyi hak ediyor ve pek karmaşık bir kuram da değil.

Brenner'e göre serfler ve lordlar arasındaki, nüfusun azalmasından etkilenen sınıf mücadelesi Kuzeybatı Avrupa'da feodalizmin çöküşüne yol açtı. (Brenner Avrupa dışına hiç değinmez, Güney Avrupa'dan da nadiren bahseder.) Kuzeybatı Avrupa'nın birçok yerinde bu mücadeleyi köylüler kazandı ve küçük toprak sahipleri oldular. Artık kırsal bölgede bulunmaktan memnundular ve yenilenmeye isteksizdiler. Yalnızca İngiltere'de, lordlar toprak üstündeki hakimiyetlerini koruduklarından köylüler kiracı kaldılar. Daha sonra köylülük farklılaşarak bir topraksız işçiler sınıfı ve büyük araziler kiralayabilecek zenginliğe ulaşan kiracı çiftçilerden oluşan yükselen bir sınıf ortaya çıkardı; (kira ödemek zorunda olmaları) bunları ticarileşmeye, teknolojik yeniliklere açık olmaya ve böylece kapitalistleşmeye mecbur bıraktı. (Brenner serflerin, lordların ve toprak sahibi köylülerin yenilenmediğini ve kasabaların, İngiltere'de bile kapitalizmin ortaya çıkmasında önemsiz bir role sahip olduklarını düşünür.) Bu nedenle kiracı konumundaki küçük çiftlik sahipleri kapitalizmin kurucularıdır. Başka bir deyişle kapitalizmin ortaya çıkma nedeni İngiliz köylülerinin sınıf mücadelesini kaybetmesidir. Oysa aslında bölgenin başka ülkelerinde köylüler genellikle toprak sahibi değillerdi. Kapitalizm kasabalarda ve civarında kırsal bölgelerden daha hızlı gelişti. Brenner'in 14. ve 15. yüzyıl İngiliz çiftçilerine atfettiği teknolojik yenilikçilik de çok sonraları meydana gelmiştir. Daha önemlisi ticari tarım ve şehir kapitalizmi bu dönem boyunca Güney Avrupa'da ve (benim düşünceme göre) öteki kıtalarda gelişiyordu. Brenner'in kuramı bariz biçimde yanlıştır.[173]

[173] Bana göre böyle zayıf bir teorinin bu kadar popüler hâle gelmesinin iki sebebi var. Birincisi, kısmen kırsal eğilimleri olmakla birlikte, sınıf mücadelesine dayanan Marksist bir görüş olarak ortaya konduğundan, dikkatle incelendiğinde basmakalıp bir teori olduğu ortaya çıkar. Görünüşe bakılırsa sınıf mücadelesi teorileri basmakalıp sonuçlara ulaşıyor. İkinci olarak Brenner, te-

Aile

Avrupa ailesinin bazı temel noktalarda başka yerlerdeki aile tiplerinden daha akılcı ve medeni olduğu inancının yeni bir yanı yoktur. Modernleşme öğretisi baskın hale geldiğinde bu inanç arka plana karışıp gözden kaybolur. Günümüzde sosyal bilimciler arasında aile tiplerindeki farklılıkların 'geleneksel'den 'modern'e ya da başka bir deyişle 'halk'tan 'vatandaş'a akışla birlikte ele alınması gerektiği konusunda neredeyse bir uzlaşma var. Geleneksel ailelerin çekirdek aileden daha büyük ve geniş ölçekli, güçlü akrabalık bağlarını yansıttığı düşünülür; kalabalık hane nüfusu ve yüksek doğum oranları ile ilişkilendirilir. Elde Orta Çağ Avrupa ailesi ve eviyle ilgili pek kanıt olmasa da, dönemin Avrupalı ailelerin 'sanayi öncesi' aile olarak görülen ve endüstri devrimi sonrasının, ev halkı dışıyla daha gevşek bağlar kuran, daha az çocuk yapan modern çekirdek ailesiyle karşıtlık içindeki geleneksel modeli yansıttığı yaygın bir varsayımdır. Bu dönüşümün sanayi öncesi koşullara özgü yüksek doğum ve ölüm oranları görülen geleneksel demografik yapıdan doğum ve ölüm oranlarının düşük olduğu sanayi sonrası, 'çağdaş' demografik yapıya doğru değişme süreci ile ilişkili olduğu düşünülür.

orisini (*"The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism, 1977, s. 77-92"*) pek de popüler olmayan bağımlılık teorisinin "Üçüncü Dünyacı" bakış açılarına ve özellikle Avrupa'nın kapitalist gelişiminin sömürgecilikle bağlantısına vurgu yapan kendisi gibi yeni-Marksistlerden Sweezy, Frank ve Wallerstein'ı eleştirmek için kullanır. Brenner kelimenin tam anlamıyla Avrupa-merkezci bir tarihçidir. Avrupa-dışının tarihin hiçbir döneminde toplumsal evrimde kayda değer bir rolü olmadığını savunur. Sömürgeciliğin kapitalist üretim ilişkileriyle bağlantılı olduğunu görmeden (bkz. 4. Bölüm) Avrupa-dışı dünyanın Avrupa üstünde yalnızca ticari etkileri olduğunu, halbuki kapitalizmin doğuşunun ticaretle alakası olmadığını, sürecin Avrupa'nın kırsal bölgelerindeki sınıf mücadelesinin bir sonucu olduğunu savunur. Brenner'a yönelik olarak Hilton'ın, Croot ve Parker'ın, Wunder'ın, Leroy'un, Ladurie'nin, Bois'in, Copper'ın ve başkalarının eleştirilerini toplu olarak Aston ve Philpin (1985)'te bulabilirsiniz. Ayrıca bkz. Torras, *"Class Struggle in Catalonia"*, (1980) ve Hoyle, *"Tenure and the land market in early modern England: Or a late contribution to the Brenner debate."*, (1990).

Ailenin modernleşmesi kuramına göre Avrupa-dışı azgelişmiş ülkeler modernleştikçe aynı dönüşüme uğrayacaklardır. Büyük aile yerini çekirdek aileye bırakacaktır. Bu da gelişme sonrasına ait modern tutumların yavaş yavaş kabulünü beraberinde getirecektir. İnsanlar daha az çocuk sahibi olup nüfus fazlası sorununu aşacaklar ve daha bireysel ve girişimci düşünmeye başlayacaklardır.

Bunlar bir yığın varsayımdan ibarettir. Doğum oranıyla hanedeki kişi sayısı (ya da çekirdek ailenin dışıyla kurulan bağların sıkılığı) arasındaki nedensel bağlantıya ilişkin hiçbir kanıt yoktu. Yalnızca zengin, modern toplumlarda karşılıklı bir bağlantı söz konusuydu; çekirdek aileler ve düşük doğum oranları bu toplumların özellikleri arasında yer alıyordu. (Önde gelen nüfus uzmanlarından biri, çekirdek ailelerdeki ebeveyn başına düşen çocuk sayısının geniş ailelerdekinden fazla olabileceğine dikkat çeker.[174]) Ayrıca evi geçindiren yetişkinin ebeveyni, kuzenleri ve başka akrabalarını da içine alan büyük bir aile için değil de yalnızca karısı (erkek olduğu varsayılırdı) ve çocukları için çalışması halinde daha girişken ve sermaye biriktirmeye eğilimli olacağı düşüncesi temelsiz bir varsayımdır. Örneğin göçmen kitleleri içinde en çok para biriktirenlerin ticaretle uğraşan büyük, kaynaşmış aileler olduğu ortaya çıkmıştır. Bir yetişkin neden anne babası ya da kız kardeşleri için değil de yalnızca eşi ve çocukları için daha fazla çalışsın? (Aslında, birden fazla çalışan yetişkinin bulunduğu geniş ailelerin gelişen bir ekonomide belirgin üstünlük sağlayacağını savunan bir argüman ortaya atılabilir.[175]) 1960'lardan sonra modernleşme öğretisi geliştiğinde

[174] Taeuber, Freedman'de, *Family and Kinship in Chinese Society*, (1970).

[175] Eğer ailenin yalnızca bir üyesi maaşlı çalışansa iş kaybı tam bir yıkımdır. Eğer maaşlı çalışanların sayısı birden fazla ise, diğerleri işsiz kaldığında da birisi gelir elde etmeye devam edecek demektir. (2) Eğer gelirin belli bir oranını biriktirebilme becerisini verili kabul edersek, birden çok maaş alanlar daha büyük miktarda birikim, yani sermaye elde edeceklerdir. Büyük sermaye ise girişimcilikte kritik önemde olabilir. (3) Borç alınabilecek yakınların olması küçük ölçekli girişimciler için faydalı bir şeydir. (4) Akrabalık ücretsiz işgücü anlamına da gelebilir. Bu ilkeler Üçüncü Dünya toplulukları tarafından gayet

bu düşünceler de yayılmaya başladı. Toplumsal örgütlenmenin çeşitli biçimlerinin eşit ölçüde modern olabileceği, değişimin ve değişmeden kalmanın kökeninde yatan nedenlerin aile yapısıyla bağlantısı olmadığı artık açığa çıktı.

Daha da çarpıcı olanı 1960'ların ortalarında kısmen John A. Hajnal'ın çok etkili olan makalesinin sonucunda, tuhaf bir Avrupa ailesi modeli betimlemesinin tarihçilerin ortak söylemlerine yerleşmesidir.[176] Bölümün başlarında 'mucize'yle ilgili demografik argümanları tartışırken belirttiğimiz gibi, dönemin demografik yapısına bakıldığında sanayi öncesi Avrupası'nın (ya da Avrupa'nın bir kısmının) 'geleneksel bir toplum'dan beklenenden daha düşük doğum oranlarına sahip olduğu ortaya çıkıyordu. Görünüşe göre Avrupalılar Maltusçu etkilerin görüldüğü, çok yüksek doğum oranları beklenen geleneksel bir toplumda olması gerekenden daha geç evleniyorlardı. Söz konusu tarihçiler Maltusçu modelden vazgeçip, tüm toplumların kendi nüfus dinamikleri üstünde evlilik yaşını ayarlamak gibi taktikler kullanarak etkin denetim kurduklarını savunmak yerine, Avrupa'nın benzersizliğini ileri sürdüler. Onlara göre sanayi-öncesi dönemi yaşayan öteki toplumlar 'geleneksel' kalıba girip yüksek ve hesapsız doğum oranları (ve bu nedenle 'geçiş dönemi'nde ölüm oranı düştükçe hızlanan nüfus artışı) gibi özellikler gösteriyorlardı. Buna karşın sanayi-öncesi Avrupa akılcı bir aile sistemi ve nüfus kontrolü uyguluyordu. Ardından hiçbir kanıta dayanmadan sanayi-öncesi Avrupası'nın, Avrupa-dışından daha yüksek bir yaşam seviyesi ve düşük ölüm oranına sahip olduğu ileri sürülerek, Avrupa'nın evlilikleri geciktirme yoluyla doğum oranlarını düşürdüğü bu sayede düşük ölüm oranlarına uygun, akılcı bir ayarlamaya gittiği sonucuna ulaşırlar. Bu argümanı ortaya koyanlar başka toplumlardaki ailelerin de tam olarak aynı

iyi bilinmektedir.

[176] Hajnal, *"European Marriage Patterns in Perspective"*, (1965), s. 101-146. Bu eser, Avrupa mucizesi literatüründe demografi konusunda en çok atıfta bulunulan yayınlardan birisidir.

biçimde davranmaları olasılığını dikkate almadıklarından yanılıyorlardı. Birtakım Avrupa-dışı toplumlarda bu durumu destekleyici kanıtlar ortaya çıkmaya başlamıştı. Bazı toplumlar klasik modelden beklenenden çok daha düşük doğum oranlarına sahipti. Başka toplumlardaki doğum oranları da ekonomideki ve başka koşullardaki değişimlere göre, yukarı ya da aşağı doğru büyük kaymalar göstermektedir.[177]

Hajnal 1965'teki denemesine şu köşeli ifadeyle başlamıştı:

> Avrupa'nın çoğu yerinde 1940'lara kadar en azından 200 yıldır varlığını sürdüren evlilik kurumunun benzersiz ya da büyük ölçüde benzersiz olduğunu söyleyebiliriz. Bunun Avrupa dışı medeniyetlerde bilinen hiçbir örneği yoktur. 'Avrupa modeli'nin belirleyici noktaları (1) yüksek evlilik yaşı (2) hiç evlenmeyen insanların yüksek oranıdır.[178]

Hajnal'ın argümanı bazı bakımlardan çok özenliyken bazı bakımlardan baştan savmadır. 17. yüzyıldan önce Avrupa'da geç ve (oldukça) düşük oranda evliliği kanıtlama çabasının sonuçsuz kalacağını ve Orta Çağ Avrupası'nın ortaya koyduğu 'parçalı' kanıtların 'Avrupa-dışı bir model'le uyum içinde olduğunu dikkatle belirtir.[179] Hiç ilgisi olmadığı halde geçmişin Avrupası'yla 20. yüzyılın Avrupa-dışını karşılaştırırken kesinlikle hiçbir tarihsel veri sunmaz. Kuramın zorlanması açıkça ortadadır: Avrupa-dışı 'geleneksel' ve süreklidir; bu nedenle 17. yüzyıl Avrupası'yla 20. yüzyıl Asya ve Afrikası arasındaki bir karşılaştırma tamamıyla kabul edilebilirdir.[180]

Geç ve düşük oranda evliliklere dayanan Avrupa modeli-

[177] 37. nota bkz.

[178] Hajnal, *"European Marriage Patterns in Perspective"*, (1965), s. 101.

[179] Hajnal, *"European Marriage Patterns in Perspective"*, (1965), s. 134.

[180] Hajnal, Avrupa-dışı ile ilgili olarak yalnız güncel bilgilere sahip olduğunu kabul etmekle birlikte, ona göre Avrupa-dışının aile modelleri günümüzde gittikçe Avrupaileştiği için, tarihsel verilerin onun tezini daha da anlaşılır kılacağını savunmaktadır. "Veriler bütünüyle işlendiğinde ilk genellememizin ayakta kalacağından hiçbir kuşku yoktur." (*"European Marriage Patterns in Perspective"*, 1965, s.106.)

ne ilişkin bu önerme Avrupa'nın tarihsel 'mucize'siyle ilgili genel kuramına yaygın biçimde ve süratle dahil edildi. Destekleyen pek bir kanıt olmamasına karşın önerme Orta Çağ'a da taşındı. Lawrence Stone 1977'de yazdığı yazısında Kuzeybatı Avrupa'nın birçok yerinde orta ve aşağı sınıfların '15. yüzyıldan bu yana dikkat çekici biçimde geç evlendikleri hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak biçimde saptanmıştır' diyordu. 'Bu geç evlenme alışkanlığı sıra dışı ve kuzeybatı Avrupa medeniyetine özgü bir özelliktir.'[181] Burada özellikle göze çarpan 'dikkat çekici biçimde' ifadesidir. Bu 'dikkat çekici biçimde' ancak karşılaştırabilecek bir şey varsa söz konusudur; oysa Avrupa-dışına ilişkin bilgi verilmez hatta aranmaz bile. Michael Mann Demir Çağı'nın Hint-Avrupalı köylüsünden bu modele ulaşır. Patricia Crone bunun eski bir Cermen adeti olabileceğini savunuyor. Eric L. Jones bunun üç dört bin yıl gerilere kadar gidebileceğini düşünür. Alan Macfarlane bunun 'Hıristiyanlıkla Cermen adetlerinin kaynaşmasından' doğduğunu düşünür.[182] Bu böyle devam eder. Kısacası bu model Avrupa'da çok eskidir.

Tarihler ya da çağ konusu, büyük öneme sahiptir. Batı Avrupa 17. yüzyıldan bu yana büyük dönüşümlere uğramaktadır ve geç ve düşük evlilik oranları ancak birtakım yeni olgularla açıklanabilir. Bunlar hareketlilik, toprakların özel mülkiyete dönüşmesi sonucu arazilerin elden çıkması, şehirleşme ve ardından sanayi devriminin demografik ve toplumsal etkileri olarak sıralanabilir. Batı Avrupa'da 16. yüzyıl bile büyük ölçüde kargaşa içinde geçiyordu. Evlilik modeli 1492'de, yani bu aksamaların başlamasından önce ortaya çıkmışsa, ancak o zaman 'sanayi-öncesi'nin ya da 'geleneksel'in ötesine geçen kesin bir 'Avrupa modeli'nden söz edilebilir ve buradan yola çıkarak müteakip gelişmeler için –'Avrupa mucizesi'– genel bir nedensel kuram inşa edebilir.

[181] Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*, (1977), s. 509.
[182] Mann, *The Sources of Social Power*, (1986), s. 408; Crone, *Pre-Industrial Societies*, (1989), s. 152; Jones, *The European Miracle*, (1981), s. 15-16; Macfarlane, *Marriage and Love in England: Modes of Reproduction 1300-1840*, (1986).

Buna başka önermeler de eklenir. Çekirdek aile fertlerinin ve ayrı eve çıkan (neolocal) bireylerin (evlenen çift, ailesininkinden bütünüyle ayrı bir ev kurar) son yüzyıllarda Batı Avrupa ailelerinin bir özelliği haline geldiği ve bunun modernleşmenin bir özelliği sayıldığı uzun süredir biliniyordu. Bu da standart modernleşme kuramıyla uyumludur: Sürecin geniş aileden çekirdek aileye yöneldiği varsayılır. Ama Avrupa mucizesi tarihçileri çekirdek ailelerin ve ayrı eve çıkan bireylerin benzersiz 'Avrupa aile sistemi'nin bir parçası olduğunu ileri sürerler. (Laslett).[183] Ve yine kökenini uzak bir geçmişe götürürler. Ve yine ezici bir çoğunluğu Avrupalı olmayanlarda bu özelliklerin bulunmadığını ileri sürer. Aslında Avrupa-dışının birçok yerinde çekirdek ailenin yaygın olduğuna dair elimizde ciddi kanıtlar var. Buck'ın verilerini çözümleyen Taeuber 20. yüzyılın başında Çin'deki köylülerin %60'dan fazlasının çekirdek ailelerde yaşadığını açığa çıkardı.[184] Bunlar tarihsel veriler değildir ama sorunun kökeninde modernleşme kuramına göre Çin'in özellikle aile ve başka birçok konuda 'geleneksel' olduğu varsayılması yatmaktadır. Çin'de soy ya da kardeşlik ile geniş aile düşüncesi arasındaki ilişki söz konusu olduğunda Weber'in ortaya koyduğu bir karışıklık vardır. Büyük, geniş aileler Latin Amerika'da pek yaygın değildir. Çin gibi Hindistan'da da geniş aile kavramı yeni eve çıkan bireylerden dolayı belirsizdir (Sıkışmış bir coğrafyada, bir köyde ev yapmak sorun olabilir) ve bazen ayrı eve çıkma ile eldeki işlenecek toprak arasında bir ilişki bulunur. Geniş (ve/veya birleşik) aileyle miras hakları, güç, hareketlilik vb. arasındaki ilişki daha da karışır.[185] Aynı zamanda yine Avrupa'ya özgü olduğu varsayılan çekirdek-ayrı eve taşınan bir aile modeli Orta Çağ için ciddi sorulara maruz kalır. (Benzersiz bir model düşüncesi, erken dönemler söz konusu olduğunda bile kurgusaldır; bölümün başlarında değinilen eski Cermen kabileleri ve onların

[183] Laslett, *"The European Family and Early Industrialization"*, (1989).
[184] Taeuber, *"The Families of Chinese Farmers"*, (1970), s. 63-86.
[185] Bkz. Freedman, *Chinese Lineage and Society*, (1966), s. 49.

benzersiz bireycilikleri, ilericilikleri, vb. hakkındaki eski ve kuşkuya açık düşüncelerle bir arada yer alır.) Orta Çağ aile konut modeli bazen serflik ve güvencesiz kiracılık koşullarına bağlı kültürel kurallardan öte malikane kurallarını (kiralık arazilerin tahsis edilmesi gibi) yansıtabilmekteydi. Ayrıca 'çiftçilikten başka alanlarda istihdam sağlayan (örneğin Güneydoğu İngiltere'nin yün üreticisi bölgeleri gibi) sıra dışı' özelliklere sahip farklı kırsal bölgeler arasında da ayrım yapılmalıdır. Hatta sürekliliğe sahip bir Batı Avrupa evlilik modeli görüşünü dahi sorgulamak için neden var.[186] Buna karşın Batı Avrupa hakkındaki genellemelere itibar etsek bile Avrupa modelinin tarihsel bakımdan benzersiz olduğunu varsaymanın hiçbir temeli yoktur.[187]

Son olarak model, şatafatlı süsler eklenerek iyice göz alıcı hale dönüşür. Benzersiz Avrupa modelinin ayrı eve çıkma, çekirdek aile, yaş ve evlenme sıklığından ibaret olmadığı ileri sürülmektedir. Evlilikler Batı Avrupa'da *aşk*a dayanırken başka yerlerde planlanmaktadır. (Ancak görünüşe bakılırsa planlanmış evlilikler yüksek ölçüde hareketlilik ve toplumsal karışıklıklarla karşılaşılan dönemlerden önce, modernlik öncesinde, hakim durumdadır. Bu noktada sürekli değinilen, Avrupalı olmayan çiftlerin evlendirilmeden önce birbirlerine yabancı oldukları düşüncesi birkaç sıra dışı kültürel durumla desteklenen bir sömürgecilik dönemi önyargısıdır. Bu argümanda romantik aşk da Avrupa akılcılığına bağlanan bir niteliktir. Oysa Avrupalı olmayan çiftler de en az Avrupalı çiftler kadar birbirlerini severler.) Ardından benzersiz Avrupa ailesinin, çekirdek aile olduğu için benzersiz

[186] Bkz. Handler, "Review of Macfarlane, A., *Marriage and Love in England*", (1989); Hilton, "*Individualism and the English Peasantry*", (1980); Kertzer, "*The Joint Family Household Revisited: Demographic Constraints and Household Complexity in the European Past*", (1989); ve Berkner, "*The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structures*", (1975) ve "*The Stem Family and the Developmental Cycle of the Peasant Household*", (1989).

[187] Örneğin G. Lee, "*Comparative Perspectives*", (1987), s. 65'te, birçok bilim adamının "Geniş aileleri teşvik eden kültürel etkilere rağmen hem geçmişte hem de günümüzde, bütün toplumlarda çekirdek ailelerin baskın olduğunu" savunduğunu belirtir.

bir Avrupalı tipi ortaya çıkardığı ileri sürülür. Bu kurama göre küçük (Avrupalı) ailenin gereği olarak bireyci, müsabık, kazanmaya aç ama yine de özenli davranışın yolu açılır. Daha önce de gördüğümüz gibi Mann ve Jones bireyci tipin tarihsel kaynağı olarak ormanın derinliklerinde bir Hansel ve Gretel evi, geçmişe ait bir köylü ailesi resmi ortaya koyarlar. Belki de bu kuramın en sıra dışı biçimini savunan (ve bazı meslektaşları tarafından, kuramı nedeniyle değil, söylediklerinin en başta İngilizlere uygun olduğunu ileri sürdüğü için eleştirilen) Macfarlane Orta Çağ başlarında İngiliz ailesinin, (aslında) Weber'in kapitalist bireyinin psikolojik ve davranışsal niteliklerine sahip bir insan tipi ürettiğini ileri sürer. Bu görüşe göre kabile geleneklerinden ve dinden aileye, aileden kişiliğe ve kişilikten de (geri döneceğimiz bir konu olan) kapitalizmin doğuşuna giden zincirleme bir akış söz konusudur. Macfarlane argümanını geliştirmek için köylü ailesi ve zihniyetine dayanan bir 'köylü toplumu' biçiminde ele aldığı bir model ortaya koymuştur. Ancak uzak geçmişin İngiliz kırsal kesim nüfusu bu modele uymadığından köylü de sayılmaz. Geleneksel aile tipi ve geleneksel zihniyet gibi, köylülüğün geleneksel özelliklerine de sahip değillerdir.[188] Çoklarının dile getirdiği gibi, Macfarlane'nin 'köylü' kavramı Avrupa-dışının dünüyle de bugünüyle de ilgisi olmayan bir yanılsamadan ibarettir; ayrıca Orta Çağ İngilteresi'ndeki çiftlik nüfusunun köylü olmadığı görüşü de tarihsel bakımdan geçersizdir.[189]

Benzersiz Avrupa ailesi kuramı günümüzde savunulan haliyle Avrupa mucizesi kuramının önemli bir parçasıdır. İki farklı argümanda kullanılır. Bunların ilki aile kuramını Maltusçulukla birleştirir. Argümanın ilerleyişi şöyledir: Genelde insanlar cinsel davranışlarını denetleyip evlatlarının sayısını gıda kaynaklarına vb. uyacak sınırda tutmayı akıl edemezler. Bu nedenle de

[188] Macfarlane, *The Origins of English Individualism*, (1978), 1. Bölüm, ve "*The Cradle of Capitalism*", (1988), s. 344.

[189] Bkz. Hilton, "*Individualism and the English Peasantry*", (1980) ve Handler, "Review of Macfarlane, A., *Marriage and Love in England*", (1989).

sıradan insanlar nüfus fazlasının neden olduğu kıtlık, savaş ve salgın hastalıklarla karşılaştıkları, azalan nüfusun yine de çok çocuk yapmayı sürdürdüğü, kalıcı ya da dönemsel krizlerle boğuşurlar. Temelde yatan aksiyom *akıldışılıktır.* Malthus'un iki yüzyıl önce dediği gibi insanlar akıllarıyla hareket etmekten öte çiftlik hayvanları gibi davranırlar.[190] Bu sürecin tarihsel sonucu *gelişimin engellenmesi*dir. Örneğin üretim teknolojisindeki herhangi bir gelişme yalnızca nüfus artışına, krize, nüfusun azalmasına ve böylece önceki duruma dönülmesine, yani bir duraklama döngüsüne yol açar. Belki de bu genel olarak Avrupa-dışı toplumların gelişmemişliğinin en önemli nedenidir. Buna karşın Avrupalılar her zaman (ya da en azından son 1000 yılda) nüfusa ilişkin tüm konularda –evlilik ve çocuk doğurma hakkındaki kararlarında da– *akılcı* bir tutum sergilemekteydiler. Avrupalıların benzersiz, geç evlenen, ayrı eve yerleşen, hayatı paylaşan çekirdek ailesi bu akılcı karar alma sürecinin temel kurumudur. İşte bu Avrupa ailesi Avrupalıların (batı ya da kuzeybatı Avrupalıların) nüfus artışını kontrol etmelerine ve aksi takdirde fazla sayıdaki bebeğin beslenmesine ayrılacak maddi zenginliğin biriktirilmesine olanak sağlamıştır. Bu ilk birikim Avrupa'nın sürekli ilerleyişinin de altında yatan nedendir. Şu ya da bu biçimiyle bu kuram haklarında konuştuğumuz, aralarında Crone, Hall, Jones, Laslett, Macfarlane ve Mann'ın da bulunduğu pek çok tarihçi tarafından geliştirilmiştir.[191] Hall bir kısmını daha önce alıntıladığımız şu yorumunda kuramın bir biçimini dile getirmektedir:

[190] Görünüşe bakılırsa (ilkellerin) davranış kalıpları ... doğum ve ölüm oranları bakımından birçok hayvanda gözlenebilen özelliklerle büyük bir benzerlik gösteriyor, Wrigley, *"Population and History"*, (1969), s. 37. Wrigley günümüzün avcı-toplayıcı-balıkçı halkları hakkında yazıyor "Hayvanların toplumsal yapıları ve popülasyonlarının sayısını düzenlemeleri arasındaki bağlantı, ilkel insanın incelenmesi için yerinde bir hareket noktasıdır." (s.37)

[191] Crone, *Pre-Industrial Societies*, (1989), s. 153; Hall, *Powers and Liberties: The Causes and Consequences of the Rise of the West*, (1985), s. 130-132; Jones, *The European Miracle*, (1981), s. 3.13-15. 217-19, 226-227, 231 ve başka yerlerde; Laslett, *"The European Family and Early Industrialization"*, (1989), s. 235-240; Macfarlane, *"The Cradle of Capitalism"*, (1988), 14. Bölüm, *The Sources of Social Power*, (1986), s. 408.

> Avrupa'da çok uzun süreden beri küçük ve geç kurulan çekirdek aile vardı ve bu Malthusçu baskıya dikkate değer biçimde duyarlıydı... Avrupa ekonomisinin büyümesi geleneksel Çin toplumunun son döneminde olduğu gibi *yatay* düzlemde değildi; çünkü gelişme sonucu elde edilenler had safhadaki nüfus tarafından tüketilmiyordu. Avrupa'da nüfusla toprak arasındaki oran Avrupalı ailenin görece ılımlılığı sayesinde uygun ölçüde kalıyordu.[192]

Malthusçu kuram insanı hayvan derekesine indirir. Buna karşın Malthusçuluğu kabul eden bilim adamları bile Avrupalı ailenin Malthus'un öngördüğü felaketleri savuşturduğu görüşüne itibar etmezler.

'Benzersiz Avrupalı aile' kuramının Avrupa 'mucizesi' argümanlarında kullanılmasının ikinci yolu, Avrupalı ailenin başka yerlerde görülmeyen ve mucizeye giden yolu açan ilerlemeci tutumlar ve eylemlere beşiklik ettiği sonucunu çıkarmaktır. Bu argümanın yaygın olarak kullanılan bir biçimini Laslett şöyle dile getirmektedir:

> Avrupa aile sistemi iktisadi ilerlemenin –ve belki yenileşmenin de– nedeni olan bir dizi özelliğin temel etkeni sayılabilir. Evlilik ve doğum için gerekli koşullar saklama, biriktirme zorunluluğunu tüm bireylere kabul ettirmiştir. Avrupa aile sistemi istifçilik ve pintilik ruhunu besleyip büyütmüştür.[193]

Bu haliyle aile Orta Çağ'dan bu yana, ortaya çıkmakta olan kapitalist tipinin kişilik özelliklerini belirlemektedir. Bu da itibar edilebilecek ve 1492 öncesinin yaşamsal (ve psikolojik) gerçekliğiyle uyumlu bir kuram olmaktan uzaktır. Macfarlane ve birçok başkaları gibi Laslett da Orta Çağ'da tipik bir Avrupalı ailenin istifleme, biriktirme vb. olanaklar sağlayan seçenekleri bulunduğu biçimindeki yanlış varsayımda bulunurlar. Bu argüman köylü ailesinin büyük toprağa sahip olmasını ya da en azından kapital birikiminin gerçekleşmesine müsaade edecek; mal sahibinin, patronun paraya el koymadığı, bütünüyle güvende bir kiracı

[192] Hall, *Powers and Liberties*, (1985), s. 130-131.
[193] Laslett, *"The European Family and Early Industrialization"*, (1989), s. 237.

modelini gerektirir. Geç Orta Çağ'da Batı Avrupa'daki toprak sahipliğinin ölçüsü konusunda büyük tartışmalar vardır. Ancak şurası kesin ki Laslett'ın betimlediği türden bir aile davranışı ne serflik düzeninde ne de serfliğin çöküşünden sonra köylülerin kendi topraklarına sahip olamadıkları yerlerde yayılmıştır. Görünüşe göre bu istisna değil kuraldır.[194] Böylece bu argümanın da tarihin içiçe geçirilmesi olduğu ortaya çıkıyor. Girişimci ruha sahip küçük çiftlik sahibi, diyelim ki 18. yüzyıldan alınıp, Orta Çağ'a taşınmış ve sonuç neden olmuştur.

'Avrupa ailesinden-Avrupa mucizesine' argümanına daha pek çok örnek verilebilirse de yer darlığından dolayı Lawrence Stone'dan bir örnekle vermekle yetineceğim:

> Geç evlilik modelinden doğacak sayısız sonuç vardır... Bu gecikmenin cinsel dürtülerinin en coşkun çağındaki birçok genç erkek için cinselliğin ciddi ölçüde yok sayılmasını gerektirdiğini varsaymak akla yatkındır... Freudcu kuramdan yola çıkarsak bu nevrozlara yol açabiliyordu...Bu olgu dönemin Batı Avrupa ulus devletlerinde süratle yayılan şiddetin altında yatan kitlesel saldırganlığı açıklamaya da yarar. Ayrıca evlenmek için biriktirmeyi ve etkin bir toplumsal ve ekonomik dinamizmi tetikleyen girişimci kapitalist ekonominin bir habercisi de sayılabilir.[195]

Bir başkası şöyle demektedir:

> Genç, yetişkin erkeklerde cinselliğin yüceltilmesi sıra-dışı askeri saldırganlığı, tutumluluğu, çok çalışma tutkusunu ve çağdaş Batılı insanın ticari ve entelektüel girişimciliğini açıklamaktadır.[196]

Demek ki Avrupalılar, genç erkekleri cinsel bakımdan engelledikleri için dünyayı ele geçirmişlerdir.

[194] Bkz. Croot ve Parker, *"Agrarian Class Structure and the Development of Capitalism: France and England Compared"*, (1985), Aston ve Philpin'in kitabındaki bu makale (*The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, 1985), ve diğerleri Orta Çağ Avrupası'nda toprak sahipliğini ne kadar düşük düzeyde olduğunu tartışıyor.

[195] Stone, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800*, (1977), s. 53-54.

[196] Stone, *The Family, Sex and Marriage in England, 1500-1800*, (1977), s. 652.

Sözde Avrupa mucizesine yönelik çeşitli ve yaygın açıklamaların tümünü ele almaya ya da sıralamaya yerimiz yetmez. Kitabın ilerleyen bölümlerinde çeşitli vesilelerle ilave açıklamalar vereceğiz. Ama bu bölümdeki tartışmanın Avrupa'nın 1492'den önceki çevresel, toplumsal ya da kültürel hiçbir özelliğinin, başka medeniyetler yerinde sayarken Avrupa'nın ilerlemesini inandırıcı bir dille açıklamaya yetmeyeceğini açıklığa kavuşturduğunu umuyorum.

Takip eden iki bölümde sorunun bütününün farklı bir biçimde dile getirilmesi ve cevaplanması gerektiğini göstermeye çalışacağım. 1492'den önce Avrupa öteki medeniyetlerle karşılaştırıldığında yükselişte değildi; 1492'den sonraki yükseliş de 'Avrupalı' olmaktan gelen özel bir niteliğin değil, 16. yüzyıl ve sonrasında sömürgeciliğin bir sonucu olarak Avrupa'ya akan muazzam servetin sonucudur.

3. BÖLÜM
1492'DEN ÖNCE

3. ve 4. bölümlerde üç genel önermeyi ele alacağım.

1. 1492'den önce Avrupa'nın bazı yerlerinde olduğu gibi Asya ve Afrika'nın bazı yerlerinde de modernleşme ve kapitalizm yolunda bir ilerleme söz konusuydu. Sürecin temel hali yarıküre ölçeğinde geçerliydi. Bu, kapitalizm öncesi sınıflı toplumun tarıma dayalı biçiminin ilkel bir kapitalizme dönüşme sürecidir. Sürecin ereksel bir yanı yoktu; belirlenmiş bir amaca, kapitalist topluma yönelmiş evrimsel bir ilerleme değildi. Savunduğum, Avrupa'da her ne olduysa *aynısının* Doğu Yarıküre'nin başka yerlerinde de olduğundan ibaret. 'Feodalizm' kelimesini Avrupa'nın olduğu gibi Asya ve Afrika'nın sınıflı tarım toplumları için de kullanacağım (Bunun nedenlerini de açıklayacağım). Ardından ortaya çıkan oluşuma 'kapitalizmin ilk hali' diyeceğim. 1492'de Doğu Yarıküre'deki her bir kıtanın yarıdan fazlası feodal bir toplumsal yapının hakimiyeti altındaydı. İlk kapitalist merkezler üç kıtanın farklı yerlerinde ortaya çıkmaya başlıyordu; bunlar Batı Avrupa'dan Afrika'nın güneyine ve Doğu Asya'ya uzanan tek bir ağın ya da şebekenin içinde birbirleriyle karşılıklı bağlantılara sahiptiler.

2. Yarıküreye yayılan bu ağ 1492'den kısa süre sonra Avrupalıların Amerika'da elde ettikleri zenginlik ve güç yüzünden dağıldı. Amerika'nın Asyalılar ya da Afrikalılar tarafından değil de Avrupalılar tarafından ele geçirilmesinin nedeni Avrupa'nın harita üstündeki konumudur; Avrupalıların seviyesi, gelişmiş-

lik oranı ya da gelişme 'potansiyeli' bakımından üstünlüğünden dolayı değil.

3. Avrupa'ya sömürgecilik sonucu, önce Amerika'dan daha sonra Asya ve Afrika'dan gelen yoğun zenginlik akışı, Avrupa'nın süratle kapitalist bir topluma dönüşmesini açıklayan temel güçtür. Aynı zamanda Asya ve Afrika'daki ilk kapitalist merkezlerin önemleri önce göreceli olarak, sonra mutlak anlamda azaldı. Avrupa'da gelişme, başka yerlerde azgelişmişlik başladı. Avrupa'daki birçok süreç bu kıtadaki değişimin, gelişmenin, önemli nedenleriydi; ancak dönüşümü ateşleyen ve sürekli besleyen temel süreç sömürgecilikle elde edilen zenginlikti.

Önermelerin ilki bu bölümün, ikinci ve üçüncülerse 4. Bölüm'ün konusu.

Bu önermelerin doğruluğunu kanıtlamayacağım; zaten kanıtlayamam da. Yalnızca bunları destekleyen sağlam kanıtlar ortaya koymakla yetineceğim; böylece önermelerin bilinen başka olgularla da, tutarlı bir teori çatısı altında biraraya gelebildiklerini ve bana göre bu teorinin mantıklı olduğunu göstereceğim. Bilgim ışığında ve bu bölüme sığdırabileceğim akıl yürütmeler ölçüsünde 'doğrunun kanıtlanması'nda gidebildiğim kadar gideceğim. Argümanın bazı yerleri (Afrika'nın 1492'den önceki gelişimi gibi) eldeki kanıtların oldukça ötesinde bir teorik zemine oturacak; çünkü benim görüşüme göre elimizde argümanın bu kısmını doğrulamaya ya da yanlışlamaya yarayacak olgular bulunmamakta ve yayılmacı bilim anlayışı tarafından yeterli bir gayretle aranmamaktadır. Yine de argümanın büyük bölümü güçlü deneysel kanıtlarla temellendirilecektir. Bu kanıtlara ek olarak Avrupa-dışının 1492'den önce ve sonraki önemini inkar eden, birbiriyle çatışan çeşitli teorilere karşı ortaya koyulan kanıtların da büyük önemi var. Bu da bize ele alacağımız konular üzerinde düşünürken, deyim yerindeyse düz bir oyun sahası sağladı.

ORTA ÇAĞ'DAN MANZARALAR

1492'den önce çeşitli Asya, Afrika ve Avrupa medeniyetleri birçok bakımdan farklılık gösterdikleri gibi birçok bakımdan da benzerlik gösteriyorlardı. Farklılıklarının kültürel evrim bakımından önemi olmadığı inancındayım.[1] İkinci bölümde Avrupa'yla başka medeniyetler arasındaki belli bazı farklılıkların Avrupa'nın benzersiz yükselişini açıkladığını savunan çeşitli teorilere değinmiş ve bunların inandırıcılıktan uzak olduklarını göstermeye çalışmıştım. Şimdiyse kültürel evrim bakımından gerçekten de önemli olan bazı kültür ögelerine eğilip Orta Çağ Avrupası'ndaki örneklerin başka medeniyetlerde karşımıza çıkanlardan kaydadeğer bir farkı olmadığını göstermeye çalışacağım. Üretim biçimleri, sınıf yapıları, uzamsal değişim sistemleri ve şehirleşmenin birçok medeniyette büyük ölçüde benzerlik gösterdiğini, benzer değişimlere uğradığını ve yarıküre çerçevesindeki bir ölçüde ortak sürecin parçaları olduğu savunacağım.

Yüzyıl boyunca ya da 1492 öncesinde insanlığın büyük çoğunluğu sınıflı tarım toplumlarında yaşıyordu; toplumların çoğunluğunu kendi geçimlerini sağlayan köylü çiftçiler oluşturuyordu. Bunlar ürünlerinin, emeklerinin ya da nakit gelirleri-

[1] "Kültürel evrim" kavramını kullanışımla ilgili olarak bkz. 1. Bölüm, dipnot 14.

nin önemli bir kısmını, genellikle toprak mülkiyetini de elinde bulunduran ve neredeyse her zaman köylüler üstünde hem biçimsel hem de gerçek bir güce sahip, seçkin ya da hakim bir sınıfa bırakmak zorundaydılar. Burada betimlediğim, bir üretim biçimidir; yani toprak, maddi kültür (aletler vb.), üretimde ve dağıtımda kullanılan emek, maddi kaynaklara ulaşmayı ve ürünlerin dağıtımını sağlayan toplumsal kurallar ve bunlarla bağlantılı bazı niteliklerin tümünün bir bileşkesidir. Orta Çağ Avrupası'nda bu üretim biçim 'feodal' adını alıyordu. Bu da daha büyük bir kavram olan 'feodal toplum'un bir parçasıdır. Avrupa feodal toplumunun önemli özelliklerinden biri devletlerin ve siyasi gücün doğasıdır. Bir başkası ünvanları, şövalyeliği vb. ile toprak sahibi sınıfın kültürüydü. Üçüncüsü de bazı bölgelerde ve çağlarda serfliğin sahip olduğu önemdi. Ancak bu özelliklerin altında yatan (ya da en azından onlara eşlik eden) bir üretim biçimi, toprak sahibi sınıfın (her zaman için az ya da çok güç kullanarak) köylü üreticinin kazancından aldığı payla beslendiği sınıflı bir tarım toplumu olarak genel feodalizm olgusuydu. Değişiklikler göstermekle birlikte bu üretim biçimi Doğu Yarıküre'nin neredeyse bütün sınıflı tarım toplumları için temel bir özellikti.[2] Dolayısıyla 'feodal üretim biçimi' kavramını tüm bu toplumlar için kullanacağım.

Kavramı başkaları da bu anlamda kullandıysa da çeşitli, ciddi itirazlarla karşılaştılar. Avrupa'nın kendine has özelliklerinin değişimin evrim etkisi gösteren motorları olduğunu savunan bilim adamları başka toplumların 'feodal' olarak tanımlanmasını kabul etmezler elbette. Örneğin Max Weber, Avrupa'daki feodal kurumların benzersiz olduğunu ve ilerlemenin en önemli nedenleri (ya da koşulları) olduğunu düşünüyordu. Serfliğin evrim bakımından vazgeçilmez bir kavram olduğunu düşünen Marksistler, serfliğin bulunmadığı toplumlar için (birçok toplumda bulunmasına karşın) 'feodalizm' kavramının kullanıl-

[2] Bölümün bu kısmında esas olarak Doğu Yarıküre'yi ele alıyorum. Batı Yarıküre'yi 4. Bölüm'de ayrıca ele alacağım

masına itiraz ederler.[3] Avrupa feodalizmini, başka kıtalardaki benzer toplumları değerlendirmek için bir ölçüt olarak almamızı gerektireceği için, Samir Amin "feodalizm" kavramının bu geniş kullanımını reddeder. Bu nedenle yerinde bir tespitle, bu üretim biçimindeki çeşitli artıdeğer elde etme biçimlerinin tümünün (vergi, kira; nakit, emek ve ürün) haraç ödeme kavramı altında toplanabileceğini savunarak, "haraçlı" kavramını "feodal"e tercih eder.[4] Kanımca Avrupa-merkezci tarihçiler 'feodalizm' kavramının telif hakkına sahip değiller; bu yüzden hangi kıtada ve toplum yapısında olursa olsun bu üretim biçimini gözlemlediğimiz her yerde bu kavramı kullanmak yerinde olmakla kalmıyor, bir yandan da adilane bir tavır sergilenmiş oluyor. Sırada öteki itirazlar var: Bu dönem boyunca şurada burada karşılaşılan küçük, şehirleşmiş toplumlar ne olacak? Bu konuya bölümün devamında geri döneceğiz. Peki toprak sahibi-köylü biçimindeki temel modelden ciddi şekilde sapan toplumları nasıl tanımlayacağız? Ya sınıflı köy toplumlarını? Ya da üretici sınıfla hakim sınıf arasında benzerlik bağının bulunduğu sınıflı toplumları? Bu tanımlama sorunu önemlidir ve yeri geldikçe ele alacağım.

Hem tarımın hem de feodal üretim biçiminin kökenleri ve evrimi hakkında cevaplanmamış birçok soru vardır. Son yıllara kadar çoğu bilim adamı tarım, sınıflı yapı ve medeniyetin başka birçok özelliğinin Antik Çağ'da Yakın ve Orta Doğu'da ortaya çıktığına inanıyorlardı. (Bunu 1. Bölüm'de ele almıştık.) Asyalılar ve Afrikalıların kültürel geriliği ve ilerleme yeteneğinden yoksun oluşları hakkındaki açık ve örtük inançlarla birleştirilen bu önermeler dizisi ışığında, feodal Orta Çağ Avrupası'nın tarımda, döneminin Asya ve Afrikası'nın çoğu yerinden, hatta belki bütününden daha üstün gelişim özelliklerine ulaşmış olduğu ya da hızlı değişimler için daha büyük bir potansiyel barındırdığı neredeyse aksiyomatik olarak kabul ediliyordu. Bu dö-

[3] bkz. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism* (1947)

[4] Amin, *Unequal Development* (1976) ve *Modes of Production: History and Unequal Development* (1985).

nem boyunca tarımın da yarıküreden çevreye yayılma sürecinin devam ettiğine inanmak akla yatkın görünüyordu. Örneğin 2. Bölüm'de de belirttiğimiz gibi, tarihçiler Güney Afrika'nın büyük kısmının daha çağımızın başlarında bile 'tarım öncesi' olduğuna inanmaya hazırdılar.

Bu modelin çözülmeye başlaması daha çok yenidir. Güneydoğu Asya'nın bazı bölgeleri için Tarım (Neolitik) Devrimi, 9000 yıl öncesine kadar uzanma olasılığı bulunan zamanlara tarihlenmeye başladı. (Genel kabul gören görüşe göre Orta Doğu'da tarımın geçmişe 12000 yıl öncesine kadar uzanır.) Kuzeydoğu Asya ve Japonya'daki çömlekçilik de neredeyse bu kadar eskidir. Çok geçmeden Hindistan, Yeni Gine ve başka bölgelerde tarımın doğuşuyla ilgili çok erken tarihler ortaya atıldı.[5] Günümüzde çoğunluk görüşü tarımın ilk ortaya çıkışının Orta Doğu'da olduğu yönündeyse de, pek çok bilim adamı başka türlü düşünmektedir. Birçoğu Orta Doğu ve Güneydoğu Asya'da birbirinden bağımsız ve belki de eşzamanlı kökenler olduğunu ileri sürerken bazıları buna Batı Afrika'yı da ekliyor. Ancak Tarım Devrimi'nin her yerde birbirine yakın zamanlarda gerçekleşmesi de olası.[6] Bununla ürünler, hayvanlar, aletler ve düşüncelerden oluşan bir bileşkenin birçok toplumda (belki de uzun bir dönemin sonunda) eşzamanlı olarak geliştirildiğini ve işe yarar bir yenilik niteliğindeki her şeyin 'çapraz yayılma' dediğim bir süreçle, hızla yarıkürenin öteki kısımlarına yayıldığını söylemek istiyorum. Önemsiz istisnalar bir yana, bu süreç yarıkürenin büyük bir kısmında, orta enlemlerde ve tropikal bölgelerde yer alan, ılıman ve uygun iklim ve toprağa sahip tüm ülkelerinde yavaş yavaş tarımın yerleşmesini sağladı.[7]

[5] Kabaker, *A Radiocarbon Chronology Relevant to the Origins of Agriculture*, (1977; Megaw, *Hunters, Gatherers and First Farmers Beyond Europe*, (1977); Vishnu-Mittre, *Origin and History of Agriculture in the Indian* Subcontinent, (1978). Blaut, *Diffusionism: A Uniformatarian Critique* (1987a)'daki özete bkz.

[6] Blaut, *Diffusionism*, (1987a).

[7] Burada işe yarar bir şey olduğundan tarımın kendiliğinden evrildiği varsayılmaktadır. Ama bunun doğal sonucu olarak insanlığın bunu tek bir şanslı

Zaten günümüzde tarımın yayılmasının çok uzun süre önce gerçekleştiği ve Orta Çağ'a gelindiğinde çevre koşullarının çiftçiliğe uygun olduğu yerlerde, tarımın Doğu Yarıküre'nin neredeyse her yerine yayıldığı çoğunluk tarafından kabul ediliyor; Bu yayılma Orta Çağ'da da sürüyordu ama artık devrim sayılacak durumda değildi. Çiftçilik kutuplara, bugünkü sınırlarından pek de uzak olmayan bir noktaya doğru hareketlenmişti. Batı Yarıküre'de mısır ekiminin kuzeydeki sınırı günümüzde Kanada'nın orta kesimlerindeki tahıl ekim sınırından pek de güneyde değildi. Her iki yarıkürede de, çeşitlilikteki artış devam etmekle birlikte, günümüzde önemli olan her tür ürün ve çiftlik hayvanı yetiştiriliyordu. Bir genelleme yapılarak, dönemin her tarımsal bölgesinin yarıküre ölçeğindeki uzun seçenekler listesinden kendi çevresel koşullarına ve kültürüne en uygun ürünleri ve hayvanları seçerek biraraya getirdiği ileri sürülebilir. Çünkü yarıkürenin herhangi bir yerindeki tarımsal ürün yelpazesi birçok başka yerinde de bilinmekteydi.

Bunun en çarpıcı örneklerinden birisi Batı Yarıküre ürünlerinin 1492'den sonra hızla Doğu Yarıküre'ye sıçramasıydı. Mısırın, manyokun, tütünün, tatlı patatesin, beyaz patatesin ve başka ürünlerin kültürel bir önem de kazanmalarına yol açacak ölçüde hızlı biçimde yayılmaları, söz konusu olan önceden bilinmeyen yeniliklerin yayılması olduğunda işlerin nasıl da hızlı yürüdüğünü gösterir. Ancak Doğu Yarıküre'nin çoğu yerinde durumun böyle olmadığını varsayabiliriz. Tarım en başta göç, ele geçirme, ve toprak yetersizliği gibi toplumsal süreçlerin bir sonucu olarak çevre bölgelerin dağlık, ormanlık alanlarında, uzak adalarında yayılıyordu.[8] 1492'den önce Güney Afrika'dan

bölgede değil de birçok yerde ve birçok halkta başardığı varsayımına ulaşılır. Günümüzde tarımın neredeyse her yerde işe yaradığı gerçeği gözönüne alınırsa bu pek de şaşırtıcı olmamalı. Ancak bu Avrupa-merkezci yayılmacılığın varsayımlarıyla bütünüyle çelişiktir.

[8] Bu sürecin örnekleri Orta Çağ'da tarımın Doğu Avrupa ormanlarındaki sınırlarının doğuya doğru genişlemesini de Irak'taki bataklıkların ıslahını da kapsamaktadır. Birçok yerde ekili alanlar şu ya da bu biçimde genişliyordu.

Kuzey Avrupa'ya, Kuzey Asya'dan güneydoğu Asya'ya Hawaii de dahil olmak üzere Pasifik Okyanusu'nun birçok bölgesine varana dek tarım faaliyeti sürdürülüyordu. 'Tarımcı olmayan' diye tanımlayacağımız kültürler çoğunlukla tarım yapmamayı tercih etmişlerdi; bu nedenle 'tarım öncesi' değillerdir.[9]

Muhtemelen tarım teknolojisinin daha karmaşık biçimleri için de durum aynı. Yoğun tarımın sulama bilgisi, saban, gübre kullanımı, (nadassız da dahil olmak üzere) karmaşık toprak devirleri vb. özellikleri, bu dönemde tarımla uğraşılan coğrafyalarda girdiyi artırmak, emek gereksinimini azaltmak gibi amaçlarla –ya da herhangi bir kültürel nedenle– kullanmaya değer bulan çiftçiler tarafından yayılmış olabilir.[10] Argümanı bir adım daha öteye taşıyacağım. Bu coğrafyaların genelinde kaydadeğer yeniliklerin yayılmasının ulaştığı noktada, emek verimliliğinin, yarı-

Ayrıca daha önce tarımla uğraşmayan bazı toplumlar toprak yetersizliği sorununu aşıp gıda üretimini arttırmak için daha küçük ya da elverişsiz yerlere itilip, tarıma yöneliyorlardı.

[9] Bkz. Lee, *Art, Science or Politics? The Crisis in Hunter-Gatherer Studies*, (1992).

[10] Çiftçilikte sulama, drenaj, geniş tabanlı teraslama, yükseltilmiş ya da drene edilmiş tarla açılması, doğal mania hazırlanması gibi su kontrol sistemleri belki de tarımın kendisi kadar eskidirler; çünkü (1) tüm çiftçiler nem kontrolü sorununu bilirler (kuraklık durumunda nemlendirme; nemin fazlalığı ve köklerin boğulması tehlikesi karşısında nemi alma) (2) tüm bunlar ilk olarak bireysel çiftliklerde gerçekleştirilen *küçük ölçekli* eylemlerdir (2. bölümde 'hidrolik teorisi'nin yanlışlarını ele alışımızı hatırlayın) ve (3) Yeni-Gine'de çok eski (9000 yıllık) drenaj sistemlerinin (Golson, *No room at the top; Agricultural intensifation in the New Guinea Highlands,* 1977*)* ve tropikal Amerika'da yükseltilmiş ya da drene edilmiş tarla sistemlerinin (Denevan, *Hydraulic Agriculture in the American Tropics: Forms, Measures and Recent* Research, 1982) varlığına ilişkin arkeolojik kanıtlar var. Buradan sulamanın ve başka sulama sistemlerinin eskiliği sonucunu çıkarabiliyoruz: Belki de drenaj ve yükseltilmiş tarla sistemleri de dahil olmak üzere, geçmişleri Neolitik döneme kadar uzanmaktadır. Tüm bunlar gösteriyor ki yoğun teknoloji zaten yayılacağı kadar yayılmıştı ve aksi yöndeki iddialar bilgi eksikliğinden başka bir şeyin sonucu olmalıdır. 2. Bölüm'de belirttiğimiz üzere sulama sistemleri sınıflı toplumla ilişkili toplumsal bir süreç olarak yayılırlar. Afrika'da karasabanın kullanılmadığı efsanesiyle ilgili olarak bkz. Hopkins, *An Economic History of West Africa*, (1973) ve Onimode, *Imperialism and Underdevelopment in Nigeria* (1982). Tropikal tarımda karasabanların nadiren o da çeltik tarlalarındaki bazı işlemlerde kullanıldığını *hatırlayın.*

kürenin başka bir yerindeki çiftçilerin bildiği bir teknik bilginin eksikliğinden dolayı kısıtlanması pek nadirdir.[11] Ama bu da bir spekülasyondur.

Tüm tarım toplumları sınıflı değildir. Ama bu dönemde yarıküredeki tarımsal bölgelerin çoğunun, tarım ve toprak sahibi-köylü tabakalarından oluşan sistemin biraraya geldiği, 'feodal' olarak adlandırdığım bir üretim biçiminin örnekleri olduğu yönünde bol kanıt vardır. Buna iki eleştiri getirilmektedir: Bazı Marksistlerin sık sık yineledikleri yorumda Orta Çağ'da Avrupa dışındaki tarımsal üretim biçimlerinin Avrupa'daki feodal üretim biçiminde karşılaştığımız değişim potansiyeline sahip olmadığı ileri sürülüyordu. 'Asya Tipi Üretim Tarzı' ya da 'Şark despotluğu' denilen bu argümanlar 2. Bölüm'de enine boyuna tartışıldı.

İkinci güçlükse uzamsaldır. Orta Çağ'da Doğu Yarıküre haritasının neresinde sınıflı tarım toplumuna, neresinde sınıfsız tarım toplumuna rastlarız? Cevap iki adımda verilmelidir. Öncelikle sınıflı üretim biçiminin, apaçık bir toprak sahibi-köylü çatışmasının Asya'nın neredeyse bütün tarım bölgelerinde baskın durumda olduğunu tartışmasız biçimde biliyoruz. Argümanlar daha çok Afrika'yla ilgilidir. Ancak toprak sahibi ile köylü arasındaki sömürge ilişkisinin Kuzeybatı Afrika'nın birçok yerinde (örneğin Etiyopya), Atlantik'in doğusundan Çad Gölü'nün ötesine kadar olan Sudan bölgesi, Doğu Afrika Göller Bölgesi'nin

[11] Ekinler, aletler, tarla sistemleri, emek girdisi vb. alanlardaki seçenekler yığınının sınıfsız toplumlarda kişi başına elde edilen ürün bakımından yaklaşık bir seviye tutturduğunu düşünüyorum. Bu çevresel niteliklerdeki farklılıklardan büyük ölçüde bağımsızdır. Bazı yerlerde kaydırma tarımı gibi kapsamlı sistemler kullanılıyorken ötekilerde sulu pirinç tarımı gibi yoğun sistemler kullanılıyordu. Ancak saat başı ürün girdisi bakımından iş verimliliği söz konusu olduğunda iki varsayımın doğru sayılması koşuluyla bu sistemler benzerlik gösteriyordu: (1) hızlı ve eksiksiz bir yayılma söz konusudur. (2) çiftçiler ürünün ve boş vaktin en uygun bileşkesini elde etmek için nüfusu kontrol altında tutmaktadırlar. Teknoloji ve emek üstündeki kısıtlamaların hakim sınıfın talepleri ve gücünden ciddi ölçüde etkilendiği sınıflı bir toplumda bunların hiçbiri doğru değildir.

bazı kısımları, Güneybatı Afrika'nın Zimbabwe hükümranlığındaki bölgesi ve Doğu Afrika'nın sahil kesiminin bir kısmında toprak sahibi-köylü arasındaki sömürü ilişkisinin baskın olduğu konusunda pek az kuşku vardır. Ayrıca günümüzde Batı ve Orta Afrika'nın (Akan,Yoruba, Kongo vs.) ormanlık ve kuru orman bölgelerinin çoğunda bu üretim biçiminin ya da çok benzerinin görüldüğü biliniyor; bu geniş bölgenin tarihsel coğrafyasıyla ilgili araştırmalar yeni başlamış sayılır.[12] Bu nedenle Afrika'daki feodal üretim biçimi haritada büyük yer kaplar. İkinci olarak (Samir Amin'in yolundan giderek) devlet örgütüne sahip neredeyse tüm toplumların sınıflı toplumlar olduğunu, Orta Çağ'da devletin sömürü süreci ve hakim sınıfın siyasetiyle sıkı bir ilişkisi bulunduğunu savunacağım. Alan ve nüfus bakımından Orta Çağ Afrikası'nın yarıdan çoğu devlet biçiminde örgütlenmişti; buradan az ya da çok sınıflı oldukları sonucunu çıkarıyorum. Orta Çağ tarımına ilişkin bu uzamsal modellerin –karmaşık tarım teknikleri ve sınıf– yarım yamalak incelemesinden dönemin Afrika, Avrupa ve Asyası'nın yarısından çoğunda –ve Okyanusya'nın bir kısmında– feodal üretim biçiminin hakim olduğu sonucuna ulaşıyorum.

Neredeyse tüm feodal toplumlarda hakim sınıf toprak sahiplerinden oluşur; ancak bu sınıfın toprak üzerindeki hakimiyeti çeşitli hukuki biçimlerden birine bürünür. Bu sınıfın bazı üyeleri ünvanlarla donatılsa da soylulukla iyi bir toplumsal konuma sahip olma arasında evrimsel bakımdan kaydadeğer bir fark yoktur. Her iki biçim de (ötekiler gibi) tüm yarıküreye yayılmıştır.[13] Yine de bu sınıf sürekliliğini güvence altına almıştır ve kalıtsal ünvanları ya da aynı işi gören başka yöntemleri –bazen de ikisini birden– bir sınıfa ait olmanın işareti olarak kullanabilir. Şurası

[12] Bkz. Kea, *Settlements, Trade and Polities in the Seventeenth Century Gold Coast*, (1982); İsichei, *A History of Nigeria* (1983); Rodney, *A History of the Upper Guinea Coast 1545-1800* (1970); A.Smith, *The Early States of the Central Sudan* (1971); Usman, *The Transformation of Katsina (1400-1883)* (1981).

[13] Bkz. Blaut, *Colonialism and the Rise of Capitalism* (1989). Tüm bu toplumlarda

kesin ki, çeşitli dönemlerde Çin'de olduğu gibi, her an değişen devlet politikaları düşünüldüğünde iyi bir toplumsal konuma sahip olup da asalet ünvanı bulunmayan bir ailenin yönetici sınıf konumunu ve servetini koruma şansı artabilmektedir. Bu bağlamda asaletin farklı dereceleri ya da toprak sahibi ile (servetini yine toprağa borçlu olan) hükümet görevlileri arasında önemli bir fark da yoktur. İlk iki bölümde değindiğimiz gibi Orta Çağ'ın Avrupalı toprak sahibi sınıfının, toprakta saf bir özel mülkiyete başka yerlerdeki benzerlerinden daha yakın olduğu biçimindeki geleneksel görüş temelden yoksundur. Marx bu geleneksel görüşü kabul ederken yanılıyordu çünkü Avrupa-dışı hakkında çok az bilgiye sahipti. Weber de sözümona Avrupalı senyörlere has toprak mülkiyeti modeli ile birçok başka toplumun özelliği olduğunu düşündüğü, toprak sahibinin daha üst düzey toprak sahipleri ve krallar ile bir tür anlaşma yaparak toprağı sıkı sıkıya elde tuttuğu "hizmet karşılığı arazi kullanım hakkı" arasında kesin bir ayrıma giderken yanılıyordu.

Kalıtsal ve hizmet karşılığı arazi kullanım hakkı arasında belli belirsiz bir ayrım vardır. Avrupa'da hizmet karşılığı arazi kullanım hakkı –sadakat yemini ve askeri destek gibi koşullara bağlı nakit yardımlar sayesinde– tam anlamıyla hakimdi; ancak bu yardımlar kalıtsaldı. Hizmet karşılığı arazi kullanım hakkı bulunan timar sahipleri ya da nakit yardım alanlar bir timardan diğerine gidebilirlerdi (ya da değişken bir timarlar portföyüne sahip olabilirlerdi). Ama asıl önemlisi o sınıfa ait olmanın, sınıf aidiyeti sürdükçe timar sahibi olma, servetini buradan ve sakinlerinden elde etme olanağı sağlamasıdır. Gözden kaçırılmaması gereken bir nokta da özel mülkiyetin, ancak üzerinde uzlaşılan bir bireyin ya da akraba grubunun denetimi elinde tuttuğu sürece sözkonusu olduğudur. Dönemsel kargaşalara ve altüst oluşlara rağmen bu çoğu yerde böyledir. Buna karşın toprağın özel mülkiyet sayılabileceği bir durum daha vardır; o da bu toprak pazarındaki değeridir. Ama bu kapitalist (ya da kapitalizme yakın) bir temele işaret eder ki bu da 1492'den önce Avrupa'da

olsun Avrupa-dışında olsun yalnızca ticarette son derece ilerlemiş birkaç kırsal bölgede karşımıza çıkar.[14] Çin'de üst tabaka, Hindu timar sahipleri ve hatta hizmet karşılığı arazi kullanım hakkı karşılığında kendilerine timarlar verilen ve bunu hemen kiraya veren ya da özel, miras bırakılabilecek bir mülke dönüştüren Mughal *jagirdarları* feodal toprak sahibi sınıfın tüm bildik özelliklerini gösteriyorlardı.[15] Feodal dönem Avrupası'nda toprak sahipleri başka yerlerdeki toprak sahibi sınıflardan daha ileri ya da kapitalizm ve modernite için hazır filan değillerdi.

Avrupa'daki derebeylik sisteminin feodalizmin belirleyici bir özelliği, Avrupa-dışında neredeyse hiç görülmeyen ve kapitalizmin evriminde önemli rol oynayan, özel mülkiyetin ve büyük ölçekli emek kullanımının önünü açan, Avrupa'ya has,

[14] Görünüşe bakılırsa özel (satılabilir) tarım arazilerinin mülkiyetiyle genelde şehirlere, limanlara, madencilik bölgelerine yakında yerlerde karşılaşılıyordu. bkz. Rawski, *Agricultural Change and the Peasant Economy of South China*, (1972); Das Gupta, *Malabar in Asian Trade: 1740-1800*, (1967); Nicholas, *"Town and Countryside: Social and Economic Tensions in 14th Century Flanders"*, (1967-1968); Kea, *Settlements, Trade, and Polities in the Seventeenth-Century Gold Coast*, (1982); Rodney, *A History of the Upper Guinea Coast*, (1970); Usman, *The Transformation of Katsina*, (1981); Sherif, *Slaves, Spices and Ivory in Zanzibar*, (1987).

[15] Asya'daki miras bırakılabilen timarlar ve gayrimenkuller için bkz. Elvin, *The Pattern of Chinese Past*, (1973); Sharma, *Indian Feudalism, c. 300-1200*, (1965); Fei Hsiao-tung, *China's Gentry*, (1953); Fu and Li, *The Sprouts of Capitalistic Factors Within China's Feudal Society*, (1956); Rawski, *Agricultural Change and the Peasant Economy of South China*, (1972); Tung, *An Outline History of China*, (1979); Liceria, *"Emergence of Brahmanas as Landed Intermediaries in Karnataka, c. A.D. 1000-1300"*, (1974); Mahalingam, *Economic Life in the Vijanayagar Empire*, (1951); Hasan, *"The Position of the Zamindars in the Mughal Empire"*, (1969); Raychaudhuri, *"The Agrarian System of Mughal India"*, (1965); Yadava, *"Secular Land Grants of the Post-Gupta Period and Some Aspects of the Growth of the Feudal Complex in Northern India"*, (1966). Afrika'nın, hakkında sadece parça parça bilgiye sahip olduğumuz Sahra'nın güneyinde kalan kısmı için bkz. A. Smith, *"The Early States of the Central Sudan"*, (1971); Mabogunji, *"The Land and Peoples of West Africa"*, (1971); Kea, *Settlements, Trade, and Polities in the Seventeenth-CenturyGold Coast*; Isichei, *A History of Nigeria*, (1983); Onimode, *Imperialism and Underdevelopment in Nigeria*, (1982); FRELIMO, *Historia de Mozambique*, (1971); Rodney, *A History of the Upper Guinea Coast*, (1970); ve Usman, *The Transformation of Katsina*, (1981).

muazzam bir adım olduğu söylenir. Büyük mülkler yarıkürenin her yerinde yaygınken ücret ödenmeyen köylü tarafından sürdürülen mirî arazide tarım biçimindeki özel örgütlenme daha nadirdi. Bu arazilerde toplu ve eşgüdümlü olarak yapılan, angaryaya dayalı tarımı da köylülerin ellerinde tuttuğu topraklarda kendilerinin yaptıkları tarımı da ve tarımsal üretime eşlik eden bazı üretimleri de içeren dar anlamda derebeylik sistemi Avrupa-dışında birçok yerde görülüyordu; özellikle Çin'de ve Hindistan'ın güneyinde önemli bir yere sahipti.[16] Buna karşın mirî arazide tarım bütün Avrupa'da hakim değildi (Akdeniz havzasında görülmüyordu), kapitalist tarıma hiç de benzemiyordu ve 14. yüzyılda Batı Avrupa'da büyük ölçüde ortadan kalkmıştı. O halde bu özelliğin Avrupa'da, başka birçok yerde olduğundan (örneğin Hindistan'ın kuzeyinden) görece güçlü gelişimi çok sonraki kapitalist dönüşümün bir yerde olup bir yerde olmamasını açıklamak için kullanılamaz.

Avrupalıların, ne yazık ki Marx tarafından da kabul edilen kapalı, bütünleşik Hindistan köyü biçimindeki eski ve yanlış tanımı da bu sorunla bağlantılıdır. (Marx'a göre bu, ilkel komünal toplumun kalıntısıydı.) Orta Çağ Hint köyünün bütünleşik yapıda olduğu bir gerçektir: Kullanım hakkı üstünde komünal denetim ve görünüşte de olsa komünal mülkiyet vardı. Bu aynı zamanda Marx'ın çok önemsediği ve köyün sarsılmaz bütünlüğünü, sömürgeci kapitalizmden gelen darbeler karşısında değişmeden kalabilme yeteneğini, ancak aynı zamanda toplumsal dönüşümlere direnmesini de açıkladığını düşündüğü, çiftçilik-

[16] Çin'de derebeylik sistemi için bkz. Elvin, *The Pattern of the Chinese Past* (1973). Hindistan'daki durum için bkz. Gopal, *Ouasi-Manorial Rights in Ancient India* (1963); Mahalingam, *Economic Life in the Vijayanagar Empire* (1951); Yadava, *Immobility and Subjugation of Indian Peasantry in Early Medieval Complex* (1974). Bununla birlikte Hint tarihçileri Hindistan'daki ve Avrupa'daki derebeylik formları arasında önemli farklılıklara işaret ederler. Erken dönem Hint feodalizminde derebeylikteki işgücü serfliğin, ücretli işçiliğin ve kiracı çiftçiliğin bazı özelliklerine sahipti. Yine de Hindistan'da erken dönem feodal mülkler tipik Avrupa malikanesi kadar kendine yeterli ve yalıtılmış değildi.

le zanaatkarlığın sıkı iş birliğini göstermekteydi. Oysa Avrupa köylerinin de belli bütünleşik nitelikleri vardı; hatta belki bunlar kast topluluklarının yerleşme biçimleriyle pek de alakası olmadığı Hindu köylerindekinden daha belirgindi.[17] Bu noktada Avrupa köyünün kapitalizmin yükselişinden sonraki dağılışını görüp bu köylerdeki bütünleşik yapının yüzyıllardır çözülmekte olduğunu varsayan klasik tarihi içiçe geçirme hatasıyla karşı karşıya olabiliriz. Dahası bu dönemde hem Hindistan'da hem Avrupa'da komünal toprak sahipliği görece önemsizdi. Normalde köyler yalnızca kendilerine devredilmiş haklara (müşterek toprak da dahil) sahiptiler. Bu da bazen toprak sahipleri tarafından ihlal edilebiliyordu. Verimli toprakların çoğunun gerçek sahipleri, miras bırakılabilen ve devredilebilen mülkleri ellerinde tutanlar yönetici sınıflardı. Son olarak tarımla zanaatkarlığın bir arada bulunması Avrupa köylerinde de karşılaşılan bir durumdu ve görünüşe bakılırsa 1492'den sonra kapitalizmin yükselişiyle çözülmüştü.[18] Sözün kısası Hindistan'daki feodalizm, Avrupa örneğine (ya da örneklerine) benzer hiçbir yanı olmamasına rağmen, bir üretim biçimi olarak aynı özellikleri ve kapitalizme evrilme konusunda aynı potansiyeli taşımaktaydı. Aynı şeyler Asya ve Afrika'daki birçok yer için de söylenebilir. Orta Çağ Avrupa köyü yarıküre genelindeki toplumsal formlar ve köy yerleşimleri göz önüne alındığında pek de sıra dışı görünmemektedir.

Genellikle feodalizmdeki üretici sınıf toprak sahibinin mülkünde hane nüfusu ölçeğinde çiftçilik yapıp emek, ürün ya da kira olarak nakit para sağlayan köylülerden oluşuyordu. Çoğu zaman serfliğin Avrupa feodalizmine özgü bir emek formu ol-

[17] Marx bu görüşünü *The British Rule in India* (1979)'da ifade etmektedir. İrfan Habib kendisi gibi Marksist olan Kosambi'nin izinden giderek "M.Ö. 200 ile M.S. 650 yılları arasında, 'zanaatlerin kırsallaşmasını' ve topraksız insanların kısmen de olsa planlı bir biçimde köylerde yerleşmesini kapsayan bir süreçte geleneksel, kapalı ve kendine yeten Hint köyünün *doğuşundan* (vurgu bana ait) söz eder. Habib, *The Social Distribution of Landed Property in Pre-British India* (1965).

[18] Orta Çağ Avrupa köylerinde tarım ve el sanatlarına dayalı sanayinin birliğiyle ilgili olarak bkz. SylviaThrupp, *Medieval Industry 1000-1500*, (1972).

duğu düşünülür.[19] Evet, geç Roma dönemi Avrupası'na özgü serfliğin tarihi benzersizdi ve hukuki yapısına da başka yerlerde kolay kolay rastlayamazdınız ama yine de Avrupa'daki serflik sisteminin benzeri, Afrika ve Asya'nın çeşitli yerlerinde görülüyordu. Aslında üç kıtada da çoğunlukla karşılaştığımız şey özgür olmayan emeğin, yani toprak sahibinin mülküne bir biçimde bağlı köylülerin emeklerinin panoramasıydı.[20] Öte yandan Marksist Brenner ve muhafazakar Baechler de aralarında olmak üzere bazı bilim adamları 14. ve 15. yüzyıl Batı Avrupa köylüsünü iyice yüceltip onun şahsında özgür, girişimci ruhla donanmış vb. bir çiftçi görüyorlardı.[21] Bu da yine tarihin içiçe geçirilmesidir. O köylüler, toprağa farklı biçimlerde tabi olan kiracılardı. Çok sonralara, 1492'den hayli sonraya kadar özgür, sermaye biriktiren, kulak benzeri, kırsal kapitalizm için hazır kaydadeğer bir sınıfın ortaya çıktığı söylenemez. Avrupa köylüsünün sıradışı bir yanı yoktu. Kira, haraç ya da vergi (toprak sahibine) olarak emeğini, ürününü ya da parasını vermeye zorlanan, toprak sahibinin nüfuz alanından çıkma özgürlüğü bulunmayan, toplumsal konumları yeni nesillere de aktarılan köylüler Orta Çağ'da Asya ve Afrika'da olduğu gibi Avrupa'da da mevcuttu.

Feodal tarım toplumları karşılıklı olarak bir ölçüde bağlantılıydı. Bu, tüm yarıküre ölçeğinde sınıf temelli tarım toplumlarını, birbirinden ayrı yapılar biçiminde düşünmek yerine bazen keskin sınırlar da içeren bölgesel çeşitliliklere sahip bütünlüklü

[19] Dobb, *Studies in Development of Capitalism,* (1947)

[20] Serflik Orta Çağ Avrupası'nda her yerde görülmüyordu. Asya ve Afrika'daki özgür olmayan emek hakkında bkz. Yadava, *Immobility and the Subjugation of Indian Peasantry in Early Medieaval Complex,* (1974); Levitzion, *The Early States of the Western Sudan to 1500,* (1972); Elvin, *The Pattern of Chinese Past,* (1973).

[21] Bkz. Brenner ve Aston ve Philpin'deki eleştiriler, *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe,* (1988); Brenner, *The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism* (1977); Baechler, *The Origins of Modernity: Caste and Feudality (India, Europe and Japan)* (1988). Brenner ve Baechler'le ilgili yorumlar için bkz. 2. Bölüm.

bir feodalite olarak düşünmemiz gerektiğini akla getirmeye yeter. Bu bölgeler arasında belirgin bir biçimde karşılıklı yayılma söz konusuydu. Tarım tekniklerinin birçok bölgede ortak olmasını buna örnek olarak verebiliriz. (2. Bölüm'de gördüğümüz üzere, bazı Avrupalı tarihçilerin, Orta Çağ Avrupası'nda tarımın teknolojik seviye bakımından benzersiz olduğu ve bunun da kapitalizme geçişin fitilini ateşlediği iddiası geçersizdir. Avrupa tarımı başka yerlerde yapılan tarımla birçok bakımdan benzerdi; sıra dışı bir biçimde ilerlemiş ya da büyük toplumsal değişimlere gebe filan değildi.[22]) Görünüşe bakılırsa yarıkürenin birçok yerinde feodalizmin evrimi, gittikçe artan artı değer talebine koşut olarak, köylüler üstünde ağırlaşan bir baskının doğmasına yol açtı. Köylülüğün buna cevabı ise teknolojik gelişme ve ödünç alma (yayılma) ya da kasabalara ve civar bölgelere göç biçiminde oldu. Yönettikleri sınıfların artı değer üretimlerinin sınırlarına ulaşan yönetici sınıfların, iç sömürü kaynaklarına dış kaynaklar da eklemek amacıyla başka üretici topluluklarını ele geçirip sömürme arayışına girmeleri, bölgeler arası bağların gelişmesi sonucunu da beraberinde getirdi.[23] Bir yandan da feodal hakim sınıfa sahip topluluklar, bazen çok büyük alanlara yayılan akrabalık, bürokrasi ya da kast sistemleri etrafında birleşiyorlardı. O zamanlar toplumların ulus-devletler biçiminde kesin sınırlarla birbirlerinden ayrılmadıklarını biliyoruz; dillerin sınırları belirsizdi, dillerden kaynaklanan engeller ciddi boyutta değildi, hatta dinsel farklılıklar bile düşüncelerin, nesnelerin ve insanların hareketliliği önünde bir engel teşkil etmiyordu. O halde tüm (ya da çoğu) feodal toplumların, sosyal güçlerin ve baskıların her yöne doğru, büyük mesafeler katederek yayılabildiği, devletlerin sınırlarını kolaylıkla aşabildiği ortak bir alanı paylaştıklarını varsaymalıyız. Bu çerçevede bir üretim biçimi olarak feodalizmin

[22] Bu tarihçiler arasında Lynn White, Jr., *Medieval Technology and Social Change*, (1968); Michael Mann, *European Development: Approaching Historical Explanation*, (1988); Perry Anderson, *Lineages of Absolute State*, (1974) sayılabilir.

[23] Blaut, *The National Question*, (1987b), 7. Bölüm.

genel evriminin yarıkürenin çoğu yerinde nasıl da aynı biçimde ilerlediğini anlamak da güç olmayacaktır.

Orta Çağ'ın sonlarında üç kıtanın da çoğu tarım bölgesinde köklü bir değişimin işaretleri görülüyordu. İki tür belirti mevcuttu: Feodal sistemin bozulma işaretleri, hatta gittikçe yaklaşan bir çöküş ve öte yanda ticarileşmiş bir tarıma ve kırsal kapitalizme yönelik bir değişim.

Yarıkürenin çoğu yerinde üretim biçimi bozulmuş durumdaydı; bu dönemde artan biçimde görülen haraç kesmelerle, köylü isyanlarıyla, tarıma açık sınır bölgelerine ve kasabalara göçlerle, üretici nüfusa ulaşmak için hakim sınıflar arasında yapılan savaşlarla karşılaşırız. 14. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da feodalizm çöküşe geçmiş değildiyse de bir kriz döneminden geçiyordu. Biraz dikkatle incelendiğinde benzer krizlerin Asya'nın bazı yerleri ve hatta Afrika için de (şüphesiz ki bu konuda daha fazla araştırma gerekmektedir) geçerli olduğu görülecektir.[24] Üç kıtada da köylülerin kasabalara, belki de aşağı yukarı aynı oranlarda, göçü söz konusuydu. Köyden kente göç ne Avrupa'da ne de Avrupa-dışında büyük ölçekliydi; 15. yüzyıl sonlarında dünyanın her yerinde şehir nüfusunun toplam nüfus içindeki payı çok küçüktü. Bunda bile kırsal bölgelerdeki krizin payı vardı. Bu krizler bir üretim biçiminin, henüz bu karara varmak için erken olsa da, iç çelişkileri nedeniyle çökmek üzere olduğunun haber-

[24] Örneğin Hindistan için bkz. A.Chicherov, *On the Multiplicity of Socio-Economic Structuers in India in the Seventeenth and Eighteenth Century*, (1976); İ. Habib, *Problems of Marxist Historical Analysis*, (1969); S. Gopal, *Nobility and the Mercantile Community in India*, (1972); Radhakamal Mukherjee, *The Economic History of India, 1600-1800*, (1967); Ramkrishna Mukherjee, *The Rise and Fall of the East India Company*, (1958); Jha, *Studies in the Development of Capitalism in India*, (1963); Nurul Hasan, *The Silver Currency Output of the Mughal Empire and Prices in India During the 16th and 17th Centuries*, (1969); Yadava, *Immobility and Subjugation of Indian Peasantry in Early Medieval Complex*, (1974). Batı dünyası için bkz. Kea, *Settlements, Trade, and Polities in the Seventeenth-Century Gold Coast*, (1982). Çin için bkz. Harrison, *The Communists and Chinese Peasant Reballions*, (1969); Parsons, *Peasant Rebellions in the Late Ming Dynasty*, (1970); Fu and Li, *The Sprouts of Capitalistic Factors Within China's Feudal Society*, (1956).

cisi olsun ya da olmasınlar, her hâlükarda Avrupa'da feodalizm Avrupa-dışındaki birçok yerle karşılaştırıldığında sona ermeye daha yakın değildi.

Bu noktada argüman, sorunun çözümünü es geçmeye ve bir konuda da tahminlere dayanıyor. Toprak sahibi-köylü temelli üretim biçiminin vaktini doldurup tarih sahnesinden çekilmekte ya da çöküşte olduğunu ya da kendini kapitalizme dönüştürmekte olduğunu ileri sürmüyorum. Kapitalizmin ilk gelişiminin şehirlerde mi yoksa kırsal bölgelerde mi olduğu karmaşık bir sorundur. Bu konuyu daha sonra tekrar ele alacağım ancak hiçbir genel tarihsel nedensellik teorisi önermiyorum. Tek söylediğim geçişin, bozulmanın, ya da her ne derseniz deyin, 1492 itibariyle tamamlanmaktan uzak olduğu ve Amerika'dan akan zenginlik, kapitalizmin yükselişini hızlandırırken eşzamanlı olarak da Avrupa'daki feodal üretim biçiminin sonunu getirdiği.

Tahminimse şu: Tarımın kültürel öğelerinin (ürünler, çiftlik hayvanları, aletler, su kontrol sistemleri vb.) inanılmaz bir hızla karşılıklı olarak yayılmasına ilişkin genel modelimiz verili kabul edilip Orta Çağ'da Doğu Yarıküre'de sınıf düzenine sahip tarım toplumlarındaki sıkı ve girift ilişkiler ağı göz önüne alındığında; yeniliklerin yayılması, göçler, fetihler vb. aracılığıyla sosyal baskıların aktarılması ve hakim sınıflar arasındaki ittifakların artmasıyla sınıflı tarım toplumunun gelişiminin ve evriminin her yerde yaklaşık aynı ölçüde ileri gitmesi beklenebilir. Belki de feodal üretim biçimi her yerde tek bir ortak sosyal olgudan kaynaklanıyordur: Toprak sahibi sınıfın ve onun müttefiklerinin (tüccarlar, soylular vb.) daha fazla servet elde etmek adına, köylüler üstünde sürekli baskı halini alan, artı değer üretimini arttırmaya yönelik bitmez tükenmez talebi. Bunu köylülükte özel yansımalar bulan uzun dönemli seküler bir eğilim olarak görüyorum. Teknolojik gelişme, teknolojinin karşılıklı olarak yayılması, tarla açma ve öncülük yapma, köylü devrimleri, köyden kente göç, hakim sınıfın askerî maceralarına katılma vb. de bu eğilime dahildir. Bence bu mekanizmalar birçok yerde hakim

sınıfların artan artı değer talebinden kaynaklanan sosyal gerilimlerin eşit biçimde yayılmasını sağlamıştır. Bundan yola çıkarak üretim biçimi yarıkürenin bir yerinde çöküşe geçmişse ya da krize girmişse, yarıkürenin başka birçok yerinde de durumun aynı olduğunu söyleyebiliriz. Kısacası üretim biçimi yarıküre ölçeğinde yükselişe geçti ve ardından da yine bütün bir yarıkürede etkisini yitirmeye başladı. 1492'de Avrupa'da yaşananlar Asya ve Afrika'da da yaşanıyordu.

Peki ama feodal üretim biçiminin bozulmasını ya da çöküşe geçmesini neye dayanarak öngörebiliriz? Bu, tahminimin ulaştığı son nokta. Feodalizmin basit biçimde evrimin bir "aşaması" olduğunu ve köşeli düşünen bir Marksistin ileri süreceği gibi, bir sonraki, daha yüksek "aşama"ya (kapitalizm) yol açmak zorunda olduğunu iddia edemeyiz. Öte yandan feodalizmin insanlığın kaçınılmaz sosyal, entelektüel ve ahlâkî ilerlemesinin bir sonucu olarak daha yüksek ve modern bir toplum biçiminin (kapitalizm) hazırlayıcısı olduğunu da kabul edemeyiz. Kaçınılmaz biçimde artan nüfusun yarattığı baskıyı vurgulayan Malthusçu bir gücü de (2. Bölüm'de toplumların demografik davranışlar üstünde az ya da çok akılcı bir tarzda kontrol sahibi oldukları görüşünden yola çıkarak bu tezin geçersizliği gösterilmişti). Ben şöyle bir açıklayıcı model önereceğim. Bu toplum biçimi ile ilgili iki önemli olgu var: Birincisi bir yaşam biçim olarak ailece tarım olgusu. İkincisi ise çiftçilerden sürekli daha fazla miktarda artı değer elde eden ya da etmeye çalışan toprak sahibi olgusu. Daha önce de değindiğimiz gibi köylü çiftçiler bu baskıya birçok farklı biçimde cevap verirler. Topluluktaki her yeni bireyin zaruri artı değeri ürettiği aşamaya kadar nüfusu arttırma yoluna giderlerdi. Zaruriden kastedilen, üye sayısı artışının gerektirdiği tüketimden daha fazla artı değer üretilmesidir. Tarıma açmak ve tarımsal ya da başka amaçlı kullanmak için toprak bulmak üzere bazen başka bir yere gitmeyi denedikleri de oluyordu ama çoğunlukla yapılan *yoğunlaşmaktı.* Bundan kastedilen yeni ürün türleri, aletler, teknikler denemek suretiyle tarımsal verimliliği

arttırmaları ve başka yerlerde –komşu köyde, vadide, adada– başarıya ulaşan yenilikler hakkında daima uyanık olmalarıdır.

Teknolojik gelişme sürecinde sınır yoktur ancak kuşaktan kuşağa, asırdan asıra geçtikçe, iş verimliliğindeki artışın düşmeye başlayacağı bir üst noktaya erişilir. Şüphesiz birçok tarımsal ürünün ve hayvan türünün büyük bir süratle üretime katıldığı, aletlerin ve demirin kullanıldığı dönemde verimlilik oranı en üst düzeylerdeydi. Orta Çağ başlarındaki gelişme oranı çiftçilerin, toprak sahiplerinin sürekli artan artı değer taleplerini karşılamalarına imkan vermeyecek bir seviyeye inmişti. Öncülük ve köyden kente göç gibi, bazı yerler için geçerli olup bazıları için olmayan birtakım alternatif tepkileri bir yana bırakırsak şöyle bir durumla karşılaşırız: Feodal üretim biçiminde genel bir kriz.

Bu noktada tartışmamız bir varsayıma dayanıyor: Tarımsal üretimdeki gelişmelerin başlıca kaynağı çiftliğin kendisindeki yeniliklerdir. Orta Çağ ve Orta Çağ öncesi dönemler için durum çoğunlukla böyledir. Elbette sulama ya da drenaj yoluyla çiftliğe su ve bitkiler için besin maddelerinin gelmesi de üretimi arttırıcı etkenlerdir. Her zaman çiftlik dışına satış ya da başka türlü ürün değiş-tokuş yolları da mevcuttur; ayrıca gübre, tohum ve işgücü gibi girdiler için çiftlikten mal satışı ve değiş-tokuşu da söz konusudur. O halde bireysel köylünün çiftliği ya da aile çiftliği mutlak biçimde değilse de görece kendine yeten mikro boyutlu bir coğrafi sistemdir. Bizim de bugün çok iyi bildiğimiz şeyi o zamanın çiftçileri de çok iyi biliyordu. Bireysel köylünün çiftliği gibi mikro boyutlu bir coğrafi sistemde çarpıcı bir üretim artışı elde etmek için en iyi strateji onu daha büyük, makro boyutta bir sisteme entegre etmektir. Bu en başta gübre, kireç benzeri verim arttırıcı unsurların ve suyun girdisini arttırmakla ve önceliği çiftlik halkını beslemek olan ürün ve hayvan türlerinden satılabilir ve çiftliğin ekolojik koşullarına uygun ürünlere geçişle mümkündür. (Bu, hem satılacak hem de tüketilecek bir ya da birkaç besin maddesine ya da pamuk gibi endüstriyel bir üründe uzmanlaşmayı gerektirir.) Günümüzde son birkaç yüzyılın "ta-

rım devrimi"nden bahsederken bu makro boyutlu coğrafi devrimden söz ediyoruz: Modern aile çiftlikleri ciddi miktarlarda ürünlerini dışarı satıyorlar; buna karşılık başka yerde üretilen aletler, böcek ilaçları ve benzer ürünler (satın) alıyorlar. Aile dışından ciddi miktarda işgücü kullanıyorlar ve (bazen) ekolojik optimizasyonu sağlayacak yöntemlerde uzmanlaşıyorlar. Bu liste yüzyılımız öncesinde gerçekleşen devrim mahiyetindeki değişimlerin büyük çoğunluğunu kapsıyor ve kesintisiz biçimde süren içerideki, mikro boyutlu coğrafi yeniliklerin tarımın gelişiminde ikincil bir rol oynadığı sonucuna ulaşmamızı sağlıyor.

Çiftlik mikro sisteminden (isterseniz köy mikro sistemi deyin) dışarı ya da içeri hareketlilik temelinde bir alım satım süreci olduğundan, bu makro boyutlu coğrafi gelişmelerin gerçekleşmesi için çiftçiliğin üst seviyede *ticarileşmesi* gerekmektedir. O halde feodal üretim biçiminin genel krizinin bir ya da iki muhtemel sonucu olacaktır. Bunların ilki nakit (hissesi oranında mal olarak toprak sahibine ödenen ve onun tarafından nakit karşılığı pazara sunulan) kira ödemesiyle birlikte, çiftlik ürünleri ve satın alınabilir girdilerin temin edilmesi için çiftlik dışından gelen yoğun nakit talebinin olduğu bir ekonomiye görece yumuşak bir geçiştir. Bu senaryo tarımla uğraşmayan, bu nedenle de şehirleşen ya da uzun mesafe ticaretine katılan çok sayıda insanın olduğu bir ortamda gerçekleşmektedir. Başka bir deyişle krizin aşılmasının yolu şehirleşme ve ticarileşmedir. Bir ihtimal de başka türden devrimci değişimler olmasıdır: Kanlı ya da kansız (kiraya el koymak gibi) köylü devrimleri; sosyal, politik ya da dini hayatta köklü kültürel değişiklikler ya da o ölçüde ciddi değişimler vb. Belki de iki seçenek de krizin aşılması için farklı biçimlerde gereklidir. Artan artı değer talebinin ve çiftçi ailelerinin artı değer üretimini arttırma kapasitelerinin düşüşe geçmesinin sonucu olarak feodal çelişkilerin yoğunlaştığı bu durumdan devrim niteliğinde birtakım değişimlerin çıkması kaçınılmazdır. Sözünü ettiğim bu değişimlerin büyük çoğunluğu Avrupa'da Orta Çağ sonlarında oldu bitti ve siyasi-toplumsal bir sistem olarak

feodalizmin yıkılıp yerine İngiltere'deki "Şanlı Devrim"i takip eden modern sistemin geçmesini sağladı. Ancak kırsal bölgelerdeki bir dizi sürecin kapitalizmin doğuşunu *açıkladığını* ileri sürmüyorum. Bunların kapitalizmin doğuşuna ve özellikle de bir sonraki başlıkta ele alacağımız ve bütün yarıkürede feodalizmin karakteristik yanı olan "proto-kapitalist" adını verdiğim süreçler olan, şehirleşmeye ve uzun mesafeli meta (commodity) hareketliliğine *katkıda bulunduğu* kesindir diyorum.

ASYA, AFRİKA VE AVRUPA'DA PROTO-KAPİTALİZM

"Proto-kapitalizm"i yeni bir teknik terim ortaya atmak için değil, başka bir terimi "kapitalizm"i tanımlama sorunundan kaçınmak için kullandım. Kapitalist olarak anladığımız ekonomik sistem Orta Çağ'da yoktu. Burada kapitalizmin birçok temel özelliğine sahip (bunu gösterme iddiasındayım) ama uzamsal ve sosyal olarak küçük ölçekli ve genellikle feodal üretim biçimiyle ilişkili çok daha büyük, baskın bir ekonomik sistemin çoğunlukla içinde bazen de yakınında yer alan bir öncülüyle ilgileniyoruz. Proto-kapitalizm, kapitalizmin başlangıcı, emekleme dönemi sayılabilir; çağdaş kapitalizmin ortaya çıkmasına yol açan devrim niteliğindeki iki politik dönüşümden önceki haldir. Bunların ilki "burjuva devrimi" ya da "burjuva devrimleri" olarak bilinen, feodal toprak sahibi sınıf tarafından değil elit bir şehirli sınıf (şehirliler, burjuvalar) ve onların kırsal bölgelerdeki müttefikleri tarafından yönlendirilen büyük yönetim birimlerinin ortaya çıkmasıdır. Bunun en önemli ve bir anlamda durumu en iyi açıklayan örneği İngiltere'deki 1688 "Şanlı Devrim"dir; 1688'i kapitalizmin politik zaferi için bir sembol ya da gösterge olarak kullanacağım. İkinci dönüşüm 18. yüzyılın son çeyreğine kadar ciddi boyuta ulaşmayan Endüstri Devrimi'dir. 4. Bölüm'de bu dönüşümlerde sömürgeciliğin ve Avrupa-dışının oynadığı rolü inceleyeceğiz.

Üç kıtada da, 1492'nin hemen öncesinde, kapitalizmin açıkça girdiği (proto-kapitalist), son derece ticarileşmiş birkaç tarım ve madencilik bölgesi ile birlikte genellikle büyük liman şehirlerinin hinterlandında olan, görece küçük kırsal bölgelerle karşılaşırız. Bunların arasında Flanders, İngiltere'nin güneybatısı, kuzey İtalya, Fas'taki şeker kamışı yetiştirilen bölgeler, Nil vadisi, Altın Sahili (Gana ç.n.), Kilwa, Sofala, (ve belki Zimbabwe'nin bir kısmı), Malabar, Coromandel, Bengal, Java'nın kuzeyi ve Çin'in güney kıyıları sayılabilir.[25] Fukien gibi, toprak sahiplerinin çiftliğin ürünlerini toplayıp kendileri satarak kar elde edebildikleri yerler dışında kiralar genellikle nakit olarak ödenirdi.[26] Tarımsal üretim, köylü ölçeğinde plantasyonlarda yapılan tarımdan pirinç, pamuk, şeker, biber gibi bir dizi ürünün önemli miktarlarda yetiştirilip, satılması ve dışarıdan alınmasına kadar uzanan çeşitli biçimlerde düzenleniyordu. Endüstriyel üretim üç kıtada da kırsal bölgelere doğru yayılıyordu: Kuzeybatı Avrupa'da esnaf loncalarının kontrolü zayıflayıp dışarı iş verme sistemi yaygınlaştıkça sanayi, şehirlerden kırsal bölgelere kayıyordu. Aynı şeyin Asya'nın ve (Orta Çağ'da tüccar ve zanaatkar loncalarının çok gelişkin ve etkili olduğu) Afrika'nın bazı yerlerinde de geçerli olması muhtemeldir.[27] Çok daha geniş bir alanda meta üretimi tarımsal ekonomiye bütünüyle dahil olmuştu ve Batı Avrupa köylüsünün tarımsal faaliyetlerinin Çin'in ve Hindistan'ın birçok bölgesindekinden ya da Avrupa-dışı bazı

[25] Apparodai, *Economic Conditions in Southern India*, (1936); Elvin, *The Pattern of the Chinese Past*, (1974); Nicholas, *Town and Countryside: Social and Economic Tensions in 14th Century Flanders*, (1967-1968), s. 458-485; Rawski, *Agricultural Change and the Peasant Economy of South China*, (1972); T. Raychaudri, *Jan Company in Coromandel*, (1962)

[26] Rawski, *Agricultural Change and the Peasant Economy of South China*, (1972).

[27] Bkz. Appadorai, *Economic Conditions in Southern India*, (1936); Gernet, *Daily Life in China on the Eve of the Mongol Invasion*, (1962); Habib, *Problems of Marxist Historical Analysis*, (1969); Mahalingam, *Economic Life in the Vijayanagar Empire*, (1951); K. Nilikanta Sastri, *A History of South India*, (1966); Tung, *An Outline History of China*, (1979); Kea, *Settlements, Trade, and Polities in the Seventeenth-Century Gold Coast*, (1982); Sherif, *Slaves, Spices and Ivory in Zanzibar*, (1987)

başka yerlerdekinden daha üst düzeyde ticarileşmiş olduğu iddiası güvenilmezdir. Tarımsal ürünlere çiftlik dışından gelen talebin en önemli belirtisi olduğundan, bu dönemde tarımdaki ticarileşmenin seviyesini karşılaştırmak için bir gösterge olarak şehirleşme seviyesini kabul edebiliriz. Bu hesaba göre Çin'de ve Hindistan'da tarım Avrupa'da olduğundan çok daha ticarileşmiştir çünkü bu bölgelerde daha büyük bir nüfus şehirlerde yaşıyordu.

Kuzey Avrupa'dan Afrika'nın güneyine, Asya'nın doğusuna kadar harita şehirlerle kaplıdır. Bu şehirlerin bazıları belli başlı feodal toplumların güçlerinin toplandığı yerdi. Bazılarıysa sosyal ve coğrafi olarak onların kıyısında kalan ve genellikle deniz kıyısında yer alan, kendilerinden büyük feodal toplumların içine sızıp onlar arasında mal nakliyesi, ticareti ve üretimi yapan toplumlardır. Muhtemelen, biri içeride biri onun kıyısında (ya da çevresinde) olmak üzere, birbirinden iki ayrı tür şehir yerleşiminden söz etmek yerinde olmayacaktır. Birçok farklı çeşit ve aşama vardır; ayrıca içeride gücün toplandığı şehirler, birçok kereler toplumlar arası ticaretin ve tarım dışı üretimin başlıca merkezleridir. Yine de yoğun bir biçimde üretime ve ticarete yönelmiş birtakım şehirlerin olduğunu belirtmeliyiz. Bunlar güçlü feodal devletlerin bir ölçüde kıyısındaydılar (bazıları bu devletlerin bünyesinde yer alıyorlardı; bazılarıysa bir şehrin başı çektiği devletler, hatta şehir devletleridir) ve uzun mesafeli deniz ticaretiyle yoğun biçimde uğraşıyorlardı. Bu tür şehirler tüm Batı Avrupa, Akdeniz, Doğu Afrika ve Güney, Güneydoğu, ve Doğu Asya kıyıları boyunca uzanıyorlardı. Bu şehirlerdeki, üretim biçimi belki de en iyi "emekleme dönemindeki kapitalizm", "proto-kapitalizm" biçiminde tarif edilebilir. Bunların feodalizm olmadığı kesindir: En büyük çalışan grubu maaşlı çalışanlardır, hakim sınıf tüccarlar, tüccar-toprak sahipleri ya da tüccar-üreticilerden oluşur ve ekonomik etkinlikler de ticaretle (meta hareketliliği, bankacılık vb.), üretimle (hem büyük ölçekli hem küçük ölçekli) ve ticari tarımla belirlenmiştir.

Bu merkantil-denizci şehirlerin bazıları oldukça küçükken ötekiler çok büyüktür, ancak proto-kapitalist kurumların, sınıfların ve teknolojinin gelişimi bakımından hemen hemen hepsi aynı seviyededir. Düşüncelerin, tekniklerin, malların ve insanların her yöndeki hareketliliğine ve karşılıklı yayılmaya imkan veren sıkı bir ticaret ağıyla birbirlerine bağlı olduklarından bu şaşırtıcı değildir.[28] (Örneğin Portekizliler geldiğinde Malakka Akdeniz'le, Asya içleriyle, Doğu Afrika'yla, Orta Doğu'yla, Hindistan'la, Çin'le ve muhtemelen Japonya ve bütün Güneydoğu Asya'yla ticaret yapıyordu.) Vakanüvis Tomé Pires 16. yüzyıl başında şehirde 84 dil konuşulduğunu kesin bir dille belirtir ve şehrin Portekiz için önemini belirtirken, "Malakka'ya hükmedenin Venedik'in efendisi olacağını" ileri sürer.[29] Bir örnek de çok daha eskilerden: 10. yüzyılda Kalah'taki Tenasserim limanı Çin ve Arabistan'la ticaret yapıyordu. İbn-i Fakih'e göre Kalah papağanları Farsça, Arapça, Çince, Hintçe ve Yunanca konuşuyorlardı.[30])

Merkantil-denizci merkezleri ağı bir inci dizisi gibi Baltıklardan Doğu Akdeniz'e, oradan da güneye Sofala'ya (belki daha da öteye –Afrika'nın doğusunun ve güneyinin tarihi hâlâ sömürgeci ilgisizliğine mahkûm durumda) ve doğuya Japonya'ya doğru uzanıyordu. Ayrıca bu ağ üç kıtada karasal bölgelere de uzanıyordu ama merkantil-denizci şehirleri ve okyanus güzergâhları, kapitalizmin doğuşunda iç bölgelerin olduğundan çok daha etkiliydi. Bunun iki nedeni vardı.

İlk neden dış ticaretin çevreyle en ilişkili ve hukukun elinin uzanmadığı alanda gerçekleşen kapitalist etkinlik olmasıdır (Çöllerle sınırlanan karasal bölgeler de çevreye ait bu özelliğe

[28] Blaut, *Where Was Capitalism Born?*, (1976)

[29] Pires, *The Suma Oriental*, (1944 edition)

[30] Pires, *The Suma Oriental*, (1944); Di Meglio, *Arab Trade with Indonesia and the Malay Peninsula from the 8th to the 16th Century*, (1970). Kalah'ın Mergui bölgesinde olduğu düşünülmektedir. Bkz. Wheatley, *The Golden Khersonese*, (1961).

kısmen sahiptirler). Bu nedenle proto-kapitalist bir liman şehri devlet kontrolündeki bölgelerden geçip vergi ödemek zorunda kalmadan, aracı ticaret merkezlerinde yabancı tacirlerle alışveriş yapmaya zorlanmadan ya da belki bir ülkeye girmekten menedilmeden okyanustaki başka limanlara ürün nakledebilir. Bu bağlamda 1492'den önce Asya'dan gelen baharatın maliyetinin yüksek olmasında, Hindistan'dan kara yoluyla gelen malların, yol üstündeki birçok ticaret noktasında bir tüccardan diğerine üstüne kar eklenerek geçmesinin büyük payı olduğu hatırlanmalıdır. 16. yüzyılda Portekizliler tarafından Avrupa'ya taşınan Asya baharatının ucuz olmasında, Asya limanlarında yüklenip herhangi bir aracı işlem olmadan, doğrudan Avrupa limanlarına taşınmasının büyük payı vardır. Belki de bu etken deniz taşımacılığının kara taşımacılığından genellikle daha düşük maliyetli olmasından (çoğu zaman gereğinden fazla vurgulanan bir etken) daha önemliydi.

İkinci olarak, lüks tüketim maddelerinin yanı sıra ana ürünlerin de taşınmasını da kapsadığından, deniz yoluyla uzun mesafe meta nakliyesi Orta Çağ sonlarındaki proto-kapitalist etkinlikler içinde o dönemin şehir ekonomisinin günümüzün sanayi kapitalizmine en çok yaklaştığı noktadır. Bu süreç yalnızca meta değiş-tokuşunu değil gemiler ve üst seviye teknolojiler üretilmesini, büyük bir işgücünü, karmaşık işlemleri ve yoğun kapital birikimini de içerir. Bu konu bizi kaçınılmaz biçimde "proto-kapitalizm"in tanımlanması sorununa getirir.

Marksistler arasında sık sık karşılaşılan, ama yalnızca bu düşünce okuluna mal edilemeyecek bir eğilim vardır. Bu görüşe göre para, nakit alışverişi ve ticaret bin yıldır sürüyordu ama bunlar kapitalizm anlamına gelmedikleri gibi kapitalizmin tohumları bile değildirler. Bunun nedeni kapitalizmin bir *değiş tokuş* değil *üretim* meselesi olmasıdır. "Gerçek" kapitalizm maaşlı işgücüne ve meta üretimine dayanır. Değiş-tokuş yalnızca alıp satmaktır; değer eklemez. Marx'a göre kapitalizm işgücü girdisinin ve kullanım değeri üretiminin bir sonucu olarak değil,

eşit olmayan değiş-tokuş nedeniyle zenginlik üretir (bir pazarın diğerlerinden yüksek fiyatları gibi).

Bu modelden çok önemli bir dizi teze ulaşılır. Bunlardan birisi, başlıca etkinlikleri üretim değil ticaret ve değiş-tokuş olduğu için, Avrupa kasabalarının kapitalizmin doğuşunda önemli bir yeri olmadığı düşüncesidir. Bu nedenle kapitalizmin doğuşu Orta Çağ kasabalarında değil tarımsal bölgelere aranmalıdır.[31] Ama burada tartışılan konular için daha büyük önem arz eden bir tez daha vardır. Bu görüş, Orta Çağ'da Asya'daki büyük ticaret şehirlerinin ve güzergâhlarının önem bakımından Avrupa'daki ve Akdeniz'dekilerden gözle görülür biçimde üstün olduğunu kabul etse de, söz konusu üstünlüğün onları kapitalizmin doğuşu bakımından daha avantajlı hâle getirmediğini, çünkü aslolanın değiş-tokuş (ticaret) değil, üretim olduğunu savunur. Bu argümana göre, Asya'daki ticaret güzergâhları ve şehirleri ne kadar gelişmiş olursa olsun, Avrupa'nın feodal tarımsal üretimi kapitalizme Avrupa-dışının hem kırsal bölgelerdeki hem de şehirlerdeki üretim sistemlerinden daha yakındı; ve bu olgunun bir sonucu olarak, Avrupa-dışının kırsal bölgelerinin aksine, Avrupa'nın kırsal bölgeleri kapitalizmin neden Asya'da ya da Afrika'da değil de Avrupa'da kapitalizmin doğduğunu açıklamada önemli bir yere sahiptir. Kırsal üretimle ilgili yanılgıya daha önce değinilmişti. Ancak Asya'nın (ya da Afrika'nın) liman şehirlerinin, merkantil-denizci merkezlerinin yalnızca ya da büyük ölçüde değiş-tokuş ve "ticaret"le uğraştıkları da bir diğer yanılgıdır. Aslında burada üç hatayla karşı

[31] Bu tez Orta Çağ'da kapitalizmin doğuşunda şehirleşmenin rolüyle ilgili meşhur tartışmanın merkezi tezidir. Marksist literatürde bu görüş (aslında tezi çok dikkatli biçimde ortaya koyan) Maurice Dobb'la, kapitalizmin doğuşunda kasabaların önemine vurgu yapan karşı görüş de Paul Sweezy ile özdeşleştirilir. bkz. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, (1947), Sweezy, *A Critique*, (1976). Bu tez "bağımlılık teorisi"nde de merkezi bir konumdadır. Örneğin Robert Brenner konunun değiş-tokuş değil üretim olduğu biçimindeki (yanlış) görüşü nedeniyle, Orta Çağ'da kasabaların ve ticaretin hiçbir alakasının olmadığını ileri sürer. Bkz. Brenner, *The Agrarian Roots of European Capitalism*, (1985), s. 38-39. Ayrıca bkz. 2. Bölüm dipnot 172.

karşıyayız. Öncelikle, yalnızca biçim değişikliği değil mekân değişimi de üretimin kapsamı içindedir. Doğayı şekillendirip bir "şey"e, bir "meta"ya dönüştürmenin ontolojik bakımdan ayırıcı bir yanı olduğunu söylemek metafiziktir. Bir çiftçi tarımsal bir "şey" üretirken, yetiştirmekle kalmayıp önce çiftlik içindeki binalara, ardından pazara taşımalı, ayrıca çiftlik dışından su, gübre ya da emek temin etmelidir. O hâlde çiftlikteki üretim hem biçim değişikliğini hem de mekân değişikliğini içerir. Bir otomobil montaj hattı hem biçim hem mekân değişikliğine bir örnektir. Bu nedenle bir bütün olarak *uzamsal hareketlilik üretimin bir parçasıdır.* Yalnızca malların alınıp satılması sürecinden bütünüyle ayrıdır. Elbette çiftçinin ürünü çiftlik dışında olduğu gibi çiftlikte de el değiştirebilir. Bu nedenle Orta Çağ'daki uzun mesafeli meta nakliyesi, ontolojik bakımdan "değiş tokuş" değil, *uzamsal nakliyedir.* Bu süreç büyük işgücü, yoğun sermaye yatırımı, navigasyon, gemi inşası, bankacılık, sigortacılık vb. temel teknolojiler ve ciddi ölçüde yük kapasitesi gerektiriyordu. Çıkış noktasında pek bir değeri olmayan meta, varış noktasında kullanım değeri üretiyordu.

Günümüz tarihçileri arasında geniş kabul görmüş olan ikinci hata şehirlerin, meta hareketliliğinin ve yapının bütününün küçük bir yönetici sınıfa birkaç lüks eşya taşımaktan ibaret önemsiz bir süreç olduğudur. Oysa Orta Çağ deniz ticaretinin esas amacı işlenmemiş kumaş, demir araç gereçler, pirinç, buğday, kereste, gemi (çoğu zaman inşa noktasından, satılacakları limana gidiyorlardı) gibi belli başlı ihtiyaçların karşılanmasına yönelikti. Öte yandan belli başlı ihtiyaçlar arasında sayılamayacak olan biber, şeker, incelikli tekstil ve çömlekçilik ürünleri yük kapasitesi ve değer bakımından büyük önem taşıyordu, çünkü Orta Çağ'da seçkinler kayıtsız kalınamayacak bir güce sahip olduklarından, bu tür ürünlerin piyasa değeri çok yüksekti.

Üçüncü hata bu Orta Çağ şehirlerinde ve hinterlantlarında sanayi üretiminin ne kadar önemli olduğunu fark etmedeki başarısızlıktan kaynaklanır. Orta Çağ merkantil–denizci siste-

minin Avrupa'da olduğu gibi Asya ve Afrika'da da kapitalizmin gelişmesi için uygun bir zemin teşkil ettiği kanaatindeyim.

15. yüzyılda Avrupa'daki proto-kapitalist liman şehirleri Afrika'daki ve Asya'dakilerden daha gelişkin değillerdi. Seçilen ölçüt ne olursa olsun durum budur. Öncelikle Avrupa şehirleri mutlak ya da göreli nüfus bakımından daha büyük değillerdi. Aslında Avrupa'da şehirleşme Çin, Hindistan, Arap hâkimiyetindeki bölge ve kuşkusuz Avrupa-dışı birçok yerde olduğundan daha ileri boyutta değildi. Ming Hanedanı döneminin başlarında şehirli nüfus toplam nüfusun belki de % 10'unu teşkil ediyordu.[32] Hindistan'ın güneyindeki Vijayanagar İmparatorluğu'nda da yaklaşık aynı oran geçerliydi. Denize kıyısı olmayan başkent bile tek başına % 3 oranında nüfusu barındırıyordu. Kıyaslayacak olursak, Avrupa'daki şehirler, örneğin Paris belki de bunun yarısı oranında nüfusa sahipti. Üstelik liman şehirleri hem daha fazla nüfusa hem de daha büyük yüzölçümüne sahipti.[33] İkinci olarak Asya ve Afrika'daki tüccarlar ve bankerlerin iş dünyasındaki tekniklerinin gelişimleri de en az Avrupalılarınki kadar ileri, karmaşık ve yayılmış durumdaydı. (Tomé Pires 1515 yılında Guceratlı işadamlarıyla ilgili olarak şöyle diyordu: Ticaretten anlayan insanlar; ticareti ... özümsemişler. Katip ve ticari temsilci olmak isteyen insanlarımız oraya gidip işi öğrenmeliler çünkü ticaret bir bilimdir.[34]) Bir diğer konu

[32] Elvin, *The Pattern of Chinese Past*, (1973).

[33] Elvin, *The Pattern of Chinese Past*, (1973); Mahalingam, *Economic Life in the Vijayanagar Empire*, (1951); Naqvi, *Urban Centres in Upper India, 1556-1803*, (1968); Satish Chandra, *Commerce abd Industry in the Medieval Period*, (1964).

[34] Pires, *The Suma Oriental*, (1944). Ayrıca bkz. K.N. Chaundri, *Trade and Civilization in the Indian Ocean*, (1985); Chan-Cheung, *The Smuggling Trade Between China and Southeast Asia During the Ming Dynasty*, (1967); DiMeglio, *Arab Trade with Indonesia and the Malay Peninsula from the 8th to the 16th Century*, (1970); Elvin, *China as a Counterfactual*, (1988); Gupta, *Industrial Structure of India During Medieval Period*, (1970); I. Habib, *Usury in Medieval India*, (1964); Jha, *Studies in the Development of Capitalism in India*, (1963); Pires, *The Suma Oriental*, (1944); Prakash, *Organization of Industrial Production in Urban Centres of India During the Seventeenth Century with Special Reference to Textiles*, (1964); Victor Purcell, *The Chinese in Southeast Asia*, 2nd ed. (1965); Jan Qaisar, *The*

da her üç kıtada da merkantil-denizci merkezlerinin çoğunda teknik ve maddi üretim araçlarının yaklaşık aynı gelişmişlik düzeyinde olmasıdır. Bu, üretim ve ticaret hacminde, alım satımlarda vb. çeşitliliğin önünü açıyordu. Yarıküre boyunca denizcilik teknikleri de karşılaştırılabilir düzeydeydi. Aralarında farklılıklar olmakla birlikte bir okyanustaki gemilerin diğer okyanuslardakilerden teknolojik bakımdan daha üstün olduklarını söylememiz mümkün değildir.[35] Avrupa'nın, Afrika'nın ve Asya'nın liman şehirlerindeki ve başka endüstriyel merkezlerdeki ürünler ölçek ve gelişim seviyesi bakımından büyük ölçüde benzerdi.[36] Dördüncü olarak Asya ve Afrika'daki şehirli sınıfın yapısı Avrupa'dakine benzemektedir. Hepsinde de güçlü bir proto-kapitalist sınıf ve maaşla geçinen bir işçi sınıfı vardı; bazılarındaysa feodal toprak sahipleri, köleler vb. ile de karşılaşılıyordu. Son olarak Weber'in ürettiği bir Avrupa efsanesi olan Avrupa şehirlerinin, çevrelerindeki iktidarların sıkı kontrolü altındaki Avrupa-dışı şehirlere göre daha özgür oldukları, Avrupalılar gelip de özgürlüğü getirene kadar Asya'daki (Afrika'yı söylemeye bile gerek yok) her şeyin "Şark Despotizmi"nin çözümsüzlüğünde olduğu, buna karşın Avrupa'daki her şeyin özgürlükle yoğrulduğu biçimindeki görüşü klasik Avrupa-merkezci yayılmacılığının bir mirasıdır. Orta Avrupa'nın sözde "özgür şehirleri" yaygın

Role of Brokers in Medieval India, (1974); Simkin, *The Traditional Trade of Asia*, (1968); Toyoda, *History of Pre-Meiji Commerce in Japan*, (1969); Udovitch, *Commercial Techniques in Early Medieval Islamic Trade*, (1974).

[35] Needham ve ark., *Science and Civilization in China* (1954-1984), 4. cilt 3.bölüm; Lewis, *Maritime Skills in the Indian Ocean*, 1368-1500, (1973); Lo, *China as a Sea Power*, (1955); Ma Huan, *The Overall Survey of the Ocean's Shores*, (1970); Purcell, *The Chinese in Southeast Asia*, 2nd ed.,, (1965).

[36] S.Chaudhuri, *Textile Trade and Industry in Bengal Suba, 1650-1720*, (1974); Elvin, *China as a Counterfactual*, (1988); Gernet, *Daily Life in China on the Eve of the Mongol Invasion*, (1962); Jha, *Studies in the Development of Capitalism in India*, (1963); Naqvi, *Urban Centres in Upper India, 1556-1803*, (1968); Needham ve ark., *Science and Civilization in China*, (1965-1984); Jan Qaisar, *The Role of Brokers in Medieval India*. (1974); Rodinson, *Le Marchand Musulman*, (1974); Rodinson, *Islam and Capitalism*, (1973); Bodo Wiethoff, *Die Chinesische Seeverbotspolitik und der Private Überseehandel von 1368 bis 1567*, (1963); Yang, *Government Control of Urban Merchants in Traditional China*, (1970).

örnek olmaktan uzaktır ve kapitalizmin doğuşunda önemli bir payları yoktur. İtalya'dan Baltık ülkelerine kadar birçok merkantil-denizci liman şehrinin kısmi özerkliği bir gerçektir ve bu, genellikle görece küçük bir iktidarın (çoğu zaman bir şehir devleti) şehrinin baskın oluşunu ya da feodal devletlerin kademeli olarak şehir bölgelerine kaymasının, böylece şehirlerin kâr ya da güç kaygısıyla hatırı sayılır özerklik kazanmasının yansımasıdır. Ama tüm bunlar Afrika ve Asya'nın çeşitli yerleri için de doğrudur. Hint Okyanusu kıyısı boyunca, Mağrip'te ve Güneydoğu Asya'da küçük şehir devletleri yaygındı; büyük devletlerle gevşek ittifaklar kuran yarı bağımsız şehirlerde sıklıkla görülüyordu. Bu konu önceki bölümde ele alınmıştı.

Buraya kadarki tartışmanın amacı kapitalizmin doğuşu üstüne bir teori ortaya koymak değildir. Amacım Asya ve Afrika'nın ilerlemeci bir şehirleşmede güya yetersiz olmasından ya da Avrupa-dışındaki şehirleşme süreçlerinin kırsal süreçlerle karşılaştırıldıklarında –örneğin Avrupa'daki kırsal feodalizm– önemsiz düzeyde olmasından yola çıkarak Avrupa'nın üstünlüğünü açıklayan tüm teorilerin inandırıcılıktan uzak olduğunu göstermek.

Bütün bu merkantil-denizci şehirler ağını tek bir proto-kapitalist sistem olarak betimlemek hiç de abartı olmaz.[37] Daha önce de ortaya koyduğum gibi, sınıflı tarım toplumlarının çevresi, farklı bölgelerdeki ayrı toplumlardan ve yönetim birimlerinden oluşuyordu; öte yandan sürekli ve karşılıklı yayılmanın bir birlik oluşturmasına, hatta belki de kıtalararası bir dengenin doğmasına imkân verecek kadar da bütünleşikti. Proto-kapitalist şehirler ağı söz konusu olduğunda bu birlik daha da belirgindi. Bu ağı düşündüğümde aklıma, bir bahçe partisinin aydınlatma-

[37] Bu görüşü Blaut, *Where was Capitalism Born?,* (1976)'da ileri sürmüştüm. Janet Abu-Lughod'un önemli kitabı *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250-1350,* (1989) bu sistemin 14. yüzyılda nasıl işlediğini en ince detaylara inerek göstermeye çalışan ilk denemedir. Ayrıca bkz. S. Chaudhuri, *Textile Trade and Industry in Bengal Suba,* (1985); Simkin, *The Traditional Trade of Asia,* (1968); Amin, *Accumulation on a World Scale,* (1974) ve *Unequal Development,* (1976).

sında kullanılan çeşitli ölçülerde ve renklerde lambaların bağlı bulunduğu teller geliyor. Deyim yerindeyse, liman şehirleri arasındaki akımsa insanlardan (denizciler, işçiler, tüccarlar vb.), maddi nesnelerden (mallar, gemiler, verimli tohumlar, biçilmiş ekinler, müzik aletleri vb.) ve teknolojik, yenilik niteliğindeki sosyal, ekonomik ve dinî vb. düşüncelerden oluşur.

Tüm bunlar nitelik bakımından bilinen şeyler ama yoğunluğu, uzamsal kapsamı ve en önemlisi *birliği* bakımından pek de bilinmiyorlar. Bütün sistem bu toplum formunun ekonomik, teknik ve ekolojik ilerlemesi ile ilgili önemli ya da önemsiz her tür kültürel özelliğin *dört bir yana doğru* hızla, neredeyse kendiliğinden, karşılıklı yayıldığı sıkı sıkı bütünleşmiş tek bir yapı olarak görülebilir.

Bence bu sistemi oluşturan çeşitli toplumlar arasındaki derin kültürel farklılıkların, kültürün teknik-ekonomik-ekolojik boyutlarına ilişkin konularda bir bütünlüğün yokluğunun sonucu olduğu görüşü, kültürler ve kültürel farklılıklar hakkındaki düşünüşümüze yerleşmiş bir hatadır. (Yukarıda Steward gibi antropologların kuramsal geleneğinde kültürün evrimsel, evrimsel olmayan ve kısmen evrimsel olmayan boyutlarını ele alışımızı hatırlayın.[38]) O zamanlar dil farklılıkları tüccarların ve bu sistemin diğer unsurlarının kâr arayışına mani değildi. (Kalah'ın Yunanca konuşan papağanlarını, Malacca'da konuşulan 84 dili hatırlayın.) Dinî farklılıklar da büyük bir engel teşkil etmiyordu. (Orta Çağ'da Akdeniz'de Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler arasındaki ticaretle ilgili bolca belge vardır.[39]) Tabii ki üyeliğin din, etnisite, hatta akrabalıkla bağlantılı olduğu kısıtlı sosyal ağlar mevcuttu. Elde ettiği veriler ve savunduğu argüman benim burada savunduğum, bütün bölgelerin aslında tek bir proto-kapitalist sistemin alt bölgeleri olduğu teziyle tutarlı olsa

[38] Steward, *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*, (1955). Bkz. 1. Dipnot.

[39] Braudel, *The Mediterranean* (1972); Goitein, *A Mediterranean Society* (1967); Lane, *Venice: A Maritime Repuclic* (1973).

da Abu-Lughod, bağlantılar ve ayrımlar bütününün, birbiriyle yer yer örtüşen 8 bölgelik bir yapı ürettiğini gösterir ve bu duruma "13. Yüzyıl Dünya Sisteminde Sekiz Çevre" der.[40] Siyasi çatışmaların ya da özel bazı emperyal politikaların siyasi bölgeler arasındaki ticareti kesintiye uğrattığı oldukça sınırlı zaman aralıkları dışında, devletlerin sınırları da sistem içi hareketlilik üstünde yavaşlatıcı bir etki yaratmamıştır; kapitalist girişimin gerçek anlamda ulusal formları çok sonraları, aslında 1492'den sonra, önem kazanmıştır.[41]

Ağ ya da sistem asırlar süren bir süreç boyunca, özellikle de 10. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar evrim geçirmiştir. Nedenlerine girmeden, bu sistemin ölçek ve yoğunluk bakımından en hızlı geliştiği dönemin okyanus aşırı gemicilik teknolojisinin patlama yaptığı, bir tür Uzamsal Devrim diyebileceğimiz dönem olduğunu vurgulamak istiyorum.

Çoğu bilim adamının tarımı neden, sosyal değişimi sonuç saymasının doğruluğu tartışılır olmakla birlikte, sosyal dönüşümle ilişkisi göz önüne alındığında Tarım Devrimi'nde teknolojik dönüşümün neden mi, sonuç mu, yoksa her ikisi birden mi olduğunu bilmiyoruz. Görünüşe bakılırsa Orta Çağ Uzamsal Devrimi'nde teknolojik-ekolojik boyut doğmakta olan proto-kapitalizm ve şehirlerin gelişmesiyle bağlantılı sosyo-ekonomik süreçlerin nedeni olmaktan çok bir yansımasıydı. Bunun yanı sıra Orta Çağ Uzamsal Devrimi çok önemli bir noktada Tarım Devrimi'nin artçısıdır: İlk devrim yerinde üretimi yoğunlaştırırken Uzamsal Devrim uzamsal hareketliliği yoğunlaştırdı. Bu, gemi teknolojisi ve uzun yol gemiciliğinin başlarda önemsiz olduğu anlamına gelmez. Sorun yoğunlukla ilgilidir.

Son olarak Uzamsal Devrim'i feodal üretim biçiminin olgunlaşıp çöküşe geçmesine karşılık gelen daha büyük bir süre-

[40] Abu Lughod, *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250-1350* (1989), şekil 1. S.34. Sekiz bölgeden biri Çin'den başlayıp Asya içlerinden geçerek Karadeniz'e uzanmaktadır.

[41] Blaut, *The National Question* (1987b).

cin bir parçası olarak düşünebiliriz. Tabii ki seçkinlerin artan meta talebinin başat bir etken olduğu doğrudur ancak feodalizmin girdiği krizin –düşen orana karşın, köylü üreticilerden sabit artan artı değer elde etme çabasının doğurduğu gerginlikler ve darboğazlar– kıtalararası proto-kapitalist sistemin yükselişinde büyük payı olduğu da söylenebilir. Her hâlükarda Çinliler, Hindistanlılar, Polinezyalılar, Evrupalılar vb. tarafından Orta Çağ sonlarında gerçekleştirilen ve büyük ses getiren uzun yol keşif seferleri gerçek bir Uzamsal Devrim'in ürünleri olarak düşünülebilir.

Bu söylenenlerin çoğu deneysel verilere dayanmıyor. Ama bir şehir sisteminden diğerine, bir ticari bölgeden diğerine gelişimin benzerlikleri konusunda önemli verilere sahibiz. Neredeyse eşzamanlı yayılma ile ilgili olarak da çarpıcı vakalar bulunuyor. Örneğin Akdeniz'de ve Çin'de topun neredeyse eşzamanlı olarak, hatta belki tam aynı 5-10 yılın içinde ortaya çıkması.[42] Burada proto-kapitalist diye adlandırdığım süreçlerin Orta Çağ sonlarında tüm Doğu Yarıküre'de devam etmekte olduğu sürpriz değildir ve bu, kitabın savunduğu görüş için çok önemli bir genellemedir. 1492'de Afrika, Asya ve Avrupa kapitalizme ve moderniteye aynı mesafedeydiler. 1492 sonrasında, Amerika'dan Avrupa'ya taşınan zenginlik sayesinde Avrupa'nın gelişimi hızlanırken Afrika ve Asya'nınki yavaşladı.

[42] Needham ve ark., *Science and Civilization in China (1965-1984)*, cilt 5, bölüm 7; Needham, *Gunpowder as the Fourth Power, East and West*, (1985).

4. BÖLÜM
1492'DEN SONRA

Buraya kadar gördüğümüz gibi 1492'ye gelindiğinde Asya, Afrika ve Avrupa'nın birçok yerinde kapitalizm ortaya çıkmaktaydı. Bu tarihte, kapitalizmin Avrupa'da, hem de yalnızca 200 yıl sonra başarı kazanacağını söyleyebilmemizi sağlayacak hiçbir neden yoktur.

"Kapitalizmin başarı kazanması" derken, gücün eski feodal toprak sahibi seçkinlerden burjuvaziye (burjuvalara, yani sermaye biriktiren yeni seçkinlere) geçmesini sağlayan siyasi devrim olan burjuva devriminden söz ediyorum. Bu, tek bir olay değil, kelimenin tam anlamıyla bir devrimler çağıdır. Yine de geleneklere uyup başlangıç olarak İngiltere'nin "Şanlı Devrimi"nin tarihi olan 1688 yılını kabul edeceğim. İstisnai koşullar bir yana, bu tarihte burjuvazi İngiltere'de hâkimiyeti mutlak olarak ele geçirdi. Hollanda'da ve bazı küçük Güney Avrupa ülkelerinde zaten gücü elinde bulunduran burjuvazi, Avrupa'nın başka yerlerinde de (örneğin Fransa) feodal güçlerle olan savaşı henüz devlet politikası düzeyinde kazanamamış olmakla birlikte, belli bölgelerde dinamik bir "yükseliş" içindeydi. Bu noktada, başarı kazananın sanayi kapitalizmi olmadığını vurgulamakta fayda var. Bu sanayi öncesi kapitalizmin nasıl kavramsallaştırılacağı zor bir sorundur, çünkü "basit meta üretimi"nden ve "tüccar sermayesi"nden çok daha fazlasıdır. Ancak Sanayi Devrimi bir asır sonra, 18. yüzyıl sonlarında başladı ve Sanayi Devrimi'ni burjuva devriminin basit bir devamı olarak algılayanlar hem

Avrupa'yı hem de Avrupa-dışını kapsayan büyük ve önemli bir tarihsel yapıyı görmezden geliyorlar.

Avrupa'da sembolik bir tarih olan 1688'de kapitalizmin siyasi bir güç olarak ortaya çıkışının açıklanması için (1) Niçin Asyalılar ya da Afrikalıların değil de Avrupalıların Amerika'yı keşfedip sömürgeciliğin ilk meyvelerini yediklerinin nedenlerinin (2) keşfin başarılı olma nedenlerinin (3) 16. yüzyılda Amerika'nın kaynaklarının talan edilmesini ve Amerikalı işçilerin Avrupa'nın dönüşümü için sömürülmesinin doğrudan ve dolaylı etkilerinin ve (4) 17. yüzyılda Amerika'da, Afrika'da ve Asya'da bulunan sömürgeci ve yarı sömürgeci girişimcilerin Avrupa'nın dönüşümüne ve aslında kapitalizmin burjuva devrimindeki siyasi zaferine doğrudan ve dolaylı etkilerinin anlaşılmasını gerekmektedir.

Takip eden satırlarda bu süreçlerin sırasıyla her birini özetleyeceğiz ve deyim yerindeyse "1492'yi açıklayacağız". Ardından kapitalizmin Avrupa'da, ya da daha yerinde bir deyişle Avrupa'nın bir kısmında, 1492-1688 yılları arasında siyasi bir güç olarak ortaya çıkışını, sömürgeciliğin ve Avrupa-dışı dünyanın bu dönüşüm dönemindeki önemi bakımından açıklamaya çalışacağız. Son olarak Sanayi Devrimi'nin başlangıç evreleri olan 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında sömürgeciliğin önemine ve Avrupa-dışının rolüne eğileceğiz; ardından tamamlayıcı bir süreç olarak Afrika'nın ve Asya'nın az gelişmişliğine değineceğiz.

Bu yapılanların, temel bir olgu olan, kapitalizmin Avrupa-merkezli oluşunun açıklanması ile sonuçlanacağı kanaatindeyim. Yoğunlaşma fiilini kitabın can alıcı nitelikteki teorik bir argümanını vurgulamak için kullanıyorum: 1492'den önce dünyanın birçok yerinde kapitalist sistem ama az ama çok gelişiyordu. 1492'den sonra Avrupa'nın dışındaki gelişimi önce yavaşlatan ardından durduran, Avrupa içindeyse süreci hızlandıran yeni güçler devreye girdi. O hâlde kapitalizmin 1492'den sonraki yükselişi, basitçe bir evrim anlamındaki "yükseliş"ten, başı çeken merkezinin Avrupa'ya kayması sorunudur.

AMERİKA NEDEN AFRİKALILAR YA DA ASYALILAR TARAFINDAN DEĞİL DE AVRUPALILAR TARAFINDAN ELE GEÇİRİLDİ?

Avrupa-merkezci yayılmacılığın önde gelen efsanelerinden birisi Amerika'nın (sözde) keşfiyle ilgilidir.[1] Sözü edilen şuna benzer: Avrupalılar Orta Çağ sonlarında Afrikalılardan ve Asyalılardan daha ilerlemeci, atılımcı, kazanmaya odaklı ve modern olup bunu bir de daha üstün teknoloji ve gelişmiş bir ekonomiyle birleştirdiklerinden dünyayı keşfe ve yeni yerler ele geçirmeye kalkıştılar. 15. yüzyıl ortalarında Afrika sahillerine yelken açtılar, 1492'de de Atlantik'i geçip Amerika'ya. Bu efsanenin yayılmacı ideoloji için iki bakımdan büyük önemi vardır: Bunların ilki Avrupa'nın genişlemesini iç güçlerle açıklamak, ikincisi ise farklı ülkelerin ele geçirilmesinin ve bunun sonuçlarının (Meksika'nın madenlerinin, Batı Hindistan plantasyonlarının, Kuzey Amerika yerleşimci sömürgelerinin vb.) Avrupa tarihi için büyük önemi olduğunu, Avrupalı olmayanların bu süreçteki

[1] Avrupalılar Amerika'yı "keşfetmediler": Sibirya'dan ve kutuplardan göçüp gelen halklar çok uzun süredir orada yerleşikti zaten. Bu nedenle Avrupalıların bölgeye ulaşmasını bir "keşif" olarak görmüyorum. Benzer şekilde Batı Yarıküre'nin "Yeni Dünya" olduğu düşüncesi de yanlıştır, çünkü Kolomb'u 1492'de karşılayan yerliler için pek az yeni şey vardı. Buna karşın bazı durumlarda "Yeni Dünya" ifadesini kullanmaktan kaçınmak çok güç olduğundan, ara sıra bu kullanıma uyacağım.

yerlerine hiç değinmeden dile getirme imkânı vermesidir.

Gerçekte ise Avrupalılar da yarıkürenin her yerine yayılmış proto-kapitalist, merkantil denizci merkezlerindeki başkaları ne yapıyorsa onu yapıyorlardı; özel bir nitelikleri ya da avantajları yoktu, sıra dışı biçimde gözü pek filan da değillerdi, onları başkalarından ayıran bir denizcilik teknolojisi de bulunmuyordu ellerinde. Sahip oldukları bir fırsattan ibaretti: Erişebilme kelimesinin dar anlamıyla bir konum avantajına sahiplerdi. Bu noktayı vurgulamakta yarar var. Eğer Batı Yarıküre, örneğin Güney Hindistan merkezlerine Avrupa merkezlerinden daha yakın olsaydı, büyük ihtimalle Hindistan kapitalizmin beşiği, burjuva devriminin yatağı ve dünyanın efendisi olacaktı.

Orta Çağ sonlarında dünyanın dört bir yanındaki merkantil-denizci topluluklar uzun mesafe okyanus seyahati yapabilecek durumdaydılar. 15. yüzyılda Afrikalılar Güneydoğu Asya'ya, Hintliler Afrika'ya, Araplar Çin'e, Çinliler Afrika'ya vb. yelken açıyordu.[2] Bu seyahatlerin büyük çoğunluğu açık denizlerde

[2] Bkz. K.N. Chaudri, *Trade and Civilization in the Indian Ocean*, (1985); Simkin, *The Traditional Trade of Asia*, (1968); Sherif, *Slaves, Spices and Ivory in Zangibar*, (1987). Büyük ihtimalle Batı Afrikalılar Amerika kıtasına 1492'den önce yelken açmışlardı. (Bkz. DeVisse ve Labib, *"Africa in Intercontinental Relations"*, 1984) Bununla birlikte, Doğu Afrika'nın aksine Batı Afrika'da büyük merkantil-denizci liman şehirleri olmadığından 1492'den önce Atlantik'i geçen yolculukların Afrika ya da Amerika üstünde kayda değer etkisi olduğu söylenemez. Bunun çeşitli sebepleri olabilir. İlk olarak, böyle büyük liman şehirlerinin ve büyük hacimli, uzun mesafe deniz ticaretinin yokluğunda sahiller boyunca kullanılan gemilerin oldukça küçük olması kuvvetle muhtemeldir. Batı yönünde esen güçlü ve sabit Alize rüzgârları göz önüne alındığında bu tür gemiler için batıya, Amerika'ya doğru bir sefer yapmak çocuk oyuncağıydı; buna karşın yaklaşık olarak Avrupa'nın güneyi ile Namibya arasındaki enlemlerde hüküm süren batı rüzgârlarından dolayı, dönüş güzergâhı çok daha kuzeyden ya da güneyden geçmek zorundaydı. Bu sebeple dönüş yolculuğu altından kalkılması zor bir iş hâline geliyordu. Öte yandan gelecekte Batı Afrikalı, Faslı ve Batı Avrupalı denizcilerin Amerika yakınlarında, belki de Grand Banks'te düzenli olarak balıkçılık ve balina avcılığı yaptıkları sonucuna ulaşmamız mümkündür. Eğer bu konuda yeterli delile ulaşılırsa Batı Afrikalıların Amerika sahillerinin bir kısmını tanıdıklarını ve bu bölgeye gidip gelmeyi başardıklarını düşünebiliriz. Ama hâlihazırda elimizde böyle bir kanıt yok. Bu nedenle Amerika'ya ulaşan Batı Afrika ge-

milerinin, dönüş yolculuğu çok güç olacak bir biçimde rotalarından sapmış olmaları ihtimalini göz önünde bulundurmalıyız. Bu iş uzun ve dolambaçlı rota hakkında hiçbir ön bilgi olmadan yapılmış olmalıdır. (Eğer Amerikalı denizciler rotayı bilip Afrikalı denizcilere seyrüsefer bilgisi vermedilerse... Ama Amerikalıların 1492'den önce Atlantik'i geçtiklerine dair elimizde bilgi yok) İkinci olarak Amerikan kıyılarının Afrika'ya en yakın kısmı olan ve kabaca Brezilya'da Amazon'un denize döküldüğü yerin güneyine tekabül eden bölgede, yoğun bir nüfus ya da ticarete ve yağmaya davetiye çıkaracak kadar büyük miktarda altından ve gümüşten yapılma kalıntılar bulunmuyordu. (Batı Hint Adaları'na ulaşsalardı Batı Afrikalılar da tıpkı Kolomb gibi bu tür kalıntılar bulacaklardı.) Üçüncü olarak tek bir seferi Batı Afrika kıyıları için büyük bir ele geçirme hareketine dönüştürecek tarihsel koşulların varlığından söz etmek pek mümkün görünmemektedir. Büyük ölçekli ticaret, bir tüccarlar-kapitalistler sınıfı ve kapitalizmin diğer kurumları vb. Batı Afrika içlerindeki şehir merkezlerinde bulunmakla birlikte kıyılardakiler için aynısını söylemek mümkün değildir. Bunların merkantil-denizci şehirleri olarak bir önemi yoktu. İçlerdeki şehirler için başlıca uzun mesafe ticareti karayolu ile kuzeye ve güneye doğru yapılıyordu ve bu durmda bir limandan büyük ölçekli okyanus ticareti yapmaya kalkışılması pek de beklenecek bir durum değildir.

Bazı bilim adamları Batı Afrikalıların Atlantik aşırı yolculuğu ile ilgili olarak benim kabul edemeyeceğim iki önermenin doğruluğunu savunmaktadırlar. Bunların ilki Afrikalıların 1492'den önce Amerika'daki kültürler üstünde önemli bir etkisi olduğunu savunur. İkinci iddia ise Batı Afrikalıların da Kolomb'unkine çok benzeyen bir şekilde Atlantik'i geçtiklerini, ama Avrupalılardan farklı değerlere sahip olduklarını, bu yüzden de Avrupalıların yaptığı gibi öldürmeyi, yağmalamayı, köleleştirmeyi ve Amerikalıların mahvolması pahasına zenginleşmeyi seçmeyip ele geçirmeye kalkışmadıklarını savunur. Afrikalıların Kolomb öncesinde Amerika'ya yayıldıklarını destekleyen kanıtların büyük çoğunluğu 1. Bölüm'de ele aldığımız "radikal yayılmacılık"ı savunan bilim adamlarına aittir. Bunlar Mısırlıların ve Fenikelilerin Atlantik'i geçip Amerika'ya medeniyet götürdüklerini iddia ediyorlardı. Bazı çağdaş bilim adamları bu görüşü, Mısır tam anlamıyla bir Afrika medeniyeti olduğundan (bu bence de kesinlikle doğru), Avrupalı sayılan bir halkın değil, Afrikalı bir halkın Amerika'ya medeniyet getirdiği biçiminde değiştirmişlerdir. İkinci bir kanıt kaynağı, Meksika'nın güneyindeki büyük Olmek kafa heykellerinde açıkça görülen Afrikalı yüz hatlarıdır. Ama Kolomb öncesi bazı Amerikalılar da bu özelliklere sahip olmalı; günümüzdeki Latin Amerika yerlileri arasında hiç de az değiller. Gelelim bu teoriyle ilgili en önemli itiraza: Olmek medeniyeti Amerika'nın bilinen en eski medeniyetidir. Olmek medeniyeti Afrika'dan geldi ve Amerika'nın yerli halkları tarafından geliştirilmediyse Amerikalıların kendilerinin bir medeniyet kurma becerilerinin olmadığını söylemek zorunda kalırız: Medeniyet onlara başka yerlerden, yayılma yoluyla getirilen bir şeydir. Bu, Batı Yarıküresi halklarının kendi başlarına medeniyetler kurduklarını savunan (bunun doğruluğundan eminim) Latin Ame-

yapılıyordu ve keşif faaliyetlerini de içeriyordu. Avrupalı olmayanların keşiflerine iki örnek olarak Cheng Ho'nun Hindistan ve Afrika'ya 1417 ve 1433'te yaptığı sefer ve Hintlilerin 1420 yılı civarında Ümit Burnu'nu dolanarak Atlantik'te batıya doğru

rikalılar tarafından büyük bir hakaret olarak algılanmaktadır. Belki Atlantik ya da Pasifik'in öte yanından bölgeye gelen gemicilerin az çok etkisi olmuştur, ama esas kültürel gelişim yayılma ile değil bağımsız buluşla alakalıdır. Argümanı yine klasik yayılmacılığın biçimlendirdiğini görüyoruz. Bazı insan toplulukları yaratıcıyken diğerleri yalnızca taklitçidir. Buraya kadar ortaya konan zayıf ve tartışmalı kanıtlardan dolayı, Afrikalıların Amerika'ya belli başlı kültürel gelişmeleri taşıdığı görüşü ikna edici değildir.

Bana daha da sorunlu gelen diğer argüman ise Afrikalıların Kolomb'dan önce ya da eş zamanlı olarak Atlantik'in öte yakasına geçtiklerinde Avrupalıların vahşi değerlerine sahip olmadıkları, bu sebeple de ele geçirme, yağmalama, köleleştirme gibi yollara başvurmadıkları iddiasıdır. Bunu kabul etmek, Avrupa kültürünün mutlak olarak temelinde yatan, çok eski ve kökü derinlerde bir şeylerin Avrupalıları başka insanlardan farklı kıldığına inanmayı zorunlu kılar. Bu da Avrupalıların benzersiz insanlar olduğu biçimindeki Avrupa-merkezci iddianın doğruluğunu kabul etmek anlamına gelmektedir; tek yapılan argümanı ters yüz edip benzersizliğin ilerlemecilikte değil saldırganlıkta, yırtıcılıkta ve açgözlülükte olduğunu ileri sürmektir. Ben insan zihninin ortak temeli ("psişik birlik") görüşüne daha yakınım. Bu, Avrupalı istilacıların gözünü kan bürümüşlüğünü temsil ettikleri medeniyetin bir sonucu olarak açıklar. Feodalizmde baskıcı bir sınıf yapısının doğması ve ardından her ne pahasına ve hangi yolla olursa olsun servet elde etmek üstüne kurulu proto-kapitalizmin ortaya çıkması. Para ettiği yerde istilaya, yağmaya ve köleleştirmeye hazır, gözünü kan bürümüş proto-kapitalist topluluklar Doğu Yarıküre'nin birçok yerinde, üç kıtada da bulunuyordu. Bu kitaptaki argümanım, Amerika kıtasındaki Avrupa istila hareketlerinin, Batı Afrika'dakilerden farklı olarak sahip oldukları avantajın kıyı Avrupası'nda büyük merkantil-denizcilik merkezlerinin bulunuşu olduğu; bunlar Afrika içlerinde bulunan proto-kapitalist merkezlerin uzun mesafe okyanus ticaretinden kaynaklanan ilave özelliklere sahip benzerleridir. Doğu Afrika'daki Sofala ve Kilwa bu özelliklere sahiptir, ancak her ikisi de İberya'daki ve Kanarya Adaları'ndaki limanlarla karşılaştırıldığında, bu bölümde değindiğimiz üzere, Amerika'daki yağma bölgelerinden çok daha uzaktırlar. (Bu eleştirdiğim görüşleri savunan belli bilim adamlarının isimlerini saymadım, çünkü bir dipnot sınırları içinde teorilerinin tam ve düzgün bir dökümünü yapmak mümkün değil. Afrikalıların Kolomb'dan önce Amerika'ya ulaştığı biçimindeki görüşünde büyük ihtimalle haklı olsa da, Ivan van Sertima'nın Kolomb öncesinde başlıca medenileştirici niteliklerin Afrika'dan Amerika'ya yayılmasına ilişkin önemli bir çalışma olan *They Came Before Columbus*, (1976)'da ortaya koyduğu teorisini kabul etmiyorum.)

2000 mil kadar ilerlemeleri çok meşhurdur.[3] Bu dönemde proto-kapitalizmin genel evriminin, ticari faaliyet alanlarının genişlemesinin ve denizcilik teknolojisinin gelişmesinin bir sonucu olarak yolculuk menzilleri gittikçe uzuyordu. Denizcilik teknolojisi bölgeden bölgeye farklılık gösterse de hiçbir bölge diğerleri karşısında evrimsel bir avantajı akla getirecek bir üstünlüğe sahip değildi; yeni düşünceler ve teknikler karşılıklı yayılma sonucu olarak, dört bir yana hızla yayılıyordu. Bütün bir yarıküre Uzamsal Devrim'e katılıyordu.

Avrupa'da ticarete dayalı ekonominin gelişmesinin Portekiz ve İspanyol keşif seferlerinin önünü açtığı kesindir, ama sürecin özü yarıküre ölçeğindeki sistemin kıyısında kalan ve sistemin başka bölgeleriyle karşılaştırıldığında sıkıntılı bir dönemden geçen Avrupalıların, Asya ve Afrika proto-kapitalist topluluklarına yetişmesi olarak düşünülebilir. İberya'daki Hıristiyan devletleri Magrip devletleriyle çatışıyorlardı ve Avrupa'daki ticaret toplulukları hem bu bölgede hem de Doğu Akdeniz'de ticari zorluklar yaşıyorlardı. Antik Çağ'dan beri bilinen bir rotada, Avrupalı olmayanların da bildiği denizcilik teknolojilerini kullanarak Batı Afrika'daki altın madenlerine yelken açmanın şaşılacak bir yanı yoktu.[4] 15. yüzyıl sonunda seyahat menzilleri o kadar artmış-

[3] Filesi, *China and Africa in the Middle Ages*, (1972); Ma Huan, *The Overall Survey of the Ocean's Shores*, (1970); Panikkar, *Asia and Western Influence*, (1959).

[4] Kuzey Afrikalıların ya da Batı Afrikalıların düzenli olarak Cape Bojador'dan öteye gidip geldikleri konusunda yeterli kanıta ulaşamadım. (Bkz. DeVisse and Labib, *"Africa in Intercontinental Relations"*, 1984) Görünüşe bakılırsa 15. yüzyılda Portekizlilerin seferlerinin başlamasından önce, Avrupa'da da Avrupa-dışında da, denizcilik teknikleri taşımacılık bakımından sorunluydu. Buna karşın "keşif"te bir sorun yoktu. Denizdeki rotalar antik dönemden beri biliniyordu. Önemli kara güzergâhları Fes'ten güneye (bugünkü Dakar yakınlarındaki) Takrur'un ötesine doğru tüm kıyı boyunca paralel olarak uzanıyordu (bkz. Niane, *"Mali and the Second Mandingo Expansion"*,1984 ve Levitzion, *"The Early States of the Western Sudan to 1500"*, 1971). Kanarya Adaları'nda ve kıyılarda da Orta Çağ yerleşimleri bulunmaktadır. İşin aslı kara yoluyla ulaşım hem daha ucuz ve muhtemelen daha hızlıydı. Portekizlilerin "keşfettiği", o dönemde Batı Afrikalıların bilmediği, Avrupalıların ve Doğu Afrikalıların ise bildiği (bir şekilde kullandıkları ya da kullandıklarını bildiğimiz) denizcilik teknolojilerini kullanarak Kuzey ve Batı Afrikalılar

tı ki, Afrikalı ve Hintli denizcilerin de kılavuzluğu sayesinde, Hindistan'a deniz yoluyla ulaşmak kârlı hale gelmişti. 1492 yılında Atlantik'i geçmek elbette ki insanlık tarihinin en büyük maceralarından biriydi, ama paylaşılan teknolojik ve coğrafi bilgi, yüksek ticari başarı potansiyeli ve bu olayı yarıküre boyutunda düşünmemizi sağlayan başka etkenler göz önüne alındığında Avrupalılar tarafından olduğu kadar Avrupalı olmayanlar tarafından da kolaylıkla başarılabilirdi.

Avrupalıların tek bir avantajı vardı: Amerika, İberya limanları için, uzun mesafe denizcilik kapasitesine sahip Avrupa-dışı merkantil-denizci merkezlerine göre çok daha kolay ulaşılabilir bir konumdaydı. Bu kısmen aradaki mesafeyle ilgiliydi; örneğin o dönemde Doğu Afrika'nın en güneydeki büyük limanı sayılan Sofala, Kristof Kolomb'un yola çıkış noktası olan Kanarya Adaları'yla karşılaştırıldığında Amerikan topraklarından neredeyse 3000 mil, ticaret ve yağma fırsatı sunan, yoğun yerleşime sahip kıyılardansa 5000 mil daha uzak mesafededir. Çin'in kuzeybatı sahiline olan mesafesi daha fazlaydı; Meksika'nın zengin bölgelerine olan mesafesi ise bunun da ötesindeydi.

Tüm bunlara bir de çeşitli rotalardaki sefer koşullarını eklememiz gerekir. Hint Okyanusu'ndan Atlantik'e hakim rüzgarlara karşı seyahat edilir. Kuzey Pasifik ise fırtınalıdır ve rüzgârları güvenilmezdir. Buna karşın Kanarya Adaları'ndan Antillere alize rüzgarları eser ve dönüş yolculuğu da kuzeye, batı rüzgârlarına doğrudur. Bilinmeyen denizlere açılan kaşiflerin bu bilgiye sahip olmadıkları açıktır. 15. yüzyılda Atlantik'teki balıkçı topluluklarının sahip oldukları coğrafya bilgisinin kapsamı merak uyandırıcı ve cevaplanmamış bir soru olarak kalmaya devam etmekte. Bir rivayete göre bu insanlar 1492'den önce Newfoundland'de ve Grand Banks'te balık avlıyorlardı. Daha somut bir veri Ka-

karşısında ticari çıkarlar çatışmalarında üstünlük kurmanın bir yoluydu.Portekizlilerin Bojador'u geçmede kullandıkları seyrüsefer stratejileri Atlantik adaları için kullanılanın aynısıydı ve muhtemelen Avrupalılar gibi Faslılar tarafından da biliniyordu.

narya Adaları, Madeira ve Azor Adaları arasında gidip gelen İberyalı denizciler de Kolomb'un okyanusu geçmekte kullandığı aynı rüzgar döngüsünden yararlanıyorlardı. Kolomb alizelerin (ya da doğu rüzgarlarının) yola çıkarken işine yarayacağını biliyordu; dönüş yolunda da batı rüzgarlarının kendisine yardım edeceğini düşünmek için haklı nedenleri vardı. Burada işin sırrı güçlü olasılıklarda. 15. yüzyıl sonlarında bir İberya gemisinin Amerika'ya gidip gelmesi bir Afrika ya da Asya gemisinin bu işi gerçekleştirmesinden kat kat daha kolaydı. Bunu başarsalardı bile Kolomb'un Antiller'de karaya çıkmasının tarihsel sonuçlar doğurması olasılığı, Brezilya'ya ulaşan bir Afrika gemisinin ya da Kaliforniya'ya ulaşan bir Çin gemisinin benzer etki göstermesinden daha yüksekti.

Bu çevresel belirlenimcilik midir? Burada, örneğin, Orta Doğu'daki petrol yataklarının toplumlar üstündeki etkisinden söz ederken olduğundan daha fazla çevreselcilik söz konusu değildir. Tek söylediğim, çevresel koşulların uzun mesafe okyanus yolculuklarını kolaylaştırdığı ya da engellediğidir. Çevreselci bir açıklama ile Avrupa-merkezci yayılmacılığın yaptığı gibi, bir grubun tüm diğerleri karşısında üstünlüğü iddiası arasında bir tercih yapmak gerekseydi, hiç şüphesiz bunların ilkini seçerdik.

Bu konuyu bitirmeden önce ortaya konması gereken iki soru kaldı. İlki, neden Amerika'ya İberyalılardan bile daha yakın olan Batı Afrikalıların Amerika'yı "keşfetmediği". Batı ve Orta Afrika'daki merkantil, proto-kapitalist merkezler (Doğu Afrika'dakiler gibi) deniz ticaretine yönelmediklerinden olsa gerek. Uzun mesafe ticaret rotaları Sudan üstünden Nil'e ve Orta Doğu'ya, Sahra'dan Magrib'e ve Akdeniz'e yönelmekteydi. Deniz ticareti bütün batı sahilinde hâkimdi, ama bu uygarlıklar karasal bölgelerde kurulduklarından ve ticaretteki ortakları da kuzeyde ve doğuda olduğundan, büyük ölçekli değildi. İkinci soru neden Magriplilerin Amerika'ya ulaşmayı başaramadığı? Bu bölge (İbn Haldun'un çok önceden berlirttiği gibi) siyasi ve ticari bakımdan bir düşüş içindeydi. 1492'de İberyalıların ve

Türklerin baskıları altındaydı. Bu tarihsel konjonktürde, bölge uzun mesafe okyanus seyahatlerini yapabilecek kapasitede değildi. Ayrıca Sudan'la ve altın bölgeleriyle doğrudan ticaret yapan bu şehirler, Avrupalılar gibi yeni ve daha ucuz altın kaynağı bir yol bulmak için Sahra'yı geçmek tarzı ekonomik dürtülere sahip değillerdi.

Ele Geçirme Hareketleri Neden Başarılı Oldu?

Avrupa'nın yükselişinde, 1492'den sonraki ilk teması takiben, Amerika'nın ve kapitalizmin büyük etkisi oldu. Hemen ardından, Amerika'daki devletlerin ve medeniyetlerin yıkılmasına neden olan ve süratle ilerleyen, kıymetli metallerin ve emeğin sömürüsü ile Amerika'nın Avrupalılar tarafından işgalini de içeren bir süreç başladı. Tüm bunların Avrupa (ve kapitalizm) üstündeki etkisini anlamak için nasıl ve neden bu kadar hızlı gerçekleştiğini ya da tek kelimeyle ele geçirme hareketinin neden başarılı olduğunu anlamalıyız.

Ele geçirmede saklı nedenselliği anlamak için önemli bir sebep daha var. Yayılmacı olmayan bir tarih Avrupalıların Avrupalı olmayanlar karşısında, ilerleme için kültürün herhangi bir alanında "daha yüksek bir potansiyel"e sahip olmadıklarına ilişkin işler bir varsayımdan yola çıkar. Bu her şeyden önce Avrupalıların 1492 itibarıyla Asyalılar ve Afrikalılar karşısında kültürün hiçbir boyutunda –ideolojik, sosyal ya da maddi– hiçbir özel avantaja sahip olmadıklarını kabul etme sonucuna götürür, ama bir yandan da kullanımdaki aynı hipotezi tüm insan toplulukları için de kullanmamızı bekler. O halde neden Avrupalılar Amerika'yı keşfetti de Amerikalılar Avrupa'yı (ya da Afrika'yı, Asya'yı) keşfetmedi? Ve neden ilk temastan sonra Avrupalılar daha kıyılardayken yenilip kovulmayıp tüm Amerikan medeniyetlerine karşı zafer kazandı? Bu noktada kültürel üniformitaryanizmin –ya da isterseniz insan türünün psişik birliği diyelim–

kullandığı varsayım Amerikan halklarını ilkel olarak kabul edip görmezden gelme eğiliminde olan yayılmacı teoriyle örtüşmektedir.[5]

Amerikan medeniyetlerinin neden yenildiği ile ilgili çeşitli açıklamalar vardır. Bunlardan birisi özellikle önemlidir ve kendi kendine yeten bir açıklama getirmektedir. Bu, Amerika'ya Avrupalılar tarafından taşınan Doğu Yarıküre'ye ait salgın hastalıkların sebep olduğu kitlesel nüfus kaybıdır.[6] İkinci bir etken de Avrupalıların askerî teknoloji alanındaki hatırı sayılır üstünlükleriydi, ancak bu üstünlüğe bütünlüklü bir biçimde bakmak gerekiyor. Teknolojik fark, çok daha büyük olan ve er ya da geç düşmanın teknolojisini edinecek Amerikan orduları karşısında, ilk savaşların ardından kesin bir askerî zafer kazanılmasını sağlayacak kadar büyük değildi. Amerika muazzam bir alana sahiptir ve 1492 itibariyle bu topraklarda en az 50 milyon, hatta bir ihtimale göre 200 milyon insan yaşıyordu. Üstelik bu nüfusun önemli bir kısmı ciddi askerî güce ve devlet organizasyonuna sahip topluluklardı.[7] Askerî teknolojinin bir taraftan diğerine yayılması görece kısa sürer. Dahası İspanyolların ilkel silahlarının Amerikalıların okları ve yayları ile kıyaslandığında büyük bir üstünlüğü yoktu. Bence iş sadece askeri becerilere kalsaydı gidişatın kısa sürede Avrupalıların aleyhine dönmesi kaçınılmazdı. Ele geçirme mümkün olmayacaktı ya da küçük bir bölgeyle kısıtlı kalacak ve kesinlikle Orta Antlar'daki büyük medeniyetlere kadar ulaşmayacaktı. Sorun, dışarıdan gelen hastalıkların akıl almaz yıkıcılıkta ve hızdaki etkisi yüzünden tarihin akışının

[5] Blaut, *"Diffusionism: A Uniformitarian Critique"*, (1987).
Bu görüşlerin özeti için bkz. Crosby, *The Columbian Exchange*, (1972) ve McNeill, *Plagues and Peoples*, (1976). Bkz. Borah and Cooke, *"La Demografia Histórica de América Latina: Necesidades y Perspectivas"*, (1972); Whitmore, *"A Simulation of Sixteenth-Century Population Collapse in the Basin of Mexico"*, (1991); Alchon, *Native Society and Disease in Colonial Ecuador*, (1991); Lovell, *"'Heavy Shadows and Black Night': Disease and Depopulation in Colonial America"*, (1992).

[7] Ele geçirme döneminde Amerika'nın nüfusuyla ilgili tartışmaların bir özeti için bkz. Denevan, *The Native Population of the Americas in 1492*, (1976),

değişmesidir. Amerikalılar daha savaş başlamadan salgın hastalıklarda öldüklerinden, direniş çöktü.[8] Orta Meksika nüfusunun muhtemelen % 90'ına yakını 16. yüzyılda yok edildi. Bu ölümlerin çokluğu siyasi ele geçirmeye yardımcı olacak biçimde erken gerçekleşti. Yarıkürenin başka yerlerinde de, özellikle büyük nüfus yoğunluğunun görüldüğü, devlet örgütlenmesine ve yüksek medeniyete sahip bölgelerde benzer süreçler gerçekleşti. Söz konusu dönemde belki de Amerika'nın toplam nüfusunun dörtte üçü yok edildi.[9] İspanyollara ve Portekizlilere karşı yapılan savaşlarda, Meksika ve Peru'daki madenler gibi yerlerdeki zorunlu çalışma merkezlerinde ve bunlardan çok daha fazla sayıda insan, salgın hastalıklarda hayatını kaybetti; birçok bölgede ele geçirmeler karşısındaki direnişin son derece hızlı biçimde yenilmesinin sebebi buydu.

Amerikalıların Doğu Yarıküre hastalıkları karşısındaki korunmasızlıkları ve Batı Yarıküre halklarının askerî teknoloji seviyelerinin düşük olması, konuyla ilgili kavramlar dolaylı olsa da, belirgin kültürel evrim kavramlarıyla açıklanabilir. Paleolitik Çağ'ın oldukça geç dönemlerine kadar Batı Yarıküre'de insan yerleşimi görülmedi. Bölgeye ilk gelenler hakkında farklı görüşler varsa da çoğu araştırmacı ilk yerleşimcilerin gelişinin M.Ö. 30000 yılından öteye götürülemeyeceğini savunuyor. İlk göçmenler tarım yapmayı bilmiyorlardı. İlk göçler Doğu Yarıküre'deki Tarım Devrimi'nin öncesine gelmektedir. Göçlerin kaynağı olan bölge, günümüzün zirai donanımıyla bile, tarım için gerekenden çok daha soğuk bir yer olan kuzeydoğu Sibirya'ydı. Düşük enlemlerdeki bazı kültürlerde görülmekle birlikte, bu kültürlerde, 20000 yıl kadar önce, başlangıç düzeyinde bir tarım

[8] Crosby, *The Columbian Exchange,* (1972); Alchon, *Native Society and Disease in Colonial Ecuador,* (1991).

[9] Konuyla ilgili çeşitli hesaplamalar için bkz. Denevan, *The Native population of Americas in 1492,* (1976); Denevan, *"The Pristine Myth: The Lansdscape of the Americas in 1492",* (1992); Lovell, *"Heavy Shadows and Black Night",* (1992) ve Whitmore, *"A Simulation of Sixteenth-Century Population Collapse in the Basin of Mexico",* (1991).

faaliyeti olduğunu sanmıyoruz. Amerika'ya göç edenler paleolitik avcılar, toplayıcılar, balıkçılardı. Pek kalabalık değillerdi; anlaşılan geniş bir alana yayılan görece küçük sayıda kitlelerin hareketliliği söz konusuydu ve bu göçmenler Amerika'nın hem kuzeyine hem güneyine yayıldılar. Ancak bin yıl kadar bir süre geçtikten sonradır ki avcılık, toplayıcılık ve balıkçılık kaynakları üstünde insanların baskısı hissedilmeye başladı. Nüfus artışının yavaş olduğu ileri sürülebilir, ama bu nüfus artışının er ya da geç bir Tarım Devrimi için koşulların olgunlaştığı noktaya ulaştığı tahmininde bulunulabilir.[10] Doğu Yarıküre'de (niteliksel bir değişim olarak) Tarım Devrimi yaklaşık olarak 10-12 bin yıl önce gerçekleşti. Batı Yarıküre'de bu aşamaya gelinmesi 4000 yıl kadar daha geç oldu.[11] Bundan sonra Batı Yarıküre'deki kültürel evrim tarım toplumlarının, anıtsal tören merkezlerinin, bilimin, yazının, şehirlerin, feodal sınıf yapılarının ve merkantil ticaretin gelişmesiyle Doğu Yarıküre'deki evrime az çok koşut devam etti. Batı Yarıküre toplumlarının arayı kapadıkları açıkça görülmektedir. Ama 1492'de en ileri ve güçlü devletlerdeki askerî teknoloji bile hâlâ Doğu Yarıküre devletlerinin teknolojilerinin çok gerisindeydi. Bu alanda metal yeni yeni kullanılmaya başlıyordu ve silahlar icat edilmemişti. Bu sayede Cortés'in orduları Montezuma'nın orduları, Pizarro'nun orduları ise İnkalar karşısında zafer kazanmıştır. (Cortés Tenochtitlán'a vardığında Aztekler anlaşıldığı kadarıyla Küba'dan Meksika'ya gelen Amerikalı tüccarlar tarafından getirilen Avrupa'ya ait hastalıklar yüzünden kitlesel olarak ölüyorlardı. Aynı şekilde İnkalar da muhtemelen daha Pizarro gelmeden bu hastalıklara yenik düşmüşlerdi.[12])

[10] Bu varsayım avcılık, toplayıcılık ve balıkçılıktan sağlanan besin kaynakları bol miktarda olduğu sürece nüfusun artmaya devam ettiğini savunur. Tümüyle farazi olan bir zaman geldiğinde önceden ürün yetiştirme tecrübesi olan bu insanlar, tarım yoluyla daha kolay biçimde besin (iplik vb.) elde edilebileceğini buldular. Bu argümanın hiçbir biçimde Malthusçu olmadığına dikkat edin.

[11] Bkz. Fiedel, *Prehistory of the Americas*, (1987).

[12] Bkz. Crosby, *The Columbian Exchange*, (1972), Lovell, *"Heavy Shadows and*

Amerika'da yaşayanların Doğu Yarıküre'den gelen hastalıklara karşı hassasiyetleri ve bunun sonucu olarak Amerikan yerleşimlerinin harabeye dönmesi, devletlerin çökmesi ve Avrupalılar tarafından yenilgiye uğratılıp boyun eğmek zorunda bırakılmaları aynı genel modelle açıklanır. Küçük topluluklar Amerika'ya gelirken muhtemelen Doğu Yarıküre'de yaygın olan hastalıkların pek az bir kısmını beraberlerinde taşıdılar. Üstelik yarıkürenin oldukça yalıtık, nüfus yoğunluğu düşük bir kısmından geliyorlardı; geldikleri yerde soğuk bir iklim olduğundan sıcak bölgelere has birtakım hastalıklar görülmüyordu. Belki daha da önemlisi bizzat hastalıkların tarihidir. Birçok hastalık Tarım Devrimi sırasında ya da sonrasında ortaya çıktı ya da epidemiyolojik bakımdan önemli hâle geldi. Bu durumun tarımla, şehirleşmeyle, insanın toprak kullanımı sonucu köklü bir dönüşüme uğrayan ekosistemdeki zoolojik ve botanik değişimlerle bağlantıları vardır. Doğu Yarıküre'de insanlar bu ekolojik durumlara Batı Yarıküre'ye ilk göçlerden sonra geçtiler. Bu nedenle Amerika'ya ilk göç edenlerin değil, sonraki göçmenlerin bu hastalıkları taşımış olmaları muhtemel (buna karşın Asya'nın soğuk ve yalıtılmış bir bölgesinden ve az sayıda geldikleri için, bu da pek akla yatkın görünmüyor). Yine de Amerika kıtasında binlerce yıl boyunca görülen seyrek yerleşim, avcılık, toplayıcılık, balıkçılık üstüne kurulu yaşam tarzı, tarımsal yerleşimlerin ve şehirleşmenin yokluğu, göçmenlerin taşıdıkları bazı Doğu Yarıküre hastalıklarının o topraklarda ortadan kalkmasına yol açmış olabilir. Bu nedenle Amerika'da yaşayan insanlar bir müddet sonra, artık görülmeyen hastalıklar karşısındaki fizyolojik bağışıklıklarını kaybetmiş olabilirler; kaldı ki daha önce hiç karşılaşmadıkları hastalıklar karşısında hiçbir şekilde bağışıklıkları yoktu. Bu bağlamda Doğu Yarıküre'de yaşayanların yüksek bağışıklık seviyesine ulaşıp basit rahatsızlıklar olarak atlattıkları hastalıklar Amerika kıtasında muazzam yıkıma yol açmıştır.

Black Night" ve Alchon, *Native Society and Disease in Colonial Ecuador*, (1991).

Bu sebeple Amerikalıların yenilmesini, 1492'deki Amerikan medeniyetlerinin akıl dışılıklarına ya da batıl inançlara bağlılıklarına dayanarak açıklayan mitleri ya da klasik, çoğu zaman ırkçı, başka mitleri ciddiye almaya hiç gerek yok. (Bu mitlerin en iyi bilineni Meksikalıların Cortés'i ve askerlerini Tanrı sanıp savaşmak yerine önlerinde saygıyla eğildikleri görüşüdür. Böyle bir şey olmadı.) İki topluluk arasındaki görece düşük teknoloji farkı ve Doğu Yarıküre hastalıklarının Batı Yarıküre toplulukları üstündeki etkisi, Batı Yarıküre'deki yerleşimin tarihi ve sonuçları bakımından açıklanabilir. Amerikalılar savaşta değil, hastalıkta yenildiler.

1492'de Avrupa

1492'de Avrupa toplumu feodalizmden kapitalizme doğru belli belirsiz bir yönelim içindeydi. Manzaraya bakıldığında ortada devrimci bir dönüşümün, hatta hızlı bir toplumsal ve ekonomik değişimin gerçekleşeceğinin hiçbir izi görülmüyordu. 15. yüzyılda İngiliz pamuk ticaretindeki büyüme, genellikle resmedildiği gibi, devrimci bir ekonomik değişimin işareti değildi; Güney Avrupa'daki rakip üreticilerin düşüşe geçmesiyle bir bütündür.[13] Bu yüzyıldaki kırsal gelişme (bazı bölgelerde) önceki yüzyılın büyük veba salgınlarından ve felaketlerinden sonra nüfusun yeniden canlanmasının ve bir süredir devam eden tarımdaki ticarileşmenin bir sonucuydu.[14] Kasabalar büyüyordu, ama bu yavaş bir büyümeydi; (İtalya ve Felemenk dışında) şehir nüfusu, toplam nüfus içinde hâlâ küçük bir orana tekabül ediyordu. Ayrıca Avrupa'nın şehirli nüfusu Avrupa-dışı birçok yerden daha azdı.[15] Büyümeden öte ekonomik daralmanın güçlü belir-

[13] Miskimin, *The Economy of Early Renaissance Europe, 1300-1460*, (1969).
[14] Abel, *Agricultural Fluctuations in Europe from the Thirteenth to the Twentieth Centuries*, (1980).
[15] de Vries, *European Urbanization, 1500-1800*, (1984).

tileri mevcuttu.[16] İtalyan Rönesansı'na rağmen, İtalya'daki merkezler ekonomik olarak birçok Avrupa-dışı merkezin gerisindeydiler. Buna Kahire gibi İslam coğrafyası şehirleri de dahildir. Dahası Rönesans hiçbir suretle ekonomik bir devrim değildi.[17] Bütün bunlar zemini hazırlanarak söylenmeli. 1492'den önce Avrupa'da yavaş bir büyüme, hatta bir çöküş vardı. Avrupalı tarihçilerin çoğu tarafından da kabul edildiği üzere, 1492'den önce gerçek bir devrim mahiyetinde bir dönüşümün ayak sesleri duyulmuyordu.

1492'nin üstünden çok geçmeden büyüme hızı ve değişim çarpıcı bir artış gösterdi ve Avrupa süratli bir dönüşüm sürecine girdi. Fiyatlar, şehirlerin büyümesi ve başka birçok etkenle ilgili istatistiklere bakıldığında bu olgu hakkında şüpheye yer yoktur.[18] Tartışmaya açık olan konu 16. yüzyıldaki patlama niteliğindeki bu değişimlerle Amerika'nın (ve tali öneme sahip olmakla birlikte Afrika'nın ve Asya'nın) ekonomik bakımdan sömürüsünün başlaması arasında nedensel bir bağ olup olmadığıdır. Derin bir etki olduğu konusunda görüş birliği vardır. Ama bu gerçekten de Avrupa'nın ekonomisinde niteliksel bir dönüşüm mü yarattı, yoksa işlemekte olan bir süreci ani bir şekilde hızlandırdı mı ya da yalnızca enflasyon gibi etkilerle değişime mi uğrattı? Bu sorular Avrupa tarihinin bağlamından çıkıp 1492 ile Avrupa'nın burjuva devriminin sembolik tarihi olan 1688 arasında Amerika, Asya ve Afrika'da neler olup bittiğine bakmadan anlaşılamaz.

[16] Hodgett, *A Social and Economic History of Medieval Europe*, (1972) ("1320'den 200 yıl sonrasında Avrupa ekonomisinin bir bütün olarak çöküşte olduğu söylenebilir.", s. 212); Lopez ve Miskimin, *"The Economic Depression of the Renaissance"*, (1961-1962); C.T. Smith, *An Historical Geography of Western Europe Before 1800*, (1969).

[17] Lopez, *"Hard Times and Investment in Culture"*, (1953); Thorndyke, *"Renaissance or Prenaissance?"*, (1943).

[18] Braudel, *"Prices in Europe from 1450 to 1750"*, (1967); de Vries, *European Urbanization*, (1984). Bu hızlı değişimlerin Asya'daki etkileri için bkz. Atwell, *"International Bullion Flows and the Chinese Economy circa 1530-1650"*, (1982); Aziza Hasan, *"The Silver Currency Output of the Mughal Empire and Prices in India during the 16th and the 17th centuries"*, (1969).

SÖMÜRGECİLİK VE AVRUPA'NIN YÜKSELİŞİ, 1492-1688

16. Yüzyılda Sömürgecilik ve Kapitalizm

Amerika kıtasındaki girişimler daha başından itibaren bir sermaye ve kâr biriktirme meselesiydi. Orta Çağ hukukundaki bazı unsurların Yeni Dünya'daki yasal sistemlerde ve (Avrupalılara) toprak dağıtım sistemlerinde bir araya getirilmesinin ve İberya'daki yönetimlerin kârdan, genelde olduğundan fazla tahmin edilen, ama yine de ciddi miktarlara ulaşan pay almasının bir önemi yoktur. Bu işe girişen, ruhban sınıfı hariç, tüm Avrupalı bireylerin ve grupların amacı kendisi ya da ülkesi (çoğunlukla da ilki) için para kazanmaktı.

Neredeyse her yerde başı çeken Avrupalı proto-kapitalist sınıftı; yalnızca tüccarlar değil, sanayiciler ve kâra koşan toprak sahipleri de, yalnızca İberyalılar değil, İtalyanlar, Flamanlar, Hollandalılar, Almanlar, İngilizler vb. de. Bu sınıflı topluluk Amerika'daki girişimlerden kâr elde etti ve bu paranın bir kısmını Avrupa'da arazi satın alıp ticari tarımı, büyüyen sömürge girişimleriyle bağlantılı sanayi dallarını (gemi inşa, şeker üretimi vb.) büyüyen Avrupa ekonomisinin işine yarayan kârlı sektörleri (Atlantik'te balıkçılık gibi) geliştirmek, şehir yapıları

inşa etmek vb. için yatırıma çevirdi. Elde edilen kârın bir kısmı Amerika'daki daha yeni riskli sömürge girişimlerine, Asya'nın güneyindeki, Afrika'daki ve Doğu Akdeniz'deki yeni ticari girişimlere aktarıldı. Sürecin göz boyayıcı bir yanı Avrupalı tüccarların, Avrupa'da olsun Avrupa-dışında olsun, her yerdeki pazarlarda muazzam miktarlarda ve her türden alım yapmasıdır. Bu durumun arkasında yatan neden, tüccarların kontrollerinde inanılmaz miktarda kıymetli metal ya da metal para bulunması ve bazen fiyatlardan hiç haberleri olmadan fiyat önermeleriydi. 16. yüzyılda Amerika'dan getirilen altın ve gümüşün neredeyse yarısı kaçak olduğundan bu tür girişimler için uygundu. Ama gelen servetin kalan kısmı büyük gümrüklerden geçtikten sonra, İberya'daki yönetimler mallar ve hizmetler için altın ve gümüşle ödeme yaptığından süratle dolaşıma giriyordu.[19]

16. yüzyılda sömürge girişimleri çeşitli şekillerde sermaye üretiyorlardı. Bunlardan birisi altın ve gümüş madenleriydi. Bir diğeri, özellikle de Brezilya'daki plantasyon tarımıydı. Üçüncü bir yol Asya'yla yapılan baharat, kumaş vb. ticaretiydi. Küçümsenemeyecek önemdeki bir yol da Avrupalı yatırımcılara Amerika kıtasındaki verimli ticari girişimlerinden dönen kârdı. Bunlar arasında Meksika, Peru ve başka yerlerdeki yerel tüketime yönelik üretimden elde edilen kârlar, Avrupa'dan ithal edilen malların satışından sağlanan kârlar, Amerika'dan yapılan deri, boyarmadde gibi bir dizi ikincil malın ithalinden elde edilen kârlar, Amerika'da arazi satışından elde edilen kârlar, ailelerin ve Meksika'da toprak mülkiyetini elinde tutan şirketlerin Avrupa'ya yolladığı kârlar sayılabilir. Bunlara köle ticareti ve korsanlık da eklenmelidir. Bunların normal sermaye birikimi olduğuna, hiçbirisinin "ilkel birikim" denilen o gizemli şey olmadığına dikkat edin.[20] (Maaşlı işgücünden kaynaklanan değer,

[19] Céspedes, *Latin America: The Early Years,* (1974); McAlister, *Spain and Portugal in the New World, 1492-1700,* (1984).

[20] Klasik siyasi iktisatta ve bazen de çağdaş Marksist iktisatta "ilkel birikim" düşüncesi kapitalist girişimi içermeyen her tür sermaye biriktirme yolunu

zorla çalıştırmayı söylemeye bile gerek yok, bu işin içindeydi; bunun da çoğu basit anlamda ticaretten değil, üretimden geliyordu.) Bu kaynaklardan elde edilen birikim çok büyük boyuttaydı. Bu nedenle süreç, Avrupa'daki proto-kapitalist birikimin bir yan ürünü olarak görmezden gelinemez; hatta Avrupa'daki büyük değişimi –burjuvazinin güçlenmesini ve sanayi öncesi kapitalizmin boy vermesini– ateşleyecek kadar büyük boyutlarda olduğunu göreceğiz.

Kıymetli Metaller

İlk olarak Amerika kıtasından altın ve gümüş ithali ve bunların zaten ortak değer ölçüsü oldukları Doğu Yarıküre pazar ekonomisinde, neredeyse her yerde doğrudan ya da dolaylı olarak dolaşıma girmesi dikkat çekmektedir. Kıymetli metal akışı Avrupalıların Amerika'yı keşfinin hemen ardından başladı. 1640'a gelindiğinde Avrupa'ya en az 180 ton altın ve 17000 ton gümüşün ulaştığı bilgisine sahibiz.[21] (Kaçakçılık bazı bölgelerde önemli boyutlarda olduğundan ve bazı bölgelerde ve dönemlerde kayıtlar da yetersiz kaldığından gerçek rakamlar bunun en az

kapsayan bir şemsiye kavram olarak kullanılır. Korsanların hazineleri vb. bu kapsama girer; genel olarak 16. yüzyılda Amerika kıtasındaki sömürgelerden getirilen zenginlik bu bağlamda değerlendirilir. (Marx'a göre, "Avrupa dışında açıkça yağma, köleleştirme ve cinayet yoluyla edinilmiş hazineler anavatana akıp burada sermayeye dönüşüyordu."; Marx, *Capital, 1976, vol. 1, s. 918*) Ama "ilkel birikim" kavramının mutlak bir kesinlikle tanımlanması mümkün değildir. Ben burada Amerika'da toplanan sermayenin yalnızca kapitalizm öncesi sermayenin bir parçası olması anlamında ilkel olduğunu vurgulayacağım, çünkü bu başka bakımlardan, özellikle de işgücü ve işgücü tarafından üretilen değer bakımından normal birikimdi. Bunların arasında temel bir ayrım olduğunu göreceğiz; sömürgelerde ortaya çıkan şey "gerçek" ya da "sıradan" olmasaydı sömürge ekonomisinin kapitalizmin ilkel bir türünden öte, geri ve "feodal" olduğu ileri sürülebilirdi.

[21] E.J. Hamilton, *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501-1640*, (1934); Brading and Cross, *"Colonial Silver Mining: Mexico and Peru", (1972); H. and P.Chanu, Séville et l'Atlantique (1504-1650), vol. 6, pt.1*, (1956); Cross, *"American Bullion Production and Export 1550-1750"*, (1983).

iki katı olmalıdır.[22]) Ayrıca Afrika'daki sömürgelerden de altın geliyordu. 1561-1580 döneminde tüm dünya gümüş üretiminin %85'i Amerika kıtasından temin ediliyordu. Doğu Yarıküre ekonomisinin tümünde dolaşımdaki altın ve gümüş miktarı bu süreçten ciddi biçimde etkilenmiştir: 16. yüzyılda Amerika'dan getirilen külçeler sayesinde, yarıküre ölçeğinde gümüş rezervi üçe katlanırken altın rezervi de % 20 oranında artmıştır.[23] Mevcut rezervlerin büyük çoğunluğu paraya doğrudan ya da dolaylı tahviline izin vermeyecek biçimde kullanılarak donmuş olduğundan, Amerika'dan gelen kıymetli metallerin bir bütün olarak Doğu Yarıküre'deki altın ve gümüş temelli para arzını ikiye katladığını düşünüyorum. (Avrupa'da yüzyıl boyunca metal paraların dolaşımı sekiz ya da on kat arttı.[24]) Bu süreç bir bütün olarak değerlendirilmeli: Avrupa'ya, Avrupa üstünden ve Avrupa'dan Asya ve Afrika'ya sürekli olarak ve çok büyük miktarlarda para akıyordu; bu para Sevilla, Anvers, Cenova gibi giriş noktalarında daha fazla Amerikan kaynağıyla tazeleniyor ve sahiplerine her tür mal, işgücü ve arazi için daha önceleri hiçbir yerde, hiç kimsenin veremediği rakamlara çıkma imkânı sağlıyordu.

Bu altın ve gümüş akışının önemi bilim adamları tarafından üç sebeple hafife alınır. (Bu, örtük yayılmacılıktan öte Avrupa dışındaki nedensel olayların değerini görmezden gelme eğilimidir.) Birinci sebep sürecin bütünüyle ilkel birikim şeklinde görülmesidir. Ama metaller işçiler tarafından çıkarılıp nakliediliyordu; girişimde risk sermayesi vardı ve o dönemin proto-kapitalist üretici girişimlerinde bulunan bütün özellikler bulunuyordu (kısmen devlet kontrolünde olması ya da işgücünün bazı yerlerde özgür olmaması bu argümanı etkilemez). Meksika'da, Peru'da ve Amerika'nın başka yerlerinde madenlerin etrafında büyük ekonomik ve sosyal sistemler kurulmuştu.

İkinci olarak kıymetli metallerin akışının Avrupa ekonomi-

[22] 19. dipnota bkz.
[23] Vicens Vives, *An Economic History of Spain*, (1969).
[24] Vilar, *A History of Gold and Money, 1450-1920*, (1976).

sini ciddi ölçüde etkilediği argümanı bazı bilim adamları tarafından "monetarizm" (kabaca tarif edecek olursak parada gerçekleşen değişimlerin ekonominin bütününde büyük bir etkisi olduğunu savunan teori) olarak görülüp ihmal edilmektedir. Bu görüşün yanlış noktası 16. yüzyıl ekonomisini kendi doğru coğrafi ve toplumsal bağlamında görmede başarısız olup o dönemin ekonomisine günümüzün kapitalist toplumunun, mübadeledeki akışkanlık ve uzamsal direncin görece az oluşu gibi özelliklerini atfetmesidir. İki olgu temeldir. Öncelikle kıymetli metallerin mülkiyeti son derece kısıtlı bir alanda yoğunlaşmıştı. Avrupalı bir tüccarlar topluluğu bu mülkiyeti ellerinde tutuyor ve dışarıya, Avrupa'nın kırsal bölgelerine ve Avrupa-dışı pazarlara yönlendiriyorlardı. İkincisi kıymetli metallerin arzı sürekli olduğundan Avrupalı proto kapitalistlerin mallar, işgücü ve arazi için önerdikleri fiyatlar bakımından sahip oldukları avantaj başka yerlerdeki rakiplerinin sunabileceği fiyatların daima daha üstündeydi. Bu nedenle proto-kapitalist topluluk Doğu Yarıküre'nin her yerinde, hem Avrupa'da hem Avrupa-dışında, istikrarlı bir biçimde rekabeti ortadan kaldırıp Sofala'dan Calicut'a, Malakka'ya kadar merkantil-denizci merkezlerinin çoğunda uluslararası deniz taşımacılığının kontrolünü adım adım ele geçiriyordu.[25] Bu pazarlara girmek, ticari merkezleri ve küçük ama önemli üretim bölgelerinin (örneğin Moluccalardaki bazı adaların) kontrolünü ele geçirmek Avrupalıların rasyonelliğiyle, cesaretiyle değil, Lizbon, Anvers ve Acapulco üstünden ticaret gemileri aracılığıyla Amerika'dan taşınan altın ve gümüşlerle ilgili bir konudur.

Amerika'dan gelen altın ve gümüşün önemi hakkındaki bir üçüncü şüphe de Earl Hamilton'ın, kıymetli metal arzının Avrupa ekonomisindeki üretim etkenleri arasında bir dengesizlik yaratıp umulmadık kâr oranlarına ulaşılmasını sağlayarak ekonomiyi istikrarsızlaştırma suretiyle kapitalizmin önünü açtığı

[25] Yine de Çin Denizlerinde ve Hint Okyanusu'nda Avrupalı olmayan denizcilerin yürüttüğü ticari faaliyetler büyük hacimdeydi.

biçimindeki klasik teorisinin eleştirisiyle bağlantılıdır.[26] Hamilton, bu değişime yol açan mekanizmalar hakkında (kısmen) yanılmakla birlikte, Amerika kıtasının altın ve gümüşünün Avrupa'daki değişimin en önemli nedenlerinden biri olduğunu fark eden birkaç iktisat tarihçisinden biriydi. Metallerin ekonomi üstündeki etkisi doğrudan bir dönüşüm olarak değil, proto-kapitalist sınıfı zenginleştirip siyasi ve toplumsal bir süreç olarak kapitalizm yönünde (Avrupa-dışında da) yaşanan dönüşümü hızlandırmak ve Avrupalı olmayan kapitalistlerin sürece dâhil olmasının önüne geçmek şeklinde olmuştur. Amerika'dan gelen zenginlik kapitalizmin yükselişini hızlandırdı ve Avrupa'da yoğunlaşması sürecinde de büyük rol oynadı.

Plantasyonlar

Avrupa ekonomisi üstünde köle plantasyonları sisteminin etkisi özellikle 17. yüzyılda ve sonrasında hissedildi. Ancak Avrupa-dışına yönelik erken dönem sömürgeciliğinin önemini küçümseyen genel tutumun bir sonucu olarak, plantasyon sisteminin daha 16. yüzyılda bile büyük bir önemde olduğunu görmeme eğilimi vardır. Ayrıca Atlantik şeker plantasyonlarının ekonomisinin erken dönemi, proto-kapitalist sömürge ekonomisinin feodal ekonomiyi nasıl ortadan kaldırdığını açıkça ortaya koymaktadır. Şeker yetiştiriciliği yeni bir uğraş değildir, (mitlerin aksine) şeker az bulunan bir mal değildi; (yine mitlerin aksine) kapitalist gelişimin arefesinde şeker nadir bulunan bir şey değildi. Ticari ve feodal tarz şeker kamışı üretimi 15. yüzyılda tüm Akdeniz'de görülüyordu.[27] Yetiştirme biçimleri

[26] E.J. Hamilton, *"American Treasure and the Rise of Capitalism"*, (1929) ve *American Treasure and the Price Revolution in Spain*, (1934). Ayrıca bkz. Walter Prescott Webb'in, bu dönemde ve sonrasında Avrupa'nın yükselişinde Amerika'nın büyük önemini savunmak için kısmen Hamilton'ın teorisi üstüne kurduğu önemli bir eser olan *The Great Frontier*, (1951).

[27] Galloway, *The Sugar Cane Industry: An Historical Geography from its Origins to*

hakkında pek bilgimiz olmasa da, çeşitli ticari şeker üretimi biçimlerinin Hindistan'da 2000 yıl önce bile (Mauryan devletinin bir sanayi kolu olarak) önemli olduğunun bilgisine sahibiz. Orta Çağ'da, feodal ve muhtemelen proto kapitalist örgütlenme sistemleri çerçevesinde, ticari şeker yetiştiriciliği Doğu Afrika'da, Batı Afrika'nın bazı bölgelerinde, Fas'ta, Mısır'da, Kıbrıs'ta, Doğu Akdeniz'de ve Avrupa'nın Akdeniz kıyısındaki çeşitli yerlerinde ve başka bölgelerde mevcuttu.[28] Şeker kamışından elde edilen şeker Kuzey Avrupa'da önemli bir ticari ürün olmadıysa bunun sebebi bal gibi tatlandırıcılar karşısındaki fiyatı yüzündendi. Avrupalılar önce ticari plantasyon sistemini Madeira'dan São Tomé'ye kadarki yerleşime yeni açılan bölgelere genişlettiler; ardından Amerika kıtasındaki üretimlerini inanılmaz ölçüde arttırdılar. Buna karşın 16. yüzyıl boyunca yeni plantasyonlar Akdeniz'deki eski şeker üretim bölgelerini gölgede bıraktılar; Avrupa-Akdeniz bölgesindeki toplam üretim sonraları yükselmiştir.[29] Sömürgeciliğin boş arazi ve ucuz işgücü avantajlarını kullanarak feodal ve yarı-feodal plantasyon üretiminin yerini alan şey kapitalist üretimdi. 19. yüzyıla kadar hiçbir sistem, kapitalizmin yükselişi için plantasyon sistemi kadar önemli olmamıştır.

1600 yılında Brezilya, toplam satış değeri 2.000.000 pound olan 30.000 ton kadar şeker ihraç ediyordu. Bu, aynı dönemde İngiltere'nin tüm dünyaya toplam ihracatının yaklaşık 2 katıdır.[30] Şu hatırlanmalıdır ki aynı dönemde İngiltere'nin, özellikle

1914, (1989); Deerr, *The History of Sugar*, (1949-1950).

[28] Örneğin bkz. Galloway, *The Sugar Cane Industry*, (1989); Deerr, *The History of Sugar (1949-1950)*; Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World: The Diffusion of Crops and Farming Techniques, 700-1100*, (1983); N.S.Gupta, *Industrial Structure of India During the Medieval Period*, (1970); Niane, ed., UNESCO *General History of Africa, Vol.4. (1984)*; Bray, *Science and Civilization in China, Vol. 6, Part 2, Agriculture*, (1984).

[29] Deerr, *The History of Sugar (1949-1950)*.

[30] Simonsen, *História Económica do Brasil, 1500-1820*, (1944); Furtado, *The Economic Growth of Brazil*, (1963); Minchinton, *The Growth of English Overseas Trade*, (1969); Ayrıca bkz. I. Wallerstein'ın, A.G. Frank'ın ve S. Amin'in daha

de çağdaş Avrupa'nın ilk zamanları için, başta yün alanındaki ihracatı "uyanış", "yükseliş" vb. için öncü sayılmaktaydı. Yine 1600 yılında, Brezilya'da şekerden elde edilen gelir o yüzyılda İngiltere'nin, Hindistan'dan elde ettiği gelirleri dışında kalan kişi başına gelirlerinin toplamına yakın miktardaydı.[31] 16. yüzyıl sonunda Brezilya plantasyon endüstrisinin birikim oranı o kadar yüksekti ki 2 yılda bir kendini ikiye katlamaya yeten bir sermayeyi üretecek finansal kapasiteye ulaşmıştı.[32] 17. yüzyıl başlarında Brezilya'daki şeker işinde, özellikle de nakliye ve satış boyutlarında, büyük payı olan Hollanda proto-kapitalist topluluğu sektördeki kâr oranlarının yıllık % 56 olduğunu ve yıllık yaklaşık £ 1.000.000 pound değerine ulaştığını hesaplıyordu. Yakın dönemde, köle satın alma masrafları da dâhil olmak üzere toplam masrafların şeker satışlarından elde edilen gelirin yalnızca beşte birine tekabül ettiği 16. yüzyıl sonlarında, kâr oranı biraz daha yüksekti. Bu istatistikler zaten yükselen bir Avrupa'da yeni bir ürün için yeni bir talebe cevap veren bir endüstri temelinde değil, (aslında) sırf yüksek ticari değere sahip bir ürünün temininde İspanya, İtalya, Fas, Mısır ve başka yerlerdeki kapitalizm öncesi üreticiler karşısında fiyat kırmak biçiminde değerlendirilmelidir.

Şeker 18. yüzyıla kadar plantasyon sisteminin en önemli unsurudur. Buna karşın, her zaman değilse de çoğunlukla tarım üzerine kurulu olan ve en az Brezilya plantasyon sistemleri kadar kapitalizme yakın olan başka sömürge üretim türleri de daha 16. yüzyıldan önce bile önem kazanmıştı. Örneğin Molukkalarda doğrudan baharat üretimi vardı; Hindistan'ın güneyinde ise Hintli tüccar kapitalistlerin biber üretimi işinde Avrupalıların

genel ama son derece önemli çalışmaları; özellikle de Wallerstein'ın *The Modern World System*, 3 vols. (1974-1988) adlı eseri ve Frank'ın *Capitalism and underdevelopment in Latin America*, (1968) ve *World Accumulation, 1492-1789*, (1978); ayrıca bkz. Amin, *Accumulation on a World Scale*, (1974) ve *Unequal Development*, (1976).

[31] Edel, *"The Brazilian Sugar Cycle of the 17th Century and the Rise of West Indian Competition"*, (1969).

[32] Furtado, *Economic Growth of Brazil*, (1963).

payı vardı. Boyalar, tütün ve ticari değeri olan daha birçok ürün Amerika'dan Avrupa'ya akıyordu.

Amerika'nın birçok yerinde madenci yerleşimlerinin ve başka yerleşimlerin gıda, kumaş, deri vb. ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik büyük bir tarım ekonomisi mevcuttu. 1492'den hemen sonra (yoksa önce mi?) Batı Avrupalı balıkçılar ve balina avcıları Newfoundland'de ve Kuzey Amerika sahilinin başka yerlerinde güçlü bir sanayi geliştirmişlerdi.

Tüm bunlara Doğu Yarıküre'deki başka tür sömürge ve yarı-sömürge etkinliklerinden elde edilen kârlar da eklenmelidir.[33] Daha 16. yüzyılda bile köle ticareti büyük kâr getiriyordu. Farklı milletlerden Avrupalı tüccar kapitalistler Asya ve Doğu Afrika'yla büyük ölçüde Lizbon üstünden yapılan tekstil ve özellikle de baharat ticaretinden büyük kârlar elde ediyorlardı. (Portekizlilerin nakliyesini yaptıkları ve büyük kısmı Anvers'te satılan Asya baharatları geleneksel Akdeniz ticaretinin yerini almaktan öte onun üstüne eklenmiştir; bu da yeni ve önemli bir birikim kaynağı sağlamıştır.) Ayrıca Portekiz'in (İspanya'nın ve sonraları Hollanda'nın da katılımıyla) Doğu Afrika, Hindistan ve Güneydoğu Asya'daki uzun mesafe okyanus ticaretinde kurduğu hâkimiyetinin bir sonucu olarak, Asya içi ticaretten de hatırı sayılır bir kâr elde ediliyordu. Yine de kabaca bir tahmin yürütecek olursak 16. yüzyılda Batı Yarıküre'deki sömürgecilik faaliyetlerinden elde edilen birikimin Doğu Yarıküre'deki sömürgeci ve yarı-sömürgeci faaliyetlerden elde edilen birikimi kat kat aştığı söylenebilir. Bir bütün olarak, hem o yüzyılda sömürge ve yarı-sömürge bölgelerindeki üretim ve ticaretin nicel önemi hem de girişimin müthiş kârlılığı, yani doğrudan ve (Avrupa'da) dolaylı olarak önünü açtığı hızlı sermaye birikimi, Avrupa'daki ekonomik dönüşümü uyuşuk bir evrimden hızlı bir

[33] Bkz. K.N. Chaudri, *Trade and civilization in the Indian Ocean, (1985);* Satish Chandra, *The Indian Ocean: Explorations in History, Commerce and Politics, (1987);*Magalhães-Godinho, *L'Economie de L'Empire Portugais aux XV et XVI Siècles,* (1969).

devrime kolayca dönüştürebilen önemli bir taşıyıcı güç anlamına gelmektedir.

Sonuçlar

16. yüzyılda Asya ve Afrika'daki ticaret, korsanlık vb. faaliyetleri ile Amerika'daki ve başka yerlerdeki sömürge üretiminin kapitalizmin yükselişindeki önemini gerçekten anlamak için iki iyi yol var. Bunların birisi sömürgeciliğin Avrupa toplumu üstündeki doğrudan ve dolaylı etkilerini, sömürge girişimi tarafından harekete geçirilen ya da yaratılan işgücünün endüstri kollarına ve bölgelere akışını izlemek; mal ve sermaye hareketlerine, sömürge (ve daha genel olarak Avrupa-dışı) girişiminin geliştiği ya da onunla yakın ilgili yerlerde şehirleşmenin nasıl olduğuna bakmaktır. Ardından bu süreçler, Avrupa-dışı etkinliklerin doğrudan ya da dolaylı etkisinden kaynaklanan değişimlerin, Avrupa'daki ekonomik ve sosyal değişimin başlıca sebebi olup olmadığına karar vermek için, o yüzyılda Avrupa'da gerçekleşen değişimlerin bütünü bakımından incelenecek. Bu iş hâlâ tamamlanmayı bekliyor. İkinci yolsa Avrupalı girişimcilerin Amerika'da, Afrika'da ve Asya'daki (özgür ya da değil) işgücünün ve Avrupa-dışı girişimlerle bağlantılı işlerde istihdam edilen işgücünün küresel ölçekte hesaplanmasını denemek, ardından da bu rakamları Avrupa'daki kapitalizmin yükselişiyle bağlantılı olarak düşünülebilecek ekonomik etkinliklerin bütün işgücü piyasası içindeki yeri bakımından değerlendirmektir. Bu iş de henüz tamamlanmadı. Bildiğim kadarıyla 16. yüzyılda Amerika kıtasındaki yerleşimlerde ya da Avrupa'da işgücüne katılma oranı ve işgücü piyasası hakkında pek az çalışma yapılmış durumda. Bu sebeple 16. yüzyıl sömürgeciliğinin (ve ilgili Avrupa-dışı faaliyetlerin) kapitalizmin yükselişi üstündeki önemine ilişki ortaya koyduğum iddia hâlihazırda kontrol edilemez.

Yine de olumlu işaretler var. Avrupa'ya sömürgelerden

yapılan ihracatın rakamları ve değerlerini ele alırken bunların bir kısmına daha önce değindik. İşgücü hakkında da fikir yürütebiliriz. Yaklaşımlardan biri nüfustan yola çıkar. İspanya ve Portekiz'in 16. yüzyıl ortalarındaki nüfusu yaklaşık 9 milyon kadar olmalı.[34]Amerika kıtası için 16. yüzyıl nüfus tahminleri çok değişkendir ve nüfus ile düşüş oranları konusu çok tartışmalıdır.[35] Burada son derece kurgusal ama gerektiği kadar metodolojik bir argümanla tartışmaları görmezden gelip küresel tahminlere yaslanacağım. Meksika'nın yüzyıl ortalarındaki nüfusu 6 milyon kadar olmalı. 1600 yılında bu nüfus ele geçirmeden önce 30 milyon civarında olduğu tahmin edilen seviyesinin onda birine (belki de daha aşağıya) doğru geriliyordu.[36] Ant bölgesindeki İspanyollar için maden ve tekstil üretimiyle uğraşan nüfus, benim tahminime göre, 16. yüzyıl sonlarında 5 milyona ulaşıyordu. Belki buna başka İspanyol ve Portekiz sömürgelerinde bulunan 2 milyonluk bir nüfus da ekleyebiliriz. Bunlar da Avrupa kontrolündeki bölgelerde kalıyorlardı ve Avrupalıların güdümündeki ekonomiye az çok dâhil oluyorlardı. O hâlde 16. yüzyıl ortalarından sonuna kadar Avrupalılara artı değer sağlayan 13 milyon civarı bir nüfus olduğunu söyleyebiliriz. Bu rakam İberya yarımadasının nüfusundan fazladır. Karşılaştırmanın İtalya ve diğer ülkelerle birlikte Amerika'nın (ve Asya'nın) sömürülmesine katılan Felemenk de dâhil olacak biçimde Avrupa'nın daha büyük bir kısmıyla yapılması gerektiği doğrudur. Bu durumda 13 milyonluk Amerika nüfusuna karşı 20 milyonluk bir Avrupa nüfusu olduğu söylenebilir.

Avrupalıların kapitalizmin yükselişinde Amerikalılardan (Av-

[34] De Vries, *European Urbanization*, (1984).

[35] Bkz. William Denevan'ın ed. *"The Native Population of the Americas in 1492"*, (1976) adlı çalışmasının "Giriş" bölümü ve *"The Pristine Myth: The Landscape of the Americas in1492"*, (1992). Lovell, *"Heavy Shadows and Black Night"*, (1992).

[36] Bkz. Borah ve Cook, *"La demografía histórica de América Latina: necesidades y perspectivas"*, (1972); Whitmore, *"A Simulation of Sixteenth-Century Population Collapse in the Basin of Mexico"*, (1991).

rupalıların hâkimiyetinde olduklarını varsaydığımız 13 milyon insandan) daha fazla katkısı olduğunu ileri sürmek için ortada bir neden göremiyorum. Görünüşe bakılırsa maaşlı işgücü olarak, kölelik de dâhil olmak üzere zorunlu işgücü olarak, ayni haraç ya da kira ödemesi yapan çiftçilerin işgücü biçiminde Amerikalıların Avrupalılara sunduğu işgücü oranının, İspanyol ve Portekiz ekonomisinin ticarileşmiş sektörlerinde İberyalıların sunduğundan geri kalır yanı yoktu. Ayrıca Hindistan'da işgücünün sömürülme oranı İberya'da olduğundan çok daha yüksekti, çünkü Hindistan'da işgücü kelimenin tam anlamıyla ölümüne kullanılıyordu. (Nüfusun gerilemesinin nedenlerinden biri de zorunlu işgücüydü.) Tüm bunlardan dolayı Amerikalı çalışanın ürettiği sermaye Avrupalının ürettiğinden çok daha fazla olmalı. (Sanayi öncesi bir Orta Çağ Avrupası ekonomisiyle ilgilendiğimizi hatırlamalıyız. Teknolojinin ya da üretimdeki sabit sermayenin kullanımı Avrupa'da Amerika'daki işgücü için olduğundan daha ileri seviyedeydi, bu nedenle de son tahlilde sömürü insan çabasının bir işlevidir diyemeyiz.)

Sonraki basamakta Amerikalıların işgücü sayesinde toplanan sermayenin Avrupa'da doğrudan kapitalizmi inşa eden sektörlere gittiğini, hâlbuki Avrupa'daki birçok işçinin ve köylünün hâlâ Orta Çağ ekonomisi üretim tarzında olduğunu dikkate almalıyız. Buna bir de Afrikalıların ve Asyalıların işgücünü de eklemeliyiz. Son olarak işgüçleri Avrupa-dışı ekonominin bir parçası olarak değerlendirilmesi gereken Avrupa'daki ve başka yerlerdeki Avrupalı işçileri de dikkate almalıyız. Kurguya dayandığını kabul ettiğimiz bu akıl yürütmenin sonucu olarak, 16. yüzyıl sonlarında sömürge ve yarı-sömürge ekonomilerindeki özgür ve özgür olmayan işçiler, Avrupa proto-kapitalizmi ve yükselen burjuva sınıfı için, en az Avrupalı işçiler kadar ya da daha fazla artı değer üretip sermaye birikimi sağladıklarını söyleyebiliriz.

16. yüzyılda Amerika'daki işgücü hakkında pek az şey bilinse de bazı tahminlerde bulunulabilir. Las Casas 16. yüzyılın

ilk çeyreğinde 3 milyon ya da daha fazla yerlinin İspanyollar tarafından köleleştirildiğini ve bir zamanlar görmezden gelinen bu rakamın artık ciddiye alındığını söylemektedir.[37] Yalnızca Nikaragua'da 400.000'den fazla insanın köleleştirildiği biliniyor.[38] O dönemde Amerika'daki Avrupa sermayesi için Brezilya'daki şeker plantasyonlarında, Orta Amerika ve Antiller'de madencilikte vb. yerli köle emeğinin büyük öneme sahip olduğu açıktır. 16. yüzyıl ortasında herhangi bir yılda 100.000 yerlinin İspanyollar için köle olarak çalıştığını farz edelim. Yüzyılın devamında Meksika'daki ve Antlardaki madenlerde 20.000 civarında yerli kendi isteğiyle ya da zorla çalışıyordu. Madencilik ekonomisiyle ilişkisi bulunanların sayısının bunun en az beş katı olduğunu varsaymak yerinde olacaktır.[39] Antlardaki büyük gümüş madenciliği şehri Potosí, 1570'lerde 120.000 nüfusa sahipti ve Paris, Roma, Madrid ve Sevilla'dan büyüktü. Pek bilinmeyen, ama çok daha fazla sayıda yerli de *hacienda* denilen büyük çiftliklerde ve Avrupalılara ait başka girişimlerde çalışmak ya da dönemsel olarak zorunlu işgücü, haraç ya da kira geliri sağlamak zorunda bırakılan işçilerdi. (Meksika'daki Cortés *emcomiendası* bünyesinde 50.000 yerli barındırıyordu.[40]) Yüzyılın sonlarına gelindiğinde Amerika'da ve São Tomé adasında 100.000 civarı Afrikalı köle vardı.[41] 1570 yılında Amerika kıtasında 250.000 kadarı işçi olan, 300.000 civarında Avrupalı ve melez vardı.[42]

16. yüzyılın sonlarında Batı Yarıküre'de Avrupa ekonomisi-

[37] Semo, *Historia del Capitalismo en México: Los Orígenes, 1521-1763*, (1982).
[38] Radell, *"The Indian Slave Trade and Population of Nicaragua During the Sixteenth Century"*, (1976).
[39] Bakewell,*"Mining in Colonial Spanish America"*, (1984).
[40] Semo, *Historia del Capitalismo*, (1982).
[41] Çeşitli hesaplamalar için bkz. Curtin, *The Atlantic Slave Trade*, (1969); Furtado, *Economic Growth of Brazil*, (1963); Deerr, *History of Sugar (1949-1950)*; Florescano, *"The Formation and Economic Structure of the Hacienda in New Spain"*; Inikori, *The African Slave Trade From the Fifteenth to the Nineteenth Century*, (1979), özellikle de 57. ve 248. sayfalar arası; McAlister, *Spain and Portugal in the New World*, (1984).
[42] McAlister, *Spain and Portugal in the New World*, (1984).

ne çalışanların sayısını yaklaşık 1 milyon olarak tahmin etmek saçma olmaz. Bunların belki de yarısı kapitalist girişimlerde imalat işçisi olarak çalışıyordu. Bu aynı dönemde Avrupa'daki imalat işçilerinin sayısından fazla olabilir mi? Ne söylesek tahmine dayanacak, ama görünüşe göre Amerika'daki işgücü toplam işgücü içinde büyük yer tutuyordu. Buna Kıta Afrikası'ndan köle ticaretiyle elde edilen işgücü; Avrupa ekonomisiyle bağlantılı ya da Avrupa-dışı ekonominin bir parçası olan ve Avrupalılarla ticaret yapmak için üretim yapan São Tomé, Ternate, Calicut gibi yerlerdeki işgücü; denizciler, askerler, tersane işçileri, yük arabacıları, katipler, ustabaşları gibi Avrupa'da olsun olmasın Avrupa-dışı ekonominin bir parçası olan Avrupalıların işgücü de eklenmelidir.[43]

16. yüzyıl sonunda Avrupa'nın yükselişi iyiden iyiye başlamıştı. Avrupa'ya sermaye akıp sömürge girişimlerinin başka etkileri Avrupa sistemine ya da bölgesine yansıdıkça tarımsal genişleme ve dönüşüm, ilkel anlamda üretim, şehirleşme, kırsal yerleşimlerin ve ticaret ekonomisinin genişlemesi gibi ikincil sebepler ortaya çıktı. Bunlar dikkatle incelendiyse de tünel-tarihsel çerçevesinin dışına çıkılmadı; bunun bir sonucu olarak Avrupa'nın 16. yüzyıldaki yükselişi bütünüyle Avrupa'nın uzamsal bağlamında gerçekleşen ve yine bütünüyle (ya da büyük ölçüde) yerel güçlerin sonucu olan bir süreç olarak görüldü. Bunun yanlış ve tam olmayan bir resim olduğunu gördük. Evet, şehirleşme gerçekleşiyordu, ama yalnızca Avrupa-dışı ekonomi ile temas içindeki bölgelerde. Bu bölgelerde enflasyon da en üst seviyelerdeydi.[44] 16. yüzyılda Avrupa ekonomisinin gelişen sektörleri arasında yer alan korsanlık ve gemi inşası vb. doğrudan Avrupa-dışı ekonomiyle ilişkiliydi. Buna karşın buğday üretimi ve Kuzey Atlantik'te balıkçılık gibi diğerleri de doğrudan ya da

[43] Bu tartışmada Afrika'ya ve Afrika'daki köle ticaretinin sonuçlarına çok az yer veriyorum. Bkz. 2. Bölüm.

[44] Fisher, *"The Price Revolution: A Monetary Interpretation"*, (1989).

dolaylı olarak bu ekonominin etkisi altındaydılar.[45]

Şöyle bir genelleme yapacağım: 16. yüzyıl başlarında, aynı dönemde Asya ve Afrika'da birçok yerde olduğu gibi, kapitalizme doğru yavaş biçimde, ama kesin olarak yönelmiş bir Batı ve Orta Avrupa resmi vardır. Amerika'nın ele geçirilmesi ve Avrupa-dışında gerçekleşen başka olaylar nedeniyle Avrupa sistemine sınırlardaki süreçleri aşarak yeni güçler girmektedir. Bu güçler en başta sermaye, maddi ürünler ve bunların bir parçası olan işgücüdür. Tüm bunlar ekonomi, teknoloji, demografi vb. alanlardaki mevcut değişimlerle de örtüşürler. Birçok değişim Avrupa-dışı dünyanın doğrudan etkisiyle değil, Avrupa-dışının sınır süreçlerinin sonuçları olan mevcut değişimlerden dolayı ortaya çıkmıştır. Elbette Avrupa'nın kendi iç süreçleri de Amerika ve Asya'daki süreçlerin yoğunlaşması yönünde olumlu etki göstermiştir; bu durum Avrupa'da daha da büyük değişimlerin ortaya çıkması sonucunu beraberinde getirmiştir.

Tüm bunlarda coğrafi bir model görebiliriz. Başlıca ekonomik değişimlerin öncelikle Avrupa-dışı süreçlere katılan merkantil-denizci merkezlerinin yakınında doğması eğilimi vardır. Avrupa-dışı süreçlere katılanların merkezler olmadığı açıktır. 1492'deki tüm merkezlerin bu sürece katılım bakımından aynı konumda olmadığı da açıktır. Bazı İberya, İtalyan ve Flaman limanları başı çekiyordu. Ama ağ yeterince sıkıydı ve Hansa Birliği'nin ve İngiltere'nin limanları ve farklı ekonomik özellikleri olan Augsburg ve Paris gibi kara şehirleri de daha baştan sürece katılmışlardı. Süreç bu sayısız merkezden önce buğday gibi temel ürünleri temin eden bölgelere ve ardından Avrupa içlerine sıçradı. (Bu dönemde Baltık buğday ticareti ve Orta ve Doğu Avrupa'nın bazı yerlerindeki derebeylik sisteminin büyümesi iyi bilinmektedir.) Herhangi bir döneme baktığımızda, Avrupa içlerine doğru ilerledikçe azalan şehirleşme oranları ve

[45] Dunn, *Sugar and Slaves: The Rise of the Planter Class in the English West Indies, 1624-1713*, (1972 , *s. 10-11.*

ticari üretimle şekillenen, coğrafyacıların "mesafe sönümlenmesi" dedikleri türden geniş ve düzensiz bir uzamsal modelle karşılaşırız.

Başka süreçler de işliyordu, bu yüzden burada anlatmaya çalıştığım model oldukça basit kalmaktadır. Bazı bölgelerdeki nüfus artışı 16. yüzyıldaki, Avrupa dışı olaylarla bağlantılı ekonomik değişimlerin bir yansımasıdır. Buna karşın bazı yerlerde de 14. ve 15. yüzyıllardaki nüfus azalmasından kurtulma anlamına geliyordu. Köylü devrimleri gibi başka değişimler geç dönem feodal ekonomisinin krizinin bir sonucuydu, ama 16. yüzyılda fiyatların ve (en azından bazı bölgelerde) kiraların yükselmesi karmaşayı arttırıyordu. Reform dönemine gelince Tawney'in modeline uygun olarak bunun bağımsız bir neden değil, 16. yüzyıl Avrupası'nda gerçekleşen ekonomik değişimlerin bir sonucu olduğunu iddia edeceğim.[46] Ama hangi değişimler? Feodalizmin içeriden çatırdaması mı? Avrupa-dışı dünyadan giren güçler mi? İkisi birden mi? Muhtemelen Reform'un 16. yüzyıldaki uzamsal yayılması Avrupa içi güçlerin işidir, ama 17. yüzyılda burjuva devrimleri döneminde Avrupa-dışı etkinliklere en fazla katılan bölgeler aynı zamanda Protestanlığın da merkezleriydi.[47] Kısacası 16. yüzyıldaki değişimin uzamsal kalıpları bir ölçüde Avrupa'nın öncelikle Amerika ve ikincil öncelikle de Afrika ve Asya'yla bütünleşmesinin bir sonucu olsa da, kalıp hâlâ tam anlaşılmış değil.

16. yüzyılda Avrupa'daki dönüşüm ve modernleşme hareketleri inanılmaz bir karmaşıklıktaydı; kıtanın farklı noktalarında zamana ve yere göre değişiyordu. Bununla birlikte genelleme gayet yerindedir. 1492'den sonra Avrupa-dışı unsur Avrupa'daki hızlı değişimleri tetikledi; bu değişimler bir yandan Avrupa'nın ekonomik değişimini ve büyümesini, diğer yandan da Avrupa'da kapitalizmin yoğunlaşmasını (ilerleyen sayfalar-

[46] Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, (1952 edition).

[47] Hannemann, *The Diffusion of the Reformation in Southwestern Germany, 1518-1534*, (1975).

da bu sürece değineceğiz) beraberinde getirdi. 16. yüzyılın sonlarında bu Avrupa-dışı güçler sanayileşme öncesi kapitalizmin siyasi ve toplumsal zaferinin temellerini atmışlardı ya da belki de bu sürecin açıklaması Şanlı Devrim'in 1688 gibi erken bir tarihte ve Mısır'da, Zimbabwe'de, Hindistan'da ya da Çin'de (ya da hepsinde birden) değil İngiltere'de gerçekleşmiş olmasıdır.

17. Yüzyılda Sömürgecilik ve Kapitalizm

17. yüzyıl ortalarında Avrupa'daki değişim çok hızlı ve büyük ölçekliydi; bu sürecin nedenlerinin ve sonuçlarının açıklığa kavuşturulması karmaşık bir sorundur. Aynı dönemde Amerika kıtasındaki, Afrika ve Asya kıyılarındaki resmî ve gayriresmî sömürgecilikte yoğunluk bakımından büyük bir patlama yaşandı. Avrupa-dışı süreçlere ilişkin sorunun karmaşıklığı, üretim hacmi hakkında sayısal veri bulunmaması ile işgücüne katılım oranı, sermaye birikimi ve sömürgeciliğin rolünü (geniş bir bağlamda) yargılamamıza yarayacak rakamlara sahip olmamamızın bileşimidir. Bu sorunlar burada gerektiği gibi tartışmamıza izin vermeyecek kadar karmaşıktır. Kendimi üstünkörü bir denemeyle ya da modelle (nasıl diyeceğiniz size kalmış) sınırlandıracağım.

17. yüzyıl başlarında Hollanda ve İngiltere Avrupa'daki kapitalist gelişimin merkezleri (ya da merkezi) olarak ortaya çıkmışlardı.[48] İspanya bu yüzyılın ilk yarısında Avrupa'ya büyük ölçüde gümüş ve belli miktarda altın taşımayı sürdürmesine, Portekiz'in Brezilya'daki plantasyonları ve Asya'daki ticari fa-

[48] Merkezin İberya'dan Ren nehrinin ve İngiltere'nin güneyine kayma sebebi konusunda tartışmalar vardır. Belki de Orta Çağ'da bu kuzey bölgesini bir merkantil denizci merkezi hâline getiren aynı güçler, yani büyük nüfus, yeterince bereketli toprak ve orman kaynakları, farklı pazarlara erişim (Ren, Baltık vb.), denizaşırı girişimlerin kontrolünü ele geçirmesine de imkân sağlamışlardır. İtalya'ya karşı ise bu avantajların birçoğuna ilaveten bir de Atlantik kıyısında olmanın sağladığı, okyanus gemiciliği ve balıkçılık filosu alanındaki hızlı gelişim imkânlarına sahipti.

aliyetleri önemli bir birikim kaynağı olmasına rağmen sömürge girişimlerinin 1600'den sonraki esas genişlemesi Hollandalılar ve İngilizler eliyle olmuştur. En önemli bileşen 1640'tan sonra bir patlama yaşayan Batı Hint adaları (Karayipler) plantasyon sistemidir. (Takip eden 50 yıl içinde Barbados'a elli bin köle getirildi. 17. yüzyıl süresince Amerika'ya belki de iki milyon köle getirildi.)[49] Hollandalıların ve İngilizlerin şeker kolonileri, aynı ekonomik düzlemdeki büyük şehirler olarak düşünüldüğünde, bu geniş anlamdaki Avrupa ekonomisinde (ya da sıklıkla denildiği gibi "Atlantik ekonomisi"nde) aile çiftçiliği bir yana, şeker plantasyonları tek ve en verimli sektör ve değer üreticisiydi. (Kısmen Hollanda sermayesine çalışan Brezilya plantasyonları 17. yüzyılda bile Karayipler'dekilerden daha büyüktü.) Ancak Doğu Yarıküre'deki İngiliz ve Hollanda girişimleri de hızla büyüyordu. Doğu Hindistan şirketleri 1600 civarında ortaya çıktı ve 1650 yılı civarında Hollandalılar ve İngilizler Asya ile olan kıtalararası ticareti (eşitsiz ve bir anlamda yarı-sömürge ticareti) ve Afrika'daki köle ticaretini büyük ölçüde ellerinde tutuyorlardı. Aynı zamanda İspanyol girişimi Amerika'da (Bir "17. yüzyıl ekonomik depresyonu" var ya da yok) ciddi birikim elde ediyordu. Ayrıca Avrupa-dışının büyük çeşitlilikteki farklı birikim kaynaklarını da görmezden gelemeyiz: Kuzeybatı Atlantik'teki artık muazzam hâle gelmiş balıkçılık endüstrisi, Kuzey Amerika'daki maden çıkarma faaliyetleri ve Avrupalıların bölgeye yerleşmeye başlamaları, köle ticareti, Sibirya'daki Rus girişimi ve çok daha fazlası...

[49] Bkz. Deerr, *The History of Sugar*, (1949-1950); Curtin, *The Atlantic Slave Trade*, (1969); ve Inikori, *The African Slave Trade from the Fifteenth to the Nineteenth Century*, (1979). Köle işgücünün proleterya sayılıp sayılamayacağı köle plantasyon sistemi tartışmalarında önemli yer tutar. (bkz. Mintz, *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*, 1985) Bu konuya tekrar döneceğiz. Her hâlükarda köle emeğinin (ve her tür) zorunlu işgücünün sermaye birikimine, artı değer üretimine (burada "artı değer"i sanayi kapitalizminden farklı üretim biçimlerine uygun anlamda kullanıyorum), katkısı konusunda fikir birliği vardır.

Burada anahtar soru şu: 17. yüzyılda Avrupa'nın ve Avrupa'da kapitalizmin gelişiminde sömürge ve yarı-sömürge girişiminin oynadığı rol ne kadar önemliydi? Kuracağım modelin iki unsuru var. İlki daha önce de değindiğim, 1492'den sonra yavaş büyüyen Avrupa ekonomisinin Avrupa-dışı güçlerin etkisiyle yaşadığı patlama da dâhil olmak üzere, 16. yüzyıldaki süreçlerin devamı ve genişlemesidir. Sonraki yüzyılın ortalarına gelindiğinde Avrupa burjuvazisi (anahtar noktalarda) sınıfsal konumunu güçlendirmiş, feodal aristokrasiyi burjuva girişimlerine katılma konusunda büyük ölçüde ikna etmiş ve Amerika'dan (o dönemde ayrıca Asya ve Afrika'dan) gelen sermaye sayesinde, Avrupa-dışındaki proto kapitalist yapıları yıkma sürecini başlatmıştır.[50]

O hâlde kıymetli metal rezervleri bir yana Avrupa'nın gelişmiş bölgelerinde, sermayenin az ya da çok aktığı ekonomik sektörlerinde bile 1500-1650 yılları arasında Avrupa-dışı girişimlerden edinilen sermayenin Avrupa'da dolaşımdaki sermaye içinde önemli bir orana ulaşması mümkün değildir. Yaptığı şey kritik bir artışın önünü açmaktır: Bu sermaye her yerde tüccar girişimci topluluğunun ürünler, işgücü ve toprak için daha yüksek fiyatlar vermesinin önünü açtı; yatırım sermayesinin, toplumsal ihtiyaçlarının ötesinde birikim yapması ve yeni maceralara yatırım yapması ihtimali pek de olmayan geleneksel seçkinler dışındaki sınıflara ve topluluklara dağılmasını sağladı. Sömürge sermayesi tek kelimeyle yeni bir sermayeydi. O olmadan 1492 öncesinin durgun Orta Çağ ekonomisinin feodalizmden kapitalizme doğru yavaş ilerleyişi devam edecekti, ama 17. yüzyıl Burjuva Devrimi diye bir şey olmayacaktı.

[50] Bununla birlikte eski toprak sahibi seçkinlerin önemli bir kısmı yeni girişime katılmıştır. Yeni proto-kapitalist seçkinlerin eski seçkinlerle basitçe bir zıtlaşma içinde olduklarını savunmak yerinde değildir. Bu konudaki büyük karmaşa kısmen Marx'ın, tüccarların erken kapitalist, girişimci, biriktirici sınıflara evrilmediği görüşünün kelimesi kelimesine kabul edilmesine dayanır. Orta Çağ tüccarlarının proto-kapitalizmdeki rolü hakkında bkz. Thrupp, *The Merchant Class of Medieval London (1300-1500)*, (1948); Carus-Wilson, *Medieval Merchant Venturers,* (1967).

Belki de kapitalizmin özü işçi-kapitalist sınıf ilişkisinden daha üst seviyede, kârın üretim kapasitesini arttıracak biçimde yeniden yatırıma dönüşmesidir. Kapitalist girişim teknolojik olarak geri ya da ileri olabilir, ama hayatta kalmak için her zaman sermaye biriktirmelidir; asla bir dengesi yoktur. Bu nokta bizi, 16. ve 17. yüzyıllarda sürekli büyümeye imkân veren koşullara odaklanmaya götürmektedir. Bu büyüme herhangi önemli bir konuda teknolojik değişim içermiyordu. Üretimdeki artışların başlıca nedeni daha fazla çıktı elde etmek için geleneksel üretim süreçlerine daha çok işçinin ve üretim malzemesinin çekilmesinden ibaretti. Genişleme için gerekli sermayenin Avrupa-dışı girişimlerden ve ilgili başka gelişmelerden edinildiği düşünülürse 17. yüzyıldaki anahtar sorun pazarlar ya da talep olarak ortaya çıkar. Kapitalistlerin sermayeye, işgücüne (o zamanlar üretim seviyesinde büyük bir proleterleşme gerekmiyordu) ve (Avrupa'da ya da sömürgelerde) hammaddeye ulaşma imkânı vardı. O dönemde kapitalist girişimin büyümesinin önündeki belki de en büyük engel yeni pazarların açılması sorunuydu. Daha çok ürünün satılması daha fazla üretimin ve sermaye birikimini beraberinde getirecekti.

Bu pazarların bir kısmı Avrupa'daydı. Bu her şeyden önce şeker gibi geleneksel ürünleri feodal ekonominin sunduğundan daha ucuza sunma becerisinin bir sonucudur. Ama sonraları şehirleşmenin ve kıtanın ticarileşmesinin bir sonucu olarak kapitalizmin doğuşuyla ortaya çıkan yeni yaşam tarzı, kendi kendini ayakta tutan bir çevrimi de beraberinde getirerek kapitalizme yeni iç pazarlar sağladı. Buna karşın 17. yüzyılda proto-kapitalist girişim için pazarların büyümesini ve bu sayede kapitalizmin doğuşunu esas teşvik eden şey sistemin dışındaydı. Bu Doğu Avrupa'yla yapılan ticarette kendini iyice belli eder. Amerika, Afrika ve Asya'daki marketlerde de durum bilinmektedir, ancak bu Avrupa-dışı pazarların sayısal önemi henüz yeterince değerlendirilmemiştir. İngiliz burjuvazisi örneğinde İngiltere'nin tarımsal ya da tarım dışı ürünleri ve re-export ürünleri için kapi-

talist girişimin başlıca pazarları Amerika'da, Afrika'da, Asya'da ve Baltık ülkelerindeki yeni alanlardaydı. Hollandalılar içinse Avrupa-dışıyla yapılan ticaret daha da önemliydi. İtalyan toplulukları Doğu Akdeniz'e olan bağımlılıklarını büyük ölçüde sürdürüyorlardı.

17. yüzyılda Avrupa-dışı dünyanın hayati önemi 16. yüzyıldaki altın-gümüş ve bazı başka maddeleri sağlayıcı rolünün ötesine geçip kapitalizmin ürünleri için talep artışını sağlamak (buna köle plantasyonlarında olduğu gibi zoraki talep de dâhil) olmuştur. Bu talep üretim kapasitesinin ve kapitalist girişimlerin çıktısının inanılmaz bir hızdaki artışının sürmesini sağlıyordu. Çıktıdaki bu artış kapitalizmin doğuşunda etkisi bulunan iki temel 17. yüzyıl gücünden biridir. İkinci güç burjuva devriminin siyasi zaferiydi. Bu, burjuvaziye birikim talebini karşılamak için toplumun dokusunu alt üst etmesine yetecek hukuki ve siyasi gücü sağladı. Böylece yönetimler yeni, biriktiren sınıfın aklından her geçeni desteklediğinden zorla proleterleştirme mümkün oldu. Üretim yöntemlerinin çıktıyı daha da arttıracak şekilde dönüşmesi bir Sanayi Devrimi'ni kaçınılmaz (denebilecek) hâle getirdi.

KAPİTALİZMİN YOĞUNLAŞMASI

"Kapitalizmin doğuşu" ifadesi genellikle zihinde fabrikalar, buhar makineleri, maaşlı işçi kitleleri, kömür tozuna batmış şehirler (yani sanayi kapitalizmi) şeklinde bir imaj uyandırır. Buraya kadar sanayi kapitalizminin –Sanayi Devrimi'nin– doğuşunu değil, o kapsamlı olayın belirtilerini ele aldık. Bu belirtileri bir gözden geçirelim.

1492'den önce sanayi kapitalizminin muhtemel gelişimi için kritik önemdeki önkoşulların çoğu yalnızca Avrupa'nın değil, Asya'nın ve Afrika'nın bazı yerlerinde de mevcuttu. 1492'den sonra 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa ilaveten üç önkoşula sahip oldu. Birisi Amerika kıtasının madenlerinden ve plantasyonlarından, Asya ve Afika'yla yapılan ticaretten gelen zenginliğin sağladığı hatırı sayılır birikimdir. İlkiyle yakından bağlantılı olan ikincisi Batı Avrupa'nın dışındaki, Batı Avrupa ürünlerine ya da Avrupa'ya ithal edildikten sonra re-export edilen ürünlere yönelik pazarların hızla büyümesiydi. Bu da çok geniş ve neredeyse sürekli büyüyen talep anlamına geliyordu. Üçüncü ve en önemlisi kapitalizmle ilişkili toplumsal kesimler Batı Avrupa'nın çoğu yerinde siyasi gücü ele geçirmişti. Bu durum çok küçük ölçekli birkaç istisna dışında, başka hiçbir yerde gerçekleşmemişti. Artık devletin polisi ve askerî gücü insanları topraktan kopup maaşlı çalışmaya zorlayabiliyor, yurtdışındaki çıkar savaşları için

kaynakları ve insanları seferber edebiliyordu. Bu sayede, burjuva devrimi, ortaya çıkan kapitalist sınıf topluluğuna yükselişini hızlandırmak için devlet gücünü harekete geçirme fırsatı verdi. Öyle ki artık bütün toplum sömürgelerdeki maceraların sağlama alınması ve şehirler, yollar gibi altyapının hazırlanmasına katkıda bulunuyordu. Bu belirtilerin üçü de sömürgecilik sayesinde ortaya çıkmıştır (ya da sömürgecilik için olmasa, hiç ortaya çıkmayacaktı).

Tarihçiler Sanayi Devrimi'nin sebepleri konusunda sert tartışmalara girişirler. Muhtemel sebepler ya da "etkenler" olarak sıraladığımız teorilerin büyük çoğunluğu 2. Bölüm'de ele alıp çürütmeye çalıştığımız "Avrupa Mucizesi" kategorisine girmektedir. Örneğin Orta Çağ'da genel olarak Avrupa ekonomisinin ve yönetim biçimlerinin modernleşmesi, Orta Çağ'daki teknolojik devrimler, Orta Çağ'daki ve sonrasındaki "akılcılık" gibi konulardaki önermeler sonraları gerçekleşecek olan Sanayi Devrimi'nin en bildik açıklamalarında da kullanılmıştır. Bütün bu süreçlerin Avrupa'da olduğu kadar Avrupa-dışında da sürmekte olduğunu ve bu nedenle yalnızca Avrupa'da gerçekleşen bir olayın sebepleri olarak sıralanamayacağını ortaya koyduğumuzu umuyoruz.

Bu, olayların sıralamasının ve tarihlenmelerinin son derece önemli yer tuttuğu bir sorundur. Genellikle Sanayi Devrimi kavramı daha özel planda gerçekleşen iki dönüşümle bağlantılı sayılır. Buhar gücünün kullanılmaya başlanması ile sanayi üretiminin bütünündeki teknolojik yenilikler ve sanayi üretiminde maaşlı işgücünün ortaya çıkması. Ama zamanlama yanlıştır. Sanayi Devrimi'nin teknolojik kısmının süreç içinde önem kazanması çok sonraları olduğundan devrimin kendisini açıklamak için kullanılamaz. Avrupa'da imalat sektöründe 1492'den örneğin 1750'ye kadarki süreçte gerçekten de ciddi teknolojik ilerlemeler kaydediliyordu, ama daha önce gördüğümüz üzere, bu teknolojilerin pek azı Avrupa'ya özgüydü; daha da önemlisi fabrikalardaki üretimin ve işgücü verimliliğinin artışında ger-

çekten büyük payı bulunan teknolojik ilerlemeler çok sonraları, 18. yüzyılın son çeyreğinde ve daha da yoğun bir biçimde 19. yüzyılda gerçekleşti. (Bazı araştırmacılar turp gibi yeni ürünlere büyük önem atfetmektedirler, ama çok daha önce getirilen patates bir yana bu tür gelişmelerin etkisi, sermayenin ve satın alınan besin maddelerinin artan kullanımı yanında önemsiz seviyededir. Batı Avrupa'daki çiftçilerin işgücü girdisini azaltıp üretimlerini nasıl arttıracaklarını bildikleri gerçeği tarımın tarihinde ve coğrafyasında pek de yeni sayılmaz. Bu nedenle 17. ve 18. yüzyıllardaki tarım devrimi, sanayileşme ve şehirleşme sürecinde bir sebep değil sonuç olarak değerlendirilmelidir.) O hâlde Sanayi Devrimi'nin teknolojik yanı, başlıca sebep değildi. Bunun bir istisnası, daha önce de değindiğimiz gibi, yarıküre ölçeğinde ve çok yavaş bir dönüşümün başta gelen sebebi olması ihtimalidir. Sanayi Devrimi çok sonraları ortaya çıkmıştır.

Bu teze cevap olarak kullanılabilecek benzer bir argüman da kapitalizm sayesinde fabrikalardaki üretimde yer alan kitlesel maaşlı işgücünde gerçekleşen gelişimin Sanayi Devrimi'nin başlıca sebebi olduğu görüşüdür. Bu argüman en çok Marx'ın *Kapital*'deki bir argümanına sıkı sıkı sarılan Marksist ekonomistler tarafından ileri sürülmektedir. Şurası açık ki aynı zamanda (görece) özgür bir maaşlı işgücüne, yani işçilerin bir işverenden diğerine gidebildiği özgür bir işgücü pazarına dayanmadan, tam anlamıyla olgunlaşmış sanayi kapitalizmini kuramazsınız. Ancak bu koşullar 18. yüzyıldan önce mevcut değildi. Maaşlı işgücü yaygındı, ama pek az bir kısmı fabrikalarda istihdam ediliyordu ve bir işçinin iş yeriyle ilgili gerçekten özgür bir işgücü piyasasıyla karşılaşması istisnai bir durumdu. Bunlar Sanayi Devrimi'nin tam anlamıyla başlamasının ardından sanayi kapitalizminin gösterdiği özelliklerdi.

Sanayi Devrimi'nin sebepleri ile ilgili bütün bu teoriler, süreci Avrupa tarihinin ve toplumunun iç evrimi olarak gördükleri ölçüde yayılmacıdırlar. 2. Bölüm'de de belirttiğimiz gibi yaklaşık son 50 yıldır yayılmacılığa ve Avrupa merkezciliğe karşı

olan bir tarihsel teoriler bütünü oluşmakta. Bu bütün, yalnızca değilse de, büyük ölçüde Avrupa-dışı dünyanın bilim adamları tarafından geliştirildi. Ortaya çıkan bu eleştirel okul tarih tartışmalarının hiçbir alanında Sanayi Devrimi'nin kökenlerine ilişkin tartışmalarda olduğu kadar büyük bir etki yapmamıştır.

Avrupa'nın sanayi gelişiminin birçok bakımdan sömürgecilik süreçlerine bağlı olduğu tezi 18. ve 19. yüzyıllarda yaygın kabul görmüştü.[51] Sonraları, belki de Avrupa'nın özerk bir ilerleme kaynağı olduğu biçimindeki rehber önermesiyle yayılmacı ideolojinin yükselişe geçmesinden dolayı, bu tez Avrupalı tarihçiler arasında gözden düştü.[52] 1930'larda ve 1940'larda bir dizi sömürge bilim adamı tarafından büyük uğraşlarla ilerletilmiştir. Belki de anlaşılabilecek bir şekilde, son derece gelişmiş Hindistan pamuk sanayisinin İngiliz pamuk sanayisi için, özellikle boyama alanında bazı yeni teknolojiler sağlamakla kalmayıp aynı zamanda, bazı Hintli bilim adamlarının "Hindistan'ın sanayisizleştirilmesi" dedikleri bir süreçle, İngiliz sanayisinin gelişmesi için 18. ve 19. yüzyıllarda İngiltere tarafından zorla bastırıldığını Hintli bilim adamları vurgulamıştır.[53] (Sanayi Devrimi'nin başlarında pamuğa dayalı tekstil sanayisi başı çeken sektördü.) Yine 1930'larda Batı Hint Adaları'ndan bilim adamları, özellikle C.L.R. James ve Eric Williams, köle temelli sanayi ile köle ticaretinin İngiltere ve Fransa'nın sanayileşmesindeki en önemli etkenler olduğu tezini ileri sürmeye başlamışlardı. Bu genel ar-

[51] Bkz. R.W.Bailey, *"Africa, the Slave Trade,and the Rise of Industrial Capitalism in Europe and the United States: A Historiographic Review"*, (1986); W.Darity, Jr., *"British Industry and the West Indies Plantations"*, (1990).

[52] Elbette istisnalar da vardı. 1895 tarihli *The Law of Civilization and Decay* adlı kitabında (s.259-260) Brooks Adams İngiltere'ye ucuz Hint pamuğuna (ve "talan" edilecek başka şeylere) ulaşma imkânı veren 1757'de Plassey'deki İngiliz zaferinin, İngiltere'nin pamuğa dayalı tekstil sanayisinin patlamasının önünü açan, bu sanayiyle doğrudan ya da dolaylı ilgili buluşların (1764'te iğ makinesinin, 1776'da selfaktör eğirme tekniği ve 1768'de Watt'ın buhar makinesinin bulunması) ilk adımı olduğunu yazar.

[53] Bkz. Palme Dutt, *The Problem of India*, (1943); Alavi et al., *Capitalism and Colonial Production*, (1982).

güman geniş bir teoriye dönüşmüş durumda. Bugün artık ("Karayip tarih okulu" da denilen) Karayip bilim adamları tarafından yaygın olarak, çoğu Afro-Amerikalı ya da Afrikalı olan başkaları tarafından da kısmen savunulmaktadır. Bu teori büyük önemde olduğundan, taraftarları arasındaki bazı ikincil görüş ayrılıklarını bir yana bırakarak kısaca özetlemeye çalışacağım.

En temel ve genel argüman C.L.R. James ve Eric Williams tarafından ortaya konulan, 17. ve 18. yüzyılda Batı Hint adalarındaki köle temelli plantasyon sisteminin sanayi mekanizmasının son derece gelişkin bir biçimi, hatta üstü kapalı bir şekilde o dönemki en ileri hâli olduğunu savunan önermedir. Onlar ve aynı bilimsel gelenekten gelen sonrakiler plantasyon sisteminin beraberinde büyük bir kapitalizasyon, karmaşık iş örgütlenmeleri, (değirmencilik, içki imalatı, nakliye vb.de) çok ileri sanayi teknolojisi, tarlalarda olduğu kadar şeker fabrikalarında da büyük bir işgücü, köleler olduğu gibi, hatırı sayılır ölçüde serbest işçi ve hepsinden önemlisi, yalnızca plantasyonlardan ve oradaki üretimden değil, aynı zamanda köle ticaretinden ve Williams'ın "üçgen ticaret" dediği yan unsurlardan sağlanan ve büyük boyutlara ulaşan kârlar vardı.[54] (James Haiti devrimiyle ilgili klasikleşmiş eseri *The Black Jacobins'*de "Köle ticareti ve kölelik Fransız devriminin ekonomik temelidir... 18. yüzyıl boyunca Fransa'da gelişen neredeyse tüm sanayilerin temelleri Gine kıyılarından ya da Amerika kıtasından gelen mallara ve ürünlere uzanıyordu." diyordu.[55]) Bu argümanı biraz daha genel bir önermeye

[54] C.L.R. James, *The Black Jacobins: Toussaint L'Ouverture and the San Domingo Revolution*, (1938) and *A History of Negro Revolt*, (1938); Eric Williams, *Capitalism and Slavery*, (1944). Ayrıca James'in daha sonraki çalışmalarına bakınız. "*The Atlantic Slave Trade and Slavery: Some Interpretations of their Significance in the Development of the United States and the Western World*", (1970). Ayrıca Williams'ın sonraki çalışması "*British Historians and the West Indies*", (1966). Son dönemdeki önemli katkılar arasında R.W.Bailey, "*The Slave(ry) Trade and the Development of Capitalism in the United States: The Textile Industry of New England*", (1990); W.Darity, "*British Industry and the West Indian Plantations*", (1990); J.Inikori, "*Slavery and the Revolution in Cotton Textile Production in England*", (1989). Ayrıca 60. dipnota bakınız.

[55] *The Black Jacobins*, (1938), s.47-48.

dönüştüreceğim: 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupalıların kontrolündeki ekonomik alanın bütününde kapitalist sanayi üretimi sistemini (büyük ölçekli, örgütlü, yarı mekanize) en ileri seviyeye taşımayı mümkün buluyorlardı. Bu dönemde özellikle köle emeğini sömüren plantasyon sistemlerinde, genel bir sistem olarak sanayi üretimindeki işgücüne, geçimini ve işçi sınıfının sürekliliğini sağlayacak bir maaş bağlandığında dahi kâr edecek seviyeye gelindiğinde sistem yoğunlaştırılıp Avrupa'ya ithal edilebilirdi.[56] Başka bir deyişle Sanayi Devrimi'nin ilk safhası son derece acemice, gelişmemiş ve elbette barbarcaydı, öyle ki çıktı kârlı olacaksa serbest işgücü kullanılmaz diye kestirip atıyordu. Bu sebeple kölelerin yakalanması ve zorla çalıştırılması üretim için gerekliydi ya da alternatif olarak (Hindistan'da olduğu gibi) başka yerlerdeki sömürge hâkimiyeti sayesinde, malların çok düşük fiyatlarla arzını zorlamak gerekiyordu.

Hem James hem de Williams, Sanayi Devrimi'nin erken dönemleri için gerekli sermayenin belki de büyük kısmını sağlamada bu yapıdan elde edilen kârların büyük önemde olduğunu ileri sürerler. Williams'ın kitabı *Capitalism and Slavery* bu tezin klasik ifadesini ve argümanını ortaya koymuş, köle ticaretinden, köle plantasyonlarından ve diğer ekonomik sektörlerden elde edilen kârın İngiltere'ye akıp Sanayi Devrimi'nin fitilini ateşleyen yatırım biçimlerine ve altyapıya (kanallar, limanlar vb.) dönüşmesinin ayrıntılarını göstermiştir. Ana akım (Avrupalı) bilimsel grupların çoğu bu kuramsal konumu reddetmişlerdir. Hâkim görüş sanayi devriminin neredeyse bütünüyle Avrupa içi bir fenomen olduğu ve köle ticareti, köle plantasyonları ve tüm bunlardan elde edilen kârlar gibi konuların basit birer

[56] Başka bir yerde (Blaut, *The National Question*, 1987b, 7. Bölüm) köle işgücüyle ilişkili baskı ve sömürü düzeyinin, plantasyonlarda kullanıldığından, Avrupa kültürünün üyelerine uygulanamayacağını ileri sürmüştüm. (Elbette bu da denenmiştir, ama kısa süre sonra köle işgücü lehine vazgeçilmiştir.) Genel olarak kültürel kurallar bir toplumdaki üreticilerin sömürü seviyelerini sınırlar. Bu bir toplumdaki iç huzuru sağlamakla ilişkilidir. Ama söz konusu olan dışarıdaki ya da yabancı işçiler olduğunda bu kurallar geçerli değildir.

detaydan, bir dipnottan fazlası olmadığı şeklindedir.[57] Teoriyi çürütmek için çeşitli denemeler yapılmıştır, ancak teorinin deneysel eleştiriye tabi tutulan tek kısmı en kısıtlı ve bir bakıma en önemsiz kısmıdır. Engerman ve başka bazıları, 18. yüzyıl İngiliz ekonomisi hakkında neo-klasik iktisadın çeşitli varsayımları ve Amerika'ya getirilen kölelerin sayısı ile ilgili alışıldık düşük hesaplamalar kullanılırsa köle ticaretinin pek de kârlı görünmeyeceğini göstermeye çalıştılar. Ama aslında köle ticareti Williams'ın ve diğerlerinin baktığı karmaşık bütünün yalnızca bir kısmıydı; sanayi sistemi içindeki plantasyonlar dikkatlerini çok daha fazla çekiyordu, çünkü burası işgücünün kitlesel mal üretimi için kullanıldığı yerdi. Inikori ve başkaları Amerika kıtasına taşınan köle sayısının olduğundan düşük gösterildiğini ortaya koymuşlardır. Son olarak neo-klasik varsayımlar (bunların arasında 18. yüzyıl sanayisinde, sanki Sanayi Devrimi, faktör ve ürün piyasaları tam anlamıyla olgunlaşmış gibi, "normal" kârlar olduğu argümanı da vardır) yaygın biçimde sorgulanmaktadır.

Bir başka eleştiri dalgası Marksistlerden gelmiştir. Bunlar arasında ele aldığımız geleneksel tarih okulunun Avrupa-merkezci yayılmacı görüşlerini paylaşan Brenner ve Laclau'yu da sayabiliriz.[58] Konumları iki argümana dayanmaktadır. Bunlardan birisi bir dogmadır, öteki ise bir safsatadır. Öncelikle, tanımı gereği, özgür olmayan işgücünün kapitalizmin bir parçası sayılamayacağını ileri sürerler. Bu, C.L.R. James tarafından, hatanın 17. ve 18. yüzyıl işgücü sistemini, Marx tarafından olgun, rekabetçi kapitalizm dönemi olarak betimlenen 19. yüzyıl ortalarının standartlarına göre değerlendirmekten kaynaklandığını göstererek cevaplanmıştır. Immanuel Wallerstein'ın, kapitalizmin alternatif üretim koşulları altında bir dizi alternatif işgücü siste-

[57] Bkz. C. Robinson'un çok iyi bir özeti olan *"Capitalism, Slavery and Bourgeois Historiography"*, (1987). Ayrıca yine çok iyi bir çalışma için bkz. Bailey, *"The Slave(ry) Trade and the Development of Capitalism in the United States"*, (1990).

[58] Bkz. Brenner, *"The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism"*, (1977); E. Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, (1977). Wallerstein, *The Modern World System (1974-1988)*.

mi kullandığı ve zorunlu işgücünün de bu alternatif sistemlerden biri olduğu biçimindeki kanıtı daha da etkili olmuştur.[59] İkinci olarak Marksist eleştiri, Avrupa-dışında gerçekleşip Avrupa'ya mal ve sermaye ithâlâtını içeren süreçlerin "üretim"den öte "takas" olarak adlandırılması gerektiğini, bu nedenle sanayi gelişimi ya da kapitalizm için çok da önemli sayılamayacağını ileri sürer. Bu tez açıkça yanlıştır: Bir köle plantasyonundaki üretim en az Birmingham'daki bir iğne fabrikası kadar üretimdir.

Bailey, Beckles, Darity, Mintz, Sheridan, Solow, Robinson ve Rodney gibi bilim adamları ve son zamanlarda (dünya ölçeğinde) Amin, Wallerstein ve Frank burada ana hatlarıyla resmettiğim eleştirel teoriye güçlü bir destek verdiler.[60] Geleneksel tarihçiler bazen buna "Williams tezi" derler. Bana göre ise bu "tez" çok daha büyük bir şeydir: Sanayi Devrimi'nde sömürgeciliğin oynadığı role hak ettiği değeri veren günümüzdeki teori bütününün mevcut durumudur.

Bir başka önemli çekişme konusu da talebin önemine ilişkindir. Üretim kapasitesini arttırmaya yönelik, ilave malların üretilmeleri hâlinde satılabilecekleri yolundaki temel yargılara dayanan kararlar bütününün Sanayi Devrimi'nin önünü açtığını herkes kabul etmektedir. Geleneksel tarihçiler genelde talepteki artışı Avrupa'nın modernleşmesinin doğal bir ürünü olarak görürler.[61] Eleştirel tarihçiler ise aksine, talebi arttırmak için sö-

[59] Wallerstein, *The Modern World System (1974-1988)*.

[60] Bkz. Bailey, *"The Slave(ry) Trade and the Development of Capitalism in the United States"*, (1990), Darity, *"British Industry and the West Indian Plantations"*, (1990), Mintz, *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*, (1985) ve Robinson, *"Capitalism, Slavery and Bourgeois Historiography"*, (1987); ayrıca bkz. Beckles, *"'The Williams Effect': Eric Williams' Capitalism and Slavery and the Growth of West Indian Political Economy"*, (1987); Sheridan, *Sugar and Slavery*, (1973) ve yine Sheridan'ın *"Eric Williams and Capitalism and Slavery: A Biographical and Historiographical Essay"*, (1987); Solow, *"Capitalism and Slavery in the Exceedingly Long Run"*, (1987); Inikori, *"Slavery and the Development of Industrial Capitalism"*, (1989); Rodney, *"How Europe Underdeveloped Africa"*, (1972).

[61] Bazı Marksistler de bu şekilde düşünürler: Modern dönemin başlarında İngiltere'nin sanayi gelişimini ayıran [şey] sürekli oluşu, kendini ayakta tut-

mürgeciliğin gerektiğini söylerler. Böylece sanayiciler kapasiteyi arttırmak için uğraşacaklardır, devrim son sürat ilerlemeye başladığında, bu uğraşılar güçlü, yeni, verimli teknolojilerin kullanılması anlamına gelmektedir. Eleştirel tarihçiler köle ticareti, plantasyonlar (gıda, giyim, makine, gemi vb. talebi) ve 18. yüzyılda ve sonrasında Avrupa mallarının uzandığı ticari alanın genişliği sayesinde büyük miktarda talebin doğduğunu kesin olarak göstermişlerdir. Durumu şöyle genelleyeceğim: Avrupalıların sömürgelerde üretebildikleri muazzam talep olmasaydı Sanayi Devrimi diye bir şey olmayacaktı; Sanayi Devrimi'nin ilerlemesi her şeyden önce bu olgu sayesinde olmuştur.

Kapitalizm dünya ölçeğinde bir süreç, bir dünya sistemi olarak ortaya çıktı. Kapitalizmin Avrupa'da yoğunlaşmasının nedeni sömürgeciliğin Avrupalılara, hem kendi toplumlarını geliştirmelerini hem de başka yerlerdeki gelişimlerin önünü kesmelerini sağlayacak gücü vermiş olmasıdır. Modern dünyayı en iyi açıklayan şey bu gelişme ve gelişmeme dinamiğidir.

Bu bölümde ve önceki iki bölümde deneysel kanıtlar kullanarak bir "Avrupa mucizesi" olmadığını göstermeye çalıştım. Afrika ve Asya, 1492'den önce kapitalizmin doğuşunda eşit paya sahiptiler. Avrupa bu tarihten sonra öne geçti. Okuduğunuz bölümde göstermeye çalıştığım üzere, bu durum Avrupa'nın Amerika'ya yakın bir konumda oluşu ve Avrupalıların Amerika kıtasında ve sonraları Asya ve Afrika'da elde ettikleri büyük zenginlik sayesindedir; yoksa Avrupalıların Avrupalı olmayanlardan daha parlak, daha cesur, daha iyi, daha modern, daha ileri, daha ilerlemeci, daha akılcı olmalarından dolayı değildir. Bunlar Avrupa-merkezci yayılmacılığın mitleridir ve iyisi mi unutulmalıdırlar.

ma becerisi ve kendini yenileme dinamiğini edinebilmesiydi. Burada ... kilit nokta [İngiltere'de] tarımın kapitalist yapısında bulunuyordu. (Brenner, *"Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe"*, 1985, s.53).

SONUÇ

Bu kitabın iki temel konusu ve argümanı var. İlk olarak 1. Bölüm'de bir düşünceler bütünü olarak Avrupa-merkezci yayılmacılığın ne olduğunu açıklamaya ve bu teorinin ya da üst teorinin, dünya modelinin yüzyıl önce Avrupa'da bilim dünyasında nasıl olup da hâkimiyet kazandığını ve bu hâkimiyetin neden hâlâ önemli ölçüde korunduğunu göstermeye çalıştım. İkinci olarak 2, 3, ve 4. bölümlerde yayılmacılığın en önemli parçası olan, Avrupa'nın tarihsel üstünlüğü ya da önceliği teorisine –"Avrupa mucizesi" teorisi– odaklanıyor ve bunu çürütmeye çalışıyorum.

Yayılmacılık bu kitapta yapmayı başardığımdan çok daha eksiksiz biçimde çözümlenmelidir. Düşüncenin ve eylemin birçok alanında maalesef önemli etkisi olan birçok yayılmacı teoriyi burada ele almadım. Başka eserlerimde yayılmacılığın teoriyi ve ulusal sorun ya da milliyetçilik[1] konularında pratiği; köylü tarımının gelişimine ilişkinse hem teoriyi hem de pratiği nasıl etkilediğini ortaya koymuştum.[2] Elbette başka yazarlar da yayılmacılığı ve doğurduğu sorunları birçok bakımdan irdele-

[1] Blaut, *The National Question*, (1987b); Blaut and Figueroa, *Aspectos de la cuestión nacional en Puerto Rico*, (1988).

[2] Blaut, "*Two views of Diffusion*", (1977) ve "*Diffusionism: A Uniformitarian Critique*", (1987a).

mişlerdir.[3] Ama yayılmacılığın bir bütün olarak eleştirisi başlamıştır denemez.

Eleştiri, bilimde ve pratikte birçok alanlara uzanmalı. Kafa karışıklığını aşmak için burada dört örnek vereceğim.

1. Avrupa düşüncesinde Descartes ve Kant'la başlayıp yeni Kantçılarla devam eden epistemolojik ve ontolojik bir doktrin olan felsefi dualizm kısmen İçeri-Dışarı dualizminin yansımasıdır. Akıl İçeri'dedir. Sırf madde, duyusallık, Dışarı'sıdır; Avrupa dışı dünya ve onun sakinlerinin irrasyonel zihinsel faaliyetleri.

2. Büyük Patlama Teorisi (Big Bang Theory) denilen, her şeyin uzay-zaman doğrusunun tek bir noktasında başladığı ve bu noktanın *burada* olduğu görüşü manzaranın en genel hâline bakıldığında yayılmacılık gibi görünmektedir. Büyük Patlama kozmogonisi bütün bu düşüncelerin "akla yatkın" olduğu gibi deneysel kanıtlardan öte sezgilerden beslenir. Dikkat edilmesi gereken yargı (1. Bölüm'de de belirttiğimiz üzere) kültürün önyargılarını bilime de yansıtmasıdır.[4]

3. AIDS'in Afrika'dan dünyaya yayıldığı görüşü, her biri bir hastalığın Avrupa dışından Avrupa'ya bir karşı yayılma ile geldiğini açıklamaya yönelik bir dizi teoriyi akla getiriyor. (Bu sorunun farklı boyutlarını 1. ve 2. bölümlerde ele aldık.) *AIDS, Africa and Racism* adlı yeni bir kitap hastalıklarla ilgili yayılmacı görüşün basit bir yeniden ifadesi olabileceği konusunda önemli kanıtlar sunuyor.[5] Durum buysa HIV retrovirüsünün sebep olduğu hastalığın kökenleri konusunu bir daha gözden geçirmek gerekir. Afrika *dışında* bulunan formları açıklama ve tedavi için Afrika *içindekilerden* daha uygun olabilirler.

[3] Bu çalışmaya 2., 3. ve 4. Bölümlerde atıfta bulunulmuştur.

[4] Bkz. Talkington, "*But the Editor Looks at the Universe from a Different Frame of Reference*", (1986); Frankel, "*Marxism and Physics: A New Look*", (1991).

[5] Chirimuuta and Chirimuuta, *AIDS, Africa and Racism*, (1989). AIDS'le ilgili temelsiz bir görüş de Shannon ve Pyle'a aittir. ("*The Origin and Diffusion of AIDS*", 1989); bu görüşün eleştirisi için bkz. Watts, Okello ve Watts, "*Medical Geographny and AIDS*", (1990).

4. Sanayi Devrimi'nin başlangıcından beri iktisat tarihi hakkında, günümüzde de ekonomik gelişim hakkında birçok teori üretilmiştir. Sanayi Devrimi Avrupa'dan dışarı, Avrupa dışına doğru *yayılmadı*. Kökenleri Avrupa'da olduğu kadar Avrupa dışında da bulunuyordu (bu konuyu 4. Bölüm'de ele almıştık). Ayrıca sanayileşmenin Avrupa dışı dünyaya yayıldığı görüşü de büyük (duruma uydurmaya yönelik) bir hatadır. *Maquiladora* usulü montaj sanayisinin Üçüncü Dünya'daki faaliyetleri, tam anlamıyla sanayileşme değil, bir çeşit dünya ölçeğinde sönümlemedir. Dışarı ucuz işgücü sağlarken İçeri, hammaddenin ve tüketimin önemli kısmını sağlayıp kârın neredeyse tamamına ve kalıcı altyapıya konar. Japonya'nın sanayileşmesi çok önceleri başlamıştı, yayılmanın bir sonucu değildi.[1] Kore'nin ve bazı ufak Doğu Asya ülkelerinin son yıllardaki sanayileşmeleri de başka yerin taklit edilmesi sonucu değildir.[2] O hâlde sanayileşmenin yayılması basit ve doğal bir yayılma değil, siyasi bir gündemdir. Ve bu aynı zamanda bilimsel bir gündemdir.

Demek ki bu kitabın bir sonucu yok. Kitabın kendisi bir giriş. Zihnin ciddi bir hastalığının incelenmesi, teşhisi ve tedavisine yönelik bir giriş.

[1] Japonya tam da yayılmanın eksikliğinden dolayı sanayileşmiştir. Avrupa hegemonyasından korunabilmiş tek büyük Avrupa dışı ülkedir. Bunun nedeni erişilmezliğidir. Avrupa coğrafyasından bakıldığında büyük toplumlar içinde en uzak ve erişilmez olanıydı. Avrupalıların Çin'e boyun eğdirdiği 19. yüzyılda ise Japonya askeri modernizasyonunu başlatmayı başarmıştı. Rusya karşısındaki askeri zafer, sömürgeci yayılmanın ilk adımları ve 1900 yılı dolaylarındaki sanayi devriminin ilk kıpırtıları bunun sonucudur.

[2] Öte yandan Hindistan ve Brezilya gibi dev ülkeler ciddi bir sanayi gücüne sahiptirler, ama büyüklükleriyle karşılaştırıldığında ve kişi başı hesaplamalara bakıldığında küçük Üçüncü Dünya ülkelerinden daha sanayileşmiş değillerdir. Bkz. Amin, *Delinking: Toward a Polycentric World*, (1990).

KAYNAKLAR

Abel, W. (1980). *Agricultural fluctuations in Europe from the thirteenth to the twentieth centuries.* London: Methuen.

Abu-Lughod, J. (1987-1988). The shape of the world system in the thirteenth century. *Studies in Comparative International Development 22(4):3-25,*

———, (1989). *Before European hegemony: The world system A.D.* 1250-1350. New York: Oxford University Press.

Adams, B. (1895). *The law of civilization and decay.* New York: Macmillan.

Adams, W., Van Gerven, D., and Levy, R. (1978). The retreat from migrationism. *Annual Review of Anthropology 7:483-532.*

Ahn, P. (1970). *West African soils.* London: Oxford University Press.

Ajayi, J., and Crowder, M., eds. (1972). *History of West Africa.* Vol. 1. New York: Columbia University Press.

Alavi, H. (1982), India: The transition to colonial capitalism. In H. Alavi, et al., eds., *Capitalism and colonial production.* London: Croom Helm.

———, Burns, P, Knight, G., Mayer, P., and McEachern, D., eds. (1982). *Capitalism and colonial production.* London: Croom Helm.

Alchon, S. (1991). *Native society and disease in colonial Ecuador.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Amin, S. (1973). *Neo-colonialism in West Africa.* New York:

Monthly Review Press.

——, (1974). *Accumulation on a world scale.* New York: Monthly Review Press.

——, (1976). *Unequal development.* New York: Monthly Review Press.

——, (1985). Modes of production: History and unequal development. *Science* and *Society 49:194-207.*

——, (1988). *Eurocentrism.* New York: Monthly Review Press.

——, (1990). Colonialism and the rise of capitalism: A comment. *Science and Society 54:67-72.*

——, (1990). *Delinking: Toward a polycentric world.* London: Zed Books.

——, (1992). On Jim Blaut's "Fourteen ninety-two." *Political Geography 11:394-396.*

Anderson, J. (1882). *New manual of general history.* New York: Clark and Maynard.

Anderson, P. (1974). *Passages from antiquity to feudalism.* London: New Left Books.

——, (1974). *Lineages of the absolute state.* London: New Left Books.

Appadorai, A. (1936). *Economic conditions in southern India (1000-1500 AD).* 2 vols. Madras: University of Madras Press.

Asad, T., ed. (1975). *Anthropology and the colonial encounter.* London: Ithaca Press.

Aston, T., and Philpin, C., eds. (1985). *The Brenner debate: Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Atwell, W. (1982). International bullion flows and the Chinese economy *circa* 1530-1650. *Past and Present 95:68-91.*

Baechler, J. (1988). The origins of modemity: Caste and feudality (India, Europe and Japan). In J. Baechler, J. A. Hall, and M. Mann, eds. *Europe and the rise of capitalism.* Oxford: Basil BlackwelL.

——, Hall, J. A., and Mann, M., eds. (1988). *Europe and the rise of capitalism.* Oxford: Basil Blackwell.

Bailey, A., and Llobera, J., eds. (1981). *The Asiatic mode of production: Science and politics.* London: Routledge and Kegan PauL.

Bailey, R. (1986). Africa, the slave trade, and the rise of industrial capitalism in Europe and the United States: A historiographic review. *American History: A Bibliographic Review 2:1-91.*

——, (1990). The slave(ry) trade and the development of capitalism in the United States: The textile industry of New England. *Social Science History* 14(3):373-414.

Bakewell, Peter. (1984). Mining in colonial Spanish America. In L. Bethell, ed., *The Cambridge history of Latin America: Colonial Latin America,* Vol. 2. Cambridge, England: Cambridge University Press.

Baran, P., and Sweezy, P. (1966). *Monopoly capital.* New York: Monthly Review Press.

Barnes, H. E., ed. (1925). *Ploetz' manual of universal history.* New York: Blue Ribbon Books.

Beckles, H. (1987). "The Williams effect": Eric Williams' *Capitalism and slavery* and the growth of West Indian political economy. In

B. Solow, and S. Engerman, eds., *British capitalism and Caribbean slavery: The legacy of Eric Williams.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Berkner, L. (1975). The use and misuse of census data for the historical analysis of family structures. *Journal of Interdisciplinary History* 5:721-738.

——, (1989). The stem family and the developmental cycle of the peasent household, *American Historical Review* 77:398-428.

Bernal, M. (1987). *Black Athena: The Afroasiatic roots of classical civilization, Vol. 1., The fabrication of ancient Greece.* London: Free Association Books,

——, (1991). *Black Athena: The Afroasiatic roots of classical civilization, Vol.2., The archeological and documentary evidence.* London: Free Association Books.

Bhatia, B. (1967). *Famines in India.* Bombay: Asia Publishing House.

Bjørklund, O., Hølmhoe, H., Røhr, A., and Lie, B. (1970). *Historical atlas of the world.* New York: Barnes and Noble.

Black, C. (1966). *The dynamics of modernization: A study in comparative history.* New York: Harper and Row.

Blaikie, P. (1978). The theory of the spatial diffusion of innovations: a spacious cul-de-sac. *Progress in Human Geography* 2:268-295.

Blaut, J. (1962). The nature and effects of shifting agriculture. In *Symposium on the impact of man on humid-tropics vegetation.* Canberra: UNESCO and Australian Government Printer.

——, (1963). The ecology of tropical farming systems. *Revista Geográfica.* 28:47-67.

——, (1970). Geographic models of imperialism. *Antipode* 2(1):65-85.

——, (1973). The theory of development. *Antipode* 5(2):22-26.

——, (1976). Where was capitalism born? *Antipode* 8(2):1-11.

——, (1977). Two views of diffusion. *Annals of the Association of American Geographers* 67:343-349.

——, (1979). Some principles of ethnogeography. In S. Gale, and G. Olsson, eds., *Philosophy in geography.* Dordrecht: Reidel.

——, (1982). Nationalism as an autonomous force. *Science and Society* 46:1-23.

——, (1984). Modesty and the movement. In T. Saarinen, et al., eds., *Environmental perception and behavior: An inventory and prospect.* Chicago: University of Chicago Department of Geography, Research Paper No. 209.

——, (1987a). Diffusionism: A uniformitarian critique. *Annals of the Association of American Geographers* 77:30-47.

——, (1987b). *The national question: Decolonizing the theory of nationalism.* London: Zed Books.

——, (1989). Colonialism and the rise of capitalism. *Science* and *Society* 53:260-296.

——, (1989). Review of J. Baechler, J. Hall, and M. Mann, eds., *Europe and the rise of capitalism. Progress in Human Geography* 13(3):441-448.

——, (1991). Natural mapping. *Transactions of the Institute of British Geographers* 16(n.s.):55-74.

——, (1991). Review of P. Curtin, *The plantation complex. Journal of Historical Geography* 17:472-474.

——, (1992a). The theory of cultural racism. *Antipode* 24(4):289-299.

——, (1992b). Fourteen ninety-two. *Political Geography* 11(3):355-385.

——, and Figueroa, L. (1988). *Aspectos de la cuestión nacional en Puerto* Rico. San Juan: Editorial Claridad.

——, Frank, A. G., Amin, S., Dodgshon, R., Palan, R., and Taylor. P. (1992). *Fourteen ninety-two: The debate on colonialism, Eurocentrism, and history.* Trenton, NJ: Africa World Press.

——, and Ríos-Bustamante, A (1984). Commentaryon Nostrand's "Hispanos" and their "Homeland." *Annals of the Association of American Geographers* 74:157-164.

Blum, J. (1978). *Pseudoscience and mental ability.* New York: Monthly Review Press.

Boas, E (1938). *The mind of primitive man.* New York: Macmillan.

——, (1948). *Race, language and culture.* New York: Macmillan.

Bois G. (1985). Against the neo-Malthusian orthodoxy, In Aston, T., and Philpin, C., eds., *The Brenner debate: Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Borah, W., and Cook, S. E. (1972). La demografía histórica de América Latina: necesidades y perspectivas. In J. Bezant et al., eds., *La historia económica en América Latina.* Mexico, D.E: Sep-Setentas.

Bowler, P. (1989). *The invention of progress.* Oxford: Basil Blackwell.

Brading, D. A, and Cross, H. C. (1972). Colonial silver mining: Mexico and Peru. *Hispanic-American Historical Review* 52:545-79.

Brantlinger, P. (1988). *Rule of darkness: British literature and imperialism, 1830-1914.* Ithaca: Cornell University Press.

Braudel, F (1967). Prices in Europe from 1450 to 1750. In E. Rich, and C. Wilson, eds. *The Cambridge economic history of Europe, Vol.* 4: *The economy of expanding Europe in the sixteenth and seventeenth centuries.* Cambridge, England:

Cambridge University Press.

——, (1972). *The Mediterranean.* New York: Harper and Row.

Bray, Francesca. (1984). *Science and civilization in China, Vol.* 6,

part 2, *Agriculture.* (Joseph Needham, principal author and editor.) Cambridge, England: Cambridge University Press.

Brenner, R. (1977). The origins of capitalist development: A critique of neo-Smithian Marxism. *New Left Review* 104:25-93.

——, (1985). Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe. In T. Aston and C. Philpin, eds., *The Brenner debate: Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe.* Cambridge, England: Cambridge University Press. (Originally in *Past and Present* No. 70, 1976).

——, (1985). The Agrarian roots of European capitalism. In T. Aston, and C. Philpin, eds., *The Brenner debate: Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe.* Cambridge, England: Cambridge University Press. (Originally in *Past and Present,* no. 97, 1982).

——, (1986). The social basis of economic development. In J. Roemer, ed., *Analytical Marxism.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Browett, J. (1980). Development, the diffusionist paradigm and geography. *Progress in Human Geography* 4:56-79.

Brown, L. (1981). *Innovation diffusion: A new perspective.* London: Methuen.

Buckle, H. T (1913). *History of civilization in England.* 4 vols., 2d ed., rev. New York: Hearst's International Library.

Bury, J. B. (1932). *The idea of progress.* New York: Macmillan.

Cabral, A. (1979). *Unity and struggle: Speeches and writings of Amilcar Cabral.* New York: Monthly Review Press.

Carter, G. (1968). *Man and the land:* A *cultural geography.* New York: Holt, Rinehart, and Winston.

Carus-Wilson, E. M. (1967). *Medieval merchant venturers.* 2d ed. London: Methuen.

Cesaire, A. (1972). *Discourse on colonialism.* New York: Monthly Review Press.

Cespedes, G. (1974). *Latin America: The early years.* New York: Alfred A. Knopf.

Chambers, M., et al. (1987). *The Western experience.* 2 vols., 4th ed. New York: Alfred A. Knopf

Chan-Cheung, J. (1967). The smuggling trade between Chi-

na and Southeast Asia during the Ming Dynasty, In F. Drake, ed., *Symposium on historical, archeological, and linguistic studies on southern China.* Hong Kong: Hong Kong University Press.

Chandra, B. (1981). Karl Marx, his theories of Asian societies, and colonial rule *Review* 5(1):13-94.

Chandra, S. (1964). Commerce and industry in the medieval period. In B. Ganguli, ed., *Readings in Indian economic history.* Bombay.

——, ed. (1987). *The Indian Ocean: Explorations in history, commerce and politics.* New Delhi: Sage.

Chaudhuri, K. N. (1978). *The trading world of Asia and the English East India Company 1660-1760. Cambridge, England: Cambridge University Press.*

——, (1985). *Trade and civilization in the Indian Ocean.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Chaudhuri, S. (1974). Textile trade and industry in Bengal Suba, 1650-1720. *Indian Historical Review* 1:262-278.

Chaunu, H., and Chaunu, P. (1956). *Séville et l'Atlantique (1504-1650).* Part 1. Paris: SEVPEN.

Chicherov, A. (1976). On the multiplicity of socio-economic structures in India in the 17th and 18th century. In G. Abramov, ed., *New Indian studies by Soviet scholars.* Moscow: USSR Academy of Sciences.

Childe, V. G. (1951). *Social evalution.* New York: Henry Schuman.

Chirimuuta, R. C., and Chirimuuta, R. J. (1989). *AIDS, Africa and Racism,* 2d ed. London: Free Assodation Books.

Chisholm, M. (1982). *Modern world development.* Totowa, N.J.: Barnes and Noble.

Choudhary, A. (1974). *Early medieval village in north-eastern India* (A.D. *600-1200).* Calcutta: Punthi Pustak.

Cipolla, C. (1965). *Guns, sails, and empires: Technological innovation and the early phase of European expansion, 1400-1700.* New York: Pantheon.

Cockburn, A., and Hecht, S. (1989). *The fate of the forest.* London: Verso.

Cohen, I. (1981). Introduction to Weber, M., *General economic*

history. New Brunswick, NJ: Transactions.

Cohen, M. (1977). *The food crisis in prehistory.* New Haven: Yale University Press.

Collier, W. F. (1868). *Outlines of general history.* London: T. Nelson and Sons.

Collins, K., and Roberts, D., eds. (1988), *Capacity for work in the tropics.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Collyer, O. (1965). *Birth rates in Latin America.* Berkeley: Institute of International Studies, University of California at Berkeley.

Conklin, H. (1969). Lexicographical treatment of folk taxonomies. In Tyler, ed., *Cognitive anthropology.* New York: Holt, Rinehart, and Winston.

Cooper, J. (1985). In search of agrarian capitalism. In T. Aston, and C. Philpin, eds., *The Brenner debate: Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Corbridge, S. (1986). *Capitalist world development.* Totowa, NJ: Rowman and Littlefield.

Cordell, D., and Gregory, J. (1987). Introduction to D. Cordell and J. Gregory, eds., *African populatian and capitalism: Historical perspectives.* Boulder, CO: Westview Press.

Coursey, D. (1967). *Yams.* London: Longmans, Green.

Crone, P. (1989). *Pre-industrial societies.* Oxford: Basil Blackwell.

Croot, P., and Parker, D. (1985). Agrarian class structure and the development of capitalism: France and England compared. In T. Aston, and C. Philpin, eds., *The* Brenner *debate: Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Crosby, A. W. (1972). *The Columbian exchange: Biological and cultural consequences of 1492.* Westport, CO: Greenwood Press.

Cross, H. (1983). South American bullion production and export 1550-1750. In J. Richards. ed., *Precious metals and the late medieval and early modern worlds.* Durham, NC: Carolina Academic Press.

Curtin, P. (1969). *The Atlantic slave trade.* Madison: University of Wisconsin Press.

——, (1975). *Economic change in pre-colonial Africa: Senegambia*

in the era of the slave trade. Madison: University of Wisconsin Press.

——, (1990). *The* rise *and fall of the plantatian complex.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Dalal, F. (1988). The racism of Jung. *Race and Class* 29(3):1-22.

Darby, H. (1952). *The Domesday geography of eastern England.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Darity, W., Jr. (1990). British industry and the West Indies plantations, *Social Science History* 14(1):11 7-148.

Das Gupta, A. (1967). *Malabar in Asian trade: 1740-1800.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

de Vries, J. (1984). *European urbanization,* 1500-1800. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Deerr, Noel. (1949-1950). *The history of sugar.* 2 vols. London: Chapman and Hall.

Denevan, W. (1966), *The aboriginal cultural geography of the llanos de Mojos of Bolivia. Iberoamericana,* no. 48. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

——, (1976). Introduction to W. Denevan, ed., *The native population of the Americas in 1492,* 1-12. Madison: University of Wisconsin Press.

——, (1982). Hydraulic agriculture in the American tropics: Forms, measures, and recent research. In K. Flannery, ed., *Maya subsistence: Studies in memory of Dennis E. Puleston.* New York: Academic Press.

——, (1992). The pristine myth: The landscape of the Americas in 1492. *Annals of the Assaciation of American Geographers* 82: 369-385.

——, ed. (1976). *The native population of the Americas in 1492.* Madison: University of Wisconsin Press.

Devisse J., and Labib, S. (1984). Africa in intercontinental relations. In D. Niane, ed., *UNESCO general history of Africa, Vol.* 4. Paris: UNESCO.

Dew, T. (1853). A *digest of the laws, customs, manners, and institutions of the ancient and modern nations.* New York: Appleton.

Dewey, J. (1916). The logic of judgments of practice. In *Essays in experimentallogic.* Chicago: University of Chicago Press.

——, (1929). *The quest for certainty.* New York: G. P. Putnam.

Di Meglio, R. (1970). Arab trade with Indonesia and the Malay Peninsula from the 8th to the 16th century. In D. S. Richards. ed., *Islam and the trade of Asia.* Oxford: Cassirer.

Dirks, N. (1987). *The hollow crawn: Ethnohistory of an Indian kingdom.* New York: Cambridge University Press.

Dobb, Maurice. (1947). *Studies in the development of capitalism.* New York: International Publishers.

Doolittle, W. (1990). *Canal irrigation in prehïstoric Mexico: The sequence of technological change.* Austin: University of Texas Press.

DuBois, W. E. B. (1965). *The world and Africa: An inquiry into the part which Africa has played in world history.* New York: International Publishers.

Dunn, R. S. (1972). *Sugar and slaves: The rise of the planter class in the English West Indies,* 1624-1713. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Duruy, V., and Grosvenor, E. (1901). *A general history of the world.* New York: Crowell.

Dutt, R. P. (1943). *The problem of India.* New York: International Publishers.

Duyvendak, J. (1933). *Ma Huan re-examined. Verhandlungen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam,* afdeeling letterkunde, nieuwe reeks. Part 33(3):1-74.

Edel, M. (1969). The Brazilian sugar cycle of the 17th century and the rise of West Indian competition. *Caribbean Studies* 9(1) :24-45.

Edmonson, M. (1961). Neolithic diffusion rates. *Current Anthropology* 2(2):71-86.

Eliot Smith, G. (1928). *In the beginning: The origin of civilization.* New York: Morrow.

——, (1933). *The diffusion of culture.* London: Watts.

Elvin, M. (1973). *The pattern of the Chinese past.* Stanford, CA: Stanford University Press.

——, (1988). China as a counterfactual. In J. Baechler, J. A. Hall, and M. Mann, eds., *Europe and the rise of capitalism,* 101-112. Oxford: Basil BlackwelL.

Engels, F (1970). *The origin of the family, private property, and the state.* In *Marx and Engels: Selected works,* Yol. 3. Moscow: Progress.

——, (1974). What have the working classes to do with Poland? In D. Fembach, ed., *Karl Marx: Political writings,* Yol. 3. New York: Vintage.

——, (1975). Letter to K. Marx, June 6, 1853. In *Marx and Engels: Selected correspondence.* Moscow: Progress.

Fei Hsiao-tung. (1953). *China's gentry.* Chicago: University of Chicago Press.

Fiedel, S. (1987). *Prehistory of the Americas.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Filesi, T. (1972). *China and Africa in the Middle Ages.* London: Frank Cass.

Finley, M. (1975). *The use and abuse of history.* New York: Viking Press.

Fisher, D. (1989). The price revolution: A monetary interpretation. *Journal of Economic History* 49:883-902.

Fisher, G. (1885). *Outlines of universal history.* New York: Ivison, Blakeman, Taylor.

——, (1896). *A brief history of the nations and their progress in history.* New York: American Book Co.

Fleck, L. (1979). *Genesis and development of a scientific fact.* Chicago: University of Chicago Press.

Florescano, E. (1984). The formation and economic structure of the hacienda in New Spain. In L. Bethell, ed., *The Cambridge history of Latin America: Colonial Latin America,* Vol. 2. Cambridge, England: Cambridge University Press.

Foster, G. (1962). *Traditional cultures: And the impact of technological change.* New York: Harper and Row.

Frake, C. (1969). The ethnographic study of cognitive systems. In S. Tyler, ed., *Cognitive anthropology.* New York: Holt, Rinehart, and Winston.

Frank, A. G. (1968). *Capitalism and underdevelopment in Latin America.* New York: Monthly Review Press.

——, (1969). Sociology of development and underdevelopment of sociology. In his *Latin America: Underdevelopment or revolu-*

tion. New York: Monthly Review Press.

——, (1978). *World accumulation, 1492-1789.* New York: Monthly Review Press.

Frankel, H. (1991). Marxism and physics: A new look. *Science and Society* 55:336-347.

Freedman, M. (1966). *Chinese lineage and society.* London: University of London Press.

Freeman, E. (1874). *General sketch of history.* New York: Holt.

Freire, P. (1972). *Pedagogy of the oppressed.* New York: Herder and Herder. FRELIMO (Frente de Libertação de Moçambique. (1971). *Historia* de *Moçambique.* Porto, Portugal: Afrontamento.

Freund, J. (1969). *The sociology of Max Weber.* New York: Vintage.

Fu Chu-fu and Li Ching-neng. (1956). *The sprouts of capitalistic factors within China's feudal society.* Program in East Asian Studies, Western Washington State University, Occasional Paper no. 7.

Furtado, C. (1963). *The economic growth of Brazil.* Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Fyfe, C., and McMaster, D., eds. (1981). *African historical demography.* Edinburgh, Scotland: Centre of African Studies.

Galeano, E. (1972). *The open veins of Latin America.* New York: Monthly Review Press.

Galloway, J. H. (1977). The Mediterranean sugar industry. *Geographical Review* 67:177-192.

——, (1989). *The sugar cane industry: An historical geography from its origins to 1914.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Garraty, J., and Gay, P., eds. (1981). *The Columbia history of the world.* New York: Dorset Press.

Gemet, J. (1962). *Daily life in China on the eve of the Mongol invasion, 1250-1276.* Stanford, CA: Stanford University Press.

Giblin, J. (1990). Trypanosomiasis control in African history: An evaded issue? *Journal of African History* 31:59-80.

Gilfillan, S. (1920). The coldward course of progress. *Political Science Quarterly* 35:393-410.

Gill, D. and Levidow, L., eds. (1987). *Anti-racist science teaching.*

London: Free Association Books.

Gilman, A. (1874). *First steps in general history.* Cambridge, MA: Riverside Press.

Godelier, M. (1969). *Sobre el modo de producción asiático.* Barcelona, Spain: Ediciones Martínez Roca.

Goitein, S. (1967). *A Mediterranean society.* Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Golson, J. (1977). No room at the top: Agricultural intensification in the New Guinea Highlands. In J. Alien et aL., eds., *Sunda and Sahul: Prehistoric studies in Southeast Asia, Melanesia and Australia.* London: Academic Press.

Goodrich, S. G. (1843). *Peter Parley's common school history.* Philadelphia: E. H. Butler.

Gopal, L. (1963). Quasi-manorial rights in ancient India. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 6:296-308.

Gopal, S. (1972). Nobility and the mercantile community in India. *Journal of Indian History* 50:793-802;

Gorman, C. (1977). *A priori* models and Thai prehistory: A reconsideration of the beginnings of agriculture in Southeast Asia. In C. A. Reed, ed., *Origins of agriculture.* The Hague: Mouton.

Gossett, T. (1963). *Race: The history of an idea in America.* Dallas: Southern Methodist University Press.

Gould, P. (1969). *Spatial diffusion.* Commission on College Geography, Association of American Geographers, Resource Paper no. 4, Washington, DC: Association of American Geographers.

Graebner, F. (1911). *Methode der ethnologie.* Heidelberg, Germany.

Gupta, N. S. (1970). *lndustrial structure of lndia during the medieval period.* Delhi: Chand.

Habib, I. (1963). *The agrarian system of Mughal India.* London: Asia Publishing House.

——, (1964). Usury in medieval India. *Comparative Studies in Society and History* 6:392-419.

——, (1965). The social distribution of landed property in pre-British India, *Enquiry* 2(2,n.s.):21-75.

——, (1969). Problems of Marxist historical analysis. *Enquiry* 3(2,n.s.):52-67.

Hagen, E. (1962). *The theory of social change: How economic growth begins.* Homewood, IL: Dorsey Press.

——, (1962). A framework for analyzing economic and political change. In Brookings Institution, ed., *Development of the emerging countries*: An *agenda for research,* 1-39. Washington, OC: Brookings Institution.

Hägerstrand, T. (1967). *Innovation diffusion as a spatial process.* Translated by A. Pred. Chicago: University of Chicago Press.

Hajnal, J. (1965). European marriage patterns in perspective. In D. Glass and D. Eversley, eds., *Population in history: Essays in historical demography.* Chicago: Aldine.

Hall, J. (1985). *Powers and liberties: The causes and consequences of the rise of the West.* Oxford: Basil Blackwell.

——, (1988). States and societies: The miracle in historical perspective. In J. Baechler, J. A. Hall, and M. Mann, eds., *Europe and the rise of capitalism.* Oxford: Basil Blackwell.

Hallam, H. (1975). The medieval social picture. In E. Kamenka and R. Neale, eds., *Feudalism, capitalism and beyond.* London: Edward Arnold.

Haller, J. (1971). *Outcasts from evolution: Scientific attitudes of racial inferiority, 1859-1900.* Urbana: University of Illinois Press.

Hamilton, E. J. (1929). American treasure and the rise of capitalism. *Economica* 9:338-357.

——, (1934). *American treasure and the price revolution in Spain, 1501-1650.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Hamilton, G. S. (1985). Why no capitalism in China? Negative questions in historical, comparative research. *Journal of Developing Societies* 1:187-211.

Handler, R. (1989). Review of Macfarlane, A., *Marriage and love in England. American Anthropologist* 91:1078-1079.

Hannemann, M. (1975). *The diffusion of the Reformation in Southwestern Germany, 1518-1534.* Department of Geography, University of Chicago, Research Paper no. 167.

Hansis, R. (1976). *Ethnogeography and science: Viticulture in Argentina.* Ph.D. diss., Pennsylvania State University.

Hardy, E (1936). Some aspects of tropical soils. *Transactions of the Third International Congress of Soil Science* 2:150-163.

Harewood, J. (1966). Population growth in Grenada. *Sodal and Economic Studies* 15:61-84.

Harris, M. (1968). *The rise of anthropological theory.* New York: Crowell.

Harrison, P. (1969). *The communists and Chinese peasant rebellions.* New York: Atheneum.

——, and Turner, B. L., eds. (1978). *Pre-Hispanic Maya agriculture.* Albuquerque: University of New Mexico Press.

Hasan, A. (1969). The silver currency output of the Mughal Empire and prices in India during the 16th and 17th centuries. *Indian Economic and Social History Review* 6:85-116.

Haskel, D. (1848). *Chronology and universal history.* New York: J. H. Colton.

Hassan, E (1978). Demographic archeology. In M. B. Schaffer, ed., *Advances in archeological method and theory,* Vol. 1. New York: Columbia University Press.

Hegel, G. (1956). *The philosophy of history.* New York: Dover Publications.

Hilton, R. (1980). Individualism and the English peasantry. *New Left Review,* no. 120, pp. 109-11 1.

——, (1985). Introduction. In T. Aston, and C. Philpin, eds., *The Brenner debate: Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

——, ed. (1976). *The transition from feudalism to capitalism.* London: New Left Books.

Ho Ping-ti. (1977). The indigenous origins of Chinese agriculture. In C. A. Reed, ed., *Origins of agticulture.* The Hague: Mouton.

Hodgett, A. J. (1972). *A social and economic history of medieval Europe.* London: Methuen.

Hopkins, A. (1973). *An economic history of West Africa.* New York: Columbia University Press.

Howard, A. (1975). Pre-colonial centers and regional systems in Africa. *Pan-African Journal* 8(3):247-270.

Huddleston, L. (1967). *Origins of the American Indians: European concepts, 1492-1729.* Austin: University of Texas Press.

Hoyle, R. (1990). Tenure and the land market in early modern England: Or a late contribution to the Brenner debate. *Economic History Review 43:1-20.*

Hudson, B. (1977). The new geography and the new imperialism: 1870-1918. *Antipode 9(1):12-19.*

Hulme, P. (1992). *Colonial encounters: Europe and the Native Caribbean 1492-1797.* London: Routledge.

Huntington, E. (1924). *Principles of human geography.* 3d ed. New York: John Wiley.

Inikori, J. (1987). Slavery and the development of industrial capitalism. In B. Solow and S. Engerman, eds. (1987). *British capitalism and Caribbean slavery: The legacy of Eric Williams.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

——, (1989). Slavery and the revolution in cotton textile production in England. *Social Science History* 13(4):343-379.

——, ed. (1979). *The African slave trade from the fifteenth to the nineteenth century.* Paris: UNESCO.

Irvine, F. (1934). *A textbook of West African agriculture: Soils and crops.* London: Oxford University Press.

Irwin, G. (1982). Sub-Saharan Africa. In J. Garraty, and P. Gay, eds., *Columbia history of the world.* New York: Columbia University Press.

Isichei, E. (1982). *A history of Nigeria.* London: Longmans.

Ivanov, V. (1985). Round-table: State and law in the ancient Orient. (Discussion.) *Social Sciences* (USSR Academy of Sciences) 16(3): 1 77-201.

Jackson, P., ed. (1987). *Race and racism: Essays in social geography.* London: Allen and Unwin.

James, c. L. R. (1938a). *The Black Jacobins: Toussaint L'Ouverture and the San Domingo revolution.* London: Secker and Warburg.

——, (1938b). *A history of Negro revolt.* London: Fact, Rev. ed. (1969), *A history of Pan-African revolt.* Washington, DC: Drum and Spear Press.

——, (1970). The Atlantic slave trade and slavery: Some interpretations of their significance in the development of the United States and the Western World. In J. A. Williams and C. F. Harris, eds, *Amistad* I, 119-164. New York: Vintage.

Jett, S. C. (1991). Further information on the geography of the blowgun and its implications for transoceanic contacts. *Annals of the Association of American Geographers 81:89-102.*

Jha, S. C. (1963). *Studies in the development of capitalism in India.* Calcutta: Mukhopadhyay.

Johnson, K. (1977). *Do as the land bids:* A *study of Otomí resource use on the eve of irrigation.* Ph.D. diss., Clark University.

Joly, N. (1897). *Man before metals.* New York: Appleton.

Jones, E. L. (1981). *The European miracle.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

——, (1988). *Growth recurring: Economic change in world history.* Oxford: Clarendon Press.

Jung, C. (1963). *Memories, dreams, reflections.* New York: Random House.

——, (1964). The dreamlike world of India. In his *Civilization in transition (Collected works,* vol. 10). Princeton, NJ: Princeton University Press.

——, (1971). *Psychological types (Collected works,* vol. 6). Princeton, NJ: Princeton University Press.

Kabaker, A. (1977). A radiocarbon chronology relevant to the origins of agriculture. In C. A. Reed, ed., *Origins of agriculture.* The Hague: Mouton.

Kagan, D., Ozment, S., and Tumer, E (1987). *The Western heritage,* 2 vols., 3rd ed. New York: Macmillan.

Kea, R. (1982). *Settlements, trade, and polities in the seventeethcentury Gold Coast.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Keightley, T. (1849). *Outlines of history.* Rev. ed. London: Longmans.

Kerridge, E. (1968). *The agricultural revolution.* New York: A. M. Kelley.

Kertzer, D. (1989). The joint family household revisited: Demographic constraints and household complexity in the European past. *Journal of Family History* 14:1-16.

Kinder, H., and Hilgemann, W. (1974). *The Anchor atlas of world history,* Vol. 1. New York: Anchor Books.

Kitching, G. (1983). Proto-industrialization and demographic

change. *Journal of African History 24:221-240.*

Kniffen, E (1965). Folk housing: Key to diffusion. *Annals of the Association of American Geographers 55:549-577.*

Koepping, K.-P. (1983). *Adolf Bastian and the psychic unity of mankind. St. Lucia, Australia: University of Queensland Press.*

Kosambi, D. D. (1969). *Ancient India.* New York: Meridian Books.

Kroeber, A. (1937). Diffusionism. In *Encycyclopedia of the social sciences, 5:139-142.* New York: Macmillan.

Kuhn, T. (1970). *The structure of scientific revolutions.* 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.

Laclau, E. (1977). *Politics and ideology in Marxist theory.* London: New Left Books.

Laibman, D. (1984). Modes of production and theories of transition. *Science and Society* 48(3):257-294.

Lambert, D. (1971). The role of climate in the economic development of the tropics. *Land Economics 47:339-344.*

Lane, E (1973). *Venice: A maritime republic.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Laslett, P. (1988). The European family and early industrialization. In J. Baechler, J. A. Hall, and M. Mann, eds., *Europe and the rise of capitalism.* Oxford: Basil Blackwell.

Lattimore, O. (1980). The periphery as locus of innovation. In J. Gottmann, ed., *Centre and periphery: Spatial variation and politics.*

Beverly Hills. *CA:* Sage Publications.

Lee, G. (1987). Comparative perspectives. In M. B. Sussman and S. K. Steinmetz, eds., *Handbook of marriage and the family.* New York: Plenum.

Lee, R. (1992). Art, science, or politics? The crisis in hunter-gatherer studies. *American Anthropologist* 94:31-54.

Lelekov, L. (1985). Round-table. State and law in the ancient Orient. (Discussion.) *Social* Sciences (USSR Academy of Sciences) 16(3): 177-201.

Lentnek, B. (1969). Economic transition from traditional to commercial agriculture. *Annals of the Association of American Geographers 59:65-84.*

Lemer, R., Meacham, S., and Bums, E. (1988). *Western civilizations: Their history and their culture.* 11th ed. New York: Norton.

Le Roy Ladurie, E. (1985). A reply to Robert Brenner. In T. Aston and C. Philpin, eds., *The Brenner debate: Agrarian class structure and* economic *development in pre-industrial Europe.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Levitzion, N. (1972). The early states of the Western Sudan to 1500. In J. Ajayi and M. Crowder, eds., *History of West Africa,* Vol. 1. New York: Columbia University Press.

Levy-Bruhl, L. (1966). *How natives think.* New York: Washington Square Press.

Lewis, A. (1973). Maritime skills in the Indian Ocean, 1368-1500. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16:238-264.

Lewis, W. A., ed. (1970). *Tropical development,* 1880-1913. Evanston, IL: Northwestern University Press.

Liceria, M. A. C. (1974). Emergence of Brahmanas as landed intermediaries in Karnataka, c. A.D. 1000-1300. *Indian Historical Review* 1(1):28-35.

Lloyd, G. (1990). *Demystifying mentalities.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Lo Jung-pang. (1955). China as a sea power. *Far Eastern Quarterly 14:489-503.*

Lopez, R. (1953). Hard times and investment in culture. In R. Lopez, ed., *The Renaissance:* A *symposium.* New York: Metropolitan Museum of Art.

——, and Miskimin. H. (1961-1962). The economic depression of the Renaissance. *Economic History Review 14:408-426.*

Lord, J. (1869). *Ancient states and empires: For colleges and schools.* New York: Charles Scribner.

Lovell, W. G. (1992). "Heavy shadows and black night": Disease and depopulation in Colonial Spanish America. *Annals of the* Association *of American Geographers* 82: 426-443.2

Lowie, R. (1937). *The history of ethnological theory.* New York: Rinehart,

Löwith, K. (1982). *Max Weber and Karl Marx.* London: Allen and Unwin.

Ma Huan. (1970). *The overall survey of the ocean's shores.* Cambridge, England Cambridge University Press.

Mabogunji, A. (1972). The land and peoples of West Africa. In J. Ajayi and M. Crowder, eds., *History of West* Africa, *Vol.* 1. New York: Columbia University Press.

Macauley, T. (1850-1861). *The history of England from the accession of James the* Second. 5 vols. London: Longman.

Macfarlane, A. (1978). *The origins of English individualism.* Oxford: Basil Blacwell

——, (1986). *Marriage and love in England: Modes of reproduction 1300-1840.* Oxford: Basil Blackwell.

——, (1988) The cradle of capitalism. In J. Baechler, J. A. Hall, and M. Mann, eds., *Europe and the rise of capitalism.* Oxford: Basil Blackwell.

Magalhæs-Godinho, V. (1969). *L'economie de l'empire portugais aux XV et XVI siècles.* Paris: SEVPEN.

Magubane, B. (1987). *The ties that bind: African-American consciousness and Africa.* Trenton, NJ: Africa World Press.

Mahalingam, T. (1951). *Economic life in the Vijayanagar Empire.* Madras: University of Madras Press.

Malinowski, B. (1927). The life of culture. In G. Eliot Smith, ed., *Culture: The diffusion controversy.* New York: Norton.

Mamdani, M. (1972). *The myth of population control.* New York: Monthly Review Press.

Mandelbaum, M. (1971). *History, man and reason: A study in nineteenth-century thought.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Mann, M. (1986). *The sources of social power: Vol.* 1. *A history of power from the beginning to A.D. 1760.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

——, (1988). European development: Approaching a historical explanation. In J. Baechler, J. A. Hall, and M. Mann, eds., *Europe and the rise of capitalism.* Oxford: Basil Blackwell.

Mannheim, K. 1936. *Ideology and utopia.* New York: Harcourt, Brace.

Marglin, S. (1990). Losing touch: The cultural conditions of worker accommodation and resistance. In E. Marglin and S. Marg-

lin, eds., *Dominating knowledge: Development, culture, and resistance.* Oxford: Clarendon Press.

Markham, S. (1944), *Climate and the energy of nations.* London: Oxford University Press.

Marx, K. (1976). *Capital.* New York: Vintage.

——, (1979). The British rule in India. In *Marx and Engels: Collected Works,* 12: 125-33. Moscow: Progress.

——, and Engels, E (1975). *Selected correspondence.* 3d ed. Moscow: Progress.

——, and Engels, E (1976). *The German ideology.* Moscow: Progress.

McAlister, L. (1984). *Spain and Portugal in the New World, 1492-1700.* Minneapolis: University of Minnesota Press

McClelland, D. (1961). *The achieving society.* Princeton, NJ: Van Nostrand.

McKay, D. (1943). Colonialism in the French geographical movement. *Geographical Review 33:214-232.*

McNeill, W. (1967). *A world history.* New York: Oxford University Press.

——, (1976). *Plagues and peoples.* Garden City, NY: Anchor Books.

Mead, G. H. (1936). *Movements of thought in the nineteenth century.* Chicago: University of Chicago Press.

——, 1938). *The philosophy of the act.* Chicago: University of Chicago Press.

Mead, M. (1930). *Growing up in New Guinea.* New York: Blue Ribbon Books.

Megaw, J., ed. (1977). *Hunters, gatherers and first farmers beyond Europe: An archeological survey.* Leicester, England: Leicester University Press.

Merriman, T. (1875). *The trail of history.* 3d ed. Boston: Merriman and Stewart.

Miller, J. (1982). The significance of drought, disease, and famine in the agriculturally marginal zones of West-Central Africa. *Journal of African History* 23:17-61.

——, (1988). *Way of death.* Madison: University of Wisconsin Press.

Milne, G. (1947). A soil reconnaissance journey through parts of Tanganyika Territory, December 1935 to February 1936. *Journal of Ecology 35:192-265.*

Minchinton, W. (1969). *The growth of English overseas trade.* London: Methuen.

Mintz, S. W. (1985). *Sweetness and power: The place of sugar in modern history.* New York: Penguin Books.

Miskimin, H. (1969). *The economy of early Renaissance Europe, 1300-1460.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Mohr, E., and van Baren, E (1954). *Tropical soils.* Amsterdam: Royal Tropical Institute.

Montesquieu. (1949). *The spirit of the laws.* New York: Hafner Press. (Originally published in 1748.)

Mukherjee, Radhakamal. (1967). *The economic history of India, 1600-1800.* Allahabad, India: Kitab Mahal.

Mukherjee, Ramkrishna. (1958). *The rise and fall of the East India Company.* 2d ed. Berlin: VEB Deutseher Verlag der Wissenschaften.

Müller J. (1842). *The history of the world to 1783.* 4 vols. Boston: Webb.

Nag, M. (1980). How modernization can also increase fertility. *Current Anthropology* 21:571-588.

Naqvi, H. K. (1968). *Urban centres in Upper India, 1556-1803.* Bombay: Asia Publishing House.

Needham, J. (1985). *Gunpowder as the fourth estate east and west.* Hong Kong: Hong Kong University Press.

———, and collaborators, (1954-1984). *Science and civilization in China.* 6 vols. Cambridge, England: Cambridge University Press.

Neumann, E. (1954). *The origins and history of consciousness.* New York: Scribner's.

Newsom, L. (1985). Indian population patterns in colonial Spanish America. *Latin American Research Review* 20(3): 41-74.

Niane, D. (1984). Mali and the second Mandingo expansion. In D. Niane, ed., UNESCO *general history of Africa,* Vol. 4. Paris: UNESCO.

———, ed. (1984). UNESCO *general history of Africa,* Vol. 4. Paris: UNESCO.

Nicholas, D. M. (1967-68). Town and countryside: Social and economic tensions in 14th century Flanders. *Comparative Studies in Society and History 10:458-485.*

Nisbet, R. (1980). *History of the idea of progress.* New York: Basic Books.

Nurul Hasan, S. (1969). The position of the Zamindars in the Mughal Empire. In R. Frykenberg, ed., *Larul control and social structure in Indian history.* Madison: University of Wisconsin Press.

Nye, P., and Greenland, D. (1960). *The soil under shifting cultivation.* Famham Royal, England: Commonwealth Agricultural Bureaux.

O'Keefe, P., and Wisner, B. (1975). African drought: The state of the game. In P. Richards. ed., *African environment: Problems and perspectives,* London: International African Institute.

Onimode, B. (1982). *Imperialism and underdevelopment in Nigeria.* London: Zed Books.

Orwin, C., and Orwin, C. (1967). *The open fields.* Oxford: Clarendon Press.

Osae, T., Nwabara, S., and Odunsi, A. (1973). *A short history of West Africa.* New York: Hill and Wang.

Pacey, A. (1990). *Technology in world history: A thousand-year history.* Cambridge, MA: MIT Press.

Padgug, R. (1976). Problems in the theory of slavery and slave society. *Science and Society 40:3-28.*

Palmer, R., ed. (1957). *Atlas of world history.* Chicago: Rand McNally.

Panikkar, K. M. (1959). *Asia and Western influence.* London: Allen and Unwin.

Parsons. J. B. (1970). *Peasant rebellions of the late Ming Dynasty.* Tucson: University of Arizona Press.

Pearse, A. (1980). *Seeds of plenty, seeds of want: Social and economic implications of the green revolutian.* Oxford: Clarendon Press.

Pendleton, R. (1943). Land use in north-eastern Thailand. *Geographical Reviev.* 33:14-41.

Perry, W. (1935). *The primordial ocean.* London: Methuen.

Piaget, J. (1971). *Psychology and epistemology.* New York: Grossman Publishers.

Pinar, W. (1974). *Heightened consciousness, cultural revolution, and curriculum theory.* Berkeley, CA: McCutchan.

Pires, T. (1944). *The Suma Oriental.* London: Hakluyt Sociery,

Ploetz, C., and Tillinghast, W. (1883). *Epitome of ancient, medieval, and modern history.* Boston: Houghton-Mifflin.

Prakash, I. (1964). Organization of industrial production in urban centres in India during the 17th century with special reference to textiles. In B. Ganguli, ed., *Readings in Indian economic history.* Bombay, India.

Prescott, J., and Pendleton, R. (1952). *Laterites and lateritic soils.* Slough, England: Commonwealth Agricultural Bureaux.

Purcell, V. (1965). *The Chinese in Southeast Asia.* 2d ed. London: Oxford University Press.

Qaisar, A. J. (1974). The role of brokers in medieval India, *Indian Historical Review* 1:220-246.

Quackenbos, J. (1889). *Illustrated school history of the world.* New York: American Book Company.

Radell, D. R. (1976). The Indian slave trade and population of Nicaragua during the sixteenth century. In W. Denevan, ed., *The Native Population of the Americas* in 1492. Madison: University of Wisconsin Press.

Radin, P. (1927). *Primitive man as philosopher.* New York: Appleton.

——, (1965). *The method and theory of ethnology.* New York: Basic Books.

Ratzel, E (1896). *The history of mankind (Völkerkunde).* 2 vols. London: Macmillan.

Rawski, E. (1972). *Agricultural change and the peasant economy of South China.* Cambridge, MA: MIT Press.

Raychaudhuri, T. (1962). *Jan Company in Coromandel.* The Hague: Nijhoff.

——, (1965). The agrarian system of Mughal India. *Enquiry* 2(1,n.s.):92-121.

Reclus, E. (1876-1894) *Nouvelle géographie universelle.* Paris: Hachette.

Reed, C. A., ed. (1977). *Origins of agriculture.* The Hague: Mouton.

Richards. P., ed. (1975). *African environment: Problems and perspectives.* London: International African Institute.

Robbins, R. (1832). *The world displayed in its history and geography: Embracing a history of the world from the Creation to the present day.* New York: W. W. Reed.

Roberts, J. (1987). *The Hutchinson history of the world.* 2d ed. London: Hutchinson.

Robinson, C. (1987). Capitalism, slavery and bourgeois historiography, *History Workshop 23:122-141.*

Rodinson, M. (1973). *Islam and capitalism.* New York: Pantheon.

——, (1974). Le marchand musulman. In D. S. Richards, ed., *Islam and the trade of Asia.* Cambridge, England: Cassirer.

Rodney, W. (1970). A *history of the Upper Guinea Coast, 1545-1800.* New York: Monthly Review Press.

——, (1972). *How Europe underdeveloped Africa.* London: Bogle-L'Ouvenure Publications, and Dar es Salaaam: Tanzania Publishing House.

Rogers, E. (1962). *The diffusion of innovations.* New York: Free Press.

——, and Shoemaker, E (1971). *Communication of innovations.* New York: Free Press.

Rorty, R. (1980). *Philosophy and the mirror of nature.* Oxford: Basil BlackwelL.

Rouse, I. (1961). Comments on Edmonson's Neolithic diffusion rates. *Current Anthropology 2:96.*

——, (1986). *Migrations in prehistory.* New Haven: Yale University Press.

Roxborough,l. (1979). *Theories of underdevelopment.* London: Macmillan.

Sack, R. (1980). *Conceptions of space in social thought.* London: Macmillan.

Said, E. (1979). *Orientalism.* New York: Random House.

Sanderson, E. (1898). *History of the world from the earliest time to the year 1898.* New York: Appleton.

Sastri, K. N. (1966). *A history of South India from prehistoric times*

to the fall of Vijayanagar. 3d ed. Madras: Oxford University Press.

Schmidt, W. (1939). *The culture historical method of ethnology.* New York: Fortuny.

Schweder, R. (1990). Cultural psychology: What is it? In J. Stigler, R. Schweder, and G. Herdt, eds., *Cultural psychology: Essays on comparative human development.* Chicago: University of Chicago Press.

Seccombe, W (1983). Marxism and demography. *New Left Review* no. 137, pp. 22-47.

Semo, E. (1982). *Historia del capitalismo en México: Los* orígenes, 1521-1763. Mexico, D.E: Ediciones Era.

Shannon, G., and Pyle, G. (1989). The origin and diffusion of AIDS. *Annals of the Associatian of American Geographers 79:1-24.*

Sharma, R. S. (1965). *Indian feudalism, c.300-1200.* Caleutta: University of Caleutta Press.

——, (1966). *Light on early Indian society and economy.* Bombay: Manaktalas.

Shepherd, W. (1911). *Historicol atlas.* New York: Henry Holt.

Sheridan, R. (1974). *Sugar and slavery.* Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.

——, (1987). Eric Williams and *Capitalism and slavery:* A biographical and historiographical essay. In B. Solow and S. Engerman, eds. *British capitalism and Caribbean slavery: The legacy of Eric Williams.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Sherif, A. (1987). *Slaves, spices and ivory in Zanzibar.* London: James Currey.

Simkin C, (1968). *The traditonal trade of Asia.* London: Oxford University Press.

Simonsen, R. (1944). *História econômica do Brasil,* 1500-1820, 2d ed. Sao Paulo, Brazil: Companhia Editora Nacional.

Sinclair, P. (1991). Archeology in eastern Africa: An overview of current chronological issues. *Journal of African History* 32:179-219.

Smith, A. (1972). The early states of the Central Sudan. In J. Ajayi and M. Crowder, eds., *History of West Africa,* Vol. 1. New York: Columbia University Press.

Smith, C T. (1969). *An historical geography of Western Europe before 1800.* London: Longmans.

Smith, P. (1868). *An ancient history: From the earliest records to the fall of the Western Empire.* 3 vols. London: Walton.

So Kwan-wai. (1975). *Japanese piracy in Ming China during the 16th century.* East Lansing: Michigan State University Press.

Solow, B. (1987). Capitalism and slavery in the exceedingly long run. In B. Solow and S. Engerman, eds. *British capitalism and Caribbean slavery: The legacy of Eric Williams.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

——, and Engerman, S., eds. (1987). *British capitalism and Caribbean slavery: The legacy of Eric Williams.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Spencer, H. (1969). *The man versus the state.* Baltimore: Penguin Books.

Spradley, J., and McCurdy, D. (1975). *Anthropology: A cultural perspective.* New York: Wiley.

Steele, J., and Steele, E. (1883). A *brief history of ancient, medieval, and modern peoples.* New York: American Book Co.

Steward, J. (1955). *Theory of culture change: The methodology of multilinear evolution.* Urbana: University of Illinois Press.

Stocking, G. (1968). *Race, culture, and evolution.* New York: Free Press.

——, (1987). *Victorian anthropology.* New York: Free Press.

——, ed. (1984). *Functionalism historicized: Essays on British social anthropology.* Madison: University of Wisconsin Press.

Stone, L. (1977). *The family, sex and marriage in England 1500-1800.* New York: Harper and Row,

Sweezy, P. (1976). A critique. In R. Hilton, ed., *The transition from feudalism to capitalism:* London: New Left Books.

Swindell K. (1981). Domestic production, labor mobility, and population change in West Africa, 1900-1980. In C. Fyfe and D. McMaster, eds., *African historical demography.* Edinburgh, Scotland: Centre of African Studies.

Swinton, W. (1874). *Outlines of the world's history.* New York: Ivison, Blakeman, Taylor.

Taeuber. L (1970). The families of Chinese farmers. In M. Freedman, ed., *Family and kinship in Chinese society.* Stanford, *CA:* Stanford University Press.

Talkington, L. (1986). But the editor looks at the universe from a different frame of reference. *Science and Nature,* nos. 7-8, pp. 94-100.

Tarde, G. (1903). *The laws of imitation.* New York: Henry Holt.

Tawney, R. H. (1952). *Religion and the rise of capitalism.* New York: Harcourt Brace.

Taylor, G. (1945). *Environment and nation.* Chicago: University of Chicago Press.

Temu, A., and Swai, B. (1981). *Historians and Africanist history: A critique.* London: Zed Books.

Thalheimer, M. (1883). *Outline of general history for the use of schools.* New York: American Book Co.

Thapar, R. (1978). *Ancient Indian social history: Some interpretations.* New Delhi, India: Orient Longman.

——, (1982). Ideology and the interpretation of early Indian history. *Review* 5:389-412.

Thorndyke, L. (1943). Renaissance or prenaissance? *Journal of the History of Ideas* 4:65-74.

Thrupp, S. (1948). *The merchant class of medieval London* (1300-1500). Ann Arbor: University of Michigan Press.

——, (1972). Medieval industry 1000-1500. In C. Cipolla, ed., *The Fontana economic history of Europe: The Middle Ages.* London: Collins.

Tiedemann, C., and Van Doren, C. (1964). *The diffusion of hybrid seed corn in Iowa: A spatial diffusion study.* Institute for Community Development and Services, Michigan State University, Bulletin B-44.

Titow, J. Z. (1969). *English rural society,* 1200-1350. London: Allen and Unwin.

Tolrnan, E. (1951). A Psychological model. In T. Parsons and E. Shils, eds., *Towards a general theory of action.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Torras, J. (1980). Class struggle in Catalonia. *Review 4:253-265.*

Toulmin, S., and Goodfield, J. (1965). *The discovery of time.* New York: Harper and Row.

Toyoda, T. (1969). *History of pre-Meiji commerce in Japan.* Tokyo: Japan Cultural Society.

Trigger, B. (1989). A *history of archeological thought.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Tung, C. (1979). *Outline history of China.* Hong Kong: Joint Publishing Co.

Turner, B. (1978). *Marx and the end of Orientalism.* London: Allen and Unwin.

Turshen, M. (1987). Population growth and the deterioration of health: Mainland Tanzania, 1920-1960. In D. Cordell and J. Gregory, eds., *African population and capitalism: Historical perspectives.* Boulder, CO: Westview Press.

Tyler, S., ed. (1969). *Cognitive anthropology.* New York: Holt, Rinehart, and Winston.

Tytler, A. (1844). *Universal history, from the Creation to the beginning of the eighteenth century.* Rev. ed. Boston: Massey.

Udovirch, A. (19l41). Commercial techniques in early medieval Islamic trade. In D. S. Richards, ed., *Islam and the trade of Asia.* Cambridge, England: Cassirer.

Usman, Y. B. (1981). *The transformation of Katsina (1400-1883).* Zaria, Nigeria: Ahmadu Bello University Press.

Van Leur, J. C. (1955). *Indonesian trade and society.* The Hague: W. van Hoeve.

Van Sertima, I. (1976). *They came before Columbus.* New York: Random House.

Van Young, E. (1983). Mexican rural history sinee Chevalier: The historiography of the colonial hacienda. *Latin American Research Review 28(3):5-61.*

Vavilov, N. (1951). *The origin, variation, immunity, and breeding of cultivated plants.* New York: Ronald Press.

Venturi, F. (1963). The history of the concept of "oriental despotism" in Europe. *The Journal of the History of Ideas 24:133-143.*

Vilar, P. (1976). *A history of gold and money, 1450-1920.* London: New Left Books.

Vishnu-Mittre. (1978). Origin and history of agriculture in the Indian subcontinent. *Journal of Human Evolution 7:31-36.*

Vives, J. Vicens. (1969). *An economic history of Spain.* Princeton: Princeton University Press.

Waehtel, N. (1984). The Indian and Spanish conquest. In Bethell. L., ed., *The Cambridge history of Latin America: Colonial Latin America,* Vol. 1. Cambridge, England: Cambridge University Press.

Wai Andah, B. (1981). West Africa before the seventh century. In G. Mokhtar, ed., UNESCO *general history of Africa: Vol.* 2. *Ancient civilizations of Africa.* Paris: UNESCO.

Wallerstein, I. (1974-1988). *The modern world system.* 3 vols. New York: Academic Press.

Warren, B. (1980). *Imperialism: Pioneer of capitalism.* London: New Left Books.

Watson, A. (1983). *Agricultural innovation in the early Islamic world: The diffusion of crops and farming techniques, 700-1100.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Watts, S. J., Okello, R., and Watts, S. (1990). Medical geography and AIDS. *Annals of the Association of American Geographers 80:301-304.*

Webb, W. P. (1951). *The great frontier.* Austin: University of Texas Press.

Weber, G. (1853). *Outlines of universal history.* Rev. ed. Edited by F. Brown. Boston: Brewer and Tileston.

Weber, M. (1951). *The religion of China.* New York: Free Press.

——, (1958). *The Protestant ethic and the spirit of capitalism.* New York: Seribner's.

——, (1967). *The religion of India.* New York: Free Press.

——, (1968). *Economy and society.* 2 vols. New York: Bedminster Press.

——, (1976). *The agrarian sociology of ancient civilizations.* London: New Left Books.

——, (1981). *General economic history.* New Brunswick, NJ: Transaction Books.

Wendorf, E, and Schild, R. (1980). *Prehistory of the Eastern Sahara.* New York: Academic Press.

Werner, K. E (1988). Political and social structures of the West, 300-1300. In J. Baechler, J. A. Hall, and M. Mann, eds., *Europe and the rise of capitalism.* Oxford: Basil Blackwell.

Werner, H., and Kaplan, B. (1964). *Symbol formation.* New York: John Wiley.

Wheatley, P. (1961). *The Golden Khersonese: Studies* in *the historical geography of the Malay Peninsula before A.D. 1500.* Kuala Lumpur: University of Malaya Press.

——, (1971). *The pivot of the four quarters: A preliminary inquiry into the origins and character of the ancient Chinese city.* Chicago: Aldine.

Whelpley, S. (1844). A *compound of history, from the earliest times.* 12th ed. New York: Collins Brothers.

White, G., ed. (1974). *Natural hazards: Local, national, global.* New York: Oxford University Press.

White, Lynn, Jr. (1962). *Medieval technology and social change.* London: Oxford University Press.

——, (1968). *Machina* ex *deo: Essays in the dynamism of Western culture.* Cambridge, MA: MIT Press.

——, (1968) The historical roots of our ecological crisis. In his *Machina* ex *deo: Essays* in *the dynamism of Western culture,* 75-94. Cambridge, MA: MIT Press.

Whitehead, A. N. (1929). *Process and reality.* New York: Humanities Press.

——, (1938). *Modes of thought.* New York: Macmillan.

——, (1948). *Science and philosophy.* New York: Philosophical Library.

Whitman, J. (1984). Philology to anthropology in mid-nineteenth-century Germany. In G. Stocking, ed., *Functionalism historicized: Essays on British social anthropology.* Madison: University of Wisconsin Press.

Whitmore, T. (1991). A simulation of sixteenth-century population collapse in the Basin of Mexico. *Annals of the Association of American Geographers* 81:464-487.

Wiethoff, B. (1963). *Die Chinesische Seeverbootspolitik und der Private Überseehandel von 1368 bis 1567.* Hamburg, Germany: Gesellschaft für Natur - und Völkerkunde Ostasiens.

Wilken, G. (1987). *Goad farmers: Traditianal resource management in Mexico and Central America.* Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Willard, E. (1845). *Universal history in perspective.* 2d ed. New York: Bames.

Williams, E. (1944). *Capitalism and slavery.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

——, (1966). *British historians and the West Indies.* London: Andre Deutsch,

Williams, R. (1990). The *American Indian in Western legal thought: The discourses of conquest.* New York: Oxford University Press.

Wisner, B. (1989). *Power and need in Africa.* Trenton, NJ: Africa World Press.

——, and Mbithi, P. (1974). Drought in Eastern Kenya. In G. White, ed., *Natural hazards: Local, national, global.* New York: Oxford University Press.

Wittfogel, K. (1957). *Oriental despotism.* New Haven: Yale University Press.

Wolf, E. (1982). *Europe and the peoples without history.* Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Wrigley, E. (1969). *Populatian and history.* New York: McGraw-Hill.

Wunder, H. (1985). Peasant organization and class conflict in eastern and western Germany. In T. Aston and C. Philpin, eds., *The Brenner debate: Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe.* Cambridge, England: Cambridge University Press.

Yadava, B. (1966). Secular land grants of the post-Gupta period and some aspects of the growth of the feudal complex in northern India. In D. Sircar, ed., *Land system and feudalism in ancient India.* Calcutta, India,

——, (1974). Immobility and subjugation of Indian peasantry in early medieval complex. *Indian Historical Review 1:18-74.*

Yang Lien-sheng (1970). Government control of urban merchants in traditional China. *Tsinghua Journal of Chinese Studies* 8: 186-206.

Yapa, L. (1980). Diffusion, development, and ecopolitical economy. In J. Agnew, ed., *Innovation research and public policy.* Syracuse, NY: Department of Geography, Syracuse University.

Zwememann, J. (1983). *Culture history and African anthropology. Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala Studies* in *Cultural Anthropology.* Uppsala, Sweden: Uppsala University.

DİZİN

A

ABD'de eğitim, 161
Abel, W., 269
Abu-Lughod, J., 80, 91, 248, 250
Açık ve örtük inançlar, 66, 221
Adams, B., 295
Afrika 12, 14, 15, 20, 21, 34, 35, 37, 44-46, 48, 54, 80-82, 88, 91, 109, 111, 112, 114, 116-128, 131, 140, 142, 144, 157, 164, 166, 169, 172-174, 177, 181, 182, 186, 188, 192, 196, 198, 217-219, 222, 224-226, 228, 230, 231, 233, 235, 240-242, 244, 246-248, 251, 255-264, 270, 272, 274, 277, 279, 280, 284-292, 300, 302
Afrikalı, 44, 92, 118, 120, 157, 258, 259, 262, 283, 296
Afrikalılar, 12, 15, 16, 99, 113, 120, 155, 166, 167, 217, 258, 259, 261, 264
Afrikalılar, Afro-Amerikalılar, 155
AIDS, 125, 302
Akan, 37, 46, 213, 234
Akdeniz, 14, 17, 20, 142, 147, 170, 181, 197, 229, 241, 242, 244, 249, 251, 261, 263, 272, 276, 277, 279, 291
Akılcılığın ikili gelişimi, 152
Akılcılık, 8, 38, 150, 151, 158, 162, 165
Alavi, 295
Alchon, 265, 266, 268
Alizeler, 263
Almanya, 188
Altın, 43, 151, 185, 261, 264, 272, 273, 274, 275, 276, 287, 291
Altın Sahili, 240
Amazon havzası, 115, 119
Amerika, 12-14, 20, 30, 34, 46, 54, 57, 80, 88, 114, 119, 122, 161, 164, 169, 207, 217, 218, 224, 234, 251, 256-260, 262-268, 270-277, 279-292, 296, 298, 300
Amerikalılar, 12, 43, 47, 155, 259, 264, 266, 269
Amerika'nın ele geçirilmesi, 285
Amerikan yerlisi, 30, 44, 103, 153

Amin, S., 26, 80, 89, 91, 92, 221, 226, 248, 277, 278, 299, 303
Anderson, J. 18
Anderson, P., 94, 130, 133, 171, 232
Angola, 55
Ant bölgesi, 281
Antiller, 43, 44, 55, 262, 263, 283
Antropoloji ilkel zihin, 161
Anvers, 274, 275, 279
Appadorai, A., 240
Arabistan, 133, 147, 242
Araplar, 155, 168, 258
Aryan teorisi, 18, 80
Asalet, 227
Aston, T., 109, 171, 200, 202, 212, 231
Asya, 12, 14-22, 30, 32, 44-46, 54, 80-82, 88, 90-92, 100, 111, 112, 114, 120, 122, 124, 129, 130-140, 142-149, 162, 164, 165, 167, 168, 171, 172, 174, 177, 181, 183-190, 192, 195-198, 205, 217-219, 221, 222, 224, 225, 228, 230, 231, 233, 235, 240-244, 246-248, 250, 251, 255, 256, 258, 261, 263, 264, 268, 270, 272, 274, 279, 280, 281, 285-292, 300, 303
Asya Tipi Üretim Tarzı, 129, 225
Aşırı yayılmacılık, 54
Atina İmparatorluğu, 197
Atlantik, 34, 127, 147, 149, 225, 257-260, 262, 271, 276, 284, 287, 288
Atwell, A., 270
Augsburg , 285
Avrupa, 12-29, 32-38, 40-54, 58, 60, 63, 70, 73, 74, 79, 80-99, 102-114, 117, 118, 121- 126, 128-134, 137-156, 160-166, 168-179, 181-213, 217-221, 223-235, 238, 240, 241, 243, 244, 246-248, 251, 253, 255-258, 260-264, 267, 269-295, 297-303
Avrupalı, 14-16, 19, 20, 23-26, 28, 29, 37, 39, 41, 42, 46, 48, 49-55, 57, 58, 63, 70, 73-75, 79, 80, 83, 85, 88, 89-92, 97-100, 102, 105-107, 109, 110, 113, 114, 120, 123, 125, 130, 132, 138, 141-144, 146-148, 151-153, 155, 157-160, 169, 170, 172, 178, 184, 185, 190, 193, 195, 198, 202, 206, 207, 208, 209, 211, 213, 227, 232, 257-262, 264, 270-276, 279, 280, 282, 283, 295, 297, 300
Avrupa-merkezci, 12, 13, 22-29, 34, 37, 83, 88, 90-93, 97, 105, 107, 110, 121, 124, 160, 168, 171, 172, 174, 186, 197, 202, 221, 223, 247, 257, 260, 263, 298, 300, 301
Avrupa'nın yükselişi, 80, 85, 88, 95, 111, 156, 162, 174, 194, 195, 264, 276, 284
Avrupa zihni, 80, 94
Azgelişmişlik, 87, 88, 90, 218
Azor Adaları, 263
Aztekler, 267

B

Baechler, J., 192, 193, 197, 198, 199, 200, 231
Bağdaşırlık 64, 67, 71, 72
Bağımlılık teorisi, 88, 93, 202, 244

Bakewell, P., 283
Bali, 188
Balina avcılığı, 258
Baltık 242, 248, 285, 287, 291
Bangladeş, 115
Barbados, 110, 115, 288
Barbarlık, 18
Barış Kolordusu, 57
Barnes, H.E., 18
Barut, 182
Batı Afrika, 34, 123, 126, 173, 222, 258, 259, 260, 261, 277
Batı dünyası, 93, 233
Batı Hint Adaları, 259, 295
Batı'nın zihinsel epistemesi, 159
Beckles, H., 299
Bengal, 240, 247, 248
Berkner, L., 208
Bernal, M., 18, 89, 92, 100, 154
Bernier, F., 132
Biber, 240, 245, 278
Biliş, 160
Birleşik Devletler, 12, 20, 55, 56, 57, 122, 160
Birleşmiş Milletler, 56, 188
Bjørklund, O., 196
Blaut, J., 51, 55, 61, 80, 102, 112, 117, 119, 123, 133, 144, 161, 222, 226, 232, 242, 248, 250, 265, 297, 301
Blum, J., 105
Boas, F., 105, 154
Bois, G., 202
Borah, W., 265, 281
Boşluk efsanesi, 36, 51, 121
Bowler, P., 42, 46, 100, 123, 154
Bölgeselcilik, 53
Brading, D., 273
Brantlinger, P., 45, 49
Braudel, F., 249, 270
Bray, Francesca, 142, 178, 277
Brenner, R., 94, 107, 109, 171, 200, 201, 202, 212, 231, 244, 298, 300
Brezilya, 44, 259, 263, 272, 277, 278, 283, 287, 288, 303
Brown, L., 160
Buck, J.L., 207
Buckle, H.T., 123, 124, 125
Buğday, 245, 284, 285
Burjuva devrimleri, 239, 286
Burjuvazi, 255
Burma, 188
Büyük Avrupa, 303
Büyük Patlama Teorisi, 302

C - Ç

Cabral, A., 87
Calicut, 275, 284
Cambridge, 79
Cape Bojador, 261
Carter, G., 30
Carus-Wilson, 289
Cennet Bahçesi, 14, 17
Céspedes, 272
Chambers, M., 22
Chan-Cheung, 246
Chaudhuri, S., 247, 248
Cheng Ho, 260
Chicherov, A., 233
Chirimuuta, R.C ve R.J., 125, 302
Cipolla, C., 185, 186
Cockburn, A., 119, 123
Coğrafya, 12, 13, 15, 19, 20, 22, 25, 27, 28, 48, 54, 59, 61, 63, 104, 129, 132, 152, 154, 168, 262
Cohen, I., 163
Collier, W., 17, 18
Collins, K., 113
Collyer, O., 109

Conklin, H., 61
Cook, S.F., 281
Cooper, J., 202
Cordell, D., 109
Coromandel, 240
Cortés, H., 267, 269, 283
Cro-Magnon, 15, 16
Crone, P., 147, 206, 210
Croot, P., 202, 212
Crosby, A., 265, 266, 267
Cross, H.C., 158, 273
Curtin, P., 118, 121, 127, 283, 288
Cyril Black, 84
Çad, 188, 225
Çad Gölü, 225
Çağdaş atalarımız kuramı, 38
Çağdaş yayılmacı, 57
Çao Phraya havzası, 188
Çekirdek aile, 202, 203, 207, 208, 210, 211
Çevresel belirlenimcilik, 110, 263
Çevreselcilik, 147
Çin, 25, 36, 37, 45, 57, 90, 91, 107, 126, 131, 132, 140, 142, 146-149, 169, 173, 178, 181-186, 188, 191, 193, 197, 207, 211, 227, 228, 229, 233, 240-242, 246, 250, 251, 258, 262, 263, 275, 287, 303
Çin'deki kanallar, 148
Çin İmparatorluğu 193, 197
Çocukluk, 38

D

Dalal, F., 155
Darby, H., 177
Darity, W., 295, 296, 299
Darwin, C., 46, 48
Das Gupta, A., 228
Deerr, Noel, 277, 283, 288
Demir Çağı, 24, 143, 145, 173, 206
Demografi, 7, 105
Demokrasi, 24
Denevan, W., 119, 137, 224, 265, 266, 281
Denge kuramları, 53
Ders kitapları, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 54
Descartes, R., 302
DeVisse, J., 258, 261
De Vries, 281
Dew, T., 17
Dewey, J., 69, 161
Dicle-Fırat nehri, 131, 137
DiMeglio, R., 246
Dirks, N., 191
Dobb, M., 221, 231, 244
Doğu Afrika, 120, 225, 226, 241, 242, 258, 260, 262, 263, 277, 279
Doğu Asya, 21, 217, 241, 303
Doğu Hindistan Kumpanyası, 49
Doğum kontrol, 108
Doğum oranları, 109, 202, 203, 204, 205
Doolittle, W., 137
Drakula, 38
Dualizm, 180
DuBois, W.E.B., 88
Dunn, R.S., 285
Duruy, V., 17, 18
Dutt, R.P., 88, 295
Duyvendak, J., 90, 91

E

Edmonson, M., 30
Efsane, 38, 92, 125, 144, 150, 180
Ekolojik merkezler, 187, 188, 190

Eliot Smith, G., 30, 54
El Salvador, 115
Elvin, M., 91, 183, 228, 229, 231, 240, 246, 247
Endonezya, 57, 147
Enflasyon, 270, 284
Engels 51, 132, 133, 137, 200
Engerman, S., 298
Ermenistan, 17
Etiyopya, 225
Etno-bilim, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 70, 74
Etno-coğrafya, 22, 61, 63
Etno-tarih, 22
Etoloji, 166, 169
Evlilik modeli, 206

F

Fas, 240, 277, 278
Fei Hsiao-tung, 228
Felsefe, 25
Felsefi dualizm, 302
Feodalizm 25, 27, 81, 151, 170, 176, 199, 201, 217, 220, 221, 230, 233, 234, 235, 241, 248, 260, 286
Feodal üretim biçimi, 220, 221, 225, 226, 234, 235, 237, 239, 250
Fiedel, S., 267
Figueroa, L., 55, 301
Filesi, T., 261
Finley, M., 171
Flanders, 228, 240
Fleck, L., 68
Florescano, E., 283
Foster, G., 162
Frake, C., 61
Frank, A.G., 80, 89, 170, 202, 277, 278, 299
Frankel, H., 302
Fransa, 19, 188, 255, 295, 296
Freedman, M., 203, 207
Freeman, E., 18
Freund, J., 163
Fukien, 240
Furtado, C., 277, 278, 283

G

Galloway, J.H., 276, 277
Garraty, J., 120
Gay, P., 120
Geleneksel toplum, 11, 156
Gelişme, 35, 46, 56, 57, 84, 86, 87, 93, 99, 114, 134, 143, 160, 182, 184, 194, 200, 203, 210, 211, 218, 232, 234, 236, 269, 300
Gelişme İttifakı, 57
Gemicilik, 250
Geniş aile 203, 207, 208
Gernet, J., 240, 247
Giblin, J., 128
Gilfillan, S., 113
Gill, D., 105
Gilman, A., 18
Godelier, M., 200
Goitein, S., 249
Golson, J., 137, 224
Goodfield, J., 42
Gossett, T., 43, 101
Gould, P., 160
Grand Banks, 258, 262
Greenland, D., 117, 119
Gregory, J., 109
Gupta, N.S., 228, 246, 277
Güney Afrika, 121, 222, 223
Güney Amerika, 114, 122
Güney Asya, 21
Güney Çin Denizi, 147
Güneydoğu Asya, 114, 120, 122, 130, 183, 185, 188, 222, 242,

248, 258, 279

H

Habib, L., 230, 233, 240, 246
Hagen, E., 159, 160
Haiti devrimi, 296
Hajnal, J., 204, 205
Hall, J.A., 94, 107, 108, 124, 131, 138, 139, 140, 144, 145, 148, 149, 171, 174, 191, 192, 193, 194, 210, 211
Hallam, H., 193, 194
Haller, J., 105
Hallpike, C., 162
Hamilton, E.J., 273, 275, 276
Hamut, 175
Handler, R., 208, 209
H. and P. Chanu, 273
Hannemann, M., 286
Hansa Birliği, 147, 285
Hardy, F., 115
Harewood, J., 109
Harris, M., 18, 31, 100
Harrison, P., 137, 233
Hasan, A., 228, 233, 270
Haskel, D., 45
Hassan, F., 108
Hawaii, 224
Hecht, S., 119, 123
Hegel, G.W.F., 85, 132
Hegelci, 17, 47, 145, 188
Hıristiyanlık, 21, 32, 41, 45, 180, 194, 195, 206
Hidrolik toplum, 129
Hilgemann, W., 196
Hilton, R., 109, 202, 208, 209
Hindiçin, 55
Hindistan, 45, 49, 89, 103, 109, 110, 114, 126, 130, 131, 133, 146, 147, 148, 149, 169, 175, 182, 186, 188, 191, 198, 199, 200, 207, 222, 229, 230, 233, 240, 241, 242, 243, 246, 257, 258, 260, 262, 277, 278, 279, 282, 287, 288, 295, 297, 303
Hint-Avrupa dili, 142, 154, 173
Hint Okyanusu, 147, 183, 185, 248, 262, 275
Hodgett, A.J., 270
Hollanda, 55, 255, 278, 279, 287, 288
Hollanda Antilleri, 55
Hølmhoe, H., 196
Hopkins, A., 224
Hoyle, R., 202
Huddleston, L., 43
Hudson, B., 20
Hulme, P., 43
Humboldt, W. von, 154
Huntington, E., 113
Hükümranlık 191

I - İ

Inikori, 283, 288, 296, 298, 299
Irkçılık, 23, 100, 105
Irrawadi ovası, 188
Irvine, F., 121
Irwin, G., 120
Isichei, 228
İberya, 260, 261, 262, 263, 271, 272, 281, 282, 285, 287
İbn Haldun, 263
İbn-i Fakih, 242
İç Asya, 14, 131, 148
İklimsel belirlenim, 114
İlerleme, 20, 21, 41, 42, 44, 47, 52, 53, 56, 58, 85, 106, 114, 132, 148, 150, 163, 165, 173, 174, 180, 182, 184, 189, 190, 194, 217, 221, 264, 295
İlerlemecilik, 150
İlkel birikim, 272, 273, 274

İlkel diller, 154, 161
İnanç-değer matrisi, 69
İnançlar, 27, 28, 29, 47, 52, 59, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 85, 96, 97, 165, 170
İnançların Etnografyası, 59
İncil Toprakları, 14, 15, 16, 19, 20, 24, 33, 58
İndirgemeci, 47
İndus vadisi, 137
İngilizce, 2, 161
İngiltere, 16, 19, 38, 49, 88, 170, 178, 188, 201, 208, 238, 239, 240, 255, 277, 278, 285, 287, 290, 295, 297, 299, 300
İnsanın psişik birliği, 152
İslam, 41, 168, 186, 193, 270
İspanya, 43, 188, 278, 279, 281, 287
İsveç, 188
İşgücü, 37, 42, 43, 53, 203, 229, 236, 237, 243, 245, 273, 274, 275, 277, 280, 282, 283, 284, 289, 293, 294, 296, 297, 298, 303
İşgücü verimliliği, 293
İşlevselcilik, 53
İtalya, 19, 188, 240, 248, 269, 270, 278, 281, 287
İvanov, V., 154

J

Jackson, P., 100, 105
Jagirdarlar, 228
James, C.L.R., 88, 89, 295, 296, 297, 298
Japonya, 54, 58, 131, 198, 222, 242, 303
Java, 115, 188, 240
Jett, S.C., 30
Jha, S.C., 233, 246, 247
Joly, N., 18
Jones, E.L., 79, 94, 107, 112, 113, 114, 121, 123, 124, 138, 140, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 166, 168, 169, 170, 171, 174, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 196, 206, 209, 210
Jung, C., 155

K

Kabaker, A., 222
Kafkas, 15, 17, 30
Kagan, D., 22
Kahire, 270
Kalah, 242, 249
Kamboçya, 188
Kanada, 11, 223
Kanarya Adaları, 260, 261, 262
Kant, 302
Kapitalizm, 47, 51, 86, 107, 149, 171, 186, 194, 217, 228, 231, 235, 239, 241, 243, 250, 255, 264, 273, 276, 278, 294, 298, 299
Kapitalizmin yoğunlaşması, 286
Kaplan, B., 157
Kara büyü, 38, 45
Kara Ölüm, 22, 125
Karayipler, 288
Karşılıklı yayılma, 232, 242, 248, 261
Kea, R., 226, 228, 233, 240
Keightley, T., 17, 45
Kenya, 55, 122
Kertzer, 208
Keynesçi, 53
Kıbrıs, 277
Kıymetli metaller, 264, 273, 274, 275
Kızıl Nehir, 188

Kilise, 186, 193
Kilwa, 240, 260
Kinder, H., 196
Kitching, G., 109
Klasik yayılmacılık, 36, 46, 50, 52, 57, 85, 92, 112, 124, 151, 260
Koepping, K.P., 31
Kongo, 188, 226
Kore, 183, 184, 303
Korsanlık, 168, 272, 280, 284
Kosambi, D.D., 176, 230
Kökenler, 7, 40
Köle işgücü 288, 297
Kölelik, 88, 93, 99, 112, 121, 197, 282, 296
Köle ticareti, 17, 112, 121, 127, 128, 272, 279, 284, 288, 295, 296, 297, 298, 300
Köylü, 109, 141, 142, 145, 159, 160, 170, 176, 199, 209, 211, 219, 220, 221, 225, 226, 229, 233, 234, 235, 237, 240, 251, 301
Kuhn, T., 68
Kuzey Afrika, 14, 21, 112, 140, 144, 177
Kuzey Amerika, 46, 169, 257, 279, 288
Küba, 57, 84, 267
Kültür, 12, 18, 28, 29, 33, 34, 36, 48, 60, 61, 63, 98, 105, 111, 117, 168, 219, 220

L

Labib, S., 258, 261
Laclau, E., 298
Laibman, D., 124, 133
Lambert, D., 113
Las Casas, B., 282
Laslett, P., 207, 210, 211, 212
Latin Amerika, 12, 20, 46, 54, 57, 88, 161, 207, 259
Lelekov, L., 154
Levidow, L., 105
Levitzion, N., 231, 261
Liceria, M.A.C., 228
Livingstone, D., 48
Lizbon, 275, 279
Llobera, J., 133
Lombok, 188
Loncalar, 240
Lopez, R., 184, 270
Lovell, W.G., 265, 266, 267, 281
Lowie, R., 54
Löwith, K., 163
Luzon, 137, 188
Lynn White, 97, 171, 174, 179, 232

M

Maaşlı işgücü, 282
Mabogunji, 228
Macauley, T., 49
Macfarlane, A., 206, 208, 209, 210, 211
Madeira, 263, 277
Madrid, 283
Magalhães-Godinho, V., 279
Magna Carta, 192
Magrib, 263
Magubane, B., 105
Mahalingam, T., 228, 229, 240, 246
Ma Huan, 247, 261
Malabar, 228, 240
Malacca, 249
Malthus, T., 49, 105, 106, 110, 210, 211
Mamdani, M., 109
Mandelbaum, M., 46, 47
Manila, 184

Mann, M., 94, 107, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 170, 171, 173, 174, 191, 192, 193, 194, 195, 206, 209, 210, 232
Maquiladora, 303
Markham, S., 113
Marksizm, 51
Marx, 51, 71, 123, 124, 130, 132, 133, 135, 137, 140, 163, 200, 227, 229, 230, 243, 273, 289, 294, 298
Mbithi, P., 122
McAlister, L., 272, 283
McClelland, D., 159
McCurdy, D., 61
McKay, D., 20
McNeill, W., 21, 22, 118, 127, 134, 147, 171, 175, 265
Mead, M., 42, 47, 154, 161
Megaw, J., 222
Mekong vadisi, 188
Meksika, 43, 137, 257, 259, 262, 266, 267, 272, 274, 281, 283
Merkantil-denizci, 242, 244, 247, 248, 258, 259, 262, 275, 285
Merkez-Çevre Dünya Modeli, 34
Mezoamerikan, 137
Mısır , 18, 30, 32, 111, 131, 132, 134, 135, 140, 142, 169, 223, 259, 277, 278, 287
Miller, J., 118, 121
Milliyetçilik, 47, 301
Milne, G., 115
Minchinton, W., 277
Mirî arazide tarım, 229
Miskimin, H., 269, 270
Modern aile, 237
Modernleşme, 12, 54, 55, 57, 84, 86, 89, 155, 156, 157, 158, 162, 165, 187, 190, 198, 203, 207, 217, 286
Modern Yayılmacılık, 52, 57
Mohr, E., 115
Montesquieu, 112, 132
Montezuma, 267
Mozambik, 55
Mutlakçılar, 121
Müller, 17

N

Naqvi, H.K., 246, 247
Nazizm, 54, 101
Needham, J., 90, 91, 142, 181, 183, 184, 247, 251
Nemli tropikal, 113, 114, 115, 119, 120, 123, 126
Neolitik Devrim, 24
Neumann, E., 155
Newfoundland, 262, 279
Niane, D., 261, 277
Nicholas, D., 228, 240
Nikaragua, 283
Nil vadisi, 240
Nisbet, R., 42
Nurul Hasan, 233
Nüfusun başka yerlere kayması, 122

O - Ö

O'Keefe, 122
Okello, R., 125, 302
Olmek medeniyeti, 259
Onimode, B., 224, 228
Orta Çağ, 25, 28, 41, 42, 79, 80, 81, 86, 88-92, 94, 95, 96, 107-109, 134, 139, 145-149, 164, 169-175, 178-182, 185-199, 202, 205-209, 211, 212, 219-221, 223, 225-227, 229-234,

236, 237, 239, 240, 243-245, 249-251, 257, 258, 261, 271, 277, 282, 287, 289, 293
Orta Çağ aristokrasi, 197, 198
Orta Çağ Avrupası, 89, 92, 94, 95, 96, 107, 108, 109, 134, 171, 172, 180, 181, 189, 190, 198, 205, 212, 219, 220, 221, 231, 232, 282
Orta Doğu, 21, 24, 36, 100, 141, 142, 173, 182, 186, 191, 221, 222, 242, 263
Orwin, C.S., 177
Osmanlı İmparatorluğu, 44, 130, 168
Özel mülkiyet, 36, 132, 141, 165, 227

P

Pacey, A., 184
Padgug, R., 197
Padmore, G., 88
Panikkar, K.M., 88, 261
Paris havzası, 188
Parsons, J.B., 233
Patates, 119, 169, 294
Pendleton, R., 115
Peru, 266, 272, 273, 274
Philpin, C., 109, 171, 200, 202, 212, 231
Piaget, J., 156, 157, 160
Pirinç, 147, 225, 240, 245
Pizarro, 267
Plantasyon, 37, 112, 113, 115, 127, 151, 197, 272, 276, 277, 278, 288, 296, 297
Ploetz, C., 18
Polonya, 188
Portekiz, 242, 261, 279, 281, 282, 287
Postal kayışı Operasyonu, 56
Potosí, 283
Powell, J., 48
Prakash, I., 246
Prescott, J., 115, 276
Proto kapitalizm, 261
Purcell, V., 183, 246, 247
Pyle, G., 125, 302

Q

Qaisar, A.J., 246, 247
Quackenbos, J., 18

R

Radell, D.R., 283
Radikal yayılmacılar, 30, 32
Radin, P., 54, 154
Rawski, E., 228, 240
Raychaudhuri, T., 228
Reclus, E., 20
Reformasyon, 164
Ritter, K., 131, 132
Robbins, R. 17
Roberts, D., 21, 113, 118, 120, 121, 181
Robinson, C., 298, 299
Rodinson, M., 247
Rodney, W., 226, 228, 299
Rogers, E., 159
Røhr, A., 196
Roma, 16, 18, 19, 25, 41, 50, 138, 192, 194, 197, 231, 283
Rorty, R., 161
Rostow, W., 84
Rotasyon, 175
Rönesans, 184, 270
Ruanda, 115
Rusya, 130, 135, 188, 303

S - Ş

Saban, 140, 141, 142, 173, 175, 176, 177, 224
Sack, R., 160
Sahil, 44, 126, 128, 226
Sahra, 21, 112, 116, 122, 126, 128, 133, 196, 228, 263, 264
Said, E., 50, 92, 154
Sami halkları, 100
Samir Amin, 26, 80, 91, 221, 226
Sanayi devrimi, 168
Sanayi öncesi, 202, 204, 255, 273
Sanderson, E., 18
São Tomé, 277, 283, 284
Sarı Irmak, 137
Sastri, K.N., 240
Schmidt, W., 54
Schweder, R., 162
Semo, E., 283
Serfler, 201
Sevilla, 274, 283
Shannon, G., 125, 302
Sharma, R., 176, 228
Sheridan, R., 299
Sherif, A., 228, 240, 258
Shoemaker, F., 159
Sınıf, 25, 62, 63, 85, 125, 169, 186, 187, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 219, 221, 226, 227, 230, 231, 234, 239, 241, 247, 260, 267, 290, 293
Sınıf mücadelesi, 85, 200, 201
Sınıfsız toplum, 196, 225
Sibirya, 257, 266, 288
Simkin, C., 247, 248, 258
Simonsen, R., 277
Sinclair, P., 120
Sofala, 240, 242, 260, 262, 275
Solow, B., 299
Sovyetler Birliği, 57
Sömürge Bürosu, 49
Sömürgecilik, 12, 13, 20, 21, 37, 43, 44, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 73, 74, 87, 90, 91, 93, 119, 121, 122, 156, 170, 208, 218, 271, 279, 287, 293, 295
Sömürgecilik öncesi Afrika, 21
Sömürgecinin Modeli, 40
Sömürge Gelişimi ve Refahı, 56
Sömürgesizleştirm,e 84
Spencer, H., 47
Spradley, J., 61
Stalinizm, 130
Steward, J., 31, 249
Stocking, G., 31, 42, 46, 100, 154
Stone, L., 206, 212
Sudan, 44, 122, 148, 225, 226, 228, 231, 261, 263, 264
Sulawesi, 188
Sumatra, 188
Swai, B., 54
Sweezy, P., 202, 244
Swindell, K., 109
Swinton, W., 18
Şanlı Devrim, 238, 239, 287
Şarbon, 126, 128
Şark Despotizmi, 135, 247
Şark despotluğu, 225
Şark Ekspresi, 16, 19, 20, 144
Şehir-devletleri, 192
Şehirleşme, 186, 206, 237, 241, 246, 248, 284, 285, 294
Şeker, 240, 245, 271, 276, 277, 278, 283, 288, 290, 296
Şeker kamışı, 240, 276

T

Taeuber, I., 203, 207
Takrur, 261
Talkington, L., 302

Tarım devrimi, 175, 236, 294
Tarihten yoksun medeniyetler, 51
Tarih yazımı, 27, 61
Tarzan, 153, 166
Tatlı patates, 119, 120, 169, 223
Tawney, R.H., 286
Tayland, 188
Taylor, G., 30, 54
Tekbiçimcilik, 75
Teknolojik belirlenimcilik, 33, 172
Temu, A., 54
Tenochtitlán, 267
Ternate, 284
Thalheimer, M., 18
Thapar, R., 51
Thorndyke, L., 184, 270
Thrupp, S., 289
Tillinghast, W., 18
Timarlar, 227, 228
Tolman, E., 69
Toprak sahipleri, 198, 201, 227, 228, 230, 241, 247, 271
Torras, J., 202
Toulmin, S., 42
Toyoda, T., 247
Trigger, B., 100
Tropikal Afrika, 7, 112, 120
Tropikal ormanlar, 120
Tuna, 148
Turner, B.L., 137
Tüccar sermayesi, 255
Tünel tarihi, 19, 21, 23, 174
Türkiy,e 20
Tütün, 279
Tytler, A., 17

U - Ü

Udovitch, A., 247
Usman, Y.B., 226, 228
Uzamsal Devrim, 250, 251, 261
Üçüncü Dünya, 13, 57, 87, 88, 89, 90, 93, 110, 127, 184, 203, 303
Ümit Burnu, 260
Üzengi, 175

V

Vahşiler, 152
Vampirler, 38
Van Baren, 115
Van Leur, J.C., 88, 90
Van Sertima, 260
Vatandaşlık Hakları hareketi, 20
Venedik, 242
Venturi, F., 130
Vijayanagar, 229, 240, 246
Vilar, P., 274
Vishnu-Mittre, 222
Vives, J. Vicens, 274

W

Wallerstein, 80, 89, 202, 277, 278, 298, 299
Warren, B., 94
Watson, A., 277
Webb, W.P., 276
Webercilik, 86, 162, 165
Wei, R., 137
Wheatley, P., 90, 91, 242
Whelpley, S., 17
White, G., 97, 161, 171, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 193, 232
Whitehead, A.N., 68, 161
Whitman, J., 154
Whitmore, T., 265, 266, 281
Wiethoff, B., 247
Wilken, G., 119
Willard, E., 17

Williams tezi, 88, 299
Wittfogel, K., 130, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140
Wolf, E., 92
Wrigley, E., 210
Wunder, H., 202

Y

Yadava, B., 228, 229, 231, 233
Yağmur ormanları, 121, 122, 123
Yahudi-Hıristiyan ilahiyatı, 179
Yahudiler, 157, 249
Yang, Lien-sheng, 247
Yayılmacılık, 11, 31, 32, 35, 40, 52, 54, 57, 60, 68, 75, 151, 259, 302
Yeni Dünya, 30, 43, 44, 169, 185, 257, 271
Yeni Gine, 137, 222
Yeni Kantçılar, 302
Yetişkinlik, 38
Yozlaşma, 17
Yunanistan, 19, 134, 141, 143, 188

Z

Zehirli ok atan borular, 30
Zihin, 302
Zimbabwe, 226, 240, 287
Zwernemann, J., 30

1492'de Amerika kıtasının keş
bakış açısının temelleri de atı
Yeni bir ekonomik ilişkiler ağı ve yeni karşılaşılan toplumlar karşısında "Avrupa" merkezli bir dünyayı anlamlandırma çabası hız kazandı. İşleyen sürecin "egemen"i (sovereign) sürecin nasıl işlediği ve nasıl işleyeceği hakkında da bir söz söyleyecekti elbette. Bu kitapta yazar bütün bu süreci yöneten dili ve bakış açısını masaya yatırıp eleştirel bir okumaya tabi tutmaktadır.

037409 ANS
037409 ANS

ISBN 978-975995303-4

DERGÂH